

I KRONIKA 67

2019

67
2019

KRONIKA

kronika.zzds.si

IZDAJA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

zzds.si

Kronika 2019, letnik 67, številka 1

Odgovorni urednik/ Managing editor:

dr. Miha Preinfalk (Ljubljana)

Tehnična urednica/ Technical editor:

mag. Barbara Šterbenc Svetina (Ljubljana)

Uredniški odbor/ Editorial board:

mag. Sonja Anžič-Kemper (Pforzheim, Nemčija), dr. Aleš Gabrič (Ljubljana),
dr. Stane Granda (Ljubljana), dr. Eva Holz (Ljubljana), dr. Miha Kosi (Ljubljana),
dr. Harald Krahwinkler (Celovec), Irena Lačen Benedičič (Jesenice),
dr. Tomaž Lazar (Ljubljana), dr. Hrvoje Petrić (Zagreb), dr. Vlasta Stavbar (Maribor),
dr. Imre Szilágy (Budimpešta) in dr. Nadja Terčon (Piran)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.

© Kronika

Redakcija te številke je bila zaključena:

4. februarja 2019

Naslednja številka izide/ Next issue:

junij/ June 2019

Prevodi povzetkov/ Translations of Summaries:

Manca Gaspersič - angleščina (English), mag. Irena Bruckmüller Vilfan - nemščina (German)

Lektoriranje/ Language Editor:

Rok Janežič

UDK/ UDC:

Breda Pajsar

Uredništvo in uprava/ Address of the editorial board:

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU / Milko Kos Historical Institute at ZRC SAZU
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

Letna naročnina/ Annual subscription:

za posameznike/ Individuals 25,00 EUR

za študente in upokojence/ Students and Pensioners 18,00 EUR

za ustanove/ Institutions 30,00 EUR

Izdajatelj/ Publisher:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije

Aškerčeva cesta 2

SI-1000 Ljubljana

Transakcijski račun/ Bank Account:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije 02010-0012083935

Sofinancirajo/ Financially supported by:

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije/ *Slovenian Research Agency*

ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa/ ZRC SAZU, Milko Kos Historical Institute

Računalniški prelom/ Typesetting:

Medit d.o.o.

Tisk/ Printed by:

Fotolito Dolenc d.o.o.

Naklada/ Print run:

500 izvodov/ copies

Revija Kronika je vključena v podatkovno bazo/ Kronika is indexed in:

Scopus; Historical Abstracts, ABC-CLIO; MLA International Bibliography; PubMed; ERIH Plus;

Bibliography of the History of Art.

Na naslovni strani/ Front cover: Molos pred Tivolskim gradom/ Molossian dog in front of the Tivoli mansion (foto/ Photo: Simona Kermavnar).

Na zadnji strani/ Back cover: Tehnična risba za repetirno puško Edmunda Pistotnika/ Technical drawing for the repeating rifle by Edmund Pistotnik (Patentamt, Privilegium No. 7021).

KAZALO

Razprave

Katarina Udovč:	Arheološke raziskave dopolnjujejo zgodovino Novega mesta	5
Jernej Kotar:	Vladarski pečati iz zbirke Narodnega muzeja Slovenije	15
Boris Golec:	Trg Jesenice – od kdaj, zakaj in ali res trg?	35
Tomaž Lazar:	Pozabljeni izumitelj Edmund Pistotnik in njegove eksperimentalne puške v Narodnem muzeju Slovenije	51
Tanja Gomiršek:	Pismenost kmečkega prebivalstva Goriških brd v 19. stoletju	91
Simona Kermavnar:	Litoželezni molosi pred Tivoljskim dvorcem v Ljubljani v evropskem kontekstu	105
Marija Čipić Rehar:	Frančiškani v kolesju političnih sistemov 20. stoletja	121
Daniel Siter:	Reka Sotla kot okupacijska meja med nemškim rajhom in NDH: primer občine Rogaška Slatina	141

Ocene in poročila

Bojan Cvelfar: Srbska pravoslavna cerkev na Slovenskem med svetovnima vojnama (<i>Ignacij Voje</i>)	165
Jože Rataj: Steklo na Celjskem: od 18. stoletja do danes = Glas in the Celje region: from the 18th century to the present (<i>Ignacij Voje</i>)	167
Janez Mlinar: Novejši urbarji za Slovenijo 2. Urbarji belopeškega gospostva (<i>Boris Golec</i>)	168
Andrej Rahten: Med Kakanijo in Wilsonio. Poklicne in politične preizkušnje Hansa Schwegla alias Ivana Šveгла (<i>Matjaž Klemenčič</i>)	169
Trevor Shaw: Škocjanske jame 1920–1940 (<i>Petra Kavrečič</i>)	170
Preddvor – podobe minulih časov in ljudi (ur. Miloš Ekar, Jure Volčjak, Vladimir Žumer) (<i>Alenka Kačičnik Gabrič</i>)	172
Bilo je res grozljivo, bobnelo in grmelno je pod nami: brežiški potres 1917 (avtorja študij Dušan Nečak in Ina Cecić; uredil Jože Škofljanec) (<i>Alenka Kačičnik Gabrič</i>)	175

1.03 Kratki znanstveni prispevek

UDK 911.375.3(497.4Novo mesto)"653"

Prejeto: 29. 8. 2018

Katarina Udovč

mag., Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Center za preventivno arheologijo, Poljanska cesta 40, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: katarina.udovc@zvkd.si

Arheološke raziskave dopolnjujejo zgodovino Novega mesta

IZVLEČEK

V članku bomo predstavili podatke o razvoju Novega mesta, ki smo jih v zadnjem tisočletju odkrili z arheološkimi raziskavami. Na najvišjem delu okljuka in od pozne bronaste dobe naprej poseljenem Kapiteljskem hribu smo odkrili skromne, vendar do zdaj edine sledi zgodnesrednjeveške naselbine (9.–10. stoletje), znotraj območja današnjega Novega mesta. Ob njegovem jugovzhodnem vznožju na Cvelbarjevi ulici pa smo izkopali najdbe iz 15. stoletja, ki so zaenkrat časovno najbližje ustanovitvi mesta, prav tako pa izstopajo po svoji redkosti v slovenskem prostoru. Podatki arheoloških raziskav dopolnjujejo teze zgodovinarjev, ki temeljijo na preučevanju arhivskih virov. Iz obdobja pred letom 1364 oziroma pred ustanovitvijo mesta se v listinah z okljukom povezujejo lokacije stiškega ali bajnofškega stolpa, Gradca in Markstatta.

KLJUČNE BESEDE

Novo mesto, Gradec, Kapiteljski hrib, zgodnji srednji vek, 15. stoletje

ABSTRACT

ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS COMPLEMENTING THE HISTORY OF NOVO MESTO

The article presents the evidence for the development of Novo mesto that has been obtained through archaeological research conducted in the last decade of the last millennium. The modest, but so far sole traces of an Early Medieval settlement (9th–10th Century) within the bounds of modern Novo mesto were discovered on the Kapitelj hill. This is the highest part of the meander, which has been occupied since the Late Bronze Age. Excavation uncovered finds from the 15th Century on Cvelbarjeva ulica at the eastern foot of the Kapitelj hill. These finds currently appear to be those closest in date to that of the foundation of the city. They also stand out in terms of their rarity within the bounds of modern Slovenia. The data from archaeological research complement historical theses, which are based on the study of archival sources. Charters link the river meander with the locations of the Stična or Bajnof tower, Gradec and Markstatt in the period prior the town was founded in 1364.

KEY WORDS

Novo mesto, Gradec, Kapitelj hill, Early Medieval period, 15th Century

Uvod

Rečni okljuk v osrednjem toku Krke, na katerem je Rudolf IV. Habsburški leta 1365 ustanovil mesto Rudolfswerd, s treh strani obdaja Krka. Dostop s kopnega pa varujeta vzpetini Marof in Kapiteljski hrib. Na višjem Marofu se nahajata prazgodovinsko gradišče in grobišče Kapiteljska njiva, vzhodneje na grebenu pa še grobišče Mestne njive. Na sedlastem prehodu med vzpetinama se razprostira grobišče Beletov vrt iz obdobja od 1. stoletja pr. n. št. do konca 2. stoletja n. št. Čez okljuk je že od prazgodovine naprej vodila pot, ki je povezovala prazgodovinsko gradišče na Marofu z naselji na desnem bregu Krke. Večkrat je omenjeno, da je bilo mesto pozidano oziroma zgrajeno na novo, na zeleni trati, saj do nedavnega nismo imeli materialnih dokazov o obstoju kakršnekoli naselbine za obdobje med rimsko dobo in ustanovitvijo mesta v drugi polovici 14. stoletja. Z arheološkimi raziskavami smo ugotovili, da je bil najvišji del okljuka, Kapiteljski hrib, poseljen od pozne bronaste dobe naprej. Med arheološkimi raziskavami bomo izpostavili raziskave iz leta 2000, 2004, 2008, ki z ugotovitvami zapolnjujejo časovno vrzel v razvoju mesta. Če lahko odkrite temelje stolpa zgolj hipotetično povežemo s stiškimi ali bajnofškimi stolpom, pa lahko z gotovostjo napišemo, da smo v letu 2008 odkrili sledi zgodnj srednjeveške naselbine, kar je potrdila tudi opravljena radiokarbonska analiza. Ob jugovzhodnem vznožju Kapiteljskega hriba na Cvelbarjevi ulici smo odkrili gradivo iz 15. stoletja, med katerim izstopajo raznovrstno okrašene pečnice.

V spodnjem toku reke Krke so že pred ustanovitvijo mesta obstajali trgi Kronovo, Gutenwert(h), tudi Gutenwerd,¹ in najstarejše dolensko mesto Kostanjevica, ki so začeli po ustanovitvi Rudolfswerda (Novega mesta) gospodarsko nazadovati, kar je pripeljalo do njihovega postopnega propada.

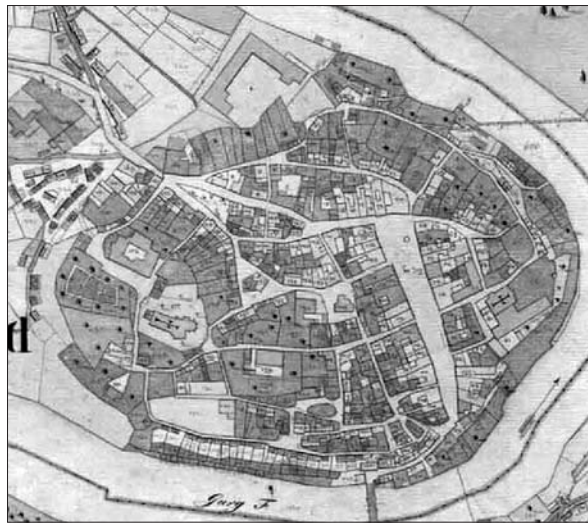
Rečni okljuk pred ustanovitvijo Novega mesta

V arhivskih virih se iz časa pred ustanovitvijo Novega mesta pojavljajo imena Stiški stolp, Bajnofški turn, Gradec in Markstat. Raziskovalci novomeške zgodovine se še niso poenotili, kje naj bi se omenjene lokacije nahajale. Strinjajo se le, da naj bi ležale na rečnem okljuku, znotraj srednjeveškega mestnega obzidja (slika 1). Arheološke raziskave, ki so bile opravljene na novomeškem mestnem okljuku, potrjujejo nekatere od v nadaljevanju predstavljenih tez.

Omembe stiškega stolpa in bajnofškega turna povezujemo s stiškimi samostanom,² ki je imel na pobo-

čju z vinogradi porasle Trške gore³ pri Novem mestu obsežno posest. Posest stiškega samostana se omenja tudi v povezavi z obema predurbanima novomeškima naseljem, tako z Gradcem kot tudi z Markstatom. Dvor (hof) z imenom Grätz, ki je pripadal Stični, na območju kasnejšega mesta prvi omenja Valvasor. Ivan Vrhovec se v Zgodovini Novega mesta pri navajanju najstarejših virov sklicuje na pisca stiške kronike Pavla Pucelja.⁴ Ta je v kroniki *Idiographia* z začetka 18. stoletja navedel, da so Bajnofški ali Stiški na območju kasnejšega mesta že leta 1081 zgradili stolp. Zgradili naj bi ga poleg vrtov in znotraj obzidja, vendar tik njega ter nedaleč od Krke. Na Bajnofu naj bi že pred Stiškimi živela redovna skupnost, ki si je za svoje potrebe na območju kasnejšega mesta zgradila stolp kot pribežališče. Majhen samostan, ni znano ali benediktinski ali celestinski, naj bi oglejski patriarh Peregrin inkorporiral Stični. Na Bajnofu je bil upravni sedež za obsežno vinsko območje na spodnjem Dolenskem, kakor tudi za tamkajšnjo urbarialno posest. Upravljali so jo samostojno in ločeno od ekonomata v samostanu.⁵

Meta Matijević meni, da je »bajnofški turn« stal na mestu nekdanje vojašnice, ki so jo konec 19. stoletja prezidali in preuredili v današnje okrožno sodišče (slika 2: S). Na načrtu vojašnice je ob stopnišču vrisa-

Slika 1: Podoba Novega mesta na franciscejskem katastru (www.arhiv.gov.si).

lahko gospodarsko zaživel, do leta 1161 večinoma podarjali gospodje Višnjegorski, potomci rodu koroške Heme, in drugi dobrotniki.

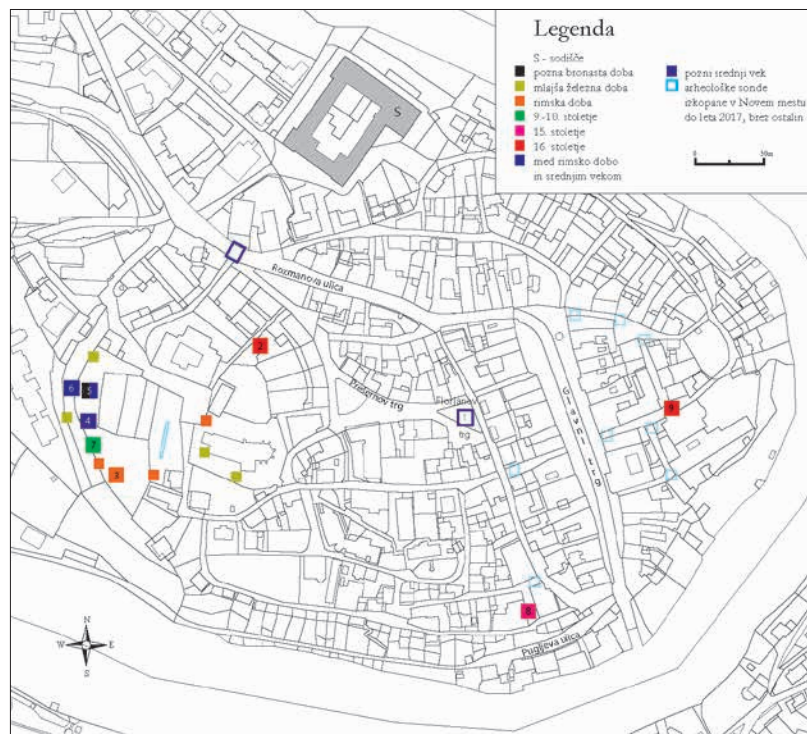
³ Na ravnini med Trško goro in Krko so na območju današnjega novomeškega naselja Mačkovec po letu 2005 odkrili in izkopali več arheoloških najdišč: ostaline naselja iz pozne bronaste in starejše železne dobe, gomilo iz starejše železne dobe in grobišče iz 1. in 2. stoletja n. št.

⁴ Valvasor in Pucelj sta po vsej verjetnosti črpala podatke iz istih virov.

⁵ Mlinarič, *Stiški Bajnof*, str. 8, 10.

¹ Na območju Gutenwertha so na začetku osemdesetih let preteklega stoletja potekala arheološka izkopavanja. Več o zgodovini in urbanistični zasnovi v Šribar, *K problemu*, str. 24–46.

² Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 33. V Stični je prvi samostan na Kranjskem med letoma 1131 in 1136 ustanovil oglejski patriarh Peregrin. Cistercijanskemu samostanu so ozemlja, da je

Slika 2: Lokacije arheoloških sond do leta 2017. Sonde niso vrisane v merilu. Vrisane so sonde, katerih izkop ni bil vezan na obnove stavb (izdelal: D. Cvetko, ZVKDS, CPA).

no in vpisano »temelji starega mestnega stolpa«, prav tako vir iz leta 1800 navaja, da vojašnica v celoti stoji na bajnofški zemlji.⁶ Naselje, v katerem so zgradili stolp, naj bi se že od leta 1081 imenovalo Gradec (Graetz),⁷ vsekakor pa že pred letom 1237.⁸

Gradec je prvič omenjen v listini iz leta 1261, s katero je koroški vojvoda Ulrik »potrdil« Stični kmetijo, ki jo je samostanu v Gradcu podelila Gertruda s Hmeljnika.⁹ Milko Kos lokalizira Gradec na kraj, kjer je danes Novo mesto. Tezo utemeljuje s tem, da je novomeški Gradec ob Krki krajevno najbližji Hmeljniku in da je poimenovanje obravnavanega Gradca zadnjič zapisano v menjalni listini z dne 6. ali 8. februarja 1365, medtem ko se okoliške lokacije z imenom Gradec omenjajo tudi še po ustanovitvi Novega mesta. V menjalni listini je zabeleženo, da je stiški opat Peter vojvodi Rudolfu odstopil šest kmetij z zemljiščem, »nekoč imenovanim Gradec pri Krki«, kjer je nato vojvoda zgradil mesto, imenovano Rudolfsverd. Kos locira naselje Gradec na Kapiteljski hrib, nakaže pa tudi možnost razvoja iz starejše poselitve »stare slovenske s tradicijo v pred-slovensko dobo«, ob katerem se je razvilo vaško naselje, tržišče

– Markstatt, ki ga locira na območje današnjega mestnega jedra.¹⁰ Vrhovec celo meni, da bi lahko stolp vključili v kompleks zvonika kapiteljske cerkve, kar so povzeli tudi nekateri zgodovinarji za njim,¹¹ vendar so z raziskavami ugotovili, da je zvonik mlajši od cerkvene ladje.¹²

Jelka Pirkovič naselbino s šestimi kmetijami (Gradec), znano iz menjalne listine, umesti tik pod vrh Kapiteljskega hriba na današnji zahodni del Prešernovega in Florjanovega trga. Domnevo utemeljuje z analizo parcelacije in poteka prometnic znotraj novomeškega obzidja, ki kaže na dvojno urbano zasnovo. V območju Kapiteljskega hriba so ohranjene parcele nepravilnih oblik in »kapilarna« ulična mreža, kar kaže na starejšo ruralno naseljitveno tradicijo. Njeno nasprotje so trakaste parcele Glavnega trga, ki kažejo na načrtovano zasnovo in so značilne za zrelo fazo srednjeveške urbanizacije (slika 1).¹³ Z arheološkimi raziskavami na območju tržnice in parkirišča oziroma Florjanovega trga (slika 2: 1), razen dela temeljev cerkvice sv. Antona v gozdu niso odkrili na-

⁶ Matijević, Stiški Gradec, str. 284; Matijević, *Novomeške hiše*, str. 66, 252.

⁷ Vrhovec, *Zgodovina*, str. 9; Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 43; sklicujeta se na Pučjevo *Idiographio*.

⁸ Mlinarič, Stiški Bajnof, str. 9–10.

⁹ Grad Hmeljnik s prvotno romansko zasnovo je nastal v 12. stoletju, v pisnih virih pa je bil prvič omenjen leta 1217.

¹⁰ Kos, *Ustanovitev*, str. 80–83.

¹¹ Vrhovec, *Zgodovina*, 24; Gregorčič, *Stavbna zgodovina*, str. 24; Komelj, *Umetnostna preteklost*, str. 201, 206.

¹² Peskar, *Umetnostna podoba*, str. 215, 226. Cerkev, ki so jih zgradili v 15. stoletju, imajo pogosto zvonik s kvadratnim spodnjim delom in oktogonalm zgornjim delom. Tak tip zvonika imajo tudi druge cerkve na Dolenjskem, npr. ž. c. Marijinega vnebovzvetja v Trebnjem, Sv. Rupert v Sentrupertu in cerkev sv. Kancijana v Mirni Peči.

¹³ Pirkovič, *Vloga*, str. 1–2.

selbinskih plasti, starejših od srednjega veka. Cerkev sv. Antona je prvič omenjena leta 1389, po požaru leta 1664 so ji dozidali kapelico in jo preimenovali v cerkev sv. Florjana. Na severovzhodnem pobočju Kapiteljskega hriba, na vrtu stavbe na Prešernovem trgu 7 (slika 2: 2),¹⁴ tudi niso odkrili najdb, starejših od druge polovice 16. stoletja.

Z območjem kasnejšega Novega mesta se poleg Gradca povezuje tudi krajevno ime Markstatt (*Marchstatt, Marchstat, Marckstadt ...*). Prvič je navedeno v listini iz leta 1331. Takrat je stiški opat od gospodov s Planine kupil dve kmetiji »auf dem Marckstadt« oziroma po drugem zapisu »prope oppidum Marchstatt« in ponovno leta 1334, ko je stiški samostan kupil pusto kmetijo »zu dem Markbstat«.¹⁵ Božo Otorepec meni, da bi oblike krajevnega imena bolj kazale na Marchstatt = Stadt in der »March« po analogiji Marchburg = Burg in der Mark, nikjer namreč ne najdemo oblike Marchstatt, ki bi pomenila, kot se domneva, tržišče.¹⁶ Fran Zwitter meni, da se lokaciji »oppidum Marchstatt« in dvorec ali vas Gradec medsebojno izključujeta ter da nista mogli obstajati znotraj istega geografskega območja.¹⁷ Stane Granda nakaže hipotetično možnost povezave med Kronovim in domnevni novomeškim prednikom »oppidum Markstatt«. Kronovo se kot kraj prvič omenja leta 1211, ko sta Winther in Gotfrid »de Kronowe«, ministeriala Henrika Andeškega, mejnega grofa istrskega, prodala neko posest ob Muri krškemu škofu. Trg, bolje zametek trga, je nastal na prvotno višnjegorski posesti, vendar ostaja pravi ustanovitelj še neznan. Po Kronovem so se imenovali višnjegorski ministeriali, ki kot priče nastopajo v srednjeveških listinah. Trg je imel vojaško-prometni pomen. V začetku 14. stoletja, leta 1308, se omenja »forum in Cronaw« in leta 1352 kot »maerchtel Cronaw«. Granda ga locira na otok sredi Krke z ledinskim imenom Tržič. Otok je porasel s travo, zato arheološki površinski pregledi niso odkrili črepinj, podrobneje oziroma s podpovršinskimi pregledi pa še ni bil raziskan. Po ustanovitvi mesta se propadli trg Kronovo ne omenja več. Kronovo je cerkvenoupravno sodilo k prafari v Beli Cerkvi.¹⁸ V listini iz leta 1074 je zapisano, da bo freisinški škof cerkev postavil na Vinjem vrhu »apud Uuinperch«, kar bi lahko bila cerkev sv. Janeza Krstnika na Malem Vinjem vrhu, medtem ko je župnija z župnikom pri cerkvi sv. Andreja izpričana šele leta 1283. Župnija v Beli Cerkvi je bila v polnih patriarhovih pravicah.¹⁹ Ob arheoloških raziskavah, ki so potekale zaradi širitve pokopališča okrog cerkve sv. Andreja, so leta 2009 odkrili grobišče s 63 močno poškodovanimi grobovi,

ki so bili večinoma brez pridatkov. Grobišče so na osnovi obsenčnih obročkov datirali v drugo polovico 10. in zgodnje 11. stoletje.²⁰

Arheološke raziskave na Kapiteljskem hribu

Arheološke sledi na Kapiteljskem hribu so bile poškodovane že v srednjem veku z gradnjo mestnega obzidja, cerkve, proštije in kašče, v novem veku pa z gradnjo infrastrukturnih vodov in intervencijskih poti, kar je botrovalo tudi arheološkim raziskavam. Zahodno pobočje Kapiteljskega hriba je uničil umetni usek, na katerem so zgradili Žensko bolnišnico, (tudi porodnišnico), današnje Upravno enoto Novo mesto, vzhodno pobočje pa je pozidano. Z arheološkimi raziskavami so odkrili, da je bil Kapiteljski hrib poseljen v pozni bronasti (slika 2: 5), mlajši železni in rimski dobi ter zgodnjem srednjem in srednjem veku.²¹

Arheolog Tone Knez je, tako kot Vrhovec in Kos, Gradec umestil na Kapiteljski hrib.²² Srednjeveški toponim »Grecz« (Gradec) se največkrat navezuje na kraje, ki skrivajo zgodnesrednjeveške ostaline. V letu 1978 je na proštijem vrtu izkopal tri sonde. V sondah ni odkril tako željenih zgodnesrednjeveških ostalin in drobnih najdb, je pa odkril prve sledi rimske poselitve na novomeškem okljuku (slika 2: 3) in poznosrednjeveški obrambni stolp (slika 2: 4).²³ Leta 2000 so potekale arheološke raziskave na jugozahodnem delu Kapiteljskega hriba pod vodstvom Danila Breščaka. Izkopali in dokumentirali so temelje masivno, v vodoravnih linijah grajene kamnite stavbe. Domnevajo, da je bil stolp prostostoječ in polkrožne oblike (slika 2: 5). Zaradi globine ga niso v celoti izkopali. Temelje stolpa so vključili v mestno obzidje. Razlikujeta se po videzu in strukturi. Breščak meni, da bi zaradi načina gradnje lahko šlo za ostaline »stiškega gradca« oziroma Gradca. Stolp je datiral v čas »ali pozne antike ali romanike« oziroma od pozne antike do gradnje mestnega obzidja v 14. stoletju. Pri izkopavanjih namreč niso našli drobnih najdb, ki bi omogočile natančnejšo datacijo.²⁴ Sredi zahodnega pobočja Kapiteljskega hriba smo leta 2004 pri čiščenju brežine odkrili in dokumentirali zunanje lice zidu. Zgrajen je bil iz velikih, delno obdelanih lomljenec, položenih v vodoravnih linijah oziroma plasteh (slika 3). Zaradi lege pod stolpom in enakega načina gradnje smo ga interpretirali kot nadaljevanje temeljev stolpa (slika 2: 6). Tudi tokrat nismo izkopali drobnih najdb, zato natančnejša časovna opredelitev ni mogoča. Po opisu lokacije kro-

¹⁴ Strgar, *Poročilo*, str. 15; Tiran, *Poročilo*, str. 14; Breščak, *Arheološko sondiranje*, str. 1.

¹⁵ Kos, *Ustanovitev*, str. 81.

¹⁶ Otorepec, *Srednjeveški pečati*, str. 108.

¹⁷ Zwitter, *Starejša kranjska mesta*, str. 13.

¹⁸ Granda, *Srednjeveški trg*, str. 323 in 328.

¹⁹ Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 286.

²⁰ Mason in Tiran, *Bela Cerkev*, str. 23.

²¹ Breščak, *Arheološko izkopavanje*, str. 31–33; Udovč, *Mlajšezeleznodobna peč*, str. 36–39; Udovč, *Poznatenska*, str. 209–226; Klasinc in Tiran, *Poročilo*, str. 18.

²² Knez, *Historična urbanizacija*, str. 9.

²³ Knez, *Novo mesto*, str. 244–245.

²⁴ Breščak, *Zgodnja poselitev*, str. 72–73.

Slika 3: Zunanje lice zidu, nadaljevanje temeljev stolpa (spodaj), srednjeveško mestno obzidje (zgoraj)
(foto: F. Aš, ZVKDS, OE Novo mesto).

nista Puclja in načinu gradnje bi to lahko bili temelji »stiškega stolpa«. Zgodnje fevdalne upravne postojanke so pogosto imele obliko trdno zidanih, mogočnih in samostojnih stolpov.²⁵ Gradnjo oziroma zlaganje stene iz pravokotno obdelanih in v vodoravnih plasteh zloženih kamnov so si lahko privoščili le zahtevnejši in premožnejši naročniki, največkrat v redovnem okolju, kamor so sodili tudi Bajnofški ali Stiški. Večja gradbena oz. zidarska dejavnost se je na Slovenskem začela ob koncu 11. stoletja z ustalitvijo cerkvene organizacije preko prafarnih središč in s prihodom prvih redov.²⁶ Po opisih v zgodovinskih virih sodeč sklepamo, da so bili gradovi, ki se omenjajo od leta 1100 dalje, skoraj vselej zidani. Poleg zidanih so obstajali tudi še leseni gradovi in neutrjeni dvori, o katerih ne vemo skoraj nič. Gradovi so bili deloma leseni tudi še v poznem srednjem veku.²⁷ Za dokončno potrditev je potrebno tako na Kapiteljskem hribu kot tudi na in v okolici sodišča, kamor ga uvršča Matijevičeva, opraviti sistematične arheološke raziskave, zato domneva o »stiškem stolpu ali Gradcu« ostaja zgolj hipoteza.

Sledi zgodnesrednjeveške naselbine na Kapiteljskem hribu – ob mestnem obzidju

V letu 2008 smo v manjši sondi na proštijem vrtu ob mestnem obzidju (slika 2: 7) izkopal lonček. Lonček se je nahajal 1,25 m pod današnjo hodno

površino, na meji med ruševino in prežgano plastjo. Plasti se nadaljujeta zunaj sonde, na arheološko še neraziskani proštijem vrt. Pod njima se je nahajala še plast s keramiko iz mlajše železne in rimske dobe. Ostenje lončka je bilo okrašeno z valovnico (slika 4).²⁸ Andrej Pleterski je lonce z obrvtenim ustjem, napuščem in navpičnim ter okrepljenim robom datiral na prehod iz 9. v 10. stoletje. Tovrstne lončke so uporabljali pri vsakodnevnih opravilih, npr. pri kuhanju.²⁹ V njegovi neposredni bližini je bila v isti prežgani plasti najdena kost goveda. Z radiokarbonsko metodo so jo datirali v čas 1128 ± 30 BP oziroma z 2,9-odstotno verjetnostjo med letoma 777 in 791, s 5-odstotno verjetnostjo med letoma 805 in 842 ter 87,5-odstotno verjetnostjo med letoma 861 in 989 n. št., tj. v obdobje zgodnjega srednjega veka.³⁰ To je prvi dokaz poselitve mestnega okljuka v večstoletnem vmesnem obdobju od 3. stoletja n. št. pa do srednjega veka. Do zdaj je bil edini znani ostanek zgodnjih Slovanov v Novem mestu v gomilo XIV na Kapiteljski njivi vkopani zgodnesrednjeveški grob iz 7. stoletja oziroma lonec, ki so ga uporabili za žaro.³¹

²⁵ Stopar, *Arhitektura*, str. 161.

²⁶ Zadnikar, *Romanika*, str. 24.

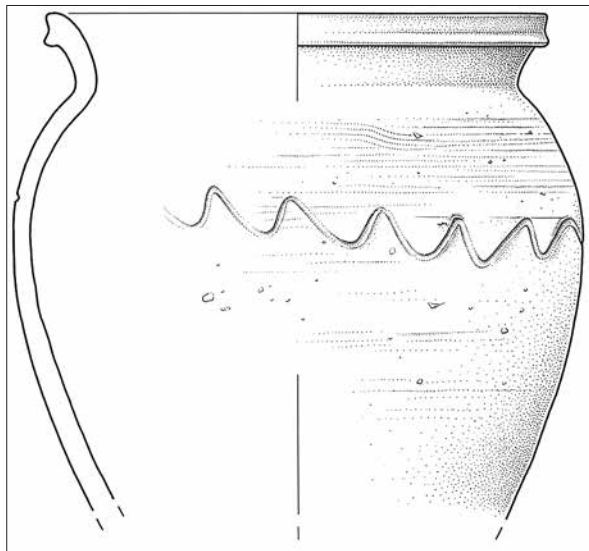
²⁷ Stopar, *Razvoj*, str. 18–22.

²⁸ Ustno – dr. Timotej Knific in dr. Daša Pavlovič iz Narodnega muzeja Slovenije in dr. Andrej Pleterski iz SAZU so ga po videzu, načinu izdelave in fakturi gline datirali v 9. ali 10. stoletje.

²⁹ Pleterski, *Zgodnesrednjeveška naselbina*, str. 78, 118, 120, 157, 160.

³⁰ Radiokarbonsko analizo so opravili leta 2016 na univerzi v Bradfordu v okviru projekta Entrance.

³¹ Belak, *Staroslovanski žarni grob*, str. 397–403.

Slika 4: Z valovnico okrašeni zgodnj srednjeveški lonček iz 9.–10. stoletja (risba: A. Fortuna Saje, ZVKDS, CPA).

Rudolfswerd – Novo mesto po podelitvi privilegijske listine

Rudolf IV. Habsburški je 7. aprila 1365 mestu izdal pisno privilegijsko listino³² in ga poimenoval Rudolfswerd. Poimenovanje se ni udomačilo, saj se nemško napisana različica slovenskega Novega mesta (*Nerwestat*) pojavi že septembra 1365, najstarejši slovenski zapis *Noua mesta* pa je ohranjen iz leta 1419. Prvotno poimenovanje so ukinili leta 1783.³³

Novo mesto je bilo po vsej verjetnosti novo le glede formalne podelitve določenih pravic oziroma pravne ustanovitve, čeprav je v ustanovni listini omenjeno, da ga je »na novo zgradil«. Večina tržnih krajev v sklopu frankovske države je bila brez posebnega privilegija o pravici do trgovanja oziroma trga. Kraje s trgovsko dejavnostjo (*mercatus*), v katerih je bilo poleg mostov, cest in rečnih pristanov dovoljeno pobirati mitnino, navaja že »*Capitula de functionibus publicis*« iz leta 821. Frankovski kralji so privilegije o pravici do trgovanja podeljevali od 9. stoletja naprej. Predstavljali so izjemno svoboščino, podeljeno v prvi vrsti imunitetnim cerkvenim ustanovam, v manjši meri pa posvetnim zemljiškim gospodom. Tovrstni privilegij je dovoljeval trgovanje v kraju, kjer do tedaj ni bilo legalnega trga in je pomenil ustanovitev novega tržišča poleg številnih že obstoječih ali pa je le formalno legaliziral že obstoječe tržišče v določenem kraju. Za razliko od Karolingov je nemški državi v 10. in 11. stoletju uspelo uveljaviti »tržni regal« oziroma kraljevo pristojnost nad trgi, kar je pomenilo, da je vsak novoustanovljeni (teoretično obstoječi) trg

potreboval kraljevo odobritev.³⁴ Vasilij Melik meni, da je Novo mesto prvo mesto na Slovenskem, ki ga je formalno ustanovil vladar. V naslednjih stoletjih je to postal edini način pridobivanja mestnih pravic.³⁵ Specifični nastanek in lega sta mesto na začetku prikrajšala tako za upravno politične kot cerkveno-upravne funkcije. Način ustanovitve pojasni, zakaj nad njim ne dominira grad, ampak cerkev sv. Nikolaja, bolj znana kot Kapitelj.

Novomeška mestna naselbina oziroma župnija je vse do ustanovitve kolegiatnega kapitlja leta 1493 oziroma 1495 sodila k pražupniji v Mirni Peči, kar je bila največja geografska razdalja med mestno naselbino in sedežem župnije na Slovenskem.³⁶ Pražupnijo v Mirni Peči so med letoma 1131 in 1161 ustanovili oglejski patriarhi. Njen župnik je bil prvičkrat omenjen leta 1228, župnija pa kot plebs leta 1274 in 1296 v papeškem desetinskem seznamu.³⁷ Na območju današnje mirnopaške občine poznamo arheološka najdišča oziroma naselbine iz prazgodovine na Sv. Ani nad Vrhpečjo, Brezjem nad Trebelnim in Malim vrhom nad Globodolom ter rimsko grobišče v Globodolu. V središču Mirne Peči je bilo leta 2016 med urejanjem okolice cerkve sv. Kancijana in tovarišev odkrito najnovejše in časovno najmlajše arheološko najdišče. Takrat so izkopali 2 in dokumentirali še 8 grobov, ki so del večjega še neraziskanega grobišča. Najdbe oziroma nakit pokojnic, kamor sodijo obsenčni obročki in grozdasti uhani, ga časovno uvrščajo v 11. stoletje.³⁸

Z ustanovitvijo Rudolfswerda so si Habsburžani zagotovili lastno tržišče in utrjeno oporišče. Potrebovali so ga pri nadaljnjem prisvajanju posesti, ki so jim zapirale dostop do morja in utrjevanju moči na že pridobljenih ozemljih. Na območju, kjer je bilo ustanovljeno mesto, so se križale poti od zahoda proti vzhodu. Že od 13. stoletja je intenzivni trgovski promet potekal po trasi s Hrvaške čez Belo Krajino preko mitnice na Mehovem do mesta in naprej. Pot z Ogrske je potekala iz smeri Zagreb čez Bregano mimo Kostanjevice in skozi mesto naprej proti Italiji.³⁹ Novomeščanom sta blagostanje zagotavljala pravica prisilne poti in skladiščno pravo, prav tako so bili oproščeni plačevanja mitnin na mitnicah v Kostanjevici, Višnji Gori in na Rašici.⁴⁰ Višek je prometnica doživela v 15. in 16. stoletju, ko se je Novo mesto po gospodarski moči povzpelo na tretje mesto v deželi

³⁴ Kosi, *Zgodnja zgodovina*, str. 28–33.

³⁵ Melik, *Mesto*, str. 312. Na nekdanjem avstrijskem ozemlju je vladar podeljeval status oz. formalno ustanavljal mesta že od zadnje četrtine 13. stoletja naprej.

³⁶ Golec, *Dolenjska mesta*, str. 394.

³⁷ Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 289–290.

³⁸ Udovč in Rozman, *Mirna Peč*, str. 147–148.

³⁹ Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 232.

⁴⁰ Prav tam, str. 175. Prisilna cesta s skladiščnim pravom ter mitnico je privilegiranim naselbinam zagotavljala redne dohodka od raznih dajatev, dobiček od bivanja trgovcev in možnost nakupa ter preprodaje blaga.

³² Vilfan, *Novomeški*, str. 88–111.

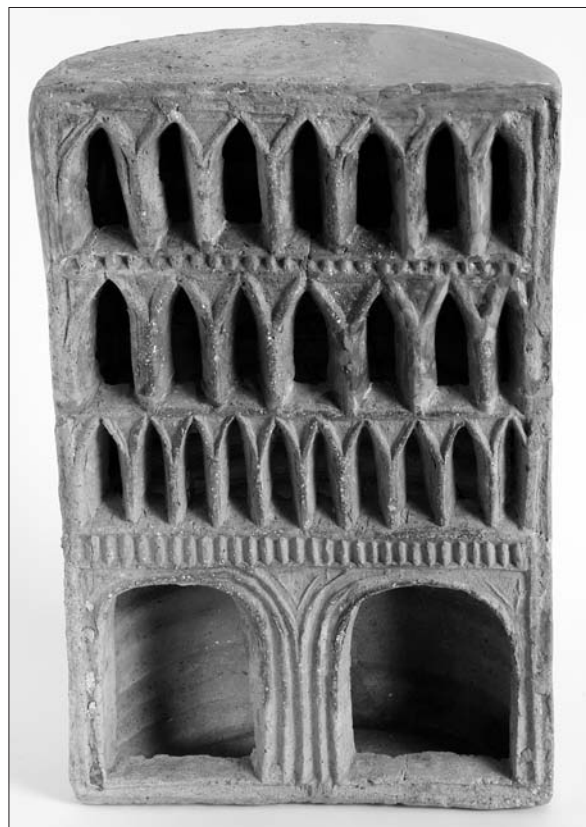
³³ Jarc, *Iz preteklih stoletij*, str. 20.

za Ljubljano in Kamnikom, v sredini 16. stoletja pa celo na drugo.⁴¹ Ob koncu 15. stoletja je bilo v mestu približno 300 naseljenih hiš, medtem ko za leto 1515 viri naštevajo le še 272 hiš, od tega že 20 nenaseljenih, in v 16. stoletju (po požaru leta 1541) le še 242.⁴²

V 15. stoletju je razvoj trgovine in obrti omogočil bogatenje meščanstva, zato so premožni meščani pri opremljenosti bivalnih prostorov začeli tekmovati s posvetno in cerkveno aristokracijo. Ob prenovi komunalne infrastrukture smo leta 2005 ob jugovzhodnem vznožju Kapiteljskega hriba na Cvelbarjevi ulici na nepozidanem prostoru za današnjim Jakčevim domom opravili arheološke raziskave (slika 2: 8). Odkrili smo temelje in ruševine stavbe. Med ruševino smo izkopalni odlomke raznovrstnih pečnic, kuhinjske in fine namizne keramike. Uvrščamo jih v 15. stoletje. Med neglaziranimi pečnicami prevladujejo skledaste pečnice s kvadratnim ustjem, sledijo pravokotne polcilindrične pečnice s predrto prednjo ploščo, pravokotne latvičaste pečnice z upodobljenim lovcom (slika 5), oploščene pečnice, okrašene z motivom leva, vladarja in geometrijskim okrasom.⁴³

Slika 5: Neglazirana latvičasta pečnica z upodobljenim lovcom, ki se vrača s plenom. Obleka, koničasti čevlji in ploščato pokrivalo prikazujejo nošo plemiča (foto: B. Križ, Dolenjski muzej).

Slika 6: Polcilindrična pečnica z arhitekturnim okrasom, ki spominja na grajska arkadna dvorišča oziroma hodnike (foto: B. Križ, Dolenjski muzej).

Izstopajo predvsem pečnice, ki jim med gradivom, izkopanim v Sloveniji, nismo našli primerjave. Analogije novomeškimi pečnicam najdemo na gradovih v hrvaških, madžarskih in čeških deželah. Izpostavili bi pravokotne polcilindrične pečnice s predrto prednjo ploščo, ki jo krasita rozeta⁴⁴ ali nadstropja šilastoločnih obokov (slika 6). Oblika in izgled pečnic sta posnemala arhitekturo katedral oziroma gotski »višinski« stil. Umetelno izdelane in glazirane pečnice s krogovičjem ali rozeto najdemo na kraljevih dvorih v Budi in Višegradu, neglazirane pa na čeških gradovih Točnik, Žebrák, Valdek, Lichnice in Melice, ki so umeščene na konec 14. in začetek 15. stoletja. Na čeških gradovih izkopane, novomeškimi podobne, a umetelneje izdelane pečnice uvrščamo med najkakovostnejše primere posnemanja gotskega arhitekturnega stila⁴⁵ oziroma krogovičja katedral. Novomeške pečnice niso bile okrašene z med plemstvom priljubljenimi motivi, kamor prištevamo upodobitve vitezov, vitezov na konju in svetega Jurija, ki ubija zmaja. Pa vendarle se zdi, da se je Novomeščan sramežljivo spogledoval z ideologijo plemstva, kar nakazuje pečnici z upodobljenima lovcom in vladarjem. V ru-

⁴¹ Prav tam, str. 234.

⁴² Matijević, *Novomeške hiše*, str. 39.

⁴³ Udovč, *Novo mesto*, str. 19–28, sl. 9–18.

⁴⁴ Udovč in Breščak, *Poznogotske*, str. 71, 74, sl. 4.

⁴⁵ Michna, *Gotische Kacheln*, str. 91.

Slika 7: Bokal (foto: B. Križ, Dolenjski muzej).

ševini je bilo odkritih nekaj odlomkov t. i. celjskih,⁴⁶ ljubljanskih čaš⁴⁷ in bokal (slika 7),⁴⁸ ki jih uvrščamo k dragocenejšim, a ne najbolj luksuznim kosom lončenine. Novomeško fino namizno posodje uvrščamo v čas od konca 14. do 16. stoletja. Družina, ki je prebivala v hiši, je po premoženju sodila v vrh takratne družbe. Hiša se je nahajala na eni imenitnejših lokacij ob glavni mestni vpadnici nad Dolenjimi vrati na današnji Pugljevi ulici (slika 2). Današnja Pugljeva ulica je bila do izgradnje Kandijskega mostu leta 1898 glavna mestna vpadnica.

V sklopu prenove mestnih ulic od leta 2000 naprej potekajo arheološke raziskave, katerih namen je odkriti čim več o poselitvi mestnega okljuka in razbliniti meglico o lokacijah Gradca in Marchstata. Pregled arheoloških izkopavanj v mestnem jedru je od leta 1890 do leta 1990 objavil Knez, od leta 1990 do 2014 pa Petra Stipančič.⁴⁹ Zadnje arheološke raziskave ob obnovi Glavnega trga so potekale leta 2017 in 2018. Na območju vzhodno in severovzhodno od Glavnega trga, ki je močno poškodovano z novodobnimi infrastrukturnimi vodi, niso izkopali najdb, starejših od druge polovice 16. stoletja. Najdbe so izkopali v sondi ob cerkvi sv. Lenarta (slika 2: 9).⁵⁰

Na območju Glavnega trga so po primarnih analizah gradiva sodeč izkopali keramiko in naselbinske ostaline iz mlajše železne dobe ter keramiko in peč iz rimske dobe.⁵¹

Gospodarskemu razcvetu sta v 16. in 17. stoletju sledila stagnacija in nazadovanje mesta, tako da se je mesto zunaj srednjeveških okvirov razširilo šele na začetku 20. stoletja, urbanizacija mestnega obrobja pa se je začela šele v 60. in 70. letih 20. stoletja.

LITERATURA

- Belak, Mateja: Staroslovanski žarni grob s Kapiteljske njive v Novem mestu / Early Medieval cremation grave from Kapiteljska njiva in Novo mesto, Slovenia. *Studia praehistorica in honorem Janez Dular* (ur. Sneža Tecco Hvala). Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Založba ZRC, 2014, str. 397–403 (Opera Instituti Archaeologici Sloveniae, 30).
- Breščak, Danilo: Arheološko izkopavanje na Kapitolju. *Rast. Revija za literaturo, kulturo in družbena vprašanja* 11, 2000, št. 1/4, str. 31–33.
- Breščak, Danilo: *Arheološko sondiranje na lokaciji gradnje podzemne garaže na lokaciji Zavod za zdravstveno zavarovanje Slovenije*, 2000. Neobjavljeno poročilo/Unpublished report, arhiv ZVKDS, OE Novo mesto.
- Breščak, Danilo: Zgodnja poselitev Kapiteljskega hriba. *Rast. Revija za literaturo, kulturo in družbena vprašanja* 11, 2001, št. 1/4, str. 68–74.
- Cunja, Radovan: Italijanska majolika iz Celja. *Maioliche Italiane dagli scavi di Celje. Srednjeveško Celje. Medieval Celje.* (ur./ed. M. Guštin). Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo, 2001, str. 97–125 (Archaeologia historica Slovenica, 3).
- Golec, Boris: Dolenjska mesta in trgi v srednjem veku (3). *Rast. Revija za literaturo, kulturo in družbena vprašanja* 12, 2001, št. 3/4, str. 391–397.
- Granda, Stane: Srednjeveški trg Kronovo. *Grafenauerjev zbornik* (ur. Vincenc Rajšp). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Filozofska fakulteta; v Mariboru: Pedagoška akademija, 1996, str. 323–330.
- Gregorič, Jože: Stavbna zgodovina kapiteljske cerkve v Novem mestu. *Kronika slovenskih mest* 4, 1937, št. 1, str. 22–24.
- Guštin, Mitja: Celjske čaše. *Srednjeveško Celje. Medieval Celje.* (ur./ed. M. Guštin). Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo, 2001, str. 139–195 (Archaeologia historica Slovenica, 3).
- Höfler, Janez: *O prvih cerkvah in župnijah na Sloven-*

⁴⁶ Guštin, Celjske čaše, str. 156; Udovč, *Novo mesto*, str. 33–37.

⁴⁷ Guštin, Celjske čaše, str. 154.

⁴⁸ Cunja, Italijanska majolika, str. 109.

⁴⁹ Knez, *Sto let*, str. 12–15; Stipančič, Pregled, str. 43–66.

⁵⁰ Udovč in Breščak, *Poznogotske*, str. 71.

⁵¹ Za ustno informacijo se zahvaljujem vodji arheoloških raziskav dr. Rafku Urankarju iz podjetja PJP, d. o. o.

- skem. Ljubljana: Viharnik, 2016 (dostopno na: http://viharnik.com/downloads/Oprvihcerkvah_2izdaja.pdf).
- Jarc, Janko: Iz preteklih stoletij Novega mesta. *Novo mesto skozi čas* (ur. Zdenko Picelj). Novo mesto: Dolenjski muzej, 1990, str. 20–72.
- Klasinc, Rok in Aleš Tiran: *Poročilo o arheološkem izkopavanju na območju obnove srednjeveškega zidu, parc. št. 1378, k. o. Novo mesto*. Neobjavljeno poročilo/Unpublished report, arhiv ZVKDS, OE Novo mesto, 2014.
- Knez, Tone: Historična urbanizacija Novega mesta. Gradišče–Gradec–mesto. *Kronika* 25, 1977, št. 1, str. 6–11.
- Knez, Tone: Novo mesto – proštjski vrt. *Varstvo spomenikov* 23, 1981, str. 244–245.
- Knez, Tone: *Sto let arheoloških raziskovanj v Novem mestu 1890–1990. Hundert Jahre archäologische Forschungen in Novo mesto 1890–1990*. Novo mesto: Dolenjski muzej, 1990.
- Komelj, Ivan: Umetnostna preteklost Novega mesta. *Novo mesto 1365–1965, prispevki za zgodovino mesta* (ur. Janko Jarc et al.). Novo mesto: Dolenjska založba, 1969, str. 196–223.
- Kos, Milko: Ustanovitev Novega mesta. *Novo mesto 1365–1965, prispevki za zgodovino mesta* (ur. Janko Jarc et al.). Novo mesto: Dolenjska založba, 1969, str. 78–88.
- Kosi, Miha: *Potujoči srednji vek. Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Ljubljana: ZRC SAZU, 1998.
- Kosi, Miha: *Zgodnja zgodovina srednjeveških mest na Slovenskem. Primerjalna študija o neagrarnih naselbinskih središčih od zgodnjega srednjega veka do 13. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, 2009 (Thesaurus memoriae, Opuscula 1).
- Mason, Phil in Aleš Tiran: Bela Cerkev, Orešje, Vinji vrh pri Beli Cerkvi. *Varstvo spomenikov* 46, 2010, str. 23.
- Matijević, Meta: *Novomeške hiše in ljudje: s poudarkom na obdobju od srede 18. do srede 19. stoletja*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2007.
- Matijević, Meta: Stiški Gradec ali Bajnofski turn? *Rast. Revija za literaturo, kulturo in družbena vprašanja* X, 1999, št. 3–4 (63–64), str. 281–284.
- Melik, Vasilij: Mesto (civitas) na Slovenskem. *Zgodovinski časopis* 26, 1972, št. 3–4, str. 299–316.
- Michna, Pavel: Gotische Kacheln aus Burg Melice in Mähren. *Budapest Régiségei* XXVI, 1984, str. 87–110.
- Mlinarič, Jože: *Stiška opatija 1136–1784*. Novo mesto: Dolenjska založba, 1995.
- Mlinarič, Jože: Stiški Bajnof do konca XVI. stoletja. *Kronika* 27, 1979, str. 8–17.
- Otorepec, Božo: *Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica in SAZU, 1988.
- Peskar, Robert: Umetnostna podoba novomeškega Kapitlja. *Škofija Novo mesto: onim pri Bogu, sebi in zanamcem* (ur. Zvone Pelko). Novo mesto: Družina, 2006, str. 208–242.
- Pirkovič, Jelka: Vloga novomeškega Kapitlja v urbanistični zasnovi Novega mesta. *Kronika* 44, 1996, št. 1, str. 1–7.
- Pleterski, Andrej: *Zgodnjerednjeveška naselbina na blejski Pristavi. Tafonomija, predmeti in čas*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2010 (Opera Instituti Archaeologici Sloveniae, 19).
- Stipančić, Petra: Pregled novomeških arheoloških raziskav. *Rast. Revija za literaturo, kulturo in družbena vprašanja* 26, 2015, št. 1/2, str. 43–66.
- Stopar, Ivan: *Arhitektura predromanike in romanike v Sloveniji*. Ljubljana: Slovenska matica, 2017.
- Stopar, Ivan: *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na slovenskem Štajerskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1977.
- Strgar, Primož: *Poročilo o predhodni arheološki raziskavi na zemljiščih 1440, 1441, 1657, 1658 vse k. o. Novo mesto*. Neobjavljeno poročilo/Unpublished report, arhiv ZVKDS, OE Novo mesto, 2013.
- Šribar, Vinko: K problemu urbanistične zasnove Otoka pri Dobravi – freisinškega trga Guttenwerth. *Loški razgledi* 22, 1975, str. 24–46.
- Tiran, Aleš: *Poročilo o arheološkem dokumentiranju ob gradnji Florjanov trg Novo mesto, parc. št. 1441, k. o. Novo mesto*. Neobjavljeno poročilo/Unpublished report, arhiv ZVKDS, OE Novo mesto, 2017.
- Udovč, Katarina in Danilo Breščak: Poznogotske in renesančne pečnice iz Novega mesta. *Varstvo spomenikov* 44, 2008, str. 70–85.
- Udovč, Katarina in Luka Rozman: Mirna Peč. Arheološko najdišče sv. Kancijan in Mirna Peč – Cerkev sv. Kancijana. *Varstvo spomenikov* 52, 2017, str. 147–148.
- Udovč, Katarina: Mlajšeželeznodobna peč za žganje keramike in raziskovanje na novomeškem Kapitljskem griču. *Rast. Revija za literaturo, kulturo in družbena vprašanja* 23, 2012, št. 3/4, str. 36–39.
- Udovč, Katarina: *Novo mesto: tisočletja na okljuku Krke = millennia in a meander of the Krka River: srednjeveške pečnice Novega mesta = Medieval stove-tiles from Novo mesto*. Katalog razstave. Novo mesto: Dolenjski muzej, 2015.
- Udovč, Katarina: Poznolatenska peč za žganje keramike s Kapitljskega hriba v Novem mestu. *Arheološki vestnik* 69, 2018, str. 209–226.
- Vilfan, Sergij: Novomeški mestni privilegij iz leta 1365. *Novo mesto 1365–1965, prispevki za zgodovino mesta* (ur. Janko Jarc et al.). Novo mesto: Dolenjska založba, 1969, str. 78–88.
- Vrhovec, Ivan: *Zgodovina Novega mesta*. Ljubljana: Matica slovenska, 1891.
- Zadnikar, Marjan: *Romanika v Sloveniji*. Ljubljana: DZS, 1982.
- Zwitter, Fran: *Starejša kranjska mesta in meščanstvo*. Doktorska disertacija. Ljubljana, 1929.

S U M M A R Y

Archaeological excavations complementing the history of Novo mesto

Novo Mesto is widely known for the large number of prehistoric sites, above all cemeteries with richly furnished burials. The Beletov vrt cemetery that dates to the transition from Late Iron Age to the Roman period is particularly well known. Novo Mesto was founded by Rudolf IV of Habsburg in 1365 within a naturally well-protected meander in the river Krka. He acquired part of the land for the foundation of the town through an exchange of property with the Abbot of Stična. This amounted to an area of six farms with their dependant landholdings in the area »once known as Gradec pri Krki«. Excavations in 2000 and 2004 at the base of the rampart on the summit of the Kapitelj hill revealed linear foundations of large roughly dressed fieldstone. The nature of the structure was of a type, which could only be afforded by demanding and wealthy clients, such as those in monastic orders. It is hypothesised that they may be connected with the so-called »stiški stolp« (Stična tower). However, neither these or succeeding archaeological excavations have yielded small finds, which would permit a more precise date.

Most of those who have investigated the origins of Novo mesto have located the site of »Gradec« on the Kapitelj hill. The excavations in the area of the rampart on the Kapitelj hill have revealed the scant, but sole traces of Early Medieval settlement of 9th or 10th Century date in the modern town centre. The occupation layers confirm the existence of the Gradec settlement, mentioned in the written sources, whilst also bearing witness to settlement from the prehistoric to the Medieval period. This most recent information shows that the town was not established

on a greenfield site, nor was it rebuilt, but merely its novelty was strictly related to its formal foundation.

The Habsburgs established the town at the intersection of roads leading from west to east. The variety of the rare, richly decorated pottery stove tiles that were excavated in the remains of the house on Cvelbarjeva ulica bear witness to the vibrant trade along the official route that ran through the Ducal town and the wellbeing of its citizens in the 15th Century. The beaker was most probably imported from Italy to west, whilst analogies for the pottery stove tiles in Novo mesto can be found in castles in Croatia, Hungary and the Czech Republic. The house stood in one of the most prestigious locations in the town, on the high street above the modern Pugljeva ulica. No archaeological remains that date to the period prior to the 16th Century have been excavated on Glavni trg (Main Square) on the low-lying eastern part of the meander. The most recent and most extensive archaeological excavations were carried out in 2017 and 2018, in advance of the reconstruction of Glavni trg (Main Square). These revealed the remains of Late Iron Age and Roman period settlement in the upper part of Glavni trg. The occupation deposits on the Kapitelj hill and Glavni trg, as well as the Beletov vrt Roman cemetery, point to the existence of a vicus (small town) within the town meander. However, although archaeological excavation has confirmed the location of Gradec and settlement continuity in this period, including the Early Middle Ages, the location of Markstatt (the market) has not yet been determined. Its location will be established by future excavations, which will also finally clarify the connections between the Stična or Bajnof tower, Gradec and Markstatt. Archaeological excavations have shown that the Kapitelj hill provided the optimal conditions for settlement on the meander, because it was occupied in the Late Bronze Age, the Late Iron Age, the Roman Period, as well as in the Early Middle Ages and the Middle Ages.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 929.651:069(497.4-4)

Prejeto: 19. 8. 2018

Jernej Kotardr., kustos, Narodni muzej Slovenije, Prešernova 20, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: Jernej.Kotar@nms.si

Vladarski pečati iz zbirke Narodnega muzeja Slovenije

IZVLEČEK

V prispevku je predstavljenih petnajst vladarskih pečatov, shranjenih v Narodnem muzeju Slovenije, pri čemer gre za trinajst originalnih primerkov in dva poznejša odlitka. Gradivo obsega le manjši del krovne zbirke pečatov in pečatnikov ter do sedaj še ni bilo deležno temeljitejše obravnave. Pri predstavitvi posameznih primerkov je pozornost namenjena njihovi fizični obliki, umetnostnozgodovinski analizi, raziskavi provenience in poskusu čim bolj natančne datacije. Prispevek se ukvarja tudi z grboslovnimi raziskavami, saj so vladarski pečati pomemben vir zanje.

KLJUČNE BESEDE

pečat, pečatnik, grb, sfragistika, heraldika

ABSTRACT

RULERS' SEALS FROM THE COLLECTION OF THE SLOVENIAN NATIONAL MUSEUM

The contribution presents fifteen rulers' seals kept by the National Museum of Slovenia which include thirteen original specimens and two subsequent casts. The materials, comprising a small part of the general collection of seals and signets, have so far not been thoroughly examined. Each specimen is described in terms of its physical shape, art historical analysis and provenance, as well as with an aim to provide a most accurate dating. The contribution also deals with heraldic research, for which rulers' seals constitute an important source.

KEY WORDS

seal, signet, coat of arms, sfragistics, heraldry

Uvod

Narodni muzej Slovenije v Ljubljani danes v svojih depojih hrani sedemintrideset pečatov, ki tvorijo manjši del krovne zbirke pečatov in pečatnikov. V primerjavi z drugimi, predvsem tujimi muzejskimi in arhivskimi ustanovami je teh predmetov v omenjeni instituciji zelo malo in do sedaj še niso bili deležni temeljite obravnave. Nekoliko več pozornosti je bilo namenjene pečatnikom, ki predstavljajo glavnino zbirke, med njimi pa je kar nekaj zelo zanimivih primerkov.¹ Namen pričujočega članka ni predstavitev vseh sedemintridesetih predmetov, ker bi to znatno presegló razpoložljivi prostor, ampak le prikaz vladarskih pečatov. Ti so s petnajstimi primerki daleč najbolj zastopani, saj tvorijo kar 40,5 % zbirke. Zaradi vrhunske izdelave in velike sporočilne vrednosti so pomemben zgodovinski vir in si zato zaslužijo, da si jih nekoliko pobližje ogledamo.

Kljub majhnemu številu predmetov je to gradivo izjemno zanimivo in dokaj raznovrstno. Glede na način nastanka se deli na dva dela, in sicer na trinajst originalnih pečatov in dva mlajša odlitka. Če za začetek zgodnjega novega veka na slovenskem ozemlju vzamemo leto 1493, ko je deželnokežjo oblast v habsburških dednih deželah prevzel Maksimilijan I., lahko ugotovimo, da zbirka ne vsebuje niti enega pečata srednjeveških vladarjev. S pomočjo temeljito opravljene analize so bili identificirani vsi obravnavani predmeti, zato njihova vsaj približna datacija ne predstavlja večjih težav. Povsem natančna določitev časa njihovega nastanka ni mogoča, ker se dokumenti, na katerih so bili obešeni, niso ohranili. S pritegnitvijo primerjalnega gradiva in z upoštevanjem vseh okoliščin se da dokaj točno ugotoviti, v katerem obdobju svoje vladavine in za kakšne namene so posamezni vladarji izstavljali dotično serijo pečatov. Glede na čas nastanka so predstavljeni originalni primerki precej enakomerno razporejeni od konca 15. do začetka druge tretjine 19. stoletja, glavnina pa izvira iz 17. stoletja. Pomembno je tudi vprašanje njihove proveniencije. Do sedaj sta bila dva pripisana nepačnemu vladarju, eden pa je ostal neopredeljen, a je opravljena raziskava te napake odpravila. Po njenem zaključku je mogoče ugotoviti, da pečati pripadajo naslednjim predstavnikom vladajoče dinastije: kraljici Blanki Mariji (1494–1510), kralju Maksimilijanu I. (1486–1519), nadvojvodi Karlu II. (1564–1590), cesarju Rudolfu II. (1576–1612), cesarju Ferdinandu II. (1619–1637), cesarju Leopoldu I. (1658–1705), cesarju Karlu VI. (1711–1740), cesarici Mariji Teresiji (1745–1765), cesarju Francu II. (1792–1806) oziroma Francu I. (1804–1835) in cesarju Ferdinandu I. (1835–1848). Od cesarja Ferdinanda II. so v zbirki ohranjeni trije, od cesarja Leopolda I. dva, od preostalih pa po en primer. Domnevno v 19.

¹ Žvanut, *Zbirka pečatnikov*; Otorepec, Srednjeveški pečatniki.

stoletju nastala odlitka istega tipa pečata pripadata Leopoldu I.

Pečati so pomemben, a pogosto premalo upoštevan zgodovinski vir. Vladarski pečati niso služili le kot sredstvo overovitve dokumentov, ampak so bili podobno kot novci namenjeni tudi širjenju vladarjeve ideologije in propagande. Skozi stoletja so tako postajali vse večji in umetniško vse bolj dovršeni. Širjenje vpliva Habsburžanov po stari celini je imelo velik vpliv na oblikovanje pečatnega polja, kamor so vključevali čedalje več grbov dežel, ki so jim vladali oziroma so si lastili oblast v njih. Ta praksa je dosegla vrhunec konec 18. in v prvi polovici 19. stoletja, ko v družbi številnih grbov najdemo na primer celo grb Indije.² Rast premera pečatov je omogočila povečanje prostora za pečatni napis, ki je postajal vse daljši in povednejši. Vanj so v skladu s prostorskimi možnostmi ter pogosto v okrajšani obliki in s kraticami poskusili izpisati čim več vladarjevih naslovov, vendar so se morali zlasti v poznejših obdobjih velikokrat zadovoljiti le z najpomembnejšimi, ker za vse ponavadi ni bilo dovolj prostora. Pečati so torej prvovrsten vir za preučevanje vladarske ideologije, spremembe mode in še marsičesa drugega, poleg tega pa so tudi temelj za grboslovne raziskave.

Vsi obravnavani primerki so izdelani iz voska, a način izdelave ni v vseh primerih enak. Vsem je skupno to, da so bili s pečatnikom odtisnjeni v rdeč vosek, ta pa je bil pri starejši polovici pečatov pritisnjen v skodelico oziroma na podlago iz naravnega oziroma rumenega voska. Večina je (bila) zaradi boljše obstojnosti shranjena v lepo izdelanih lesenih škatlicah s pokrovi. Mlajša polovica pečatov je izdelana na nekoliko drugačen način, in sicer so pri njih rdeč vosek ulili neposredno v škatlico, ga izravnali in nato nanj pritisnili s pečatnikom. Ti so (bili) prav tako shranjeni v škatlicah s pokrovi, izdelanih iz lesa oziroma kovine. Medtem ko so škatlice v veliki meri še ohranjene, je marsikateri pokrov danes že izgubljen. Za obešanje na dokumente so se pri najstarejših pečatih posluževali pergamentnega traku, pri mlajših pa pogosto črno-rumenih pletenih tekstilnih vrvic, katerih barve so simbolizirale cesarski grb.³ Večina predmetov kaže določene poškodbe, kot so

² Z imenom Indija so mišljene španske kolonije v Severni, Srednji in Južni Ameriki. Leta 1496 jih je s poroko z Ivano Kastiljsko pridobil Filip Lepi, začetnik španske veje Habsburžanov. Po njenem izumrtju leta 1700 so si člani v Svetem rimskem cesarstvu vladajoče veje rodline še naprej in kljub porazu v španski nasledstveni vojni lastili oblast v deželah španske krone, kar se je vidno odražalo tudi v upodabljanju njihovih grbov na njihovih pečatih. Grb Indije je nastal že v 15. stoletju, a je njegov uradni pomen zrasel še naprej in kljub Karla VI., prikazoval pa je srebrnega leva z zlato krono in rdečim jezikom na modrem polju, ki v sprednji desni šapi drži zlat križ. V velikem državnem grbu se je obdržal do leta 1836 (Gall, *Osterreichische Wappenkunde*, str. 165).

³ Ewald, *Siegelkunde*, str. 170. Cesarska dvorna pisarna je od časa cesarja Karla IV. dalje uporabljala skoraj izključno črno-rumene pletene tekstilne vrvice.

odlomljeni deli in obrabljenost, ki so posledica slabše obstojnosti voska in neprimerne hrambe pred prihodom v muzej.

Historiat celotne zbirke je v veliki meri še vedno zavrt v skrivnost. Zaradi pomanjkljivih in pogosto sumarnih evidenc za starejša obdobja delovanja muzeja je danes namreč zelo težko ugotoviti, kdaj in na kakšen način je posamezen predmet prišel na sedanje mesto. Kljub nezadovoljivim podatkom je mogoče z veliko verjetnostjo zaključiti, da je zbirka pečatov nastajala postopoma z odkupovanjem, prevzemanjem in darovanjem gradiva. Njihovo majhno število kaže na to, da do obsežnejšega sistematičnega zbiranja ni nikoli prišlo, a obenem izkazuje povečano zanimanje za vladarske pečate. Pregled listinskega gradiva v Arhivu Republike Slovenije ter drugih slovenskih arhivskih in muzejskih ustanovah je pokazal, da primerkov ni mogoče z gotovostjo povezovati z nobeno od znanih ohranjenih listin. Pri kar nekaj pečatih je lepo vidno, da so bili pergamentni trakovi oziroma vrvice odrezani, kar pomeni, da so bili zelo verjetno namerno ločeni od dokumentov. Ti so bili zaradi slabše ohranjenosti in predvsem manjše spominske vrednosti zavrženi, pečati pa so bili shranjeni in so nato prišli v muzejsko zbirko. Prvi so skoraj zagotovo prispeli že kmalu po ustanovitvi muzeja leta 1821, zatem pa so postopoma sledili še preostali. Od trinajstih originalnih vladarskih pečatov je za zdaj le za tri znano, kdaj in kako so postali del zbirke. Leta 1889 sta v kratkem času drug za drugim v muzej prišla pečata cesarja Ferdinanda II. (inv. št. N 1940) in cesarja Ferdinanda I. (inv. št. N 1928), in sicer je bil prvi odkupljen, drugega pa je podaril vladni svetnik dr. Alojz Valenta pl. Marchthurn.⁴ Tretji pečat, ki pripada cesarju Leopoldu I. (inv. št. N 1935), je bil 22. decembra 1992 prevzet iz starega fonda, za preostalih deset primerkov in dva odlitka pa za zdaj nista znana čas in način njihove pridobitve.⁵

Predstavljeni predmeti so glede na čas nastanka razvrščeni po kronološkem vrstnem redu in si sledijo od najstarejšega do najmlajšega.

Vladarski pečati iz zbirke Narodnega muzeja Slovenije in njihova analiza

1. *Pečat kraljice Blanke Marije (inv. št. N 1953).* Najstarejši ohranjeni vladarski pečat v zbirki Narodnega muzeja Slovenije pripada kraljici Blanki Mariji (1494–1510), drugi ženi kralja in cesarja Maksimilijana I. (1486/1508–1519).⁶ Ob robu na nekaj

mestih poškodovani odtis je okrogle oblike, premera 49 mm in debeline 7 mm ter izdelan iz svetlega rdečega voska. Odtisnjen je v močno poškodovano skodelico iz zelo krušljivega naravnega voska, shranjen pa je v lepi okrogli škatlici brez pokrova, premera 87 mm in debeline 18 mm, izdelani iz temnorjavega struženega lesa. Na spodnji strani skodelice je viden odtis pergamentnega traku, s katerim je bil pečat nekoč obešen na pliko pergamentne listine. Sodeč po poškodbah je mogoče predpostaviti, da gre za slabo izdelan odtis, na kar kažejo na več mestih ob robu opazni odtisi prstov, nastali kot posledica pritiskanja sveže odtisnjene pečata v skodelico.

Osrednje mesto v pečatnem polju zavzema spodaj koničasti poznogotski ščit s krono na vrhu, na katerem je upodobljen kraljičin grb. V tem primeru imamo opravka z grbom, značilnim za pripadnice dinastičnega plemstva. Gre za sekani ščit, pri katerem grbovni emblemi na heraldični desni polovici pripadajo kraljičinemu možu, na levi pa njenim staršem.⁷ Na desni strani je prikazan v desno obrnjen enoglavi orel z razpetimi krili, ki na prsih nosi spodaj koničasti poznogotski četverjeni ščit, na katerem so grbi Ogrske (stari grb), Burgundije (stari grb), Avstrije in Tirolske.⁸ Leva stran prikazuje četverjeni ščit z očetovim grbom (Sforza) v prvem in četrtem kvadratu ter materinim (Savoja) v drugem in tretjem.⁹ Preostanek pečatnega polja je dobro izkoriščen in simetrično oblikovan. Ob ščitu na desni strani sta kapitali BL, na levi pa M – sporočajo ime lastnice pečatnika, kraljice Blanke Marije. Nad njimi sta manjši kroni, pod njimi pa cvetlici, katerih cvetova imata po pet listov. Krona na vrhu ščita sega skoraj do roba pečata, ki ga ponazarja na več mestih poškodovana točkasta črta med dvema tanjšima črtama, tik nad njo pa je na vsaki strani po ena petlistna rozeta. Preostanek prostora je zapolnjen s preprostimi rastlinskimi motivi. Večji del upodobitve v pečatnem polju na obeh koncih obkroža v rolo zviti raven trak, na katerem je v kapitali zapisan pečatni napis. Enako visoke in krepke črke so med seboj precej razmaknjene, napis pa je kljub poškodbam in obrabljenosti dokaj lepo

rimska kraljica in avstrijska nadvojvodinja, leta 1508 pa z moževim prevzemom naslova izvoljenega rimskega cesarja še cesarica Svetega rimskega cesarstva.

⁷ Ewald, Siegelkunde, str. 210.

⁸ Ogrska (stari grb): sedemkrat rdeče-srebrno deljeno polje (upodobitev na obravnavanem pečatu prikazuje petkrat deljeno polje); Burgundija (stari grb): rdeče obrobljen, petkrat zlato-modro desno poševno sekano polje; Avstrija: srebrn tram na rdečem polju; Tirolska: rdeč orel z zlato krono in nogami ter z zlato sponko z deteljicastimi konci na krilih na srebrnem polju (Gall, *Österreichische Wappenkunde*, str. 124–125, 138–139, 152–154 in 179–181).

⁹ Sforza: četverjeni ščit, v prvem in četrtem kvadratu v desno obrnjen enoglavi črn orel z zlato krono ter rdečimi nogami, kljunom in jezikom na zlatem polju, v drugem in tretjem kvadratu modra kača (*biscione*) z zlato krono, ki žre oziroma rojeva človeka, na srebrnem polju; Savoja: srebrn križ na rdečem polju.

⁴ NMS, *Erwerbungen 1889–1896*, 1889, Zahl 30 in 38.

⁵ NMS, *Akcesija oktober 1990–maj 1998*, št. 271. Od kod je bil prevzet pečat cesarja Leopolda I., zaradi skope navedbe v akcesijski knjigi ni mogoče ugotoviti.

⁶ Blanka Marija (* 1472 IV 5, Milano; † 1510 XII 31, Innsbruck) je bila najstarejša zakonska hči milanskega vojvode Galeazza Marije Sforza in njegove druge žene Bone Savojske. S poroko z Maksimilijanom I. marca 1494 je postala

berljiv in sporoča BLANCHA · MARIA · ROMANORVM · REGINA ·. Vse besede so izpisane v celoti in so med seboj ločene s pikami.

Med pregledanim arhivskim gradivom je bilo najdenega zelo malo primerljivega materiala. Enak pečat je dala kraljica obesiti na listino z dne 5. aprila 1497, ki jo danes hrani Mestni arhiv Worms.¹⁰ Iz njene koroboracije je razvidno, da gre za *küniglich innsigell*, in le ugibamo lahko, ali je bil z istim pečatnikom narejen tudi odtis izgubljenega pečata, nekoč obešenega na listini iz Arhiva Republike Slovenije, izstavljeni 6. avgusta 1495 v Wormsu.¹¹ V tem primeru se koroboracija glasi drugače, in sicer *iussimus nostrique sigilli pendentis munimine roborari*. Znano je, da se je Blanka Marija posluževala najmanj še enega drugega pečatnika, čigar uporaba je izpričana vsaj marca 1496.¹² Zaradi pomanjkanja primerljivega gradiva je predstavljeni predmet težko natančneje datirati. Na podlagi pečatnega napisa in vseh drugih znanih okoliščin je mogoče okvirni čas njegovega nastanka umestiti med letoma 1494, ko je Blanka Marija po poroki z Maksimilijanom I. postala rimska kraljica, in 1508, ko je z možem prevzemom naslova izvoljenega rimskega cesarja postala cesarica – ob tej priložnosti si je verjetno dala izdelati nov pečatnik oziroma spremeniti legendo na starem.

2. *Fragment pečata kralja Maksimilijana I. (inv. št. N 1956)*. Med zanimivejše in raziskovalno zahtevnejše primerke sodi majhen fragment pečata, površine približno 26 × 25 mm in debeline 8 mm. Odlomek skoraj štirikotne oblike je del večjega pečata iz svetlordečega voska, odtisnjene v skodelico iz svetlega naravnega voska. Na spodnji strani skodelice je prepoznaven odtis pergamentnega traku, namenjenega obešenju predmeta na listino. Površina fragmenta je nekoliko obrabljena in poškodovana, prisotna pa je tudi manjša luknjica.

Od upodobitve v pečatnem polju se je v veliki meri ohranil le grb Tirolske, medtem ko je levo od njega ležeči grb Štajerske močno poškodovan in komaj prepoznaven. Oba sta prikazana na spodaj polkrožnem zrelogotskem ščitu, nad njima je zelo majhen fragment verige reda zlatega runa, v sredini med njima pa ima vlogo okrasa členek te verige. Ohranjen je tudi del v kapitali napisane legende, ki se glasi ... REGIS * ARCHI..., preostanek napisa in vsi ostali elementi upodobitve v pečatnem polju pa so odlomljeni. Vse črke so enako visoke in nekoliko krepkejše, besedi pa sta med seboj ločeni s petlistno rozeto. Težave pri branju povzročata le črka G, ki je zaradi slabe izdelave vreza v pečatniku videti skoraj kot C. Pečatni napis je zapisan na ravnem traku, ob katerem z zunanje strani teče komaj razpoznavna točkasta črta. Močno obrabljen in poškodovan rob pečata je glede

na okoliške elemente nekoliko dvignjen, ponazarja pa ga lovorov venec med dvema črtama.

Identifikacija lastnika pečatnika, s katerim je bil odtisnjen obravnavani fragment pečata, je precej zahtevna naloga. Že iz upodobitve grbov dveh habsburških dežel je jasno, da ga je treba iskati med člani vladajoče rodbine Habsburžanov. V dodatno pomoč je odlomek pečatnega napisa, ki sporoča, da je bil ta kralj in nadvojvoda, s čimer se izbor morebitnih kandidatov precej zoži. Poleg tega majhen fragment verige reda zlatega runa razkriva še eno zelo pomembno informacijo, in sicer da je bil član tega leta 1430 ustanovljenega reda. Ne nazadnje so tu še stilne značilnosti, zlasti pisave v pečatnem napisu, ki nastanek pečata časovno postavljajo v začetek 16. stoletja. Vsa ta raziskovalna izhodišča in pregled velike količine arhivskega gradiva so naposled pokazala, da je bil lastnik pečatnika nesporno nadvojvoda ter poznejši kralj in cesar Maksimilijan I. (1486/1508–1519).¹³ Z njim odtisnjeni pečati se pojavljajo na listinah, izstavljenih med letoma 1507 in 1518, kar je tudi okvirni čas nastanka obravnavanega predmeta.¹⁴ Izdajal jih je kot rimski kralj, čeprav je skoraj celotno obdobje nosil naslov izvoljenega rimskega cesarja. Pečatenje s takšnim srednjim kraljevim pečatom je Maksimilijan najavil kot *besigelt mit vnnserm anhanngenden ynnsigel*.¹⁵ Tako kot vsi vladarji se je tudi omenjeni Habsburžan v času svoje vladavine posluževal več različnih pečatnikov.¹⁶

S pomočjo bolje ohranjenih primerkov istega tipa je mogoče predstavljeni predmet analizirati v njegovi izvorni podobi. V sredini pečatnega polja je ščit nepravilne oblike, na katerem je upodobljen v desno obrnjen enoglavni cesarski orel. Osrednji grb obdaja veriga reda zlatega runa, nad njim pa je krona, ki jo z vsake strani držita klečeča angela. Okrog njega je razvrščenih pet enako velikih spodaj polkrožnih zrelogotskih ščitov, v prostoru med njimi pa so členki verige reda zlatega runa. Z izjemo spodnjega so vsi ščiti nagnjeni proti središču pečatnega polja. Na desni strani sta stara grba Ogrske in Burgundije, na levi Avstrije in Štajerske, spodnji pa pripada Tirolski.¹⁷

¹³ Maksimilijan I. (* 1459 III 22, Dunajsko Novo mesto; † 1519 I 12, Wels) je bil sin cesarja Friderika III. in Eleonore Portugalske. Rodil se je kot avstrijski nadvojvoda, od leta 1477 je bil burgundski vojvoda, leta 1486 je bil kronan za rimskega kralja, po očetovi smrti avgusta 1493 je zavladal v habsburških dednih deželah, februarja 1508 pa je prevzel naslov izvoljenega rimskega cesarja.

¹⁴ ARS, AS 1063, ZL, št. 1077, 1509 VI 5, Störtzinger; št. 1086, 1510 IV 8, Augsburg; št. 1096, 1510 IX 28, Konstanca; št. 1099, 1511 II 24, Freiburg im Breisgau; št. 1103, 1511 X 12, Lienz; št. 1104, 1511 X 3, Lienz; št. 1167, 1518 V 24, Innsbruck; <http://gams.uni-graz.at/o:sis.2-5> (ogled: 11. 7. 2018); Posse, *Die Siegel III*, str. 11, Tafel 5 (6).

¹⁵ ARS, AS 1063, ZL, št. 1099, 1511 II 24, Freiburg im Breisgau; št. 1167, 1518 V 24, Innsbruck.

¹⁶ Posse, *Die Siegel III*, str. 9–12, Tafel 1–8.

¹⁷ Grb Burgundije je na predstavljenem tipu pečata posevno sakan v drugo smer kot sicer; Štajerska: srebrni panter z rdečimi rogovi in kremplji, ki iz gobca bruha rdeč ogenj, na zelenem

¹⁰ StaAWo, Abt. 1 A I, I – 0611, 1497 IV 5, Worms.

¹¹ ARS, AS 1063, ZL, št. 923, 1495 VIII 6, Worms.

¹² Posse, *Die Siegel III*, str. 13, Tafel 9 (5).

Okrog v celoti izkoriščenega pečatnega polja teče pečatni napis, ki sporoča *S(igillvm)*MAXIMIL(iani)*ROMAI(ormv)*ET*HVIG(ariae)*REGIS*ARCHIDVC(is)*AVST(riar)*DVC(is)*BVRG(vndiae)*BRA(bantiae)*COM(itis)*PALA(tini).¹⁸ Obe črki N sta zrcalno obrnjeni, besede pa so med seboj ločene z znakom v obliki rozete.

3. *Pečat nadvojvode Karla II. (inv. št. N 1946).* Pečat nadvojvode Karla II. (1564–1590), deželnega kneza notranjeavstrijskih dežel, je okrogle oblike, njegov premer in debelina pa znašata 42 mm oziroma 7 mm.¹⁹ Iz rdečega voska izdelan odtis je poškodovan, kajti manjka mu del roba, poleg tega pa ima še večjo razpoko preko celotne površine. Skodelica iz naravnega voska, v katero je odtisnjen, je v veliki meri razpadla, zato njenega prvotnega premera ni več mogoče ugotoviti. Širok pergamentni trak, s katerim je bil pečat obešen na listino, je skoraj v celoti ohranjen, a je delno potemnel od vlage. Napeljan je skozi skodelico, na njem pa razen stare in nove muzejske inventarne številke ni drugih napisov.

V pečatnem polju prevladuje ščit nepravilne oblike, katerega vrh je srčast, na sredini je nekoliko ožji, spodnji del pa zaključujejo tri konice. Nad njim je knežji klobuk, ki sega vse do roba pečata. Na ščitju upodobljeni grbi so različne oblike in so razdeljeni v štiri neenako velike vrste. Grba v zgornji vrsti sta največja ter prikazujeta Ogrsko (stari grb) in Češko. V drugi vrsti jima na štirih pokončnih, domala pravokotnih in skoraj enako velikih poljih sledijo Kastilja, Leon, Štajerska in Koroška, v tretji vrsti so na spodaj koničastih ščitih Aragonija, Sicilija, Kranjska in Tirolska, v konicah ščita pa še Granada, Spodnja Avstrija in Habsburg. V sredini med prvo in drugo vrsto je manjši srčni ščit, katerega podoba je zelo nejasna, vendar je mogoče predpostaviti, da gre za sekani ščit, na katerem je spredaj avstrijski grb, zadaj pa stari burgundski.²⁰ Majhen preostanek pečatnega

polja je zapolnjen z vzorcem dveh prepletajočih se črt s pikami v sredini, ki ga z obeh strani omejujeta črti. Osrednji motiv obkroža nekoliko dvignjen rob, ponazorjen s točkasto črto, preko katerega na vrhu sega knežji klobuk, spodaj pa vse tri ščitove konice. V kapitali in na ravnem traku zapisan pečatni napis je poškodovan in obrabljen ter se glasi ... [G]OTTES · GENADEN · ERC / ZHERZOG · ZV · OSTERREICH · ZC ·.²¹ Vse črke so enako visoke, besede pa so med seboj ločene s pikami. Srednja konica ščita se skoraj dotika rahlo dvignjenega roba pečata, zaradi česar je beseda ERCZHERZOG deljena.

Identifikacija lastnika pečatnika, s katerim je bil odtisnjen predstavljeni pečat, je precej zahtevna naloga. Odlomljen je namreč ravno tisti del pečatnega napisa, na katerem je bilo zapisano njegovo ime, kar predstavlja glavno težavo pri iskanju gradiva za primerjavo. Na podlagi vseh znanih dejstev je popolnoma jasno, da gre za pripadnika vladajoče dinastije Habsburžanov, velikost manjkajočega fragmenta pa kaže na krajše moško ime. Kot najverjetnejši kandidat pride v poštev nadvojvoda Karel II. in raziskava je pokazala, da je bil ta nedvomno lastnik obravnavanega pečatnika. Z analizo drugih primerkov istega tipa pečata je bilo mogoče potrditi domnevo, da se je manjkajoča beseda v legendi glasila CARL.²² Celoten pečatni napis je torej bil CARL · V(on) · GOTTES · GENADEN · ERCZHERZOG · ZV · OSTERREICH · ZC ·.²³ Ta pečatnik je Karel II. uporabljal vsaj med letoma 1564 in 1577, v koroboraciji pa je overovitev s takšnim pečatom najavil kot *besigelt mit vnserm anhangenden insigl*.²⁴ Poleg tega je omenjeni nadvojvoda v času svoje šestindvajsetletne vladavine uporabljal še več drugih pečatnikov.²⁵

4. *Pečat cesarja Rudolfa II. (inv. št. N 1942).* Okrogel pečat cesarja Rudolfa II. (1576–1612), premera 89 mm, je izdelan iz svetlo rdečega voska in odtisnjen v skodelico iz svetlega naravnega voska, premera 124 mm in debeline 28 mm.²⁶ Ta je ulita po modelu in

polju (Gall, *Österreichische Wappenkunde*, str. 138); za preostale grbe glej opombo 8.

¹⁸ <http://gams.uni-graz.at/o:sis.2-5> (ogled: 12. 7. 2018); Posse, *Die Siegel III*, str. 11 (nepravilen prepis pečatnega napisa).

¹⁹ Karel II. Franc (* 1540 VI 3, Dunaj; † 1590 VII 10, Gradec) je bil tretji preživeli sin rimskega kralja in poznejšega cesarja Ferdinanda I. (1531/1558–1564). V zgodovino se je zapisal kot vnet protireformator ter velik podpornik umetnosti in znanosti.

²⁰ Češka: srebrn lev z dvojnimi repom ter z zlatimi kremplji, jezikom in krono na rdečem polju; Kastilja: zlat grad s tremi stolpi s cinami ter z modrimi okni in vrati na rdečem polju; Leon: rdeč lev z zlatimi kremplji, jezikom in krono na srebrnem polju; panter na štajerskem grbu je obrnjen v drugo smer kot sicer; Koroška: sekani ščit, spredaj trije drug nad drugim hodeči črni levi z rdečimi kremplji in jeziki na zlatem polju, zadaj srebrn tram na rdečem polju; Aragonija: osemkrat zlato-rdeče sekano polje; Sicilija: poševno četverjeni ščit, zgoraj in spodaj osemkrat zlato-rdeče sekano polje, desno in levo črn orel z rdečimi nogami, kljunom in jezikom na srebrnem polju; Kranjska: moder orel z zlatimi nogami, kljunom, jezikom in cesarsko krono ter z navzgor obrnjenim zlato-rdečim šahiranim polmesečem na prsih in krilih na zlatem polju; Granada: granatno jabolko z rdečimi pečkami in z dvema ze-

lenima listoma na stebelu na srebrnem polju; Spodnja Avstrija: pet zlatih orlov na modrem polju, razporejenih 2 : 2 : 1, pri čemer so zgornji štirje obrnjeni drug proti drugemu, spodnji pa v desno (v obravnavanem grbu so orli zaradi prostorske omejitve razporejeni 1 : 2 : 2); Habsburg: rdeč lev z modrimi kremplji, jezikom in krono na zlatem polju (Gall, *Österreichische Wappenkunde*, str. 131–135, 147, 163–165, 167, 168, 170–171 in 174–175); za preostale grbe glej opombi 8 in 17.

²¹ Tironska nota Z je znak za okrajšavo besede »et«.

²² KLA, KLA-457, KLA 457-B-115 St, 1565 IX 23, Gradec.

²³ Posse, *Die Siegel III*, str. 23 (nepravilen prepis pečatnega napisa).

²⁴ KLA, KLA-457, KLA 457-B-115 St, 1565 IX 23, Gradec; ARS, AS 1063, ZL, št. 1540, 1565 X 24, Gradec; št. 1596, 1569; št. 1605, 1570 IX 16, Gradec; št. 1609, 1570 IX 16, Gradec; št. 1611, 1570 XII 6, Gradec; št. 1668, 1577 VII 1, Gradec; Posse, *Die Siegel III*, str. 23, Tafel 34 (12).

²⁵ KLA, KLA-457, KLA 457-B-121 GF St, 1577 VI 1, Gradec; KLA 457-B-126 St, 1581 III 11, Gradec; DAGS, Pfarrurkunden, II-485, 1581 VII 10, Gradec; Posse, *Die Siegel III*, str. 23, Tafel 34–35.

²⁶ Rudolf II. (* 1552 VII 18, Dunaj; † 1612 I 20, Praga) je bil

je zelo dobro ohranjena, odkrušen je le manjši del roba. Na skodelici so iz treh lukenj še vidni ostanki črno-rumene pletene tekstilne vrvice, s katero je bil pečat obešen, ki pa je odrezana na vseh treh mestih. Predmet je kljub manjšim poškodbam v zelo dobrem stanju.

Večino pečatnega polja prekriva dvoglavi orel z nimboma okrog glav, katerega rep in cesarska krona nad njim se skoraj dotikata roba pečata, ki ga predstavlja lovorov venec. Na prsni nosi z verigo reda zlatega runa obdan, spodaj rahlo zaobljen ščit v kartuši in s krono na vrhu. Gre za četverjeni ščit, pri katerem je v prvem in četrtem kvadratu grb Ogrske (stari grb), v drugem in tretjem pa Češke. V sredini je srčni ščit, na katerem so grbi razporejeni takole: prvi kvadrat: sekani ščit, spredaj Avstrija, zadaj Burgundija (stari grb); drugi kvadrat: četverjeni ščit, prvi in četrti kvadrat Kastilja, drugi in tretji Leon; tretji kvadrat: sekani ščit, spredaj Aragonija, zadaj Sicilija; četrti kvadrat: deljeni ščit, zgoraj Burgundija (novi grb), spodaj Brabant; v konici med tretjim in četrtem kvadratom: Granada. Na močno obrabljenem sekane srčnem ščitu v sredini je spredaj Tirolska in zadaj Flandrija.²⁷ Pod orlovimi krili sta inicialki, in sicer S pod desnim in H pod levim, katerih pomen ni znan, lahko pa bi šlo za začetnici imena in priimka pečatorezca. Preostanek prostora je zapolnjen z različnimi drobnimi detajli, tako da je pečatno polje, ki je s točkasto črto med dvema tankima črtama ter nato še z debelejšo in nekoliko dvignjeno črto ločeno od legende, popolnoma izkoriščeno. Pečatni napis je zapisan v kapitali in na ravnem traku ter sporoča * RVDOLPHVS * II * D(ei) : G(ratia) : EL(ectvs) : ROM(anorvm) : IMP(erator) : SEMP(er) : AVG(vstvs) : A(c) : GER(maniae) : HVNGARIE : BOE(miae) : DAL(matiae) : CRO(atiae) : SCL(avoniae) : Eo * REX * ARCH(idvx) : AVST(riae) *.²⁸ Vse črke so enako visoke, besede pa so med seboj ločene z znaki v obliki rozete oziroma s pikami.

Pri obravnavanju pečatu gre verjetno za *secretum majus*, ki ga je Rudolf II. uporabljal za Ogrsko kot tamkajšnji kralj.²⁹ Temu v prid govori tudi koroboracija v listini z dne 1. marca 1593, kjer cesar pravi, da je *presentes literas nostras secreto sigillo nostro quo vt*

rex Hungarie vtimur impendenti communitas.³⁰ Zaradi pomanjkanja primerjalnega gradiva je predmet težko točneje datirati, zato je treba čas njegovega nastanka postaviti v obdobje med letoma 1576 in 1608, ko je bil Rudolf II. istočasno cesar Svetega rimskega cesarstva in ogrski kralj. Omenjeni Habsburžan je v času svoje vladavine uporabljal celo vrsto pečatnikov in z njimi izdajal več različnih serij pečatov.³¹

5. *Pečat cesarja Ferdinanda II. (inv. št. N 1941)*. V zbirki Narodnega muzeja Slovenije so shranjeni trije pečati cesarja Ferdinanda II. (1619–1637).³² Prvi od njih je verjetno starejši in pripada drugi seriji kot preostala dva. Okrogel pečat, premera 132 mm in debeline 13 mm, je izdelan iz rdečega voska in odtisnjen na podlago iz svetlega naravnega voska. Shranjen je v okrogli škatlici iz temnorjavega struženega lesa, premera 165 mm in debeline 29 mm, katere pokrov ima premer 165 mm, njegova debelina pa znaša 20 mm. Na notranji strani pokrova je vidnih več madežev rdečega voska, ima pa tudi dve razpoki. V škatlici so štiri luknje, in sicer zgoraj dve ter spodaj na vsaki strani po ena, skozi katere je bila potegnjena vrvica za obešenje na dokument. Od nje so ostali le še skromni ostanki v eni od zgornjih odprtini, ki kažejo, da je bila rumene barve. Površina pečata je na nekaj mestih obrabljena oziroma močno poškodovana, odlomljena pa je tudi slaba četrtnina roba. Prav tako je v slabem stanju podlaga iz naravnega voska, ki je precej razpadla. Morda je zaradi njene slabše kakovosti pečat že davno izpadel iz škatlice, v katero je bil sprva pritrjen.

Največ prostora v pečatnem polju zavzema spodaj rahlo zaobljeni ščit v kartuši, ki ga z obeh strani s sprednjima nogama držita grifona, nad njim pa je cesarska krona, katere vrh sega do roba pečata. Na njem upodobljeni dvoglavi orel z nimboma okrog glav na prsni nosi z verigo reda zlatega runa obdan ovalen ščit. Podoba na njem je skoraj popolnoma uničena, zato se je treba za njeno analizo poslužiti boljše ohranjenega primerka istega tipa pečata.³³ S pomočjo tega je mogoče ugotoviti, da gre za sekani ščit, na katerem je spredaj grb Avstrije, zadaj pa Burgundije (stari grb).³⁴ Na polju pod dvoglavim orlom je viden dvojni okvir, ki pa ga nimba, krila in kremplji delno prekrivajo. V spodnjem delu pečatnega polja so trije spodaj rahlo zaobljeni ščiti v kartušah in s kronami na vrhu. Desni s kraljevo krono je najbolje ohranjen in prikazuje četverjeni ščit, na katerem je v prvem in četrtem kvadratu grb Ogrske (stari grb), v drugem in

cesar Svetega rimskega cesarstva (1576–1612), kralj Češke (1575–1611) in Ogrske (1572–1608) ter avstrijski nadvojvoda (1576–1608). Znan je kot velik podpornik umetnosti in znanosti, a obenem tudi kot šibek vladar, kar so izkoristili drugi člani habsburške dinastije in mu postopoma odvzeli skoraj vse oblasti položaje.

²⁷ Burgundija (novi grb): zlate lilije na modrem polju, obdanem z rdeče-srebrno kockasto obrobo; Brabant: zlat lev z rdečimi kremplji in jezikom na črnem polju; Flandrija: črn lev z rdečimi kremplji in jezikom na zlatem polju (Gall, *Österreichische Wappenkunde*, str. 152–154); za preostale grbe glej opombi 8 in 20.

²⁸ Tirovska nota o je znak za okrajšavo »tc« = Etc.

²⁹ Posse, *Die Siegel III*, str. 25, Tafel 40 (1) (nepravilen prepis pečatnega napisa).

³⁰ PAM, PAM/0001 ZL, št. 454, 1593 III 1, Praga.

³¹ Posse, *Die Siegel III*, str. 23–26, Tafel 35–40.

³² Ferdinand II. (* 1578 VII 9, Gradec; † 1637 II 15, Dunaj) je od leta 1590 vladal notranjeavstrijskim deželam in je nato postopoma v svojih rokah združil habsburške teritorije. Leta 1617 je postal češki, naslednje leto pa še ogrski in hrvaški kralj. Leta 1619 je zavladal kot avstrijski nadvojvoda in cesar Svetega rimskega cesarstva ter se na oblasti obdržal do svoje smrti.

³³ KLA, AUR, KLA 418-B-A 2870 F St, 1625 XII 23, Gradec.

³⁴ Glej opombo 8.

tretjem pa Češke.³⁵ Levi je skupaj s kraljevo krono skoraj v celoti uničen, zato je zopet treba seči po primerjalnem primerku. Z njegovo pomočjo lahko ugotovimo, da gre za četverjeni ščit. Prvi in četrti kvadrat prikazujeta četverjeni ščit z grboma Kastilje v prvem in četrtem kvadratu ter Leona v drugem in tretjem. Drugi in tretji kvadrat predstavljata sekani ščit z grboma Aragonije spredaj in Sicilije zadaj.³⁶ Spodnji je nekoliko poškodovan, knežji klobuk nad njim pa z obeh strani s sprednjima nogama držita leva. V tem primeru si je za analizo treba prav tako pomagati z bolj ohranjenim pečatom. Ta pove, da so na četverjenem ščitu upodobljeni grbi Avstrije, Štajerske, Koroške in Tirolske.³⁷ Pečatno polje je z različnimi drobnimi detajli zapolnjeno do zadnjega kotička, ob njegovem robu pa teče okrasni trak, ki ga med dvema črtama tvorijo štiriperesni deteljici podobni vzorci med navpično postavljenima pikama. Temu sledi še ena tanka linija, a je ponekod komaj opazna. Legenda je z notranje strani omejena s tanjšim lovorovim vencem in črto, z zunanje pa z debelejšim lovorovim vencem. Pečatni napis je zapisan na ravnem traku in v kapitali iz različno visokih črk. Precejšen del besedila je zaradi odlomljenega roba in obrabljenosti uničen, zato je rekonstruiran s pomočjo primerjalnega gradiva, glasi pa se: FERDINANDVS · II · D(ei) · G(ratia) · EL(ectvs) · ROM(anorvm) · IMP(erator) · S(emper) · A(vgvstvs) · GER(maniae) · HV(ngariae) · [BO^H(emiae) · ^{EZ} · RE]X · ARC^H(idvx) · AV(striae) · [DV_X · BV_R(gvndiae) ·] ST(iriae) · C^A(inthiae) · C^A(rniolae) · E^T · W_I(rtembergae) · C^B(mes) · TYR(olis) · ^{EZ} ·³⁸ Besede so večinoma zapisane v skrajšani obliki in so med seboj ločene z vejici podobnimi znaki. V prostor pečatnega napisa na obeh straneh segata grifonovi krili, ki se dotikata roba pečata.

Pregledano arhivsko gradivo je ponudilo dokaj majhno število primerkov iz te serije pečatov cesarja Ferdinanda II. Kot izhaja iz ohranjenih listin, gre za cesarski pečat (*kayserslichen anhangenden insigl*), overovitev z njim pa je bila včasih najavljena le kot *bessigelt mit vnsern anhangunden inssigl*.³⁹ Pečatnik, s katerim je bil odtisnjen obravnavani primerek, so v dvorni pisarni uporabljali vsaj med letoma 1619 in 1625, kar je tudi približen čas njegovega nastanka.⁴⁰ V obdobju nekaj manj kot dvajsetletnega cesarjevanja je Ferdinand II. izdal več različnih serij pečatov, kot kaže, pa je bila ta, ki ji je pripadal predstavljeni predmet, precej redka.⁴¹

6. *Pečat cesarja Ferdinanda II. (inv. št. N 1939).* Drugi pečat cesarja Ferdinanda II. je okrogle oblike, premera 139 mm in izdelan iz rdečega voska. Odtisnjen je v nekoliko poškodovano skodelico iz rumenega voska, premera 172 mm, shranjen pa je v okrogli škatlici iz svetlorjavega struženega lesa, katere premer in debelina znašata 192 mm oziroma 37 mm. Ohranjen je tudi njen pokrov s premerom 208 mm in debelino 20 mm. Večji del njegovega notranjega roba je odlomljenega, na ostanku pa je manjša zareza za vrstico. Zanimiva je zunanja stran pokrova, kjer sta s črnim verjetno v pisavi iz 19. stoletja napisana nepomembna računa. Škatlica ima na vrhu večjo trikotno ter spodaj dve manjši zarezi za vrstico, od katere sta ostala v celoti ohranjena le spodnja kraka, zgornja pa sta odrezana tik ob skodelici. Iz ostankov je zelo težko določiti njeno barvo, a se zdi, da gre za močno potemnelo rumenkasto pleteno tekstilno vrstico.

Obravnavani pečat spada med najbolj ohranjene in umetniško najbolj dovršene v zbirki. Sredi umetnega pečatnega polja na ovalnem ščitu v baročni kartuši prevladuje dvoglavi orel z nimboma, ki na prsih nosi ovalen ščit v baročni kartuši. Na sekane ščitu je spredaj grb Avstrije, zadaj pa Kastilje.⁴² Glavno kartušo obdaja veriga reda zlatega runa, s sprednjima nogama pa jo držita dva grifona. Njuni krili sta razpeti in se dotikata obrobe pečata, prav tako kot tudi vrh med njunima glavama ležeče cesarske krone. Osrednji motiv je s tankim vencem ločen od pasu, ki teče ob robu pečatnega polja. Na njem so od krila enega do krila drugega grifona nanizani ovalni grbi v kartušah z različnimi kronami na vrhu. Desno so grbi Ogrske (stari grb), Češke, Hrvaške, Avstrije in Štajerske, na levi Ogrske (novi grb), Dalmacije, Bosne, Burgundije (stari grb) in Kranjske, spodnji pa pripada Tirolski.⁴³ Slednji je edini brez krone in je postavljen pokončno, njegova spodnja polovica pa sega globoko v prostor legende. Ta je zapisana na ravnem traku in je od pečatnega polja ločena z okrasnim vencem. Dvovrstični pečatni napis v kapitali je zelo lepo berljiv, sestavljajo pa ga enako visoke črke. Besede so izpisane v celoti, izjema je le okrajšava za »etc.«. Legenda sporoča celo vrsto naslovov Ferdinanda II. in se glasi: + FERDINANDVS · SECVNDVS · DEI · GRATIA · ELECTVS · ROMANORVM · IMPERATOR · SEMPER · AVGVSTVS · GERMANIÆ · HVNGARIÆ · BOHEMIÆ · DALMATIÆ · CROATIÆ * / · SCLAVONIÆ · ZC^o REX · ARCHIDVX · AVSTRLE · DVX · BVRGVNDIÆ ·

³⁵ Glej opombi 8 in 20.

³⁶ Glej opombo 20.

³⁷ Polji na grbu Koroške sta zrcalno obrnjeni; glej opombe 8, 17 in 20.

³⁸ Tirovska nota Z je znak za okrajšavo »tc« = Etc. Rekonstruirana dela pečatnega napisa sta v oglatem oklepaju.

³⁹ KLA, AUR, KLA 418-B-A 2831 F St, 1619 X 26, Gradec; KLA 418-B-C 3953 St, 1625 VI 18, Gradec; KLA 418-B-A 2870 F St, 1625 XII 23, Gradec.

⁴⁰ Glej prejšnjo opombo.

⁴¹ Posse, *Die Siegel III*, str. 29–31, Tafel 48–52.

⁴² Glej opombi 8 in 20.

⁴³ Lev na češkem grbu je obrnjen v drugo smer kot sicer; Hrvaška: štirikrat srebrno-rdeče šahirano polje; panter na štajerskem grbu je obrnjen v drugo smer kot sicer; Ogrska (novi grb): na zelenem trohribu stoječ srebrni patriarhov križ na rdečem polju; Dalmacija: tri zlate leopardove kronane glave (2 : 1) na modrem polju; Bosna: meč držeča rdeča roka v oklepju, ki moli iz srebrnega ovratnika, na zlatem polju (Gall, *Österreichische Wappenkunde*, str. 175–176, 179–181, 182–183 in 204–205); za preostale grbe glej opombe 8, 17 in 20.

STIRLÆ · CARINTHÆ · CARNIOLÆ · ET · WIRTEMBERGAE · ZC^o · COMES · TYROLIS · ZC^o.⁴⁴ Presledke med besedami ponazarjajo pike, le na koncu zgornje vrstice je petlistna rozeta. Besedilo je na treh mestih pretrgano, ker v njegov prostor poleg grba Tirolske na vsaki strani segata še grifonovi krili. Rob pečata predstavlja debel in lepo izdelan lovorov venec.

Serijo velikih cesarskih pečatov, ki ji pripada obravnavani primerek, je avstrijska dvorna pisarna izdajala v zadnjem obdobju vladavine Ferdinanda II., izpričana pa je vsaj v začetku tridesetih let 17. stoletja.⁴⁵ Pečatenje s takšnim pečatom je cesar najavil kot *besiglet mit vnserm kayserlichen anhangenden insiggl*.⁴⁶ Pečatnik je pozneje uporabljal cesar Leopold I. (1658–1705), vnuk Ferdinanda II., ki je dal za svoje potrebe spremeniti začetni del pečatnega napisa.⁴⁷

7. Pečat cesarja Ferdinanda II. (inv. št. N 1940). Zadnji od treh pečatov cesarja Ferdinanda II. pripada isti seriji kot prejšnji primerek. Okrogel pečat iz rdečega voska, premera 138 mm, je odtisnjen v nekoliko poškodovano skodelico iz rumenega voska, premera 169 mm in debeline 28 mm. Shranjen je v okrogli škatlici iz svetlorjavega struženega lesa, katere premer in debelina znašata 195 mm oziroma 42 mm. Njen pokrov, premera 204 mm in debeline 19 mm, ima na nekaj mestih odlomljen rob, prisotne pa so tudi razpoke. Na vrhu ima eno širšo in spodaj dve ožji odprtini za vrvico, na notranji strani pa je poleg petih umetno narejenih luknjic še s črnilom napravljen zapis akcesijske številke 30/1889, ki sporoča čas prihoda predmeta v muzej. Škatlica ima na vrhu dve zarezi drugo ob drugi ter spodaj dve bolj razmaknjeni za poteg temne pletene tekstilne vrvice, s katero je bil pečat nekoč pričvrščen na dokument. Ta je v veliki meri ohranjena, v celoti manjka le en spodnji krak. Na notranji strani dna škatlice je pet umetno narejenih lukenj, enakih kot na pokrovu.

Upodobitev v pečatnem polju in pečatni napis sta v dobrem stanju, čeprav je slednji na dveh mestih poškodovan. Za pečat veljata enaka umetnostnozgodovinska analiza in datacija kot za predmet, predstavljen v prejšnjem podpoglavju.

8. Pečat cesarja Leopolda I. (inv. št. N 1935). Narodni muzej Slovenije hrani tudi dva pečata cesarja Leopolda I. (1658–1705), odtisnjena z istim pečatnikom.⁴⁸ Prvi je v nekoliko boljšem stanju, zato je pri-

mernejši za analizo. Močno obrabljen okrogel pečat iz rdečega voska, premera 64 mm, je odtisnjen neposredno v okroglo škatlico iz temnorjavega struženega lesa, premera 92 mm in debeline 25 mm, katere pokrov ima premer 92 mm, debelino pa 14 mm. Oba dela imata poškodovane robove. Škatlica ima štiri luknjice za vrvico, in sicer zgoraj dve skupaj in spodaj dve razmaknjeni. Rumena pletena tekstilna vrvica z večjim čopom, ki je služila za obešanje pečata, je skoraj v celoti ohranjena.

Površina pečata je močno obrabljena, zato je treba za njegovo umetnostnozgodovinsko analizo pritegniti primerjalno gradivo.⁴⁹ Skoraj celoten prostor pečatnega polja zavzema dvoglavi orel z nimboma, ki na prsih nosi z verigo reda zlatega runa obdan ovalen ščit v kartuši, nad katerim je krona. Na četverjenem ščitu je v prvem kvadratu grb Ogrske (stari grb), v drugem Češke, tretji je sekan ter prikazuje Avstrijo spredaj in Burgundijo (stari grb) zadaj, četrti pa je četverjen z upodobitvijo Kastilje v prvem in četrtem kvadratu ter Leona v drugem in tretjem.⁵⁰ Nad orlovima glavama je cesarska krona, katere vrh se dotika roba pečata, ponazorjenega z lovorovim vencem. V prostoru med njegovima nogama in repom je z arabskimi številkami vpisana letnica 1658, in sicer 16 na desni in 58 na levi strani. Na ravnem traku napisan pečatni napis je od pečatnega polja ločen s tankim lovorovim vencem, v kapitali zapisano besedilo pa se glasi LEOPOLDVS : D(ei) : G(ratia) : EL(ectvs) : ROM(anorvm) : IMPE(rator) : S(emper) : A(vgvstvs) : GER(maniae) · HVNG(ariae) : BOH(emiae) : ZC : REX : ARC(hi) : D(vx) : AVST(riae) : DVX : BVR(gvndiae) : C^o(mes) : TYR(olis) ZC.⁵¹ Črke so z nekaj izjemami vse enako visoke, besede pa so med seboj ločene s pikami.

Dvorni uradniki cesarja Leopolda I. so v obdobju njegove skoraj polstoletne vladavine za pečatenje dokumentov uporabljali celo vrsto pečatnikov.⁵² Pregled velike količine arhivskega gradiva je pokazal, da je bila serija, ki ji pripada obravnavani primerek, zelo redka, po Possejevih ugotovitvah pa gre za cesarski sekret, v koroboraciji omenjen kot *kayserlich insiggl*, ki je bil verjetno v uporabi iz cesarski dvorni pisarni in se pojavlja še v začetku 18. stoletja.⁵³ Leopold I. je po zasedbi cesarskega prestola 18. julija 1658 naročil izdelavo pečatnika, s katerim je bil odtisnjen predstavljeni pečat, kar dokazuje zapis te letnice v pečatnem polju.

⁴⁴ Tirońska nota Z je znak za okrajšavo »et«.

⁴⁵ StAStP, UK, št. 1385, 1630 VII 7, Regensburg; KLA, AUR, KLA 418-B-A 2923 GF St, 1631 I 8, Dunaj; Posse, *Die Siegel III*, str. 29, Tafel 48 (2).

⁴⁶ StAStP, UK, št. 1385, 1630 VII 7, Regensburg; KLA, AUR, KLA 418-B-A 2923 GF St, 1631 I 8, Dunaj.

⁴⁷ Posse, *Die Siegel III*, str. 29 in 35, Tafel 61 (2).

⁴⁸ Leopold I. (* 1640 VI 9, Dunaj; † 1705 V 5, Dunaj) je postal leta 1654 rimski, 1655 ogrski, 1656 češki, 1657 pa še hrvaški in slavonski kralj, naslednje leto pa je zavladal še kot cesar Svetega rimskega cesarstva. Med največje dosežke njegove absolutistične vladavine sodi osvoboditev Ogrske izpod tur-

ške oblasti, s čimer se je moč Habsburžanov močno povečala.

⁴⁹ Posse, *Die Siegel III*, str. 36, Tafel 64 (2).

⁵⁰ Glej opombi 8 in 20.

⁵¹ Tirońska nota Z je znak za okrajšavo »et«. Napačen prepis pečatnega napisa v Posse, *Die Siegel III*, str. 36.

⁵² Posse, *Die Siegel III*, str. 35–38, Tafel 60–68.

⁵³ Prav tam, str. 36; ARS, AS 1063, ZL, št. 2730, 1691 VI 19, Gradec; št. 2784, 1701 VII 18, Gradec; št. 2787, 1703 II 21, Gradec.

9. *Pečat cesarja Leopolda I. (inv. št. N 1933)*. Drugi pečat cesarja Leopolda I. je prav tako okrogle oblike, premera 65 mm in izdelan iz rdečega voska. Odtisnjen je neposredno v okroglo škatlico iz temnorjavega struženega lesa, premera 111 mm in debeline 26 mm, ohranjen pa je tudi njen pokrov, katerega premer in debelina znašata 113 mm oziroma 15 mm. Ta ima na enem mestu 20 mm globoko zarezo, ki sega do notranjega roba, ob katerem nato teče daljša razpoka. Glede na to, da gre za več kot očitno nameren poseg, je mogoče domnevati, da se pokrov ni popolnoma prilagal škatlici in so ga na ta način prilagodili za njeno učinkovito zapiranje. Škatlica ima odlomljen del roba, v njej pa so štiri luknjice, in sicer spodaj dve skupaj in zgoraj dve narazen. Skoznje je speljana črno-rumena pletena tekstilna vrstica, od katere sta spodnja kraka s čopoma ohranjena v celoti, medtem ko sta zgornja odrezana. Nenavadna lega luknjic je posledica nepravilnega odtisa pečata, saj je ta obrnjen za 180°.

Površina pečata je močno obrabljena, zato sta pečatni napis in upodobitev v pečatnem polju le s težavo razpoznavna. Zanju veljata enaka umetnostnozgodovinska analiza in datacija kot za primerke iz prejšnjega podpoglavja.

10. *Pečat cesarja Karla VI. (inv. št. N 1947)*. Naslednji primerke pripada cesarju Karlu VI. (1711–1740), zadnjemu moškemu predstavniku rodbine Habsburžanov.⁵⁴ Okrogel pečat iz rdečega voska, premera 65 mm, je odtisnjen neposredno v okroglo škatlico iz temnorjavega struženega lesa brez pokrova, premera 116 mm in debeline 31 mm. Del njene roba je odlomljen, v njej pa sta zgoraj dve skupaj ter spodaj dve razmaknjeni luknjici. Črno-rumena pletena tekstilna vrstica, s katero je bil predmet pričvrščen na dokument, je še dokaj dobro ohranjena. Na površini pečata sta večji zarezi ali razpoki v obliki črke X, ki kažeta na namerno storjeno poškodbo.

V pečatnem polju prevladuje umetelen dvoglavi orel z nimboma, ki na prsih nosi z verigo reda zlatega runa obdan ščit nepravilne oblike s krono na vrhu. Upodobitve grbov na njem so na več mestih poškodovane do nerazpoznavnosti, zato se je treba za analizo poslužiti drugega primerka istega tipa pečata.⁵⁵ Z njegovo pomočjo je mogoče ugotoviti, da gre za četverjeni ščit s srčnim ščitom v sredini. Prvi kvadrat je četverjen z grbom Kastilje v prvem in četrtem kvadratu ter Leona v drugem in tretjem, drugi je sekan in prikazuje spredaj stari, zadaj pa novi grb Ogrske, tretji je prav tako sekan z grbom Sicilije spredaj in

Aragonije zadaj, v četrtem pa je grb Češke. Srčni ščit z zgoraj zaobljenim robom in koničastim zaključkom spodaj prikazuje sekani ščit, na katerem je spredaj avstrijski, zadaj pa stari burgundski grb.⁵⁶ Nad orlovima glavama je cesarska krona, katere vrh sega do roba pečata, na njeni notranji strani tik ob trakovih pa je z arabskimi številkami zapisana letnica 1712, in sicer 17 desno ter 12 levo od trakov. Legenda je napisana na ravnem traku in v kapitali. Z notranje strani jo omejujejo vzorec iz krožcev in križcev ter dve tanki črti, z zunanje pa lovorov venec. Lepo berljiv pečatni napis z manjšo poškodbo tvorijo enako visoke črke, izjema sta le okrajšavi za etc., ki sta napisani z manjšimi kapitalami. Pečatni napis sporoča ime lastnika pečatnika in nekaj njegovih naslovov ter se glasi CAROL · VI · D(ei) : G(ratia) : EL(ectvs) : ROM(anorvm) : IMP(erator) : S(emper) : A(vgvstvs) : GER(maniae) : HISP(aniae) : HUNG(ariae) : BOH(emiae)_{ETC} REX : ARCH(idvx) : AVST(riae) : DVX : BUR(gvndiae) : STYR(iae) : CARI(nthiae) : CAR(nirolae) : CO(mes) : TYR(olis) : _{ET} GORIT(iae). Skoraj vse besede so zapisane v okrajšani obliki, med seboj pa so praviloma ločene s pokončno postavljenima pikama.

Iz obdobja vladanja Karla VI. se je ohranila bogata zapuščina različnih tipov pečatov.⁵⁷ Glede obravnavanega primerka je Otto Posse prišel do zaključka, da gre za cesarski sekret, namenjen za zadeve Spodnje Avstrije, pojavljaj pa naj bi se med letoma 1715 in 1728.⁵⁸ Kar se tiče datacije, je treba njegove ugotovitve na podlagi novih spoznanj nekoliko dopolniti. V pečatnem polju zapisana letnica 1712, ki jo je Posse spregledal, namreč predstavlja leto izdelave pečatnika, kar pomeni, da so z njim odtisnjeni pečati nastajali že od tega leta dalje. Po drugi strani je pregled arhivskega gradiva razkril, da se ti pojavljajo še vsaj do leta 1733.⁵⁹ V koroboraciji se ta tip pečata omenja kot *kajserlichen insigl*.⁶⁰ Zgodovinski arhiv Ljubljana hrani tri tovrstne primerke, Arhiv Republike Slovenije pa dva; obešeni so na listinah, katerih vsebina se nanaša na današnji slovenski prostor, kar postavlja pod vprašaj Possejevo ugotovitev, da naj bi bila ta serija pečatov namenjena pečatenju dokumentov za Spodnjo Avstrijo.⁶¹

11. *Pečat cesarice Marije Terezije (inv. št. N 1930)*. Okrogel in iz rdečega voska izdelan pečat cesarice

⁵⁴ Karel VI. (* 1685 X 1, Dunaj; † 1740 X 20, Dunaj) je bil v letih 1711–1740 cesar Svetega rimskega cesarstva, avstrijski nadvojvoda in suveren preostalih habsburških dednih dežel. Poleg tega je bil ogrski, hrvaški in češki kralj, designirani protikralj Španije, leta 1713 je postal kralj Neaplja, med letoma 1713 in 1720 je bil kralj Sardinije, od leta 1720 pa je vladal še kot kralj Sicilije.

⁵⁵ Posse, *Die Siegel IV*, str. 11, Tafel 7 (7).

⁵⁶ Glej opombe 8, 20 in 43. Na novem grbu Ogrske se od 17. stoletja dalje pojavlja zlata krona na vrhu zelenega trohriba, iz katere raste srebrn patriarhov križ, te prvine pa na upodobitvi tega grba na pečatu cesarja Ferdinanda II. (inv. št. N 1939) še ni mogoče opaziti (Gall, *Österreichische Wappenkunde*, str. 181).

⁵⁷ Posse, *Die Siegel IV*, str. 9–13, Tafel 1–12.

⁵⁸ Prav tam, str. 11.

⁵⁹ ARS, AS 1063, ZL, št. 2862, 1727 IV 5, Gradec; št. 2863, 1727 IV 5, Gradec; ZAL, Zbirka listin Ljubljana, 1727 IV 5, Gradec; 1731 II 10, Gradec; 1733 VI 15, Gradec.

⁶⁰ ARS, AS 1063, ZL, št. 2862, 1727 IV 5, Gradec; št. 2863, 1727 IV 5, Gradec; ZAL, Zbirka listin Ljubljana, 1727 IV 5, Gradec; 1733 VI 15, Gradec.

⁶¹ Glej opombo 59.

Marije Terezije (1745–1765), katerega premer znaša 139 mm, sodi med zanimivejše v zbirki.⁶² Za razliko od ostalih predstavljenih primerkov je ta odtisnjen neposredno v okroglo kovinsko škatlico iz pozlačene bakrene pločevine, premera 157 mm in debeline 25 mm, katere pokrov ima premer 159 mm in debelino 13 mm. V škatlici so štiri luknje za vrstico, in sicer zgoraj dve skupaj in spodaj dve narazen, a je ta na vseh štirih mestih odrezana tik ob njenem robu.

Pečatno polje skoraj v celoti prekriva dvoglavi orel z nimboma, ki na prsni nosi ščit nepravilne oblike s kraljevo krono na vrhu. Ta je razdeljen na štiri vrste, v sredini pa je srčni ščit s knežjo krono. V prvi vrsti je šest polj, pri čemer je prvo četverjeno ter prikazuje grbe Kastilje, Leona, Aragonije in Sicilije, drugo je sekano s starim grbom Ogrske spredaj in novim zadaj, v naslednjih treh poljih sledijo grbi Češke, Dalmacije in Hrvaške, šesto pa je deljeno z grbom Slavonije zgoraj in Bosne spodaj. V drugi vrsti je prav tako šest polj, na katerih so grbi Burgundije (stari grb), Šlezije, Brabanta, Lombardije in Štajerske, zadnje pa je deljeno z grbom Koroške zgoraj in Kranjske spodaj. V tretji vrsti s sedmimi neenakimi polji so grbi Moravske, Burgaua, tretje je sekano z grbom Zgornje Lužice spredaj in Spodnje Lužice zadaj, sledijo pa še Habsburg, Sedmograška, Flandrija in Tirolska. V četrti vrsti s štirimi neenakimi polji so grbi Jeruzalemskega kraljestva, Lotaringije, Toskane in Bara, srčni ščit pa prikazuje Avstrijo.⁶³ Osrednji mo-

tiv v pečatnem polju obkroža pas, ki ga z obeh strani omejujeta točkasti črti med dvema tankima črtama. Na njem so upodobljeni grbi z različnimi kronami, in sicer na desni prikazujejo Mantovo, Luksemburg, Württemberg, Pfirt, Goriško in Alzacijo, na levi pa Parmo, Geldern-Jülich, Švabsko, Kyburg, Gradiško in Hennegau.⁶⁴ Nad orlovima glavama je cesarska krona, ki se dotika roba pečata, ponazorjenega z okrasnim vencem iz cvetov, ob njej pa je z arabskimi številkami zapisana letnica 1753, in sicer 17 desno in 53 levo od nje. Pečatno polje obkroža raven trak, na katerem je v kapitali zapisana dvovrstična legenda. Ta je na nekaj mestih močno poškodovana, zato si je treba pomagati z drugim primerkom.⁶⁵ Zelo dolg pečatni napis se glasi MARIA TH[ERE]SIA · D(ei) : [G(ratia) : ROM(anorvm) · IM]P(eratrix) · GER(maniae) · HUNG(ariae) · BOH(emiae) · DAL(matiae) : CROA(tiae) : SLAV(oniae) · [&C · RE]G(ina) · ARCHID(vcissa) · AUST(riae) · DUX · [BURG(vndiae) · S(vperioris) & I(nferioris) SIL(esiae) · BRAB(antiae) : MED(iolani) : STYR(iae) :] CARIN(thiae) · CAR(niolae) · MA[N] (tvaer) · PARM(ae) · & · PLAC(entiae) · LIMB(vrgi) · LUC(enbvrgi) · GELD(riae) · WIRT(embergae) · MARCH(iona) · / S(ancti) · R(omani) · I(mperii) · MOR(aviae) · [BUR(goviae) · S(vperioris) · & · I(nferioris) · LUS(atiae) · PR(incesa) · SUEV(iae) · & · TRANS(ilvaniae) ·] COM(itissa) · [HAB(sbvrgi) · FLAN(driae) ·] TYR(olis) · [FE]R(rati) · KYB(vrgi) · GOR(itiae) · GRAD(iscae) · & ART(esiae) · LANDG[R(avina) ·] ALS(atiae) · COM(itissa) · NAM(vrci) · DOM(ina) · MAR(chiae) · SLAV(onice) · POR(tvs) · NAON(is) · SAL(inarvm) · &

⁶² Marija Terezija (* 1717 V 13, Dunaj; † 1780 XI 29, Dunaj) je bila edina vladarica habsburških dominijev in zadnja ženska predstavnica tega rodu. V letih 1740–1780 je med drugim vladala kot avstrijska nadvojvodinja ter ogrska, hrvaška in češka kraljica, leta 1745 pa je postala še cesarica Svetega rimskega cesarstva. Naslov je dobila kot žena cesarja, a ni nikdar vladala kot cesarica, niti se ni dala kronati. V zgodovino se je zapisala kot ena glavnih monarhinj dobe razsvetljenega absolutizma ter po zaslugi številnih reform, ki jih je izpeljala v deželah pod svojo oblastjo.

⁶³ Slavonija: zlata šestokraka zvezda na modrem polju, pod njo srebrna kuna med valovitima srebrnima tramovoma na zelenem polju; Šlezija: črn orel z zlatimi nogami, kljunom in krono, z rdečim jezikom ter s srebrnim polmesecem z deteljičastima zaključkoma in križcem na sredini na prsni in krilih na zlatem polju; grb Lombardije je preko rodbine Sforza prevzet od Viscontijev; polji na grbu Koroške sta zrcalno obrnjeni; Moravska: srebrno-rdeče šahiran orel z zlatimi nogami, kljunom, jezikom in krono na modrem polju; Burgau: zlat steber na petkrat rdeče-srebrno desno poševno sekanem polju; Zgornja Lužica: zlat zid s cinami na modrem polju; Spodnja Lužica: rdeč vol z zlatimi rogovi in kopiti na zelenem trohribu na srebrnem polju; Sedmograška: z rdečim tramom deljeni ščit, zgoraj rastoč črn orel z rdečim jezikom, desno nad njim zlato sonce in levo srebrn polmesec na modrem polju, spodaj sedem rdečih stolpov s cinami (4 : 3) na zlatem polju; Jeruzalemsko kraljestvo: zlat jeruzalemski križ na srebrnem polju; Lotaringija: rdeča desna lenta s tremi srebrnimi obrnjenimi orli na zlatem polju; Toskana: šest krogel na zlatem polju (1 : 2 : 2 : 1), zgornja je nekoliko večja in je modre barve ter okrašena s tremi zlatimi lilijami (2 : 1), preostalih pet pa je rdečih; Bar: dve druga od druge obrnjeni zlati mreni s srebrnimi očmi in zobmi na zlatimi križi posejanem modrem polju (Gall, *Österreichische Wappenkunde*, str. 145–146, 165–166, 176–179, 187–189, 190–191,

194–195 in 196–198); za preostale grbe glej opombe 8, 9, 17, 20, 27 in 43.

⁶⁴ Mantova: rdeč mantuanski križ, ob njem štirje v desno obrnjeni črni orli na srebrnem polju; Luksemburg: rdeč lev z zlatimi kremplji, jezikom in krono na devetkrat srebrno-modro deljenem polju; Württemberg: trije drug nad drugim ležeči črni jelenovi rogovi na zlatem polju; Pfirt: zlati ribi, obrnjeni druga od druge, na rdečem polju; Goriška: desno poševno sekani ščit, zgoraj zlat lev s krono ter rdečimi kremplji in jezikom na modrem polju, spodaj petkrat srebrno-rdeče levo poševno sekano polje; Alzacija: zlata desna lenta, zgoraj tri (1 : 2) in spodaj tri (2 : 1) zlate krone na rdečem polju; Parma: dvakrat sekani ščit, v prvem in tretjem polju šest modrih lilij (3 : 2 : 1) na zlatem polju, na srednjem polju portugalski grb (pet modrih ščitkov (1 : 3 : 1) s po petimi srebrnimi kroglicami (2 : 1 : 2) na srebrnem polju, okrog njega rdeča obroba s sedmimi zlatimi stolpi) na prekrizanih ključih in zlati palici na rdečem polju; Geldern-Jülich: sekani ščit, spredaj v levo obrnjen črn lev z rdečimi kremplji in jezikom na zlatem polju, zadaj v desno obrnjen zlat lev s krono ter rdečimi kremplji in jezikom na modrem polju; Švabska: trije drug nad drugim hodeči črni levi na zlatem polju; Kyburg: zlata desna lenta, zgoraj in spodaj zlat lev na rdečem polju; Gradiška: deljeni ščit, zgoraj zlato in spodaj modro polje s srebrnim sidrnim križem s spodnjim krakom v obliki sidra; Hennegau: črn lev z rdečimi kremplji in jezikom na zlatem polju (Gall, *Österreichische Wappenkunde*, str. 130, 146–147, 148, 149–150, 155–156, 157–158, 162, 172–173, 191–193 in 195–196).

⁶⁵ Posse, *Die Siegel IV*, str. 17, Tafel 22 (2). V prepisu pečatnega napisa manjša napaka pri LANDGRA namesto LANDGR.

MECH(liniae) [· &C· &C·]. Vse črke so enako visoke, večina besed pa je zapisanih v okrajšani obliki in so praviloma s pikami ločene med seboj.

Uporabo serije pečatov, ki ji pripada obravnavani primer, je mogoče časovno zelo natančno omejiti. V pečatnem polju zapisana letnica 1753 razkriva leto izdelave pečatnika, besedilo pečatnega napisa, v katerem se Marija Terezija omenja kot *Romanorum imperatrix*, pa pove, da ga je uporabljala v obdobju cesarjevanja svojega moža, torej do leta 1765.⁶⁶ Pečatenje s takšnim pečatom je cesarica najavila kot *besiegelt mit unserm kaiserlichen königlichen und ertzhertzoglichen anhangenden grösseren insiegel*.⁶⁷ Ta pečatnik je uporabljala avstrijska dvorna pisarna, je pa tudi Marija Terezija v času svoje štiridesetletne vladavine izdajala več serij pečatov.⁶⁸

12. *Pečat cesarja Franca II. (inv. št. N 1929)*. V zbirki je shranjen tudi pečat Franca II. (1792–1806), zadnjega cesarja Svetega rimskega cesarstva nemške narodnosti.⁶⁹ Izdelan je iz svetlordečega voska in je okrogle oblike, premera 129 mm. Odtisnjen je neposredno v okroglo škatlico iz svetlorjavega struzenega lesa, premera 155 mm in debeline 26 mm. Ohranjen je tudi njen pokrov, katerega premer in debelina znašata 157 mm oziroma 21 mm. Oba dela sta v zelo dobrem stanju, njuni površini pa sta gladki. Škatlica ima štiri luknje, in sicer zgoraj dve skupaj in spodaj dve narazen, skozi katere je potegnjena skoraj v celoti ohranjena črno-rumena pletena tekstilna vrstica.

Vsi elementi v pečatnem polju so umetniško dovršeni in nudijo pravo bogastvo podatkov. Osrednje mesto pripada dvoglavemu orlu z nimboma, upodobljenemu na ščitcu nepravilne oblike in s cesarsko krono na vrhu, ki ga na vsaki strani s sprednjima nogama držita grifona. V desni nogi drži skupaj meč in cesarsko žezlo, v levi pa cesarsko jabolko. Na prsni nosi velik ščit s cesarsko krono na vrhu ter z rahlo zaobljenim spodnjim robom in manjšo konico na sredini, obdan z verigo reda zlatega runa. Pod njim visita še veriga reda sv. Štefana in trak z vojaškim redom Marije Terezije. Ščit je razdeljen na osem polj (3 : 2 : 3) s srčnim ščitom v sredini, na njem pa je upodobljeno veliko grbov. Prvo polje v prvi vrsti je četverjeno ter prikazuje Dalmacijo, Hrvaško, Slavonijo in Sedmograško, v sredini pa je srčni ščit s krono sv. Štefana, na katerem sta grba Ogrske, in sicer stari spredaj in novi zadaj. Drugo je razdeljeno na deset polj (3 : 3 : 4), na

njih pa so Spodnja Avstrija, Zgornja Avstrija, Štajerska, Koroška, Kranjska, Tirolska, Trento, Briksen, Goriška in Gradiška. Tretje ima pet polj (2 : 3), na katerih so Moravska, Šlezija, Zgornja Lužica, Tešin in Spodnja Lužica, na srčnem ščitcu s krono sv. Vaclava pa je Češka. Prvo polje v drugi vrsti je razdeljeno na šest polj (2 : 2 : 2), ki prikazujejo Salzburg, Eichstätt, Passau, Berchtesgaden, Breisgau in Ortenau. Drugega prav tako sestavlja šest polj (2 : 2 : 2), na katerih so upodobljeni grbi Württemberg, Švabske, Burgau, Nellenburg, Hohenberg in Lindau. Prvo polje v tretji vrsti ima osem polj (3 : 2 : 3) ter prikazuje Lodomerijo, Auschwitz in Zator, sledi sekano polje z grbom Kastilje spredaj in Leona zadaj, temu pa še sekano polje z grbom Sicilije spredaj in Indije zadaj, zatem je Lotaringija, za njo je deljeno polje z Aragonijo zgoraj in Jeruzalemskim kraljestvom spodaj, zadnji pripada Anjouju, v srčnem ščitcu s krono pa je grb Galicije. Drugo tvori osem polj (3 : 3 : 2), na katerih so upodobljeni Habsburg, Predarlška, Hohenems, Bregenz, Sonnenberg, Rothenfels, Blumenegg in Hofen. Zadnje je razdeljeno na osem polj (3 : 2 : 3) ter prikazuje Padovo, Verono in Vicenzo, sledi sekano polje z grbom Istre spredaj in Furlanije zadaj, nato je deljeno polje z Zadrom zgoraj in Albanijo spodaj, zatem so Kandijska (Kreta), Parma in Piacenza, zadnje polje je sekano z grbom Cipra spredaj in Raške zadaj, srčni ščit z doževim pokrivalom pa vsebuje grb Benetk. V konici ščita je grb Slovenske marke, medtem ko je na srčnem ščitcu upodobljen dvoglavi orel s kronama in prsnim ščitom z grbom Avstrije, ki v desni nogi drži meč, v levi pa cesarsko jabolko.⁷⁰ Okrog pe-

⁷⁰ Zgornja Avstrija: sekani ščit, spredaj zlat orel z rdečimi kremplji in jezikom na črnem polju, zadaj trikrat srebrno-rdeče sekano polje; Trento: črn orel z rdečim jezikom ter z zlatimi nogami, kljunom in deteljčastima sponkama na krilih, prekrit z zlatimi plameni, na srebrnem polju; Briksen: srebrno jagnje z zlatim nimbom, ki na zlatem drogu v obliki križa nosi srebrn cerkveni prapor z rdečim križem, na rdečem polju; Gradiška (drugačen grb kot v opombi 64): srebrn sidrni križ na zlato-modro deljenem polju; Tešin: zlat orel z rdečimi nogami, kljunom in jezikom ter z zlatimi kremplji na modrem polju; Salzburg: sekani ščit, spredaj črn lev z rdečimi kremplji in jezikom na zlatem polju, zadaj srebrn tram na rdečem polju; Eichstätt: srebrn pastorel na rdečem polju; Passau: rdeč volk na srebrnem polju; Berchtesgaden: srebrna prekrizana ključa z navzven obrnjenimi zobci na rdečem polju; Breisgau: rastoč rdeč lev z zlatimi kremplji, jezikom in krono na srebrnem polju; Ortenau: rdeč grad z dvema stolpoma in vrati s srebrnima vratnima kriloma na zlatem polju; Nellenburg: trije drug nad drugim ležeči modri jelenovi rogovi na zlatem polju; Hohenberg: drug proti drugemu obrnjena zlata roga na srebrno-rdeče deljenem polju; Lindau: zelena lipa s koreninami na zlatem polju; Lodomerija: šestkrat srebrno-rdeče šahirana dvovrstična tramova na modrem polju; Auschwitz: moder orel z zlatimi nogami in kljunom ter rdečim jezikom na srebrnem polju; Zator: srebrn orel z zlatimi nogami in kljunom ter rdečim jezikom na modrem polju; Anjou: z zlatimi lilijami posejano modro polje z rdečim turnirskim ovratnikom s petimi oprsniki na vrhu; Galicija: z rdečim tramom deljeno modro polje, zgoraj črna kavka, spodaj tri zlate krone (2 : 1); Predarlška: rdeča tridelna cerkvena zastava s črnimi nitkami spodaj na treh rdečih obročih, zgoraj preprejena z dvema in spodaj

⁶⁶ PAM, PAM/0001 ZL, št. 783, 1753 VI 6, Dunaj; št. 791, 1755 IX 18, Dunaj; št. 794, 1756 IV 17, Dunaj; št. 797, 1757 II 5, Dunaj; št. 812, 1761 VI 13, Dunaj; št. 817, 1763 XII 5, Dunaj; št. 822, 1765 VII 27, Innsbruck.

⁶⁷ PAM, PAM/0001 ZL, št. 783, 1753 VI 6, Dunaj; št. 791, 1755 IX 18, Dunaj.

⁶⁸ Posse, *Die Siegel IV*, str. 15–22, Tafel 18–36.

⁶⁹ Franc II. (* 1768 II 12, Firence; † 1835 III 2, Dunaj), pripadnik habsburško-lotarinške dinastije, je leta 1804 ustanovil Avstrijsko cesarstvo in mu kot Franc I. vladal do svoje smrti. Naslov izvoljenega rimskega cesarja je nosil do avgusta 1806, ko se je zaradi širjenja Napoleonove moči odločil za abdikacijo.

čatnega polja teče raven trak s pečatnim napisom, ki ga z notranje strani omejuje poudarjen rob, z zunanje pa lorovor venec. Površina legende ni povsem ravna, kar je verjetno posledica napake pri odtisu. V kapitali zapisan lepo berljiv napis sporoča: FRANC(iscvs) · II · D(ivina) · F(avente) · CL(ementia) · E(lectvs) · R(omanorvm) · IMP(erator) · S(emper) · A(vgvstvs) · HÆR(editarivs) · AUST(riac) · IMP(erator) · GER(manias) · IER(osolymae) · HVNG(ariae) · BOH(emiae) · DAL(matias) · CR(oatia) · SL(avonia) · GAL(icia) · LOD(omerias) · REX · A(rchidvx) · AVST(riac) · DVX · LOTH(aringias) · VEN(etiarvm) · SAL(isbvgi) · STYR(ias) · CAR(inthias) · CARN(iolae) · M(agnvs) · P(rinceps) · TRANS(ilvania) · M(archio) · MOR(avia) · D(vx) · WUR(tembergae) · SIL(esias) · PAR(mae) · C(omes) · HAB(sbvgi) · TYR(olis) · L(andgravivs) · BRIS(govias) ·⁷¹ Vse črke so enako visoke, besede pa so med seboj ločene s pikami.

Na podlagi upodobljenih grbov in pečatnega napisa je mogoče nastanek predstavljenega primerka zelo natančno določiti. Kot je pravilno ugotovil že Otto Posse, gre za veliki majestetni pečat, ki je bil odtisnjen po ustanovitvi Avstrijskega cesarstva in določitvi novega velikega grba 11. avgusta 1804 ter pred abdikacijo cesarja Franca II. 6. avgusta 1806.⁷² V času svoje vladavine kot cesar Svetega rimskega cesarstva nemške narodnosti je Franc II. uporabljal celo vrsto različnih pečatnikov.⁷³

na vsakem kraku s tremi tankimi črnimi črtami, na srebrnem polju; Hohenems: zlat kozorog s črnimi rogovi in kopiti ter rdečim jezikom na modrem polju; Bregenz: srebrn steber s tremi črnimi hermelinovimi repi na krznemem polju; Sonnenberg: zlato sonce nad zlatim trohribom na modrem polju; Rothenfels: črna tridelna cerkvena zastava z nitkami na treh obrocih na zlatem polju; Blumenegg: deljeni ščit, zgoraj rastoč rdeč lev na zlatem polju, spodaj osemkrat valovito srebrno-modro deljeno polje; Hofen: sv. Pantaleon, ki se z rokama drži za glavo, z ladjo v ozadju na srebrnem polju; Padova: rdeč križ na srebrnem polju; Verona: zlat križ na modrem polju; Vicenza: srebrn križ na rdečem polju; Istra: zlata koza z rdečimi rogovi in kopiti na modrem polju; Furlanija: zlat orel z rdečimi nogami, kljunom in jezikom ter z zlatimi kremplji in krono na modrem polju; Zadar: vitez v oklepu na črnem konju na srebrnem polju, ki v rokah drži prapor in ščit z rdečim križem na srebrnem polju; Albanija: rdeč lev na srebrnem polju; Kandija: deljeni ščit, zgoraj črn Zevsov orel z zlatim snopom strel na srebrnem polju, spodaj srebrn kentaver na rdečem polju; Parma in Piacenza: šest modrih lilij (3 : 2 : 1) na zlatem polju; Ciper: rdeč lev z zlatimi kremplji, jezikom in krono na devetkrat srebrno-modro deljenem polju; Raška: tri srebrne podkve (2 : 1) na modrem polju; Benetke: zlat lev s krili in nimbo ter z rdečimi kremplji in jezikom, držeč meč v desni šapi, na modrem polju; Slovenska marka: črn slovenski klubuk z rdečo podlogo in vrvicami s čopi na srebrnem (prvotno zlatem) polju (Gall, *Österreichische Wappenkunde*, str. 126, 129, 130–131, 135–136, 137, 139–140, 141–142, 144, 145, 148, 149, 179, 185–186, 192–193, 194, 198–200, 202, 203–204, 205, 206–207, 208, 209, 210, 211–212, 213, 214–215 in 224); za preostale grbe glej opombe 2, 8, 17, 20, 43, 63 in 64.

⁷¹ Posse, *Die Siegel IV*, str. 28. V prepisu pečatnega napisa manjša napaka pri HIER namesto IER.

⁷² Prav tam.

⁷³ Prav tam, str. 27–30, Tafel 48–57.

13. *Pečat cesarja Ferdinanda I. (inv. št. N 1928)*. Zadnji v vrsti originalnih odtisov pripada cesarju Ferdinandu I. (1835–1848).⁷⁴ Pečat okrogle oblike, premera 138 mm, je izdelan iz svetlordečega voska in odtisnjen neposredno v okroglo škatlico iz struženega lesa, premera 159 mm in debeline 24 mm, pobarvano s svetlooranžno barvo. Premer in debelina njenega pokrova znašata 160 mm oziroma 21 mm, približno polovica njegovega notranjega roba pa je odlomljena. Na notranji strani ima napis s svinčnikom s konca 19. stoletja, ki se glasi: *Grosses Siegel Kaiser Ferdinand I. 1835–48*. Škatlica ima zgoraj dve luknji drugo ob drugi ter spodaj dve razmaknjeni, v eni od njih pa je še viden skromen ostanek vrvice, a ga ni mogoče podrobneje analizirati. Voščeni del predmeta je precej poškodovan, saj je na več mestih odlomljen in odkrušen, ima pa tudi več razpok na površini.

Kljub poškodbam analiza pečatnega polja ne predstavlja večjih težav. Osrednje mesto zavzema ščit nepravilne oblike s cesarsko krono na vrhu, ki ga z vsake strani s sprednjima nogama držita grifona. Na njem upodobljeni dvoglavi orel s kronama drži v desni nogi meč in cesarsko žezlo, v levi pa cesarsko jabolko. Njegovo telo skoraj v celoti prekriva velik ščit z rahlo zaobljenim spodnjim robom in manjšo konico na sredini, ki ga obdaja veriga reda zlatega runa. Pod njim na desni strani s traku s pentljo na sredini visi cesarski red Leopolda, na levi je veriga reda sv. Štefana, pod obema pa je še trak z vojaškim redom Marije Terezije. Prsni ščit je razdeljen na osem polj (3 : 2 : 3) s srčnim ščitom v sredini in vsebuje veliko množico grbov. Prvo polje je četverjeno ter prikazuje Ogrsko (stari grb), Dalmacijo, Hrvaško in Slavonijo, na srčnem ščitu v sredini s krono sv. Štefana pa je Ogrska (novi grb). Drugo je prav tako četverjeno in ima grbe Würzburga, Frankovske in nemškega viteškega reda, medtem ko je četrti neopredeljiv oziroma gre za prazno polje. Tretje je razdeljeno na pet polj (2 : 3), na katerih so Moravska, Šlezija, Zgornja Lužica, Tešin in Spodnja Lužica, v sredini pa je srčni ščit s krono sv. Vavla in grbom Češke. Obe polji v drugi vrsti sta sestavljeni iz šestih polj (2 : 2 : 2). V prvem so Sedmograška, Kumanija, Bosna, Bolgarija, Srbija in Raška, v drugem sta v zgornji vrsti sekani polji z upodobitvami grbov Kastilje in Leona oziroma Sicilije in Indije, sledijo pa še Aragonija, Jeruzalemsko kraljestvo, Anjou in Kalabrija. Prvo polje v tretji vrsti ima devet polj (3 : 2 : 4), na katerih so Lodomerija, Krakov, Mazovija, Sandomierz, Volinija, Auschwitz,

⁷⁴ Ferdinand I. (* 1793 IV 19, Dunaj; † 1875 VI 29, Praga) je bil drugi od štirih avstrijskih cesarjev iz habsburško-lotarinške dinastije. Od leta 1830 je vladal kot kralj Ogrske in Hrvaške, med letoma 1835 in 1848 pa med drugim še kot kralj Češke in cesar Avstrijskega cesarstva. Zaradi zdravstvenih težav ni bil sposoben samostojno izvajati oblasti, zato je obdobje njegove vladavine zaznamoval Metternichov absolutizem. Oba sta bila prisiljena odstopiti s položajev v revolucionarnem letu 1848.

Lublin, Zator in Podlahija, srčni ščit s krono v sredini pa vsebuje grb Galicije. Drugo je četverjeno ter prikazuje Istro, Furlanijo in Trst ter na sekanem polju Gradiško spredaj in Goriško zadaj. Zadnje polje v tretji vrsti ima šest polj (2 : 2 : 2), na katerih si sledijo Zgornja Avstrija, Štajerska, Kranjska, Koroška, Salzburg in Berchtesgaden, na srčnem ščitu z avstrijsko nadvojvodsko krono pa je Spodnja Avstrija. V konici ščita je Slovenska marka, srčni ščit pa je sekan na tri polja z upodobitvami grbov Habsburga, Avstrije in Lotaringije.⁷⁵ V kapitali zapisano legendo z notranje strani omejuje poudarjen rob, z zunanje pa slabo ohranjen lovorov venec. Močno poškodovan napis se glasi: [FERD]IN[ANDU]S · I : AUST(riae) : IM[P(erator) : HIER(osolimae)] : HUNG(ariae) : [BOH(emiae) : DAL(matiae) : C]R(oatiae) : SL(avoniae) : GAL(iciae) : LOD(omeriae) : REX : A(rchidvx) : A(vstriae) : LOTH(aringiae) : SAL(isbvr̄gi) : WIRC(ebvr̄gi) : FRANC(oniae) : DUX : STYR(iae) : CAR(inthiae) [: CARN(iolae) : M(agnvs) : D(vx) : CRAC(oviae) : M(agnvs) : P(rinceps) : T]RANS(ilvaniae) : M(archio) : MOR(aviae) : SIL(esiae) : HAB(sbvr̄gi). Sestavlja jo ga enako visoke črke, razmak med besedami pa ponazarjata dve piki. Za njegovo razvozlanje je treba poseči po bolje ohranjenem primerku istega tipa pečata.⁷⁶

Pregled arhivskega gradiva je pokazal, da je ta serija pečatov nastajala le v letih 1835–1836, kar je torej čas nastanka obravnavanega predmeta.⁷⁷ Prva letnica označuje nastop vladavine Ferdinanda I., druga pa regulacijo velikega grba. Pečatenje s takšnim

pečatom je cesar najavil kot *besiegelt mit unserem kaiserl. königl. und erzherzoglich anhangenden größeren insiegel*.⁷⁸ Od leta 1836 se pojavlja nova serija, ki po videzu močno spominja na staro, a je pri njej mogoče opaziti večje spremembe pri izboru in razporeditvi na ščitu upodobljenih grbov.⁷⁹

14. *Odlitek pečata cesarja Leopolda I. (inv. št. N 1927)*. V zbirki sta poleg trinajstih originalnih vladarskih pečatov shranjena še dva odlitka istega tipa pečata cesarja Leopolda I. (1658–1705).⁸⁰ Kdaj sta nastala, ni znano, nesporno pa je, da gre za odlitka dveh različnih predmetov. Izdelana sta iz papirmaseja in odtisnjena na papirnato podlago. Prvi je iz nekoliko temnejšega materiala in je okrogle oblike, premera 95 mm in debeline 5 mm. Na površini ima več razpok, poškodovan pa je tudi manjši del legende in roba, a vse to ne vpliva na razpoznavnost posameznih elementov.

V središču umetelnega pečatnega polja prevladuje dvoglavi orel z nimboma, ki v desni nogi drži meč, v levi pa cesarsko žezlo. Na prsih nosi ovalen ščit v baročni kartuši, obdani z verigo reda zlatega runa, nad njo pa je krona, ki jo z vsake strani držita na kartuši ležeča angela. Sekani ščit prikazuje stari grb Ogrske spredaj in novega zadaj s srčnim ščitom v sredini, katerega podoba je zaradi obrabljenosti neprepoznava.⁸¹ Z uporabo primerjalnega gradiva je mogoče ugotoviti, da je bil na njem upodobljen avstrijski grb.⁸² Nad orlovima glavama je cesarska krona, na njeni notranji strani pa je z arabskimi številkami in s kapitalami zapisano · 16 · H · G · M · 75 ·. Osrednji motiv obkroža pas, ki je z notranje in zunanje strani omejen s po dvema črtama. Grbi na njem so na desni in levi strani upodobljeni na ovalnih ščitih v kartušah in s kronami nad njimi, medtem ko je spodnji prikazan na spodaj polkrožnem ščitu v drugačni kartuši in je edini postavljen pokončno. Na desni so grbi Dalmacije, Bosne, Češke in Slavonije, na levi Hrvaške, Švabske, Srbije in Galicije (stari grb), spodnji pa pripada Lodomeriji.⁸³ Ves vmesni prostor med ščiti je do zadnjega kotička zapolnjen z raznimi drobnimi in zelo natančno izdelanimi vzorci. V kapitali in na ravnem traku zapisan pečatni napis je od

⁷⁵ Würzburg: tri srebrne konice na rdečem polju; Frankovska: rdeče-srebrno četverjeni prapor na zlatem drogu na modrem polju; nemški viteški red: črn grški križ s srebrno obrobo na srebrnem polju, na katerem sta srebrn lilijasti križ in ščit s črnim orlom na zlatem polju; Kumanija: rdeč lev z zlatimi kremplji in krono na modrem polju, zgoraj ob njem srebrn polmesec in zvezda; Bolgarija: štiri tanke srebrne desne lente na modrem polju, v prostoru med drugo in tretjo lento srebrn volk na rdečem polju; Srbija: črna glava divje svinje s srebrnima čekanoma, zlatim jezikom in srebrno puščico v odprtem gobcu na rdečem polju; Kalabrija: srebrn križ na črnem polju; Krakov: srebrn orel z zlatima deteljicastima sponkama na krilih na rdečem polju; Mazovija: srebrn orel na rdečem polju; Sandomierz: sekani ščit, spredaj šestkrat rdeče-srebrno deljeno polje, zadaj devet zlatih zvezd (3 : 3 : 3) na modrem polju; Volinija: srebrn osemkotni križ z dvojnimi črnimi robovi na modrem polju, na sredini križa je ščit s črnim orlom s srebrno črko V na prsih na srebrnem polju; Lublin: črn orel na srebrnem polju; Podlahija: jezdec z oklepom v galopu z dvignjenim mečem in ščitom z lorenskim križem na srebrnem polju; Trst: deljeni ščit, zgoraj črn dvoglavi orel s kronama in rdečimi kremplji na zlatem polju, spodaj z zlato sulično ostjo sv. Sergeja prekrito rdeče polje s srebrnim tramom (Gall, *Österreichische Wappenkunde*, str. 140–141, 162, 166, 183, 186, 200, 201, 210–211, 212, 215 in 216); za preostale grbe glej opombe 2, 8, 17, 20, 43, 63, 64 in 70. Grb Slovenske marke je poškodovan.

⁷⁶ StaLois, A, StaLois I.A.258, 1836 V 4, Dunaj.

⁷⁷ PAM, PAM/0001 ZL, št. 1065, 1835 V 24, Dunaj; št. 1073, 1836 XI 3, Dunaj; StaLois, A, StaLois I.A.258, 1836 V 4, Dunaj; ARS, AS 1063, ZL, št. 3025, 1836 VIII 25, Dunaj.

⁷⁸ PAM, PAM/0001 ZL, št. 1065, 1835 V 24, Dunaj; št. 1073, 1836 XI 3, Dunaj; ARS, AS 1063, ZL, št. 3025, 1836 VIII 25, Dunaj.

⁷⁹ StaAWY, Urkunden, Urkunde 412, 1836 IX 7, Dunaj; PAM, PAM/0001 ZL, št. 1074, 1837 I 2, Dunaj; št. 1076, 1838 III 18, Dunaj; št. 1077, 1838 IV 28, Dunaj; št. 1078, 1838 VIII 30, Dunaj; št. 1079, 1839 VII 8, Dunaj; št. 1093, 1848 III 12, Dunaj; GMK, L65, 1839 VI 13, Dunaj.

⁸⁰ Glej opombo 48.

⁸¹ Glej opombe 8, 43 in 56.

⁸² Posse, *Die Siegel III*, Tafel 67 (2); gl. op. 8.

⁸³ Roka v bosenskem grbu ni v oklepu in je brez ovratnika; glava divje svinje v srbskem grbu je brez puščice v gobcu; Galicija (stari grb): tri zlate krone (2 : 1) na modrem polju (Gall, *Österreichische Wappenkunde*, str. 199); dvovrstična tramova na lodomerskem grbu sta osemkrat šahirana; za preostale grbe glej opombe 20, 43, 63, 64, 70 in 75.

pečatnega polja ločen s tanjšim lovorovim vencem. Sestavljajo ga enako visoke črke, z izjemo okrajšave za etc., razmak med besedami pa je ponazorjen s pikami. Zelo lepo berljiv napis sporoča: LEOPOLDVS · D(ei) · G(ratia) · EL(ectvs) : ROM(anorvm) : IMP(erator) : S(emper) · A(vgvstvs) · GER(maniae) : HVNG(ariae) : BOH(emiae) : REX · ARCHID(vx) : AVST(riae) : DVX · BVRG(vndiae) : ST[YR]LÆ : COMES : TYR(olis) ^{ZC}, nad zadnjo okrajšavo pa je rastlinski motiv v obliki križa.⁸⁴ Rob pečata predstavlja debelejši lovorov venec, ki je na štirih mestih prekinjen s cvetličnimi vzorci.

Letnica 1675, zapisana na notranji strani oboda krone, pomeni leto izdelave pečatnika in obenem začetek izdajanja te serije pečatov. Gre za *secretum majus* za Ogrsko, kako dolgo je ostal v uporabi, pa zaradi pomanjkanja gradiva ni mogoče ugotoviti.⁸⁵ Nerešeno ostaja tudi vprašanje inicialk H · G · M, zapisanih na kroni, a se zdi smiselna domneva, da se v njih skrivata ime in priimek pečatorezca, ki je izdelal ta pečatnik.

15. *Odlitek pečata cesarja Leopolda I. (inv. št. N 1542)*. Drugi odlitek je prav tako okrogle oblike, premera 95 mm in debeline 5 mm. Izdelan je iz svetlejšega materiala, na njem pa razen nekaj razpok ni drugih poškodb. Zanj veljata enaka umetnostnozgodovinska analiza in datacija kot za predmet, predstavljen v prejšnjem podpoglavju.

Sklep

Kljub majhnemu številu primerkov se je izkazalo, da gre pri vladarskih pečatih, shranjenih v Narodnem muzeju Slovenije, za zanimivo in zgodovinsko zelo pomembno gradivo. Služili niso le kot sredstvo overitve, ampak so bili namenjeni tudi širjenju vladarjeve propagande. To najbolj nazorno dokazuje izbor v pečatnem polju upodobljenih grbov, saj vladarji vanj niso vključevali le grbov dežel, ki so bile pod njihovo neposredno oblastjo, temveč tudi tiste, do katerih so se čutili upravičene ali so do njih gojili aspiracije. Pečati so tako odlični dokument časa, v katerem so nastali, in odražajo jasne politične ambicije vsakokratnih vladarjev.

Skladno s širjenjem Habsburžanov po Evropi se je na velikih ščitih v pečatnem polju pojavljalo vse več grbov, kar je naposled privedlo do neupoštevanja heraldičnih pravil. Vrhunec je ta praksa dosegla v 18. in 19. stoletju, ko je postalo bolj kot njihovo upoštevanje pomembno povečevanje vladarjeve moči in prikazovanje njegovih političnih ciljev. Pripadniki v Svetem rimskem cesarstvu vladajoče linije Habsburžanov so tako v svoje grbovne ščite vključevali tudi grbe dežel, ki so bile v rokah španske veje dinastije.

Najdemo jih na vseh obravnavanih pečatih od nadvojvode Karla II. (1564–1590) dalje, njihov pomen pa se ni zmanjšal niti po porazu v španski nasledstveni vojni (1701–1714). Najpogosteje so upodabljali grbe Kastilje, Leona, Aragonije in Sicilije, redkeje pa še Granade, Indije, Jeruzalemskega kraljestva in Kalabrije.

Zmage nad Turki, združitev habsburške in lotarinške dinastije, delitve Poljske in napoleonske vojne so imele od 17. do začetka 19. stoletja velik vpliv na oblikovanje pečatnih polj. Vanje so vladarji vključevali vse več grbov pridobljenih dežel, pa tudi izgubljenih ter tistih, do katerih so se čutili upravičene. Habsburžani so vseskozi kazali velik interes za balkanski prostor, kar je bila ne nazadnje posledica skoraj nenehnega vojnega stanja na meji z Osmanskim cesarstvom. Vojaški uspehi in politične težnje avstrijske dinastije so se pokazale tudi v upodobitvi grbov Sedmograške, Slavonije, Srbije in Bosne na pečatih njenih predstavnikov.⁸⁶ S poroko Marije Terezije s Francem I. Štefanom Lotarinškim je grb habsburške dinastije doživel večje spremembe – med drugim je bil obogaten z grbi Anjouja, Bara, Jülicha, Lotaringije in Toskane. Za razvoj pečatov so bile pomembne tudi delitve Poljske med Rusijo, Prusijo in Habsburško monarhijo v letih 1772, 1793 in 1795, pri čemer se je slednja udeležila le prve in tretje. Avstrijski vladarski hiši so z njima pripadli Auschwitz, Galicija, Lodomerija, Krakov, Lublin, Mazovija, Podlahija, Sandomierz in Zator, njihovi grbi pa so našli mesto na ščitu v pečatnem polju. Podobno velik vpliv je imelo širjenje Napoleonove moči po stari celini. Mirovni sporazum, sklenjen oktobra 1797 v Campoformiu, je z ukinitvijo Beneške republike na novo začrtal državne meje. Habsburška monarhija je tedaj na račun Francije izgubila nekaj ozemelj, a je v zameno dobila ozemlja ukinjene republike v severni Italiji, Istri in Dalmaciji. Obstoječim grbom so se tako pridružili še grbi novopridobljenih ozemelj, ki so prišla pod neposredno cesarjevo oblast (Padova, Verona, Vicenza, Furlanija, Zadar in Benetke), poleg njih pa še grbi Albanije, Kandije in Cipra, do katerih je cesar Franc II. kot pravni naslednik *Serenissime* gojil aspiracije. Do teritorialno-političnih sprememb je v začetku 19. stoletja prišlo tudi na območjih današnje Avstrije in Nemčije, kjer je cesar na podlagi sekularizacije dobil več prej samostojnih cerkvenih kneževin in je nato na predvečer konca Svetega rimskega cesarstva z njihovimi grbi obogatil svoj veliki grb. Po ustanovitvi Avstrijskega cesarstva leta 1804 je cesarska propaganda vladarja predstavljala kot zaščitnika balkanskih kristjanov, živečih pod turško oblastjo, kar se je odrazilo tudi v oblikovanju velikega grba, kamor so med drugim vključili grbe Bolgarije, Srbije, Raške in Bosne.

⁸⁴ Tirovska nota Z je znak za okrajšavo »et«.

⁸⁵ Posse, *Die Siegel III*, str. 37. Posse napačno navaja, da se pečat pojavlja že od leta 1673 dalje.

⁸⁶ Grb Srbije je že leta 1606 izpričan na pečatu cesarja Rudolfa II. (Gall, *Österreichische Wappenkunde*, str. 186).

S povečevanjem števila grbov v pečatnem polju se je podaljševal tudi pečatni napis, ki je postajal vse bolj izpoveden. Zato so ga namesto v eno pogosto zapisali v dve vrstici, besede pa so zaradi varčevanja s prostorom vpisovali v okrajšani obliki. Pečati tako veljajo za prvovrsten vir za preučevanje vladarjeve ideologije in propagande, iz upodobitev v pečatnem polju je mogoče razbrati spremembe mode in uveljavljanje novih slogov, so pa seveda tudi nepogrešljiv pripomoček za grboslovne raziskave. Zelo povedne so ugotovitve, v katerem obdobju je nastajala dotična serija pečatov, kateri dvorni organ jo je izdajal in komu je bila namenjena. Vsi vladarji so namreč uporabljali več pečatnikov, z njimi izdelani odtisi pa so imeli točno določeno vlogo. To je razvidno iz dejstva, da so bile posamezne serije pečatov namenjene za pečatenje dokumentov za točno določene dele habsburškega dominija.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana
AS 1063, Zbirka listin

DAGS – Diözesanarchiv Graz-Seckau, Gradec
Pfarrurkunden

GMK – Gorenjski muzej, Kranj
L – Listine

KLA – Kärntner Landesarchiv, Celovec
AUR – Allgemeine Urkundenreihe
KLA-457 – Ständisches Archiv, Urkunden

NMS – Narodni muzej Slovenije
Akcesija oktober 1990–maj 1998.
Erwerbungen 1889–1896.

PAM – Pokrajinski arhiv Maribor
PAM/0001, Zbirka listin

StaAWo – Stadtarchiv Worms
Abt. 1 A I – Allgemeines

StaAWY – Stadtarchiv Waidhofen an der Ybbs
Urkunden

StaLois – Stadtarchiv Langenlois
A – Originalurkunden

StiAStP – Stiftsarchiv Sankt Paul im Lavanttal
UK – Urkunden St. Paul

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana
Zbirka listin Ljubljana

SPLETNI VIRI

<http://gams.uni-graz.at/context:sis>.
<http://monasterium.net:8181/mom/home>.

LITERATURA

Ewald, Wilhelm in Felix Hauptmann: *Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte* (Hrsg. G. v. Below u. F. Meinecke), Abteilung IV: Hilfswissenschaften und Altertümer; Siegelkunde (von Wilhelm Ewald), Wappenkunde (von Felix Hauptmann). München, Berlin: R. Oldenbourg, 1914.

Gall, Franz: *Österreichische Wappenkunde. Handbuch der Wappenwissenschaft* (3., unveränderte Auflage), Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag, 1996.

Otorepec, Božo: Srednjeveški pečatniki iz zbirke Narodnega muzeja v Ljubljani. *Kronika* 29, 1981, zv. 3, str. 250–254.

Posse, Otto: *Die Siegel der Deutschen Kaiser und Könige von 751 bis 1806*, III. Band (1493–1711); IV. Band (1711–1806, 1871–1913). Dresden: Verlag der Wilhelm und Bertha v. Baensch Stiftung, 1912–1913.

Žvanut, Maja: *Zbirka pečatnikov v Narodnem muzeju v Ljubljani (Die Siegeltypensammlung des Nationalmuseums in Ljubljana)*. Ljubljana: Narodni muzej, 1993 (Situla 31).

S U M M A R Y

Rulers' seals from the collection of the Slovenian National Museum

The National Museum of Slovenia holds thirty-seven seals that form a minor part of the general collection of seals and signet rings. Compared to similar institutions abroad, their number is rather insignificant, which is a result of lacking interest in this kind of materials within the first decades into the establishment of the museum (1821). This contribution only deals with the seals of rulers, which make up 40.5% of the seal collection and are, despite being numerically modest, extremely interesting and hence worthy of a thorough examination.

The materials were studied in several steps. First, we conducted all measurements and analysed all physical properties of each object. Then followed the art historical categorisation and interpretation of seal inscriptions. Some specimen turned out to have been ascribed to wrong rulers and thus misdated. Therefore, it was only on establishing the provenance of

all objects and with the use of comparative materials that we could roughly estimate the time of their origin and place them in a chronological order. In addition, we needed to ascertain the intended use of the series of examined seals.

Seals are an extraordinary, but often overlooked historical source. Seal depictions became more artistically sophisticated throughout centuries, also by breaking heraldic rules in the recent periods. They

reflect various art styles (e.g. Baroque) and above all serve as a splendid source for studying rulers' ideologies and propagandas. In other words, containing a considerable number of coats-of-arms, rulers' seals constitute a veritable treasury for heraldic research. Equally significant are seal inscriptions, which generally contain abbreviations of the rulers' most important titles.

1. Pečat kraljice Blanke Marije (inv. št. N 1953)
(foto: Tomaž Lazar).

2. Fragment pečata kralja Maksimilijana I.
(inv. št. N 1956) (foto: Tomaž Lazar).

3. Pečat nadvojvode Karla II. (inv. št. N 1946) (foto: Tomaž Lazar).

4. Pečat cesarja Rudolfa II. (inv. št. N 1942)
(foto: Tomaž Lazar).

5. Pečat cesarja Ferdinanda II. (inv. št. N 1941)
(foto: Tomaž Lazar).

6. Pečat cesarja Ferdinanda II. (inv. št. N 1939)
(foto: Tomaž Lazar).

7. Pečat cesarja Ferdinanda II. (inv. št. N 1940)
(foto: Tomaž Lazar).

8. Pečat cesarja Leopolda I. (inv. št. N 1935)
(foto: Tomaž Lazar).

9. Pečat cesarja Leopolda I. (inv. št. N 1933)
(foto: Tomaž Lazar).

10. Pečat cesarja Karla VI. (inv. št. N 1947)
(foto: Tomaž Lazar).

11. Pečat cesarice Marije Terezije (inv. št. N 1930)
(foto: Tomaž Lazar).

12. Pečat cesarja Franca II. (inv. št. N 1929)
(foto: Tomaž Lazar).

13. Pečat cesarja Ferdinanda I. (inv. št. N 1928)
(foto: Tomaž Lazar).

14. Odlitek pečata cesarja Leopolda I. (inv. št. N 1927)
(foto: Tomaž Lazar).

15. Odlitek pečata cesarja Leopolda I. (inv. št. N 1542)
(foto: Tomaž Lazar).

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 911.375.3(497.4Jesenice)"16/18"

Prejeto: 6. 7. 2018

Boris Golec

dr., izr. prof., znanstveni svetnik, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: bgolec@zrc-sazu.si

Trg Jesenice – od kdaj, zakaj in ali res trg?

IZVLEČEK

Jesenice, upravno in gospodarsko središče Zgornjesavske doline, so eno od ducata naselij na Kranjskem, ki so naslov trga pridobila šele v zgodnjem novem veku. Doslej je za prvo znano omembo Jesenic kot trga veljala tista v Valvasorjevi Topografiji Kranjske (1679), danes pa kot najzgodnejšo poznamo nekoliko starejšo omembo iz leta 1672, a jo je treba jemati s pridržki. Raba pojma trg se je v skromni meri uveljavila v 17. stoletju, in sicer predvsem zaradi prenosa sedeža gospostva Bela Peč v dvorec na Jesenicah. Od Valvasorja dalje se je trški naslov pojavljal v kartografskih in domoznanskih virih, ne pa tudi v administrativnih in drugih. V praksi skorajda ni živel, saj so Jesenice funkcionirale kot navadno vaško naselje, in to kljub neposredni bližini železarskih središč na Plavžu in Savi. Šele konec 19. stoletja so začeli kraj tudi uradno prištevati k trgom.

KLJUČNE BESEDE

Jesenice, trg, trški naslov, gospostvo Bela Peč

ABSTRACT

MARKET TOWN OF JESENICE – SINCE WHEN, WHY OR INDEED A MARKET TOWN?

Jesenice, the administrative and economic centre of the Upper Sava Valley, is one of the dozen settlements in Carniola that did not obtain their market town title until the early Modern Period. Whereas the first hitherto known reference to Jesenice as a market town was contained in Valvasor's Topography of Carniola (1679), we now know of an earlier reference (1672) which should, however, be taken with reservation. The use of the notion market town was modestly introduced in the seventeenth century, mainly as a result of the seigniorly Bela Peč (Weissenfels) having transferred its seat into a mansion in Jesenice. From Valvasor onwards, the market town title appeared in cartographic and local history sources, but not in administrative and other materials. In practice, it was practically non-existent, as Jesenice functioned like an ordinary village settlement, despite lying in the direct vicinity of major ironworks at Plavž and Sava. The place was officially classified as a market town only at the end of the nineteenth century.

KEY WORDS

Jesenice, market town, market town title, Bela Peč (Weissenfels) seigniorly

Jesenice, od druge polovice 19. stoletja pomembno železarsko središče širšega prostora, od 20. stoletja pa tudi upravno središče Zgornjesavske doline, se v literaturi bežno in kar nekako samoumevno omenjajo kot trg, ne da bi kdo pojasnil, od kdaj in kakšne trške pravice je kraj dejansko užival. Uvrščajo se v tisti ducat kranjskih naselij, ki so naslov trga pridobila pozno, šele v zgodnjem novem veku. Za večino teh naselij je bila zapoznana uveljavitev trškega naziva ugotovljena šele v zadnjem času, potem ko so prenekatere attribute in naslov trga neupravičeno pripisovali celo še za srednji vek.¹ Osrednje vprašanje naše obravnave bi se lahko glasilo: Kdaj, zakaj in kako so Jesenice dobile trški naslov in ali so resnično bile trg?

Z zgodovino Jesenic kot naselja in z njihovim pravnim statusom skozi zgodovino se ni doslej sistematično ukvarjal še nihče. Kar zadeva nastanek trga, smo tako kot pri mnogih drugih poznonastalih trgih soočeni s pavšaliziranjem in pomotami. Tako je umetnostni zgodovinar Jože Gregorič leta 1940 v svojem pregledu kranjskih mest in trgov brez vsake osnove zapisal, da so Jesenice trške pravice dobile že v 14. stoletju.² Podatek sicer ni prišel v zgodovinsko strokovno literaturo, ga pa zgodovinarji tudi niso problematizirali oziroma prispevali lastnih utemeljenih spoznanj. Zgodovino in domoznanstvo sta se temeljiti obravnavi vprašanja o pridobitvi trškega naslova in njenih okoliščinah preprosto izognila, saj se nista mogla opreti na nič otipljivejšega od Valvasorja.³

Tako je vse doslej veljalo, da je Jesenice k trgov prvi prištevval Valvasor v *Topografiji Kranjske* iz leta 1679, in sicer na bakrorezni upodobitvi *Der Marckt Asling Iessenice*.⁴ Ista veduta je bila ponatisnjena v *Slavi vojvodine Kranjske* (1689), ki ponuja tudi najzgodnejši narativni opis jeseniškega trga.⁵ Podobno kot za Jesenice zelo dolgo ni bil znan noben sodoben vir o dejanskem obstoju še dveh kranjskih trgov, Prema in (Gorenjega) Logatca, ki bi pritrtil Valvasorju kot osamljenemu viru. Vendar se je za oba notranjska kraja izkazalo, da si kranjski polihistor njunega trškega naslova ni preprosto izmislil.⁶ Skromno omembo trga iz Valvasorjevega časa danes končno poznamo

tudi za Jesenice, vendar je pri tem potrebna previdnost. V krstno matično knjigo jeseniške župnije so 8. junija 1672 zapisali, da je krščeni otrok Simona in Neže Peterman doma *ex oppido*.⁷ Oznako *oppidum* v pomenu trga nekoliko relativizira enaka oznaka za Hrušico (*ex oppido Pirpaum*) iz istega leta, saj v tem primeru pomeni samo kraj.⁸ Jesenice so v zgodnjih maticah sicer vedno navedene le z nemškimi imeni A(s)sling, kot kraj Jesenice (*ex pago Asslingensis*), kot domači kraj (*ex pago domestico*) in preprosto kot kraj (*ex pago*).⁹ Leta 1667 srečamo tudi izrecno oznako vas (*ex villa Asslingensi*),¹⁰ ki kot takšna izrecno nasprotuje trškemu statusu naselja. Če je bil z omenjeno oznako *ex oppido* resnično mišljen trg in ne samo kraj, so Jesenice še zadnji kranjski trg iz Valvasorjevega nabora trgov, katerega trški naslov je potrjen z virom prve roke in ne le z omembami v kartografskih in domoznanskih delih. Zapis iz leta 1672 lahko imamo torej le pogojno za najzgodnejšo znano omembo Jesenic kot trga.

Za izhodišče naše obravnave si oglejmo nekaj podukarkov iz Valvasorjevega opisa Jesenic v *Slavi vojvodine Kranjske* iz leta 1689. Tako slovensko kot nemško ime je trg dobil po jesenu, leži na Gorenjskem v prikupni dolini med visokimi zasneženimi gorami in ima precej lepe hiše, od katerih je ena last gospostva Bela Peč in nudi stanovanje gosposčinskemu upravitelju. Valvasor omenja tudi bližnji fužini Sava in Plavž,¹¹ opisuje pa ju drugje, pri obravnavi železarskih obratov in rudnikov,¹² kot bomo videli, v skladu z njuno fizično in upravno ločenostjo od Jesenic.

Obe železarski naselji, Plavž in Sava, sta nastali šele v 16. stoletju in nista bili fizično povezani s prvotnimi Jesenicami.¹³ Ni dvoma, da sta dali znaten prispevek k povečanju gospodarskega pomena Jesenic, ki pa so po svoji strukturi vendarle ostajale vaško naselje. Železarstvo v neposredni sosesčini vasi, izpričano že od 14. stoletja, je prispevalo tudi k rabi pojma trg, čeprav le posredno. Nepovezanost treh različno starih in tipsko zelo različnih krajev se je odražala v župnijskih matičnih knjigah, ki jasno razlikujejo med njimi, manj pa v belopeških urbarjih; kot bomo videli, urbarji obravnavajo posebej le železarski kompleks na Savi. Fizična ločenost Jesenic, Plavža in Save je bila tudi podlaga za oblikovanje treh samostojnih naselij, ko so v avstrijskih deželah leta 1770 uradno določili in poimenovali kraje ter uvedli prvo hišno

¹ Golec, *Nastanek in razvoj*, str. 523–562; isti, *Zgodnjeno-veška »kajžarska«* trga; isti, *Meščanska naselja Vipavske*, str. 217–223; isti, *Senožeče in Prem*, str. 378–382; isti, *Cerknica – pozni nastanek*, str. 214–219; isti, *O nastanku in zatonu*, str. 101–104; isti, *Raka – nekoč trg*, str. 23–28; isti, *Posebni nastanka*, str. 390–395.

² Gregorič, *Slovenska mesta in trgi*, str. 204.

³ Prim. Avguštin, *Naselbinski razvoj*, str. 19; Torkar Tahir, »Ta stare Jesenice«, str. 7. – Prenašanje pojma trg v preteklost srečamo pri L. Podlogarju, ki je leta 1921 zapisal, da je imel trg (!) prvotno le ime »Fužine«, kot dokaz pa navedel omembo iz leta 1569, ki izrecno govori o vasi: »Assling im Dorf Fusin« (Podlogar, *Iz zgodovine kranjskih trgov*, str. 19).

⁴ Valvasor, *Topographia Ducatus Carnioliae Moderna*, št. 13.

⁵ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 21–22.

⁶ Golec, *Zgodnjeno-veška »kajžarska«* trga, str. 131–134; isti, *Senožeče in Prem*, str. 378–379.

⁷ NŠAL, *ŽA Jesenice, Matične knjige*, R 1650–1672, pag. 113.

⁸ Prav tam, R 1672–1700, pag. 7. – Tak primer je tudi Koroška Bela, ki se v tamkajšnji krstni matici v istem času enkrat pojavi kot *ex oppido* in drugič kot *ex oppido hic* (NŠAL, *ŽA Koroška Bela, Matične knjige*, R 1672–1704, fol. 7, 8v); da gre za domačine, potrjujejo imena oseb.

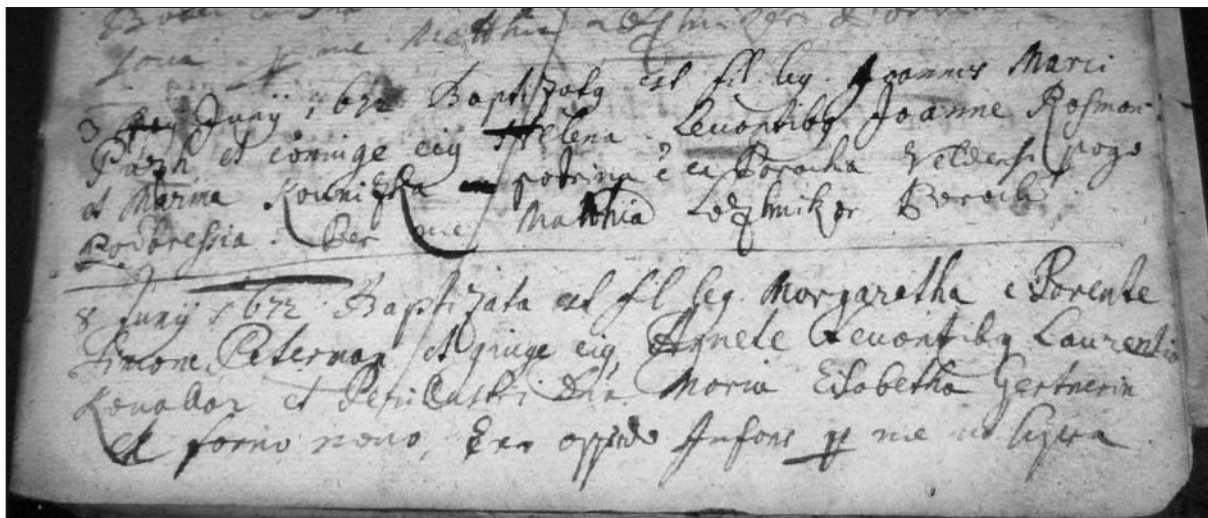
⁹ NŠAL, *ŽA Jesenice, Matične knjige*, R 1650–1672, R 1672–1700, P 1654–1670, M 1669–1672.

¹⁰ Prav tam, R 1650–1672, pag. 90, 9. 3. 1667.

¹¹ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 21–22.

¹² Valvasor, *Die Ehre II*, str. 128; *III*, str. 390–394.

¹³ Prim. Avguštin, *Naselbinski razvoj*, str. 21–24.

Prva znana pogojna omemba jeseniškega trga (*ex oppido*) v krstni matici 8. junija 1672 (NSAL, ZA Jesenice, Matične knjige, R 1650–1672, pag. 113).

oštevilčenje.¹⁴ Plavž in Sava sta nato ostala samostojni naselji do prve polovice 20. stoletja. Podobno kot v nekaterih drugih industrijskih krajih na Slovenskem (Trbovlje, Zagorje, Hrastnik) se je več sosednjih krajev tudi tu zelo pozno združilo z osrednjim v enovito naselje.¹⁵

Ceprav nimamo stoddostotne potrditve, da je s formulacijo *ex oppido* v krstni matici leta 1672 res mišljen trg, ni nobenega dvoma, da Jesenic v trg ni samovoljno »povzdignil«¹⁶ Valvasor. Prav tako ni niti najmanj sporno, da se trški naslov zanje ni začel uveljavljati pred zgodnjim novim vekom. Morda se v jeseniških in drugih župnijskih maticah skriva še kakšna omemba trga poleg tiste iz leta 1672, ki je vendarle samo pogojna. Naslavljanje Jesenic s trgovom pa nikoli ni postalo splošna praksa, kar več kot potrjuje molk upravnih, sodnih in cerkvenih virov iz lokalnega okolja in širše. Nazoren pokazatelj obravnave Jesenic kot vaškega, ne trškega naselja je terezijanski kataster sredi 18. stoletja. V belopeškem gospostvu namreč pozna en sam trg, Belo Peč (danes Fusine in Valromana vzhodno od Trbiža), medtem ko so Jesenice izrecno imenovane vas.¹⁶ Takšno sliko ima tudi terezijansko ljudsko štetje iz istega časa (1754).¹⁷ Poleg tega nismo doslej nikjer, ne v lokalnih ne v eksternih zapisih administrativne narave, naleteli na kakršenkoli namig na rabo trškega naslova. Noben

Jeseničan nikoli ni označen kot tržan (*Bürger, civis, oppidanus* ipd.),¹⁸ kot trška oziroma tržanska ni nikoli označena niti skupnost, kaj šele da bi našli sledove še tako omejene trške uprave. Kot bomo videli, so Jesenice v upravnem pogledu funkcionirale kot običajna vaška soseska na čelu z županom, izpričanim že ob prvi omembi vasi leta 1381.

Kot povsod drugod je bila ključni pogoj za »potrženje«¹⁸ vaškega naselja volja ali vsaj pristanek domačega zemljiškega gospostva. Jesenice so bile v tem pogledu odvisne od lastnika oziroma upravitelja gospostva Bela Peč, pod katero so v celoti spadale. Nadaljnja uveljavitev trškega naslova v širšem prostoru je bila povezana s pripoznavanjem kraja kot trga zunaj ozkih lokalnih okvirov. Pri Jesenicah vse kaže na zanimiv pojav, ko je lokalno okolje trški naslov priznavalo le v zelo omejenih okvirih. Nikoli ga ne srečamo v zapisih belopeškega gospostva, ampak samo izjemoma v cerkvenem viru, pa še to ne z nedvoumnim pomenom. Nasprotno je bil pojem trg vsaj na videz bolj in dlje časa uveljavljen v širšem prostoru, vendar samo v specifičnih okoliščinah, tj. v domoznanstvu in kartografiji – brez dvoma po zaslugi Valvasorja, ki je bil za vse poznejše avtorje nesporna referenca in avtoriteta. Po njem so zlahka povzemali, ne da bi se spuščali v preverjanje dejanskega stanja. Brez Valvasorjeve *Topografije Kranjske* (1679) in zlasti *Slave vojvodine Kranjske* (1689) se trški naslov Jesenic v poznejšem času skoraj brez dvoma ne bi pojavljal v topografijah in na zemljevidih. Skromni, a nadvse dragoceni zapis *ex oppido* v jeseniški krstni matici (1672), torej sedem let pred izidom *Topogra-*

¹⁴ Delitev na uradna naselja in hišno oštevilčenje sta bila uvedena poleti 1770 (NSAL, ZA Jesenice, Matične knjige, R 1746–1774, pag. 295).

¹⁵ *Krajevni leksikon Slovenije I*, str. 115; Torkar Tahir, »Ta stare Jesenice«, str. 17. – Za omenjene zasavske rudarske kraje gl. *Krajevni leksikon Slovenije III*, str. 110–111, 415–418, 462–463.

¹⁶ ARS, AS 174, šk. 253, RDA, L 307, No. 20, urbarski izvleček 1749–1751, s. p.

¹⁷ Jesenice: Šturm, *Gorenjske družine*, str. 149–155; Bela Peč: prav tam, str. 398–399.

¹⁸ Glavni vir so župnijske matične knjige, ki se začinjajo z najstarejšo ohranjeno krstno matico iz leta 1650; pregledane so bile matice do prve polovice 19. stoletja (NSAL, ZA Jesenice, Matične knjige).

fije, pa pogojno dokazuje, da so Jesenice tedaj na domačih tleh vsaj v omejeni meri dojemali kot trg in da pri Valvasorju ni šlo za samovoljno poimenovanje.

Od vasi do skromne rabe trškega naslova

Vas Jesenice se v virih prvič omenja razmeroma pozno, šele leta 1381 (*ob vnsern dorff Asnigkb; im dorff zu Asnigkb*), ko je spadala še v obsežno ortenburško gospodstvo Radovljica. Ni naključje, da prvo omenbo Jesenic zasledimo v rudarskem redu grofa Friderika Ortenburškega, po katerem so se ravnali zaposleni v rudokopih železa in fužinah nad Jesenicami, podsodni svojemu izvoljenemu rudarskemu sodniku. Rudarski red pristojnosti rudarskega sodnika, omejene izključno na rudarsko-fužinarsko dejavnost in v njej delujoče osebe, jasno razmejuje od delokroga gospoščinkega sodnika, pod katerega so spadali kmetje, v težjih kazenskih zadevah pa je sodil vsem. Rudarsko sodišče je sicer zasedalo na Jesenicah, kjer je bila tudi javna tehtnica, tako da je imela vas zelo specifično vlogo. Določilo, da razen župana ali rudarskih mojstrov nihče ne sme točiti pijačo pri rudniku ali v vasi Jesenice, posredno priča, da so nekateri rudarji in fužinarji prebivali tudi v sami vasi. Poleg tega red govori o pravicah rudarskih mojstrov v zvezi s premičninami in nepremičninami v vaseh in zunaj njih. Na Jesenicah omenja še proščenje, ki se je odvijalo v binkoštnem tednu in na katerem je imel pravico razsojati samo gospoščinški sodnik.¹⁹

Pod ortenburškimi nasledniki grofi Celjskimi se je v prvi polovici 15. stoletja iz radovljiškega gospodstva izločilo samostojno gospodstvo Bela Peč, pri čemer so Jesenice pristale na njegovem vzhodnem koncu.²⁰ Gospoščinško oziroma upravno središče za jeseniško območje je bilo s tem iz bližnje Radovljice preneseno precej daleč na zahod, kjer je na sami gospoščinški in deželni meji s Koroško zrasel višinski belopeški grad (danes v Italiji).²¹ Jesenice dolgo niso imele nobene vloge niti na področju cerkvene uprave. Cerkev Marije Magdalene, leta 1460 prvič omenjena kot radovljiška podružnica in že štiri leta pozneje z današnjim patrocinjem sv. Lenarta, je prejkone šele kmalu po letu 1616 postala župnijska (kot takšna je izpričana leta 1631). Prvega stalnega duhovnika so Jesenice dobile šele leta 1526 ali kmalu zatem in v 16. stoletju postale sedež vikariata.²² Glede na to, da v

kraju tudi zelo dolgo ni bilo mitnice,²³ so za njegovo večjo prepoznavnost skoraj izključno poskrbeli bližnji rudarji in fužinarji. Vendar pa so fužine na Savi in Plavžu, kot rečeno, vedno ostajale fizično in upravno ločene od same vasi.

Najzgodnejši vir o celovitem posestnem stanju jeseniške vasi je urbar gospodstva Bela Peč iz leta 1498, ki mu v 17. stoletju sledita še dva urbarja, od srede 18. stoletja pa imamo na voljo natančnejše katastrske operate. V nobenem od omenjenih virov za Jesenice ne bomo našli oznake trg, ampak kvečjemu vas.²⁴ Podobno je tudi z Belo Pečjo, ki je urbarji prav tako ne naslavlja s trgov, a tudi ne z vasjo, je pa njen trški status viden iz posameznih urbarskih zapisov, na primer o volitvah sodnika, in iz drugih sodobnih virov, od srede 18. stoletja med drugim jasno iz katastrov.²⁵ Za razliko od Jesenic je Bela Peč vse do razpada habsburške monarhije obravnavana kot trg tudi v raznih uradnih šematizmih in krajevnih repertorijih, čeprav v zadnjih desetletjih ne dosledno, ampak je nekajkrat označena le kot vas.²⁶

Bistvena razlika med naseljema je že v njunem nastanku in nato skozi celoten razvoj vse do danes, ko so Jesenice kot pomembno gospodarsko in upravno središče pustile daleč za seboj malo Belo Peč, ki je po koncu prve svetovne vojne pripadla Italiji. Medtem ko se je Bela Peč v 14. in 15. stoletju razvila izključno kot nova naselbina fužinarjev, so bile Jesenice razmeroma velika hubna vas, ki so jo sicer obdajala manjša rudarska in fužinarska selišča, vendar z njimi ni bila fizično povezana. Razlike med krajema so bile tako že v izhodišču zelo velike. Belopeški fužinarji so se še pred koncem 15. stoletja začeli postopoma

uredi vse potrebno (NŠAL, ŠAL/Ž, fasc. 105, Jesenice, 3. 3. 1526; prim. objavo dokumenta: Žnidaršič Golec, *Dubovniki kranjskega dela*, str. 323–324).

²³ O jeseniški mitnici za zdaj ni podatkov pred 17. stoletjem. Prim. <https://topografija.zrc-sazu.si/> (pridobljeno avgusta 2018). V ortenburškem rudarskem redu iz leta 1381 je govor le o plačilu mitnine (*wegmaut*), ki so jo v blagajno rudarskih mojstrov za odvažano železo plačevali drugi ljudje, nemojstri, nikjer pa se ne omenja mitnica na Jesenicah, ampak le takšnja javna tehtnica (Lačen Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 29). Zgrešena je razlaga, da »naj bi ob jeseniški mitnici prevzemali železo, kar je privedlo do ustanovitve trga« (Avguštin, *Naselbinski razvoj*, str. 19; po njem: Torkar Tahir, »Ta stare Jesenice«, str. 7). Pomenljivo je, da o gospoščinški ali drugi mitnici na tleh belopeškega gospodstva ne govorita niti njegova najstarejša ohranjena urbarja iz let 1498 in 1636 (prim. objavo: Mlinar, *Novejši urbarji*). O jeseniški mitnici kot takšni je malo znanega, vsekakor tudi zato, ker v deželi ni bila med pomembnejšimi. V župnijskih maticah prvega mitničarja, in sicer Nikolaja Nikolaija (*tellonarius Asslingensis*), srečujemo šele od konca 17. stoletja (npr. NŠAL, ZA Jesenice, Matične knjige, R 1672–1700, pag. 175, 15. 2. 1697; M 1672–1741, s. p., 22. 11. 1712). Očitno je šlo za stanovsko mitnico, na kateri so pobirali sredstvenino in druge pristojbine, saj je Nikolai leta 1723 podpisan kot stanovski in cesarski prejemnik na Jesenicah in Savi: »Laa. und kais. Einnehmer zu Arfling und Sava (Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 410).

²⁴ Gl. citate v nadaljevanju.

²⁵ Golec, *Posebnosti nastanka*, str. 395–402, 404–405.

²⁶ Prav tam, str. 408.

¹⁹ Transkripcija in prevod rudarskega reda, ki ga vsebuje potrditev grofa Ulrika Celjskega iz leta 1452, v: Lačen Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 13–36. O prvi omenbi Jesenic prim. <https://topografija.zrc-sazu.si/> (pridobljeno avgusta 2018).

²⁰ Gl. zemljevid gospodstva v: Mlinar, *Novejši urbarji*, str. 179.

²¹ Prav tam, str. 22–23.

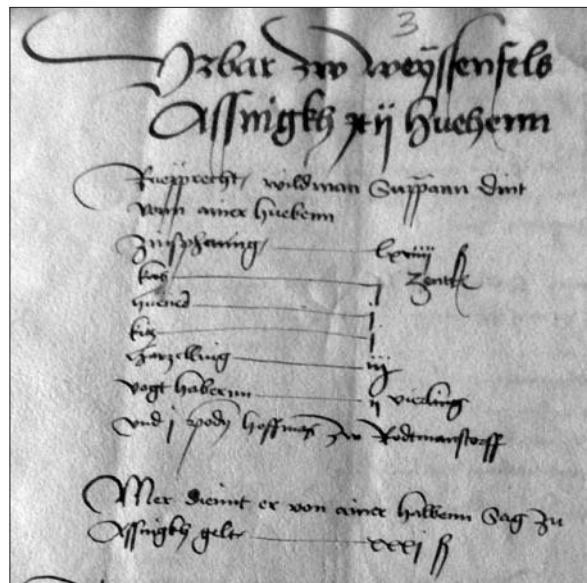
²² Höfler, *Gradivo za historično topografijo*, str. 41. – Začetki jeseniške duhovnije segajo v leto 1526, ko je nadvojvoda Ferdinand uslišal prošnjo Jeseničanov (*vnnserer armen vnn-dertbanen zw Assnigkb supplicacion*) po lastnem duhovniku in deželnemu upravitelju naročil, naj pri (radovljiškem) župniku

naslavljeni s tržani (*Bürger*), njihov rudarski sodnik, izpričan v kraju od začetka 15. stoletja, pa se je vzporedno s tem preoblikoval v trškega sodnika in je kot tak prvič omenjen med letoma 1533 in 1535.²⁷ Jesenice kot hubna vas niso, nasprotno, nikoli spadale pod nobenega rudarskega sodnika. Nanj (*pergrichter*) na jeseniškem območju sicer naletimo že leta 1381, ko so rudarski mojstri, ki so imeli lastne kovačije in talilne peči nad vasjo, vsako leto volili rudarskega sodnika po ortenburškem rudarskem redu.²⁸ Rudarskega sodnika srečujemo nato vse do 18. stoletja. Tako kot vsi drugi rudarski sodniki v deželi – razen belopeškega, ki je medtem postal trški sodnik – so bili od druge polovice 16. stoletja tudi tukajšnji kot nižji (*Unterberggrichter*) podrejeni deželnoknežjemu višjemu rudarskemu sodniku za Kranjsko. Nižji rudarski sodnik za jeseniško območje je nazadnje pokrival Plavž, Savo in Javornik.²⁹ Rudarski sodnik kot tak nikoli ni mogel postati kandidat za preoblikovanje oziroma preimenovanje v trškega sodnika po zgledu razvoja v Beli Peči. Povedano drugače: Bela Peč je v širšem prostoru postala edinstven fužinarski trg »sui generis«, ki se ni naslonil na nobeno vaško naselje, medtem ko so se pri Jesenicah fužinarji v 16. stoletju ustalili samo v bližnji okolici, najbliže na (Stari) Savi in Plavžu, ne pa v sami vasi oziroma kot njen podaljšek. Vas se je v zgodnjem novem veku pod vplivom fužinarske sosesčine in zaradi ugodne prometne lege ob zgornjesavski deželni cesti začela občutno širiti s kajžarskimi domovi, a je v osnovi še naprej ostajala hubno naselje. Skratka, doživljala je razvoj številnih večjih vasi na Slovenskem, zlasti farnih središč in krajev ob pomembnih prometnicah.

Po belopeškem urbarju iz leta 1498 so bile Jesenice z 12 celimi, še nerazdeljenimi hubami po velikosti tretja vas v dolini oziroma gospodstvu, za Podkorenom (13 hub) in največjimi Ratečami (18 hub), pri čemer so puščale daleč za seboj druge vasi, od katerih je bila s sedmimi hubami največja Kranjska Gora.³⁰ Urbarski popis se je začel na vzhodu gospodstva, tako da je najprej zajel prav Jesenice. Vas je imela župa-

na (*suppann*) in že tedaj nekaj podružnikov oziroma kajžarjev (*unndersassen*), vendar ti niso navedeni ne poimensko ne sumarno. Prav tako so v njenem okviru popisali žago, razdeljeno med dva hubna posestnika, in dve kladivi (*hamer*), ki sta očitno stali vsako na svojem koncu. Prvo, v lasti Baltazarja iz Radovljice, je locirano na Jesenice (*zu Assnigkh*) – verjetno je šlo za Plavž –, drugo, v rokah petih neimenovanih posestnikov, pa na (Staro) Savo (*an der Saw da selbs zu Assnigkh*). V urbarju je predvideno tudi širjenje neagrarnih obratov, in sicer z vnaprejšnjo določitvijo dajatve za vsako novo vodno kolo, ko bi kdo postavil mlin, kladivo (?) (*stampf*) ali kovačijo.³¹

V posestnem pogledu je zelo slabo dokumentirano 16. stoletje. Prineslo je velike spremembe na področju gorenjskega železarstva, ki je za stoletja temeljito zaznamovalo Zgornjesavsko dolino. Pred sredo stoletja je iz Italije prišla družina Bucelleni, ki je dobila koncesijo za postavitev plavža in fužin italijanskega sistema ob levem bregu Save v istoimenskem naselju (Stara) Sava, nekaj pozneje pa so Bucelleniji postavili plavže italijanske vrste še na Javorniku in Plavžu. Ob razcvetu novih obratov v dolini so ugasnile že zastarele peči, ki so dotlej delovale na rebrih vzpetin tik nad Jesenicami. Bucelleniji so se na Savi držali vse do leta 1764 in medtem v drugi polovici 17. stoletja prišli do baronskega (1652) in grofovskega naslova (1686).³²

Začetek opisa Jesenic z omembo župana Ruprehta Vildmana v belopeškem urbarju iz leta 1498 (ARS, AS 1, sk. 117, I/67, Lit. WI–10, pag. 3).

²⁷ Prav tam, str. 390–395.

²⁸ Lačen Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 17.

²⁹ Temelje novi ureditvi je dal zlasti rudarski red nadvojvode Karla iz leta 1575. Predstavnik z jeseniškega območja – dva za območje Planine (*Aßling in der Alben Fussin*), enega za Plavž (*Aßling im Dorff Fussin*) in enega za Javornik (*Javernikh Fussin*) – srečamo že na posvetu (Gewerkentag) pooblaščenecv kranjskih rudarjev in fužinarjev o novih ukrepih leta 1569 (Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 130, 475–476) ter pri volitvah prvih višjih rudarskih sodnikov od leta 1573 dalje, ki so se jih udeleževali zastopniki Plavža (Jesenice), Save, Planine in Javornika (prav tam, 400, 475–476; Dimitz, *Geschichte Krains*, str. 225–226). Leta 1572 je nižji rudarski sodnik naslovljen kot sodnik za Jesenice (*Unterberggrichter für Aßling*) (Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 400). Na Planini je lasten nižji rudarski sodnik (*Unterberggrichter*) izpričan še leta 1641 (prav tam, str. 381), iz leta 1723 pa poznamo nižjega rudarskega sodnika za Savo, Javornik in Plavž (prav tam, str. 410).

³⁰ Po objavi: Mlinar, *Novější urbarji*, str. 63–85.

³¹ Prav tam, str. 64.

³² Šorn, Bucelleniji in Ruardi, str. 70, 72; Mugerli, Vloga rodbin, str. 464–470. O rodbini Bucelleni: Witting, *Beiträge zur Genealogie*, str. 95–100.

Kako je modernizacija železarstva preoblikovala jeseniško območje, priča belopeški urbar iz leta 1636,³³ ki je približno 140 let mlajši od najstarejšega urbarja (1498) in prikazuje že precej drugačno posestno stanje. V vaškem jedru, v hubnem delu vasi Jesenice (na Murovi), sicer zaznamo le majhne spremembe. Od prejšnjih 12 hub, ki so bile vse zakupne, je bila ena razdeljena na dva dela, ena je prešla v roke novoustanovljene jeseniške župnije, ena pa je izgnila, očitno tako, da je postala kupnopravna pristava fužinarja Orfeja Bucellenija. Ta je naveden kot sosesnik še ene hube in številnih manjših zemljišč, zlasti raznih zeljnikov, njiv, travnikov in rovtov. Njegovi železarski in s to dejavnostjo povezani objekti so vsi ali vsaj povečini stali na Plavžu: hiša pri plavžu (*beim plähauß*), novo kladivo z žago na potoku Jesenica, mlin s štirimi kolesi, žebljarna pri hiši (*naglschmitten*), Nastranov mlin in Bergomaškova hišica.³⁴ Prejšnji zastavni imetnik gospostva grof Thurn je Bucelleniju prepustil tudi železarske pravice (*plä-öfen gerechtigkeit*), in sicer, glede na druge dajatve, za razmeroma visoko vsoto 15 goldinarjev, primerljivo z dajatvijo za pristavo, kupljeno od Nastrana (16 goldinarjev). Niti obe skupaj pa nista odtehtali dajatve 40 goldinarjev od oglja (*kollrecht*), ki ga je bogati fužinar Bucelleni pridobival v gosposčinskih gozdovih.³⁵ Glavni Bucellenijev železarski kompleks na (Stari) Savi je v urbarju popisane posebej, ločeno od Jesenic, in sicer za rudišči v planinah nad Jesenicami (*Eisen Arzt in der Alben ob Aßling*). Na Savi (*Hamer an der Saw*) je Bucelleni združil deleže malih fužinarjev in njihovo drobno posest (hišice idr.), tako kot drugi, manjši železarski podjetnik Krenn. Ker pa železarstvo ni v ospredju naše obravnave, se tema kompleksoma ne bomo posebej posvečali.³⁶

Na samih Jesenicah isti urbar kot posebno skupino posestnikov navaja podružnike (*Un[te]rsassen zu Aßling*) ali kajzarje, skupaj 65 posestnikov rovtov, zeljnikov, oštator, njiv in drugih zemljišč ter zlasti hišic in hiš.³⁷ Po številčnosti podružnikov so Jesenice v tridesetih letih 17. stoletja občutno izstopale med vsemi vasmí belopeškega gospostva. Obe večji vasi, Rateče z 18 hubami in Podkoren s 13 hubami, sta imeli le 24 oziroma 17 podružnikov. Še najbolj se je s

25 podružniki Jesenicam približevala Kranjska Gora, vas s samo sedmimi hubami in 12 hubnimi gospodarji, vendar tamkajšnje številčno razmerje med podružniki in hubnimi posestniki (2 : 1) niti približno ni dosegalo jeseniškega (4,3 : 1), kjer je na 12 hub in 15 gospodarjev prišlo 65 podružnikov. Na Jesenicah je njihov delež v celotnem številu gospodarjev (80) presegal štiri petine (81,3 %), medtem ko je bil drugod občutno nižji (39,3–67,6 %), še najvišji (okoli 70 %) v dveh majhnih vaseh, ki sta premogli le štiri oziroma pet hub.³⁸

Jesenice so bile glede na sicer redko navedene poklice podružnikov tudi najbolj neagrarno obarvane. Če izvzamemo poklicne priimke, ki pričajo vsaj o dejavnosti prednika, če že ne tudi nosilca priimka (*Cotlär, Clinkner, Khürschner, Cramer, Sidär, Pinter in Putz*), so v urbarju iz leta 1636 izpričani čevljar, kramar, tesar in kovač.³⁹ Na drugi strani se po dajatvah in delovnih obveznostih niso razlikovale od drugih zgornjesavskih vasi. Prav tako niso bile nič drugačne po upravnem ustroju, ki se je v celotnem gospostvu razlikoval le v belopeškem trgu. Jeseniški vaški skupnosti je načeloval izvoljeni župan (*suppan*), ki ga je potrjeval gosposčinski oskrbnik, za svoje delo pa je vsakokratni župan užival neko ledino (*anger*) ter bil oproščen dajatev in davka. Pod jeseniško župo so spadali tudi maloštevilni kmetje na območju Planine.⁴⁰ Cerkev sv. Lenarta je bila v tem času že župnijska, poleg kranjskogorske edina takšna v belopeškem gospostvu in hkrati edina, pri kateri ni bilo proščenje (sejem) samo enkrat na leto, temveč dvakrat, prvič na binkoštni ponedeljek in drugič na praznik sv. Marije Magdalene (22. julija), oba pod nadzorom gosposčinskega oskrbnika.⁴¹ Kot smo videli, je proščenje v binkoštnem tednu izpričano že leta 1381.⁴²

Iz časa pred prvo znano omembo Jesenic kot trga (1672 oziroma 1679) se je ohranil še en belopeški urbar, in sicer priročni za obdobje 1658–1660. Stanje v njem je, kar zadeva Jesenice, zelo podobno tistemu v prejšnjem urbarju izpred slabega četrta stoletja (1636). Gospodarji hubne posesti (*Huebleüth zu Aßling*) so imeli poleg gospodarja treh mlinov 11 hub, od tega eno župnik, na eni sta izpričana dva gospodarja, ena pa je bila razdeljena na pol.⁴³ Jeseniških podružnikov, med katerimi tudi tokrat najdemo železarja Orfeja Bucellenija in še nekaj drugih z italijanskimi priimki, so skupno popisali 74, pri čemer je njihovo število,

³³ Objava: Mlinar, *Novejši urbarji*, str. 89–171. Glede na navedbo na notranji strani platnic enega od prepisov (iz leta 1797), po kateri gre za urbar iz leta 1617, sem tega svojčas datiral v omenjeno leto (Golec, Posebnosti nastanka, str. 396). V pričujočem prispevku upoštevam Mlinarjevo datacijo v leto 1636, o kateri objavitelj sam pravi, da ostaja odprto vprašanje, ali čistopis odraža resnično stanje iz leta 1636 ali gre zgolj za prepis starejšega izvoda glavnega urbarja; urbar je vsekakor nastal med letoma 1617 in 1636 (Mlinar, *Novejši urbarji*, str. 31–32).

³⁴ Bergomaško (*Bärgomäsckhho*) je po vsej verjetnosti fužinarski priimek, ki ga najdemo tudi pri hišarju in oštetarju na Hrušiči (Mlinar, *Novejši urbarji*, str. 139).

³⁵ Prav tam, str. 146–147.

³⁶ Prav tam, str. 163–164.

³⁷ Prav tam, str. 148–156.

³⁸ Prav tam, str. 176.

³⁹ Prav tam, str. 148–156.

⁴⁰ Prav tam, str. 157–158. O ureditvi v Beli Peči in vaseh: prav tam, str. 95–98, 111–113, 120–122, 128–130, 140–141, 167–168.

⁴¹ Prav tam, str. 156. – Po eno proščenje se je odvijalo pri cerkvah v Beli Peči (str. 95), Ratečah, kjer je imela proščenje vsaka od obeh cerkva (str. 111–112), Podkorenu (str. 119–120) in Kranjski Gori (str. 129).

⁴² Lačen Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 17.

⁴³ StLA, I. Ö. HK–Sach, K 91, H 27, Weissenfels Urbar 1658–1660, fol. 72–77v.

Jesenice po Valvasorjevi Topografiji Kranjske, 1679 (Valvasor, *Topographia Ducatus Carnioliae Moderna*, št. 13).

kot pričajo naknadni zapisi iz časa po letu 1660, še naraščalo. Bucelleni je imel poleg zemljišč novo kladivo, mlin, hišo pri plavžu, nov plavž in pri hiši novo žebljarno. Neagrarnih poklicev ta urbar ne beleži, pa tudi poklicna priimka najdemo med podružniki samo dva: po dva Puca in Pinterja.⁴⁴ Normativni podatki o cerkvi, proščenjih, županu, tlaki in drugih obveznostih vaške skupnosti so ostali enaki kot prej.⁴⁵

S takšno podobo so torej Jesenice dočakale za zdaj prvo znano, sicer nekoliko vprašljivo omembo trga leta 1672. Postavlja se vprašanje, koliko prej so jih v lokalnem okolju začeli vsaj v omejenem obsegu šteti za trg. Kljub ugodni prometni legi, dvema proščenjema, velikemu in še naraščajočemu številu podružnikov, izpričani neagrarni dejavnosti pri slednjih in bližini fužinarskih obratov ta zgornjesavska vas do 17. stoletja ni premogla elementov, zaradi katerih bi jo sodobniki naslavljali s trgovom. Tudi ko se je jeseniški vikariat radovljiške župnije v prvi tretjini stoletja osamosvojil kot samostojna župnija, to ni zadoščalo za obravnavanje kraja kot trga. Jesenice so se s tem zgolj z zamudo uvrstile med farne vasi, potem ko so se jim od 16. stoletja vse bolj približevale po posestni strukturi in gospodarskih potezah. In takšnih vasi, od katerih so v zgodnjem novem veku le redke postale trgi, na Slovenskem ni bilo malo.

Ključni premik, zaradi katerega so sodobniki tudi na Jesenice začeli gledati kot na trško naselje, je bil upravno-administrativne narave. Farna vas ob prometnici s Kranjskega na Koroško (čez Korensko sedlo oziroma čez rateško razvodje in naprej po

dolini Ziljice) z močnim kajžarskim elementom in opazno obrtno dejavnostjo je potrebovala še en pomemben element, ki se je pojavil šele v 17. stoletju in privedel do neformalnega priznanja naslova trga s strani zemljiškega gospostva. Ta ključni element je bila preselitev belopeške gosposčinske uprave iz težko dostopnega višinskega gradu Bela Peč na skrajnem zahodnem robu gospostva tako rekoč na njegov vzhodni rob, na Jesenice. Upravitelj oziroma oskrbnik gospostva se je preselil v manjši dvorec, v staro vaško jedro Jesenic na Murovi. Da se je to zgodilo vsaj nekaj desetletij pred izidom Valvasorjeve *Slave* (1689), lahko razberemo iz opisa trga Jesenice v XI. knjigi. Valvasor pravi, da je ena od tamkajšnjih lepih hiš v lasti belopeškega gospostva in da v njej iz praktičnih razlogov vedno (!) prebiva upravitelj ali oskrbnik gospostva, ker je Bela Peč tako rekoč povsem na robu gosposčinskega ozemlja.⁴⁶

Hišo v lasti belopeškega gospostva danes poznamo po imenu poznejšega lastnika kot Kosovo graščino. Leta 1521 naj bi jo sezidal zastavni imetnik belopeškega deželnoknežjega gospostva Sigmund pl. Dietrichstein. Namenjena je bila za sekundarni sedež gosposčinske uprave, saj je bilo od tod mogoče dobro upravljati vzhodni del razsežnega gospostva.⁴⁷ Kdaj je postala glavno upravno poslopje belopeškega gospostva in sedež upravitelja oziroma oskrbnika, iz virov ni razvidno. Vsekakor je gosposčinski upravitelj v petdesetih letih 17. stoletja, ko se začenjajo

⁴⁴ Prav tam, fol. 78–88.

⁴⁵ Prav tam, fol. 88v–90.

⁴⁶ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 21.

⁴⁷ Stopar, *Grajske stavbe*, str. 67–68; Sapač, *Grad Bela Peč/Weissenfels*, str. 357. Prim. Meterc, *Nastanek in razvoj*, str. 43–46.

krstne matice, že prebival na Jesenicah.⁴⁸ Preselitev gosposčinske uprave iz Bele Peči utegne biti povezana z dejstvom, da so zapisi o volitvah belopeškega trškega sodnika v tamkajšnji knjigi trških sodnih zapisnikov do leta 1631 delo gosposčinskih oskrbnikov, odtlej pa je to nalogo največkrat opravil oskrbnikov pooblaščenec, imenovan oskrbniški upravitelj (*Pflegsverwalter*).⁴⁹

Leta 1689 je bilo torej upravljanje gospostva iz belopeške graščine na Jesenicah že utečena praksa in prav v tem gre iskati ključ za »povzdignitev« Jesenic v trg. Tiho priznavanje trškega naslova, ne da bi se s tem v kraju karkoli spremenilo, gre prejkone pripisati baronom (od 1674 grofom) Trilleckom, lastnikom od leta 1653,⁵⁰ in njihovi gosposčinski upravi. Trilleckom, če že ne njihovim predhodnikom knezom Eggenbergom, ki so deželnoknežje gospostvo kupili leta 1636,⁵¹ je bilo pogodu, da se je drugi sedež njihovega obsežnega gospostva navzven kitil z naslovom trga. Kot trg so Jesenice predstavili tudi Valvasorju, ta pa vesoljni javnosti. Navznoter se ni, nasprotno, spremenilo prav nič. Noben Jeseničan se ni naslavljal kot tržan, tudi vaška soseska ni postala trška srenja, vaški župan pa se ni preimenoval v trškega sodnika, kot se je denimo sredi 17. stoletja zgodilo v Cerknici.⁵² O razširitvi županskih pristojnosti ali celo oblikovanju trških organov po zgledu trgov z upravno-sodno avtonomijo, čeprav še tako skromno, tu ne more biti govora. Jesenice so po strukturi še naprej ostajale navadna vaška soseska, o čemer nazorno priča pisna rzsodba belopeškega gospostva leta 1728 v zvezi s pašnimi pravicami jeseniške soseske (*Nachbarschaft alhier zu Asbling*), izdana v graščini na Jesenicah (*Beschehen in Pflegambt Asling*).⁵³

Nikjer tudi ni mogoče najti namiga, da bi Jesenice kdaj, četudi samo kratek čas, premogle tedenski sejem, tj. element, ki je bil praviloma ključen za status trga. Če bi se to vendarle zgodilo, bi bil sejem ustanova belopeškega zemljiškega gospoda in ta bi zanj moral pridobiti deželnoknežji privilegij, o čem takem pa v virih ni sledu. Morebitna samovoljna uvedba tedenskega sejma bi težko ostala nedokumentirana, saj bi nemudoma naletela na odpor ne le Radovljice, temveč tudi drugih gorenjskih mest in trgov. Ni izključeno, da je do takšnega poskusa kdaj prišlo, a se je moral končati brez uspeha.

V gospodarskem pogledu so bile Jesenice specifične glede na okoliške vasi, še posebej če upošteva-

mo njihovo obdanost s fužinami in rudniki. Premogle so tudi močan kajžarski element, ki je po številu občutno prekosil kmečki sloj na hubah, in več obrtnikov kot druge primerljivo velike vasi Zgornjesavske doline, vendar po dometu domače obrti in trgovine niso prerasle okvirov domačega gospostva. Treba je upoštevati, da je vlogo neagrarnega središča za širši prostor vseskozi ohranjalo bližnje mesto Radovljica, čeprav eno najmanjših v deželi, zahodni del belopeškega gospostva oziroma Zgornjesavske doline pa je gravitiral proti domačemu trgu Bela Peč in bližjemu trgu Trbiž onstran kranjsko-koroške deželne meje.

Jesenice so se tako uvrstile v skupino zgodnjovoveških trgov, pri katerih se je trški naslov uveljavil predvsem zaradi specifičnih upravnih funkcij. Podlaga je bila sicer ugodna že veliko prej – prometna lega in neagrarno gospodarstvo –, tako da je kraj lahko upravičil novi naslov, medtem ko sami Jeseničani z njim niso tako rekoč ničesar pridobili.⁵⁴

Diskontinuiteta trškega naslova od Valvasorjevega časa do konca 19. stoletja

Vse kaže, da je bil ravno Valvasorjev čas tisto kratkotrajno obdobje, ko je zemljiško gospostvo Bela Peč Jesenicam priznavalo nominalni status trga. In prav Valvasorju gre zasluga, da se je glas o Jesenicah kot trgu razširil zunaj lokalnega okolja. Brez njegovega posredovanja bi nekoč šibko priznavani trški naslov pozneje še veliko hitreje potonil v pozabo.

V praksi je moral resnično izginiti že zelo kmalu po Valvasorjevem času. Novi lastniki in upravitelji gospostva po obdobju Trilleckov se ga niso čutili dolžni upoštevati, saj zanj ni bilo pisne podlage v urbarjih in še manj v drugih zapisih pravne narave. Poleg tega so Jesenice v 18. stoletju prenehale biti upravni sedež gospostva. S tem so izgubile ključni element, zaradi katerega so jih svojčas sploh šteli za trg. A preden se je to zgodilo, je belopeška graščina na Murovi, današnja Kosova graščina, za nekaj časa postala nesporni in edini sedež belopeške gosposčinske in deželskosodne uprave, in sicer konec 17. ali v začetku 18. stoletja, ko je stari belopeški grad povsem opustel. To se je zgodilo bodisi še pod grofi Trillecki bodisi pod plemenitenim trgovcem Matevžem pl. Segallo, ki je gospostvo od njih kupil leta 1715 in je z družino prebival v graščini na Jesenicah.⁵⁵ Toda

⁴⁸ Upravitelj Peter Wissar (*praefectus domini in Baisenfels, praefecto loci*) se s takšno oznako omenja v vlogi krstnega botra od leta 1652, kot oče pa od 1660 (NSAL, ŽA Jesenice, Matične knjige, R 1650–1672, pag. 12, 54, 57, 59).

⁴⁹ Golec, Posebnosti nastanka, str. 406.

⁵⁰ O Trilleckih (Trilleg) gl. Preinfalk, *Plemiške rodbine*, str. 165 sl.

⁵¹ O lastništvu gl. Smole, *Graščine na nekdanjem Kranjskem*, str. 76.

⁵² Golec, Cerknica – pozni nastanek, str. 220.

⁵³ ARS, AS 1080, šk. 10, fasc. 13, Graščinski arhivi (B–N), Bela Peč, 19. 5. 1728.

⁵⁴ Pridobitev, ki ni povezana s trškim naslovom, je prezentacijska pravica soseske za vsakokratnega župnika, izpričana v škofjski vizitaciji leta 1669; prej (1616) je jeseniškega vikarja prezentiral ljubljanski stolni prošt (Höfler, *Gradivo za historično topografijo*, str. 41).

⁵⁵ O kupoprodaji: ARS, AS 1063, št. 2829, 1715 III. 26., Ljubljana. Segalla se je z družino naselil v jeseniški upraviteljevi hiši. Članom njegove družine je namreč od pomladi naslednjega leta mogoče kontinuirano slediti v jeseniških matičnih knjigah (NSAL, ŽA Jesenice, Matične knjige, R 1700–1745, pag. 96, 101, 110, 130, 132), ko pa so leta 1722 popisali celotno Segallovo zapuščino, belopeški grad v zapuščinskem inven-

najpozneje sredi 18. stoletja je Segallov sin Jožef središče gosposčinske uprave prenesel v Kranjsko Goro, kjer je nato ostalo vse do zemljiške odveze.⁵⁶

Viri domače provenienca iz 18. stoletja zatonu rabe trškega naslova samo pritrjujejo. Za zdaj namreč ni bila v matičnih knjigah jeseniške župnije odkrita še nobena omemba Jesenic kot trga iz tega stoletja. Naslov trg pogrešamo tudi v vseh razpoložljivih virih belopeškega gospostva, v terezijanskem in jožefin-skem katastru ter ob terezijanskem ljudskem štetju.

Iz srede 18. stoletja imamo po skoraj stoletni časovni vrzeli zopet popoln prikaz posestnega stanja in tudi prvi popis prebivalstva jeseniške župnije. Posestno stanje podaja terezijanski kataster, ki razkriva, da se je slika v zadnjih stotih letih nekoliko spremenila, vendar ne bistveno. Po urbarskem izvlečku iz let 1749–1751 je v vasi Jesenice (*Dorf Aßling*) medtem prišlo do razdelitve več hub. Tako je ostalo celih le še pet od nekdanjih dvanajstih, med njimi župnikova, posest sedmih gospodarjev je skupaj obsegala tri hube, štiri hube pa so se očitno povsem razdelile med kajzarje, pri katerih so sicer navedli eno celo in eno polovično humo. Število podružnikov ali kajzarjev (*Vntersassen*) se je povečalo na 91 in od teh jih je imelo 86 hišico (*heusl*). Vendar so v skupno število okoli sto domov šteli zdaj tudi hišice na Plavžu in Savi, posebej pa so popisali samo tamkajšnji Bucellenijev železarski kompleks (*Hamer an der Sava*).⁵⁷ Natančnejši pregled gospodarjev – skupno 113 na 115 posestnih enotah – ponuja katastrska napovedna tabela iz leta 1749, ki v krajevni enoti Vas Jesenice (*Dorff Assling*) prav tako zajame vse tri kraje, pri vsakem posestniku pa navaja tudi dragocen podatek – poklic. Velika večina (80 ali 71 %) jih je označenih kot kmet (*Bauer*) – med njimi jeseniška cerkev sv. Lenarta –,

čeravno je daleč največ od njih (60) premoglo samo podružništvo (*Untersassereij*). Podružništev ali kajž je bilo v celoti 98. Štirje Jeseničani z oznako kmeta so imeli rovt, eden samo zeljnik, eden neznano veliko posest, preostali pa so posedovali različno velike dele hub: celo humo (župnik in še en gospodar), 3/4 hube, 2/3 hube, 1/2 hube, 1/3 hube (dva) in 1/4 hube. Gospodarja ene cele in ene tretjinske hube sta navedena z oznako »brez poklica« (*sine/ohne Profession*), tako kot tudi dva podružnika, medtem ko pri enem podružniku ni nobene navedbe. Z obrtjo so se ukvarjali skoraj izključno podružniki ali kajzarji, med katerimi naštejemo šest čevljarjev, štiri tesarje, tri ključavničarje, po dva tkalca, krojača, vinotoča in dninarja ter po enega kovača, slikarja, rudarja, pletilca, zidarja, kolarja-tesarja, ogljarja in pečarja. Kot vinotoč je označen tudi največji hubni gospodar s posestjo velikosti ene hube in četrt, trgovina pa je bila zastopana z edinim kramarjem, sicer podružnikom. Podružništvo je imel tudi pisar železarske uprave na Savi (*Verweserschreiber*) Anton Nikolai.⁵⁸

Nekaj let mlajše terezijansko ljudsko štetje iz leta 1754 ponuja manj podatkov o poklicni strukturi, zato pa jasno razlikuje med naselji Jesenice, Plavž in Sava. Na Jesenicah, kjer so bili vsi prebivalci podložni belopeškemu gospostvu, so tedaj popisali 465 oseb v 73 (razširjenih) družinah, v katere so vključili tudi vse gostače in gostaške družine, ki so prebivale pod isto streho. Velika večina družinskih poglavarjev, kar 61 od 73 (83,6 %), je označena kot kajžar (*caislerus*) ali kajžarska vdova (2), pet je bilo kmetov (*rusticus*), ena gospodarica, navedena kot gospa (*domina*), je imela celo humo in en gospodar polovično, tri samostojno popisane družine so bile gostaške (*inquilinus*, *inquilina*, *incola*), ena gosposka (*dominus*) in zadnja stanovalci župnišča. Poklici so izpričani redko, če izvzamemo župnika in njegovega subsidiarja, nesamostojne poklice, kot so hlapec, pastir, dekla, kuharica in obrtni vajenec, ter pri gostačih, navedenih znotraj družin, poklic delavca (12). Pri kajžarjih najdemo samo sedem poklicnih oznak: po dva čevljarja in kovača, tesarja, tkalca in delavca, kovači pa so bili še sin enega od kajžarjev in dva samostojno popisana gostača. Med gostači, popisanimi znotraj družin, so navedeni pisar na Savi, ranocelnik in nekdanji mitničar. Opozoriti je treba na kajžarja Janeza Grimščarja, ki je imel nadvse zanimive gostače: gospoda Lazarja Natalinija ter dve najverjetnejši plemkinji s priimkom *de Müller* in *de Helfferdinus*. Gosposka plast je bila sicer zelo tanka. Kot gospodje (*dominus*) in gospe (*domina*) so označeni en družinski poglavar, vdova gospodarica cele hube, po en gostač in gostačka ter ranocelnik in nekdanji mitničar z ženo.⁵⁹

Druga dva dela današnjih Jesenic, Plavž in Sava, sta v celem premogla več gosposkih ljudi, in sicer

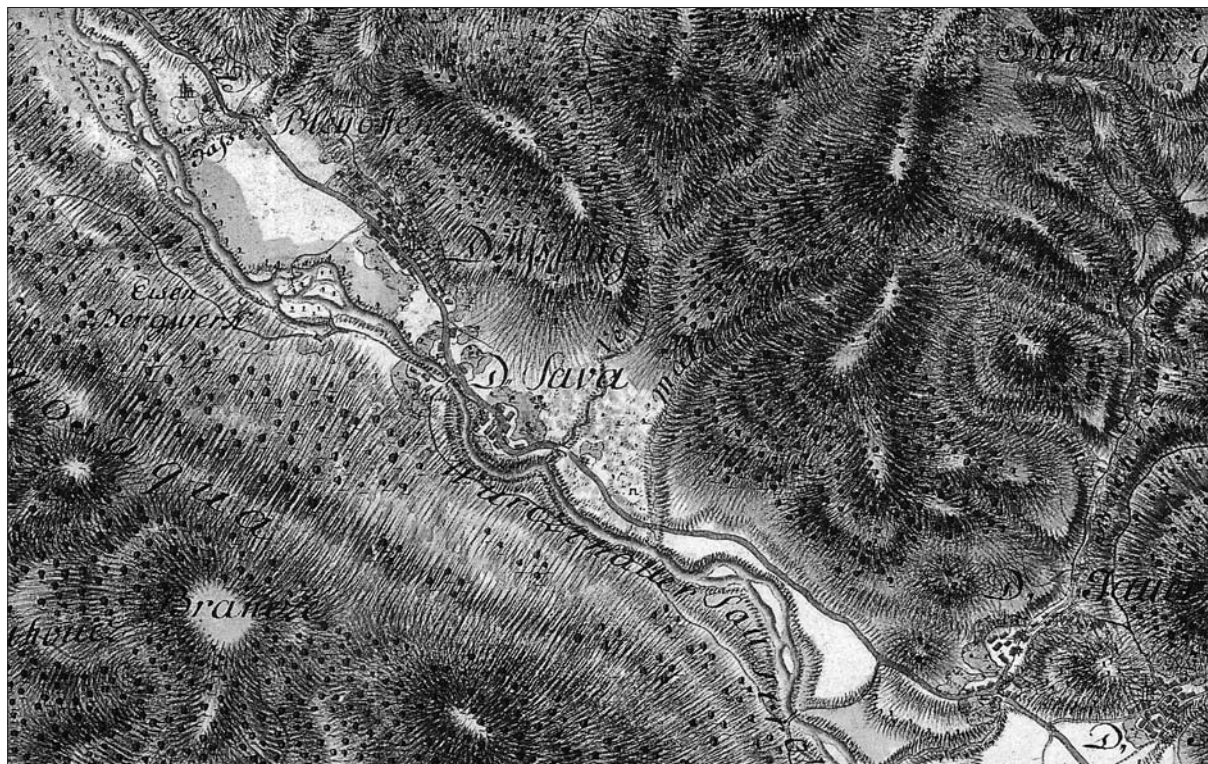
tarju ni več omenjen (ARS, AS 309, šk. 106, fasc. XXXXIII, lit. S–109, 9. 7. 1722). Potem ko ga Valvasor leta 1689 prikazuje še v polni funkciji, je pol stoletja pozneje (1744) na Florijančičevem zemljevidu Kranjske vrisan kot razvalina (Florijančič, *Deželopisna karta*, list 1). Datiranja dokumentov kot »Herrschaft Weissenfels« so tako glede kraja nastanka zlahka zavajajoča (npr. ARS, AS 133, Urkunden und Verbriefungs-Protokoll II 1733–1809, 1. 6. 1733, 31. 5. 1792). O rodbini Segalla: Golec, Matevž Režen pl. Segalla.

⁵⁶ Ob terezijanskem ljudskem štetju leta 1754 je družina Segallovega sina Jožefa že prebivala v Kranjski Gori (Šturm, *Gorenjske družine*, str. 299). V izogib dvomnostim je belopeško gospostvo v dokumentih pozneje označeno tudi kot »gospostvo Bela Peč v Kranjski Gori« (*Herrschaft Weissenfels zu Kronau*), denimo v zemljiškoknjžnih listinah in cenilnih operativih v začetku 30. let 19. stoletja (npr. ARS, AS 133, Urkunden und Verbriefungs-Protokoll II 1733–1809, 23. 12. 1793; AS 176, Cenilni operati, L 330, k. o. Bela Peč, katastrski cenilni elaborat, uvod, & 1, s. d.). Zidana hiša lastnika belopeškega gospostva v Kranjski Gori v lasti Franca Kosa je v francisejskem katastru označena »als Dominium Weissenfels« (ARS, AS 176, L 127, k. o. Kranjska Gora, zapisnik stavbnih parcel, 8. 3. 1827), medtem ko je Kosova graščina na Jesenicah v rokah istega lastnika navedena samo kot stanovanjsko poslopje (prav tam, k. o. Jesenice, zapisnik stavbnih parcel, 23. 3. 1827).

⁵⁷ ARS, AS 174, šk. 253, RDA, L 307, No. 20, urbarski izvleček 1749–1751, s. p.

⁵⁸ ARS, AS 174, šk. 201, BT, L 307, No. 2, 12. 6. 1749.

⁵⁹ Šturm, *Gorenjske družine*, str. 149–155.

*Jesenice s Savo in Plavžem na jožefinskem vojaškem zemljevidu 1784–87
(Rajšp (ur.), Slovenija na vojaškem zemljevidu, sekcija 135).*

članov železarskih plemiških družin. Na Plavžu je namreč živela družina barona Locatellija in na Savi grofje Bucelleniji. Na Plavžu z 29 prebivalci so bili poleg barona Locatellija družinski poglavarji še mlinar, gostačka, kajžar in nadzornik, kajžarjev gostač pa je opravljal kovaški poklic.⁶⁰ Bistveno večjo gostoto naseljenosti je kazala Sava s 25 družinami in 180 prebivalci. Družinski poglavarji so bili tako kot na Jesenicah v glavnem kajžarji (15), a so predstavljali nižji delež vseh, le tri petine (60 %). Ostali so v popisu označeni kot kovač (3), kar je bil tudi eden od kajžarjev, gostač (2), mlinar (1) in kmet (1), eni družini je načelovala vdova, eni železarski upravitelj pl. Seethal in daleč najštevilčnejši z 22 osebami Julij Andrej grof Bucelleni. Od kajžarjev je eden opravljal čevljarstvo in eden kovaško obrt, medtem ko med gostači najdemo tri kovače, dva delavca in mitničarjevega pomočnika oziroma hlapca (*miles telonii*). En družinski poglavar (Nikolai) je označen kot pisar in kajžar, pisarja pa sta premogla tudi upravitelj pl. Seethal in grof Bucelleni. Pri grofu sta prebivala še duhovnik sacelan in voznik, medtem ko je mitničarjev dom gostil duhovnika plemenitega rodu pl. Posarellija. Preseneča, da je v popisu izpričan le mitničarjev pomočnik brez mitničarja.⁶¹

Neagrarni element je bil torej na samih Jesenicah sredi 18. stoletja šibek, gosposki in napol gosposki

ljudje pa izjema. Tudi v župnijskih matičnih knjigah bomo med Jeseničani našli le redke, ki so jim domači duhovniki privoščili gosposko oznako, denimo mitničarju Pirnatu.⁶²

Neomenjanje domačinov kot tržanov (*civis, oppidanus*) potrjuje, da na Jesenicah tak sloj prebivalstva ni obstajal. Z drugimi besedami: če so domače svetne in cerkvene oblasti v skrajno omejeni obliki trški naslov priznavale Jesenicam kot naselju, to ni pomenilo, da bi imele prebivalce trga ali vsaj del teh za tržane. Že kar iluzorno bi bilo razmišljati o formalnopравни delitvi na tržane v ožjem smislu – moške z individualno podeljenimi tržanskimi pravicami – in tiste v širšem pomenu besede.

Iz osemdesetih let 18. stoletja imamo končno še dva nadvse dragocena prikaza jeseniškega območja. Prvi je jožefinski vojaški zemljevid (1784–87) v merilu 1 : 28.800, drugi pa jožefinski kataster (1785–89), ki prav tako podaja fizično podobo krajev, čeravno samo v opisni obliki.

Vojaški zemljevid razkriva, da je med vasema Sava in Jesenice ob deželni cesti stalo le nekaj raztresenih hiš, medtem ko je bila med Jesenicami in Plavžem čistina.⁶³ V opisnem delu zemljevida, t. i. jožefinskih vojaških merjenj, lahko preberemo, da so vasi med se-

⁶⁰ Prav tam, str. 145.

⁶¹ Prav tam, str. 155–158.

⁶² NŠAL, ŽA Jesenice, Matične knjige, R 1746–1774, pag. 167, 2. 9. 1757.

⁶³ Rajšp (ur.), *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, sekcija 135.

boj oddaljene 400 do 500 korakov (300–370 metrov), da v vsaki stoji zidana cerkev, obdana z obzidjem, in da je na Jesenicah veliko enonadstropnih zidanih hiš, na Savi pa enonadstropna, trdna in udobna stavba (Ruardova), ki jo obdaja prav tako Ruardovi). Skozi vse tri kraje vodi peščena in dobra deželna cesta, široka dva do dva in pol sežnja (3,8–4,7 metra), ki je ob vsakem vremenu prevozna s težkimi tovornimi vozovi in jo povsod premoščajo dobri, trdni mostovi.⁶⁴ O Jesenicah kot trgu torej ni sledu, treba pa je opozoriti, da vojaška merjenja v tem pogledu niso merodajna. Sosednje mesto Radovljica so izdelovalci zemljevida, denimo, videli kot (majhen) trg in ga tako tudi označili (*Marcktfleck*).⁶⁵

Sočasni jožefinski kataster (1785–89), ki območje novooblikovane jeseniške katastrske občine deli na ledine (*Ried*), priča, da so obstajale velike razlike med Jesenicami na eni strani ter železarskima krajema Plavž in Sava na drugi. Kataster opisuje Plavž (*Plejöffen*) kot njivsko ledino z maloštevilnimi hišami. Poleg »gradu« (*daß geschloss*) in pristave Valentina Ruarda s Save so bili tu še Ruardova upravniška stavba (*die Verweserey*) z žitnimi kaščami, mlin in hiša istega lastnika ter dve hiši kajzarjev, medtem ko so tri izpustili oziroma jih ni bilo več, če upoštevamo, da je bila najvišja hišna številka 7 (Ruardov »grad« s pristavo).⁶⁶ Ledina Sava, kjer je izstopal Ruardov kompleks z graščino (h. št. 12), je kazala izrazito železarsko podobo. Od hišnih števil (najvišja je 26) jih je bilo pet v rokah Valentina Ruarda, sicer lastnika raznih z železarstvom povezanih gospodarskih objektov, dve hiši sta označeni kot kmečki, ostale kot kajžarske (*Kaischlers Hausß*), nekaj števil pa tudi pogrešamo.⁶⁷ Daleč največje naselje so bile Jesenice z 80 hišami (hišne št. 2–81), ki so z redkimi izjemami vse označene kot kajžarske in gospodarji kot podložniki gospodstva Bela Peč. Samo pet hiš ima oznako kmečka (*Bauern Hausß*), štiri so navedene zgolj kot hiše (*Hausß*), ena kot župnišče, belopeška graščina v rokah dedičev Jožefa pl. Segalle (št. 33) pa kot oskrbniški urad (*Pflegamt*). V katastrskem popisu parcel je od gospodarskih obratov mogoče najti še kovačijo in dva mlina v Ruardovih rokah.⁶⁸

Kot smo videli, so Jesenice v 18. stoletju v očeh domačega gospodstva in župnije veljale za navadno vas, drugačno podobo pa kažejo topografski in kartografski viri. Glede na povedano skoraj ni dvoma, da je šlo v vseh primerih za povzemanje iz starejših predlog, zlasti iz Valvasorja. Florijančičev zemljevid Kranjske iz leta 1744 ima pri Jesenicah znaka za žup-

nijo in trg, pri Plavžu in Savi pa za železarno.⁶⁹ Leta 1754 ali 1755 v Breckerfeldovi rokopisni titularni knjigi najdemo Jesenice označene kot trg in župnija – tako z nemškim kakor slovenskim imenom: *Asling*, *Jesenize* –, in sicer na seznamu mest, trgov, gradov, samostanov in župnij v vojvodini Kranjski.⁷⁰ Podatek o Jesenicah kot trgu je štiri desetletja pozneje prišel tudi do Jožefa Karla Kindermanna, avtorja zemljevidov Notranje Avstrije. Na njegovi karti Ljubljanskega okrožja iz leta 1797 imajo namreč Jesenice spet oznako trg, tako kot Bela Peč, Tržič in Vače.⁷¹ Končno Jesenice kot prvega med gorenjskimi trgi opisuje Hoffova topografija Kranjske iz leta 1808, pri kateri gre za nekritično povzemanje, celo dobesedno prepisovanje iz Valvasorja. Heinrich Georg Hoff, ki ni izviral iz slovenskega prostora in je bil že zato toliko bolj odvisen od literature, je svoj opis jeseniškega trga, močno oprt na Valvasorja, sklenil s sodobnimi podatki o marmornem mostu v vseh mogočih barvah in o nogavičarstvu (*Strumpf-Fabriken*).⁷² Kolikor je znano, je Hoffova omemba jeseniškega trga v tovrstni literaturi zadnja in jo imamo upravičeno za anahrono.

V uradnih statistikah tega časa namreč Jesenic ne bomo nikoli našli med trgi. Šematizem vojvodine Kranjske iz leta 1795 v Ljubljanskem okrožju navaja samo tri municipalne trge – Tržič, Vače in Belo Peč.⁷³ Enako stanje najdemo v tiskani abecedni tabeli vseh krajev Ljubljanskega okrožja iz leta 1818: kraj *Aßling* oziroma *Jessenitza* je zgolj vas (*Dorf*).⁷⁴

Tudi v gospodarskem in demografskem pogledu po sredi 18. stoletja še dolgo ni mogoče govoriti o občutnih premikih. Število prebivalstva se je od terezijanskega popisa leta 1754, ko je na Jesenicah živelo 465 duš,⁷⁵ do prve tretjine 19. stoletja le neznatno povečalo. Po uradni statistiki iz leta 1817 so imele Jesenice tedaj 81 hiš in 478 duš, kar pomeni 5,90 osebe na hišo. Na železarski Savi je bila gostota prebivalstva razumljivo večja, število pa prav tako le malo višje kot sredi 18. stoletja: 30 hiš in 192 duš ali 6,4 ljudi na hišo, medtem ko je Plavž premogel 10 hiš in 43 duš⁷⁶ ter beležil največji porast (leta 1754

⁶⁹ Florijančič, *Deželopisna karta*, list 1.

⁷⁰ ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, 52r, titularna knjiga, s. p. Verzeichnuß der Städte, Märkte, Schlösser, Clöster und Pfarren des löbl. Herzogthums. – Po popisu zbirke gre za Breckerfeldovo titularno knjigo, domnevno iz srede 18. stoletja. Čas nastanka leta 1754 ali 1755 je bilo mogoče določiti glede na ugotovitev, da so najmlajše datacije iz leta 1754, dopisani datumi pa sledijo od leta 1755.

⁷¹ Kindermann, *Atlas von Innerösterreich*, No. 9.

⁷² Hoff, *Historisch-statistisch-topographisches Gemälde*, str. 162. – O Hoffu gl. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi234277/> (pridobljeno avgusta 2018).

⁷³ *Schematismus für das Herzogtum Krain 1795*, str. 187. – Šematizem jih sicer pomotoma navaja kot municipalna mesta (*Municipalstädte*), kamor bi v resnici moral uvrstiti Škofjo Loko, ki je iz istega razloga izpuščena.

⁷⁴ *Alphabetische Tabelle*, fol. A2.

⁷⁵ Šturm, *Gorenjske družine*, str. 149–155.

⁷⁶ *Haupt-Ausweis*, str. 22.

⁶⁴ Prav tam, str. 36.

⁶⁵ Prav tam, str. 80.

⁶⁶ ARS, AS 175, šk. 2, Naborno gospodstvo Bela Peč, k. o. Jesenice, XII Ried Plejöfen, s. d.

⁶⁷ Prav tam, VIII. Ried, Ortsplatz Sava.

⁶⁸ Prav tam, I. Riede, Ortsplatz Aßling.

Kosova graščina na Jesenicah, nekdanji sedež gospostva Bela Peč (foto: B. Golec, avgust 2016).

je imel le pet družin in 29 duš).⁷⁷ Poldrugo desetletje pozneje, leta 1831, je celotna katastrska občina – torej Jesenice skupaj s Plavžem in Savo – štela 744 duš ali 31 več in 121 hiš, kar pomeni povsem enako število kot leta 1817. Glede na 182 stanovanjskih strank oziroma gospodinjstev (*Wohnpartheyen*) je bilo povprečje na hišo eno gospodinjstvo in pol, razmerje med moškimi (367) in ženskami (377) pa skoraj izenačeno. Če gre verjeti statistiki, se ni nobeno gospodinjstvo ukvarjalo izključno z neagrarno dejavnostjo. 153 ali 84 % jih je živelo samo od kmetijstva, 29 ali 16 % pa tako od kmetovanja kot od obrti.⁷⁸ Opis hiš v istem viru, v cenilnih operatih franciscejskega katastra, pravi, da je v občini 45 hiš zidanih, med njimi nekaj še vedno pokritih s slamo, vse druge so zgrajene iz lesa in samo ena je protipožarno zavarovana. Gospodarska poslopja so bila deloma zidana, deloma lesena.⁷⁹ Cenilni operati so imeli precej povedati o t. i. industrijski obrti, zlasti o Ruardovi jeklarni in železarni, pa tudi o razvitem nogavičarstvu,⁸⁰ ki je na Jeseniškem izpri-

čano od šestdesetih let 18. stoletja in je bilo kmalu organizirano okoli Ruardove manufakture na Savi.⁸¹

Če torej povzamemo gospodarski in demografski razvoj Jesenic, kot ga ponujajo katastri in popisi prebivalstva, oboji od srede 18. stoletja dalje, so se največje spremembe dogajale na Savi – leta 1766 je jeklarna prešla v roke Valentina Ruarda⁸² –, medtem ko so Jesenice, tako kot številni kraji v tem obdobju, bolj ali manj stagnirale. Žal nimamo dovolj podatkov o poklicni strukturi prebivalstva, ki je, kot je mogoče razbrati iz virov, pretežno živelo od zemlje in le v manjši meri od obrti. So pa bile Jesenice nesporno najbolj obrtniški kraj v Zgornjesavski dolini, za številne Zgornjesavce prva postaja, preden so se po

dobiva iz lastnega rudnika Reichenberg in Begunjščica približno 10.000 rudarskih mer železove rude, iz katere proizvede okoli 1000 kop surovega železa. 1 plavž, 1 fužina s 4 topilnicami, 1 vlečno kladivo z 2 topilnicami. Skupaj z oglarji je zaposlenih 460 oseb. Za dovoz surovega materiala je potrebnih okoli 9500 voženj rude, 5350 voženj jekla, 70 voženj blaga, vse računano v enojnih vpregah. V občini obstajajo tudi pletilstvo nogavic in obleke (*Strump-Kleiderstrikerey*), pri katerem je običajno zaposlenih 60 oseb, največ kajzarjev in gostačev, proizvede pa okoli 400 ducatov nogavic ter 400 do 500 kril, dva mlevna mlina in mavčni mlin, ki v štirih mesecih na leto zmelje 1440 stotov.«

⁸¹ Šorn, *Začetki industrije*, str. 90.

⁸² Prav tam.

⁷⁷ Šturm, *Gorenjske družine*, str. 145.

⁷⁸ ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, Cenilni operati, L 10, k. o. Jesenice, katastrski cenilni elaborat, s. d., & 3.

⁷⁹ Prav tam, & 13.

⁸⁰ Prav tam, & 14: »Jeklarna in fužina Leopolda Ruarda pri-

nakupih in v iskanju obrtnih storitev podali po deželni cesti naprej proti mestoma Radovljica in Kranj ali v nasprotni smeri proti Beli Peči in Trbižu. Bile so torej nekakšen napol trg, ki ga sodobniki v 18. in 19. stoletju niso imenovali s tem imenom, čeprav so ga doživljali kot nekoliko bolj gosposko, deloma urbano lokalno središče.

Takšno podobo in strukturo je kraj v osnovi ponujal še globoko v 19. stoletje. V njegovo urbanistično podobo sta številne spremembe prinesli šele ustanovitev Kranjske industrijske družbe (1869) in izgradnja železniške proge Ljubljana–Trbiž (1870), ko so se Jesenice začele razvijati v moderno industrijsko središče širšega območja. Od upravne reforme leta 1849 je bil tu le sedež občine, vključene v sodni okraj Kranjska Gora in politični okraj Radovljica.⁸⁴

Šele z industrializacijo je kraj torej dobil dodatne elemente, zaradi katerih bi lahko upravičil naslov trga. Kdaj in kako ga je dejansko dobil, ni več predmet pričujočega prispevka. Razpoložljiva literatura nas v zvezi s tem pušča nepotešene. Zgoditi se je moralo konec 19. stoletja, saj šele krajevni repertorij za Kranjsko iz leta 1894 o Jesenicah govori kot o trgu, potem ko so prej veljale za vas.⁸⁵ Domnevati je mogoče, da ni prišlo do formalne podelitve trškega naslova, ampak se je sprememba statusa naselja prejko ne oprla zgolj na zgodovinsko podlago (Valvasorja). Zavest o Jesenicah kot trgu se je očitno utrdila šele v prvi jugoslovanski državi, vsaj če sodimo po zapisu iz leta 1929, ko so bile razglašene za mesto. Anton Žerjav je tedaj zapisal, da je trg »obstajal nekako 11 let«, ⁸⁶ kar pomeni od prehoda v novo državo.

Jeseničani tega časa so se kajpak dobro zavedali, da so trški naslov dobili šele pred kratkim, tako kot njihovim predhodnikom pa jim je godilo, da je že Valvasor Jesenice ovekovečil kot trg. Od tod prepričanje oziroma bolj želja, da je šlo pri Jesenicah za stare trške pravice, pozneje izgubljene in pozabljene. V resnici lahko življenjsko dobo jeseniškega trga zaznavamo le kratek čas v drugi polovici 17. stoletja, pa še to v precej medli obliki. V določenem trenutku so bili gospodarji belopeškega gospostva pač pripravljene uslišati želje Jeseničanov, da se tudi njihova vas imenuje trg – če so takšne želje sploh obstajale –, njim samim pa je bilo v interesu, da sedež gospostva ne stoji sredi navadne vasi, ampak v polurbanem, nominalno trškem okolju. Da bi imele Jesenice kdaj posebne trške pravice ali ugodnosti, četudi še tako omejene in skromne, ni mogoče potrditi niti z indici. Ne nazadnje je pomenljivo dejstvo, da je Valvasor

med grbi kranjskih trgov upodobil celo (izmišljene) grbe takšnih tržcev, kot so bili Turjak, Svibno, Kostel, Vinica in Pobrežje ob Kolpi, prezrl pa je nekajkrat večje in pomembnejše Jesenice.⁸⁷ Tako lahko trg Jesenice označimo kot prehodni pojav zgodnjega novega veka. Poglavitni razlog za rabo trškega naslova gre skratka iskati v pomembni upravni funkciji, ki jo je vas pridobila s prenosom gosposčinske uprave iz Bele Peči in s tem povezanim prestižem, ko je šlo za predstavljanje kraja in gospostva navzven.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
 AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko
 AS 133, Gospostvo Bela Peč
 AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko
 AS 175, Jožefinski kataster za Kranjsko
 AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko
 AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani
 AS 1063, Zbirka listin
 AS 1073, Zbirka rokopisov
 AS 1080, Zbirka Muzejskega društva za Kranjsko, Muzejskega društva za Slovenijo in Historičnega društva za Kranjsko

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana
 ŠAL/Ž – Škofijski arhiv Ljubljana/Župnije
 ŽA Jesenice
 ŽA Koroška Bela

StLA – Steiermärkisches Landesarchiv, Graz
 I. Ö. HK–Sach = I. Ö. Hofkammer, Sachabteilung

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

Alphabetische Tabelle aller Ortschaften des Laibacher Kreises. Laibach, 1818.
 Avguštin, Cene: Naselbinski razvoj. *Jesenice mesto jekla in cvetja* (ur. Tone Konobelj). Jesenice: Občina, 2007, str. 19–31.
 Dimitz, August: *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813. Mit besonderer Rücksicht auf Kulturentwicklung. Dritter Theil. Vom Regierungsantritte Erzherzog Karls in Innerösterreich bis auf Leopold I. (1564–1657).* Laibach: Ig. v. Kleinmayr & Fed. Bamberg, 1875.
 Florijančič pl. Grienfeld, Janez Dizma: *Deželopisna karta vojvodine Kranjske. Ljubljana 1744. Faksimile.* Ljubljana: Slovenska knjiga, 1995 (Monumenta slovenica VI).

⁸³ Avguštin, Naselbinski razvoj, str. 30.

⁸⁴ Kopač, Upravni razvoj, str. 13 sl., zlasti str. 26–28, 31–36. Gl. tudi krajevne repertorije v naslednji opombi.

⁸⁵ *Special-Orts-Repertorium* (1884), str. 101; *Special Orts-Repertorium* (1894), str. 93; *Gemeindelexikon von Krain*, str. 116; *Spezialortsrepertorium von Krain*, str. 70.

⁸⁶ Torkar Tahir, »Ta stare Jesenice«, str. 63.

⁸⁷ Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 121.

- Golec, Boris: Cerknica – pozni nastanek in specifični razvoj največjega slovenskega trga. *Kronika* 66, 2018, št. 2, str. 213–230.
- Golec, Boris: Nastanek in razvoj slovenskih meščanskih naselij – naslednikov protiturškega tabora (prvi del). *Zgodovinski časopis* 54, 2000, št. 3, str. 369–393; (drugi del). *Zgodovinski časopis* 54, 2000, št. 4, str. 523–562.
- Golec, Boris: O nastanku in zatonu edinega zdraviliškega trga na Slovenskem. *Dolenjske Toplice v odsevu časa. Znanstvena monografija ob 800-letnici prve omembe Dolenjskih Toplic v zgodovinskih virih* (ur. Robert Peskar). Dolenjske Toplice: Občina, 2015, str. 101–118.
- Golec, Boris: Matevž Režen pl. Segalla (1665–1722) – od podložniškega otroka s Sorškega polja do zgornjesavskega gospoda. *Kronika* 64, 2016, št. 3, str. 413–440.
- Golec, Boris: Posebnosti nastanka in razvoja fužinarskega trga Bela Peč. *Kronika* 64, 2016, št. 3, str. 389–412.
- Golec, Boris: Raka – nekoč trg, nato spet vas. *Raka, ljudje in vino. Zbornik ob deseti obletnici delovanja Društva vinogradnikov Raka* (ur. Ivan Vizlar). Raka: Društvo vinogradnikov, 2015, str. 23–44.
- Golec, Boris: Senožče in Prem – nenavadni trški naselbini na t. i. Kraških gospostvih. *Kronika* 54, 2006, št. 3, str. 365–384.
- Golec, Boris: Zgodnjenovoveška »kajžarska« trga Vrhnika in Gorenji Logatec. *Med Srednjo Evropo in Sredozemljem. Vojetov zbornik* (ur. Sašo Jerše). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006, str. 105–138.
- Gregorič, Jože: Slovenska mesta in trgi. 1. Kranjska mesta in trgi. *Kronika slovenskih mest* VII, 1940, št. 4, str. 193–205.
- Hoff, Heinrich Georg: *Historisch-statistisch-topographisches Gemälde vom Herzogthume Krain, und demselben einverleibten Istrien. Ein Beytrag zur Völker- und Länderkunde. Erster Theil.* Laibach: Johann Retzer, 1808.
- Höfler, Janez: *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem: Kranjska*. 1. izdaja. Elektronska knjiga. Ljubljana: Viharnik, 2015.
- Kindermann, Joseph Carl: *Atlas von Innerösterreich*. Reprint. Wien: Archiv Verlag, 2005.
- Kopač, Janez: Upravni razvoj v Gornjesavski dolini (1849–1941). *Jeklo in ljudje VI: jeseniški zbornik* (ur. Tone Konobelj). Jesenice: Skupščina občine, 1991, str. 13–42.
- Krajevni leksikon Slovenije. I. knjiga. Zahodni del Slovenije*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1968.
- Krajevni leksikon Slovenije. III. knjiga. Svet med Savinjskimi Alpami in Sotlo*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1976.
- Meterc, Janez: Nastanek in razvoj Kosove graščine na Jesenicah. *Jeklo in ljudje VI: jeseniški zbornik* (ur. Tone Konobelj). Jesenice: Skupščina občine, 1991, str. 43–51.
- Mugerli, Marko: Vloga družin Bucelleni in Ruard v gornjesavskem fužinarstvu. *Kronika* 64, 2016, št. 3, str. 463–476.
- Müllner, Alfons: *Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien von der Urzeit bis zum Anfange des XIX. Jahrhunderts*. Wien und Leipzig: Halm und Goldmann, 1909.
- Podlogar, Leop.[old]: Iz zgodovine kranjskih trgov. II. Kranjski trgi. 1. Bela peč. *Vrtec* 51, 1921, str. 16–19.
- Preinfalk, Miha: *Plemiške rodbine na Slovenskem. 17. stoletje. 1. del. Od Billichgrätzov do Zanettijev*. Ljubljana: Viharnik, 2014.
- Rajšp, Vincenc (ur.): *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Opisi, 4. zvezek*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Arhiv Republike Slovenije, 1998.
- Sapač, Igor: Grad Bela Peč/Weissenfels in njegov arhitekturnozgodovinski pomen. *Kronika* 64, 2016, št. 3, str. 353–388.
- Schematismus für das Herzogthum Krain 1795 mit verschiedenen nützlichen Nachrichten geographischen und statistischen Inhalts*. Laibach (1795).
- Special-Orts-Repertorium von Krain. Herausgegeben von der K. K. statistischen Central-Commission. Obširen imenik krajev na Krajnskem. Na svitlo dan po C. Kr. statistični centralni komisiji*. Wien: A. Hölder, 1884.
- Special Orts-Repertorium von Krain. Neubearbeitung auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1890. Herausgegeben von der K.K. Statistischen Central-Commission. Specijalni repertorij krajev na Kranjskem na novo predelan po rezultatih popisa ljudstva dne 31. decembra 1890. Na svitlo dala C. Kr. Centralna statistična komisija*. Wien: A. Hölder, 1894.
- Spezialortsrepertorium von Krain. Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910. Herausgegeben von der Statistischen Zentralkommission*. Wien: Verlag der deutschösterreichischen Staatsdruckerei, 1919.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. Gorenjska. Prva knjiga. Ob zgornjem toku Save*. Ljubljana: Viharnik, 1996.
- Šorn, Jože: Bucelleniji in Ruardi na Savi pri Jesenicah. *Kronika* 24, 1976, št. 2, str. 69–74.
- Šorn, Jože: *Začetki industrije na Slovenskem*. Maribor: Založba Obzorja, 1984.
- Šturm, Lovro (ur.): *Gorenjske družine v 18. stoletju*. Ljubljana: Društvo Mohorjeva družba, Inštitut Karantanija in Slovenska Matica, 2016.
- Torkar Tahir, Zdenka: *»Ta stare Jesenice« ali Murova in Plavž*. Jesenice: Gornjesavski muzej, 2010.
- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Hertzog-*

- thums Crain, I–XV*. Laybach – Nürnberg: Wolfgang Moritz Endter, 1689.
- Valvasor, Johann Weichart: *Topographia Ducatus Carnioliae Moderna. Wagensperg in Crain, 1679* (faksimilirana izdaja). Ljubljana: Cankarjeva založba, München: Rudolf Trofenik, 1970.
- Witting, Joh.[ann] Bapt.[ist]: Beiträge zur Genealogie des krainischen Adels. *Jahrbuch der K. K. Heraldischen Gesellschaft »Adler«*. Neue Folge IV, 1894, str. 89–146.
- Žnidaršič Golec, Lilijana: *Duhovniki kranijskega dela ljubljanske škofije do tridentinskega koncila*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkev pri Teološki fakulteti Univerze v Ljubljani, 2000 (*Acta ecclesiastica Sloveniae* 22).

SPLETNI VIRI

- <https://topografija.zrc-sazu.si/>
<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi234277/>

ZUSAMMENFASSUNG

Der Markt Jesenice – seit wann, warum und ob wirklich ein Markt?

Jesenice (dt. Assling), das Verwaltungs- und Wirtschaftszentrum des Oberen Savetales ist eine jener zwölf Siedlungen im Land Krain, die die Bezeichnung Markt erst in der frühen Neuzeit erhielten. Bisher galt als erste bekannte Markt-Nennung jene in Valvasors Topographie Krains (1679). Heute kennen wir zwar eine frühere, etwas ältere Erwähnung in der Taufmatrikel von 1672, die jedoch mit Vorbehalten zu betrachten ist. Der Begriff Markt setzte sich zaghaft im 17. Jahrhundert durch, vor allem als Folge der Verlegung des Herrschaftssitzes von Bela Peč (Weissenfels) auf den Hof von Jesenice. Seit Valvasor wird die Bezeichnung Markt in den kartographischen und heimatkundlichen Quellen verwendet, nicht aber in den administrativen.

Das Gebiet um Jesenice war schon im 14. Jahrhundert eine Bergbau- und Eisenverarbeitungsregion. Die beiden Eisensiedlungen in der unmittelbaren Nachbarschaft des Dorfes Jesenice, Plavž und Sava, entstanden jedoch erst im 16. Jahrhundert. Sie waren mit dem ursprünglichen Ort Jesenice nicht direkt verbunden. Die Eisenverarbeitung leistete einen wesentlichen Beitrag zu größerer wirtschaftlicher Bedeutung von Jesenice, das aber nach seiner Struktur trotzdem eine dörfliche Siedlung blieb. Die Eisenverarbeitung trug allerdings dazu bei, dass Je-

senice die Bezeichnung Markt erhielt – jedoch nur indirekt.

Jesenice hält einem Vergleich mit dem Markt Bela Peč (dt. Weissenfels, heute Fusine in Valromana in Italien) keineswegs Stand. Dieser Ort entstand am Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit auf dem Boden derselben Grundherrschaft und fungierte als der einzige Hammergewerke-Markt auf dem slowenischen Siedlungsgebiet. Bei Bela Peč handelt es sich um eine Siedlung, die nicht aus einem Dorf entstanden war. Die Bergknappen und Hammergewerke bezeichneten sich schon Ende des 15. Jahrhunderts als Bürger, der Bergrichter wurde zum Marktrichter und der Markt entwickelte eine volle verwaltungsgerechtliche Autonomie. Im Gegensatz dazu verfügte Jesenice nur über einen schwachen Markttitel, der den Bewohnern keinerlei Vorteile brachte. In den Quellen wurde ein Bewohner von Jesenice niemals als *Bürger*, *civis*, *oppidanus* u. ä. bezeichnet. Auch die Ortsgemeinschaft wurde niemals als Marktgemeinde oder Bürgergemeinschaft bezeichnet und noch weniger finden sich Spuren einer noch so reduzierten Marktautonomie. In verwaltungstechnischer Hinsicht funktionierte Jesenice immer als eine gewöhnliche Dorfgemeinschaft mit einem Dorfvorsteher, dem Suppan an der Spitze.

Voraussetzung für die Erhebung einer Dorfsiedlung zum Markt war – wie überall sonst – der Wille oder zumindest das Einverständnis der heimischen Grundherrschaft. Jesenice war diesbezüglich vom Einverständnis des Eigentümers bzw. Verwalters der Herrschaft Bela Peč abhängig, zu welcher Jesenice zur Gänze gehörte. Die Durchsetzung des Markttitels in einem größeren Raum war aber vor allem mit der Anerkennung des Ortes als Markt über den engen lokalen Rahmen hinaus verbunden. Bei Jesenice deutet alles darauf hin, dass die lokale Umgebung den Markttitel nur sehr eingeschränkt anerkannte.

Offensichtlich war die kurze Zeit, in der die Grundherrschaft Bela Peč dem Ort Jesenice den Status als Markt gewährte, die zweite Hälfte des 17. Jahrhunderts. Es ist Valvasors Verdienst (1689), dass die Bezeichnung von Jesenice als Markt außerhalb des lokalen Rahmens bekannt wurde. Ohne seine Vermittlung wäre der kaum anerkannte Markttitel noch viel schneller in Vergessenheit geraten. Die neuen Eigentümer und Verwalter der Herrschaft sahen sich nicht dazu verpflichtet, den Markttitel anzuerkennen, da es dafür keine schriftlichen Unterlagen gab, weder in der Urbaren noch in anderen schriftlichen rechtlichen Dokumenten. Außerdem war Jesenice im 18. Jahrhundert nicht mehr der Verwaltungssitz der Herrschaft, womit auch der Hauptgrund für die seinerzeitige Marktbezeichnung verloren ging. Zwischen 1744 und 1808 findet sich Jesenice in manchen topographischen und kartographischen Quellen mit der Bezeichnung Markt, was zweifelsohne auf Valvasor zurückging. Alle späteren

Autoren konnten sich auf Valvasor beziehen, der jedenfalls eine große Autorität darstellte. In den Katastern und offiziellen Statistiken des 18. und frühen 19. Jahrhunderts wurde Jesenice hingegen niemals

als Markt bezeichnet. Erst Ende des 19. Jahrhunderts, als die volle Industrialisierung einsetzte, setzte sich der Begriff Markt durch.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 001.859:623(436)"18"

Prejeto: 9. 8. 2018

Tomaž Lazardr., višji kustos, Narodni muzej Slovenije, Prešernova 20, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: tomaz.lazar@nms.si

Pozabljeni izumitelj Edmund Pistotnik in njegove eksperimentalne puške v Narodnem muzeju Slovenije

IZVLEČEK

Edmund Pistotnik (1823–1891) je za časa življenja sodil med najprepoznavnejše izumitelje v habsburški monarhiji. Sprva se je odločil za vojaško službo v 7. pehotnem polku in postopoma napredoval do čina stotnika, a se je moral zaradi bolezni že leta 1860 upokojiti. Nato se je posvetil snovanju tehničnih izumov, še posebej dejavno na področju oborožitvene tehnologije. Najopaznejši preboj je dosegel z repetirno puško na enovito strelivo, patentirano leta 1860, izdelal pa je tudi enostrelno predelavo prednjače tipa Lorenz in izboljšavo sistema Wänzel. Kljub velikim pričakovanjem avstrijska armada ni sprejela v uporabo nobenega od Pistotnikovih modelov strelnega orožja. Trije njegovi prototipi so se po neznanem spletu okoliščin ohranili v Narodnem muzeju Slovenije. Do nedavnega so bili javnosti povsem neznan, zato želimo s pričujočim sestavkom podrobneje opozoriti na te izjemne zgodovinske raritete.

KLJUČNE BESEDE

Edmund Pistotnik, izumiteljstvo, orožje, vojaška tehnika, Narodni muzej Slovenije

ABSTRACT

FORGOTTEN INVENTOR EDMUND PISTOTNIK AND HIS EXPERIMENTAL RIFLES IN THE NATIONAL MUSEUM OF SLOVENIA

In his days, Edmund Pistotnik (1823–1891) was one of the most recognizable inventors in the Habsburg Monarchy. After initially deciding to embark on a military career in the Seventh Infantry Regiment and being gradually promoted to the rank of captain, he was compelled to retire already in 1860 due to poor health. After that, he devoted his life to designing technological innovations, particularly in the field of arms technology. Pistotnik attained the most visible breakthrough designing the metallic cartridge repeating rifle, patented in 1860, and he also designed a single-shot version of Lorenz muzzle loader as well as an improved variant of the Wänzel action. Despite his great expectations, the Austrian army refused to put any of Pistotnik's firearm models to use. Due to an unknown turn of events, three of his prototypes have been preserved in the National Museum of Slovenia. Since they have remained completely unknown to the public until recently, the aim of this article is to provide a detailed description and raise awareness of these extraordinary historical rarities.

KEY WORDS

Edmund Pistotnik, innovation, arms, military technology, National Museum of Slovenia

Puška M 1854 tipa Lorenz, leta 1860 predelana na zadnje polnjenje z enovitim nabojem po patentu Edmunda Pistotnika (NMS, inv. št. N 36902, foto: Tomaž Lazar).

Puška M 1854 tipa Lorenz, leta 1862 predelana na zadnje polnjenje po načrtih Edmunda Pistotnika (NMS, inv. št. N 36903, foto: Tomaž Lazar).

Puška M 1854/67 sistema Wänzel, dodelana po načrtih Edmunda Pistotnika (NMS, inv. št. N 38483, foto: Tomaž Lazar).

Zbirka orožja in bojne opreme v Narodnem muzeju Slovenije se uvršča med najprezentativnejše in najdragocenejše skupine gradiva v muzejskem fondu. Kljub svojemu pomenu pa ta razmeroma obsežen korpus ni bil nikoli primerno preučen kot zaokrožena celota, zato številni primerki še vedno čakajo na strokovno obravnavo. To nalogo si prizadevamo postopoma izpolniti s sistematično revizijo zbirke in z njo povezane muzejske dokumentacije. Poglavitni cilj revizije je celostno ovrednotiti javnosti doslej večinoma povsem neznane muzejske predmete, hkrati pa posebej opozoriti na tiste, ki zaradi svoje izjemnosti ali zgodovinskega konteksta sodijo med pomembne raritete slovenske, če ne celo širše evropske kulturne dediščine.

Trije taki predmeti, označeni z inventarnimi številkami N 36902, N 36903 in N 38483, se skrivajo med vojaškim strelnim orožjem iz sredine 19. stoletja. Ta vrsta gradiva je v zbirki Narodnega muzeja Slovenije v splošnem dobro zastopana, saj hranimo večino tipov lahkega strelnega orožja, ki jih je armada habsburške monarhije uporabljala v zadnjem obdobju svojega obstoja. Pozornejši pregled pa razkrije, da so med njimi tudi trije izjemni prototipi: dve eksperimentalni predelavi pehotne perkusijske risanice

M 1854 tipa Lorenz z dodanim zaklepom, ki omogoča polnjenje orožja od zadaj, ter predelana različica puške M 1854/67 sistema Wänzel. Kot dokazujejo zapisi, vgravirani na zaklepih, jih je v šestdesetih letih 19. stoletja zasnoval cesarsko-kraljevi stotnik Edmund Pistotnik (1823–1891).

Njegovo ime je današnji javnosti tako rekoč neznano, toda že bežen vpogled v Wurzbachov *Biografski leksikon Avstrijskega cesarstva* pove, da imamo opraviti z vse prej kot anonimno osebo. Nasprotno, prodorni tehnični inovator koroškega rodu je v svojem času sodil med najprepoznavnejše ustvarjalne ume v deželah habsburške krone. Med množico novosti, s katerimi je razvnel domišljijo sodobnikov, osrednje mesto zavzemajo njegovi orožarski patenti. Pistotnikovi prototipi pušk na zadnje polnjenje, ki so se po srečnem spletu okoliščin ohranili v matičnem slovenskem muzeju, se tako uvrščajo med resnično pomembne, čeprav že povsem pozabljene pričevalce vojaškotehničnega razvoja v prostoru habsburške monarhije.¹

¹ Wurzbach, *Biographisches Lexikon* 22, g. Pistotnik, str. 357–361.

Kdaj in po kakšni poti so se nenavadne puške znašle v zbirki Narodnega muzeja Slovenije, ni jasno. V stari inventarni knjigi so zavedene pod številkami 19388, 19398 in 19399, zgolj s skopim opisom in brez podatkov o provenienci. Iz kronološkega zaporedja števil je mogoče sklepati, da so jih inventarizirali v sredini ali drugi polovici šestdesetih let 20. stoletja, vendar je to zgolj skrajni *terminus ante quem*. Povsem mogoče je, da so v muzejski fond prešle že prej, le da njihova akcesija ni bila ustrezno zabeležena oziroma se je ta sled zabrisala zaradi neurejene dokumentacije.²

Kolikor je znano, puške vse do nedavnega niso bile nikoli predstavljene javnosti niti niso bile deležne temeljite obravnave, ki bi prepoznala njihovo zgodovinsko vrednost. Do selitve v nove depojske prostore na Metelkovi jih je zaradi zaradi dolgotrajnega zanemarjanja in neprimernih pogojev hrambe že do dobra načela rja, zato njihovih zaklepov niti ni bilo mogoče odpreti. Najzanimivejša, zgodovinsko najpomembnejša primerka, puški N 36902 in N 36903, sta po opravljenih konservatorskih postopkih v muzejski delavnici spomladi 2016 dobila svoje mesto na celovito prenovljeni stalni razstavi orožja in bojne opreme. Umestili smo ju v najprezentativnejši izbor gradiva, s katerim predstavljamo ta sklop muzejskega fonda v okviru Zgodovinskih in umetnostnih zbirk Narodnega muzeja Slovenije na Metelkovi.

Dragocena primerka sta zasluženo dobila priložnost, da ju muzejski obiskovalci поближе spoznajo. Enako pomembno je, da ob tem poskusimo razvozlati ozadje doslej neopaženih orožarskih prototipov iz muzejske zbirke in hkrati obuditi spomin na njihovega stvaritelja – nekoč slovitega, danes pa v slovenskem (in tudi avstrijskem) kolektivnem spominu pozabljenega koroškega inovatorja Edmunda Pistotnika.

Začetki: častniška kariera

O življenju Edmunda Pistotnika³ doslej ni bilo veliko napisanega. Med dostopnimi objavami ima o njem še največ povedati geslo v monumentalnem biografskem leksikonu Constantina pl. Wurzbacha. Vodilni biograf habsburške monarhije je Pistotniku posvetil presenetljivo veliko pozornosti, saj mu je odmeril kar štiri strani dragocenega prostora. A tudi sam je potožil, da mu o Pistotnikovi preteklosti in

zasebnem življenju ni uspelo najti prav veliko uporabnih podatkov.⁴

Očitno je bil eden od razlogov za takšno skrivnostnost skromno, povrh vsega še nezakonsko poreklo bodočega izumitelja.⁵ 19. februarja 1823 se je rodil neznanemu očetu in materi Mariji, kmečki hčeri Franca in Marije Pistotnik iz hribovske vasice Komelj (Kömmel) pri Pliberku.⁶ Kako je preživljal otroštvo, za zdaj ni podrobneje znano. Precej bolj je dokumentirana njegova kariera, in sicer vse od tistega trenutka, ko se je odločil za poklic vojaškega častnika. Leta 1843 je prvič izpričan kot kadet v 7. pehotnem polku. Vojaški letopisi ga navajajo kot enega od polkovnih, ne pa privilegiranih cesarsko-kraljevih kadetov.⁷ Ker ni izhajal iz družine višjega častnika, je moral enako kot velika večina preostalih kandidatov častniško službo začeti brez posebnih ugodnosti in se v armadi uveljaviti z lastno prizadevnostjo.⁸

V primerjavi s številnimi kariernimi častniki avstrijske armade, sploh tistimi iz višjega družbenega sloja, je Edmund štiriletno kadetsko dobo začel razmeroma pozno.⁹ Toda sicer med njegovim postopnim vzponom po hierarhični lestvici ne bi zasledili nič posebej presenetljivega. V skladu s pričakovanji se je karierna pot koroškega novince začela in se vse do upokojitve razvijala v »domači« enoti, 7. pehotnem polku, s sedežem v Celovcu. O Pistotnikovi nacionalni (samo)opredelitvi ne poznamo neposrednih pričevanj. Njegov priimek nakazuje, da je bil najmanj po materini strani slovenske krvi. To bi se seveda skladalo z nacionalno strukturo koroškega pešpolka, ene najprepoznavnejših formacij habsburške armade, ki je v svoje vrste novačila moštvo iz slovenskega etničnega prostora. Po drugi strani ni nikjer zaslediti, da bi sam kadar koli javno poudarjal slovensko pore-

² Hkrati moramo upoštevati, da je (bila) zbirka orožja in bojne opreme v splošnem med slabše dokumentiranimi sklopi gradiva v Narodnem muzeju Slovenije. To pomanjkljivost so skušali v petdesetih in šestdesetih letih 20. stoletja nadoknadi s sistematično inventarizacijo predmetov. Žal ta proces ni bil nikoli povsem dokončan. Marsikdaj je prišlo tudi do napak ali podvajanja inventarnih števil, predvsem pa popisovalci niso posvetili dovolj pozornosti preverjanju starejše dokumentacije in historiatu gradiva. Te slabosti zelo otežujejo aktualno revizijo fonda.

³ V sočasnih dokumentih je njegovo ime zapisano nedosledno, tudi kot Eduard Pistot(n)nik ali Pistot(t)nig(g).

⁴ Wurzbach, *Biographisches Lexikon* 22, g. Pistotnik, str. 357–361.

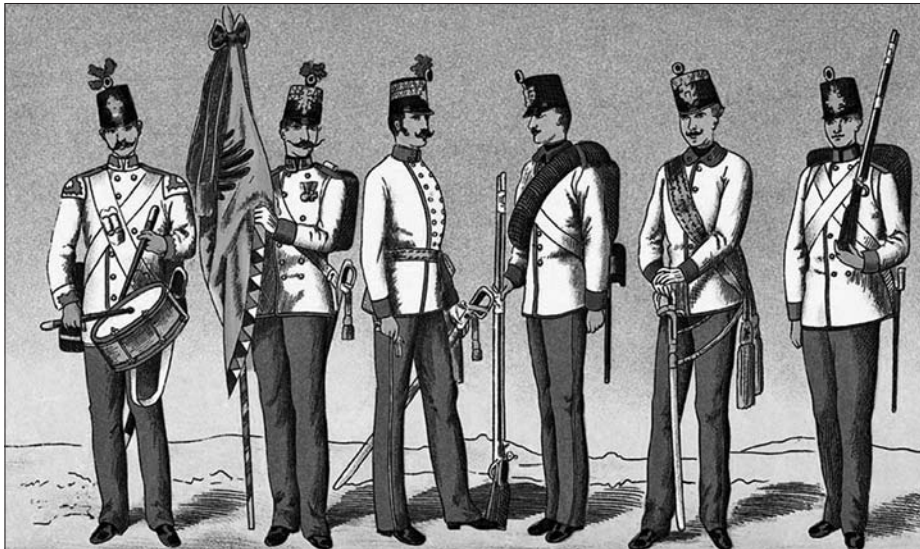
⁵ Diözese Gurk, Pfarre Klagenfurt-Dom, Geburtsbuch VI, 14. 9. 1820–22. 9. 1828, str. 61.

⁶ Domačija Pistotnik v tem kraju obstaja še danes. Na starejše rodove njenih gospodarjev med drugim spominjata lesena kašča iz leta 1799 in novejšo znamenje. Gl. http://www.kleindenmaeler.at/detajl/pistotnik_speicher; http://www.kleindenmaeler.at/detajl/pistotnik_kreuz, obiskano 5. 8. 2018.

⁷ *Militär-Schematismus* 1843, str. 111.

⁸ Do reform leta 1851 je habsburška armada poznala dvotirno ureditev do častniškega položaja. K vsakemu polku je lahko pristopilo do največ šest cesarsko-kraljevih kadetov. Novačili so jih izključno med sinovi visokih častnikov, praviloma hkrati tudi pripadnikov ugledne aristokracije. Zaradi privilegirane položaja jim je bil vzpon do visokih častniških funkcij tako rekoč vnaprej zagotovljen. Hkrati pa so lahko v posamezni polk vključili tudi neomejeno število »polkovnih« kadetov, obetavnih dečkov ali mladeničev iz dobrih družin, navadno iz nižjeplemiškega, vojaškega ali uradniškega okolja. Te kandidate so sprejeli brez kakršnih koli obvez za dolgoročno zaposlitev. Pravico do napredovanja v častniški čin so si morali prislužiti z vestnim delom. Gl. Hirtenfeld in Meynert, *Oesterreichisches Militär-Konversations-Lexikon*, g. Cadet, Cadetenschule, str. 584–586.

⁹ Hirtenfeld in Meynert, *Oesterreichisches Militär-Konversations-Lexikon*, g. Cadet, Cadetenschule, str. 584–586.

Uniforme in oprema avstrijske pehote v obdobju 1848–1867 (© Wikimedia Commons).

klo. Prej se zdi, da je svojo identiteto našel v pretežno nemško orientiranem (in govorečem) krogu cesarsko-kraljeve armade.¹⁰

Kadetska leta mladega Edmunda so minevala po predvidljivih smernicah. Delovanje 7. pehotnega polka je bilo tedaj pretežno usmerjeno na jugozahod habsburške monarhije, ki je vsled nacionalnih vrenj *risorgimento* nepovratno izgubljal lojalnost svojih italijanskih podanikov. V zadnjem obdobju Metternichovega režima je tod vsaj na površini še vladalo varljivo zatišje. Enoličnost garnizijskega življenja kadeta Pistotnika in njegovih tovarišev so prekinjale vaje, usposabljanja, slovesni dogodki, kot je bil obisk cesarja Ferdinanda v Beljaku leta 1844, in pa začasne selitve posameznih enot v Italijo in na Ogrsko.¹¹

Izbruh marčne revolucije je politično situacijo postavil na glavo. Večji del 7. pehotnega polka je viharne leti 1848/9 prebil v težkih bojih v Lombardiji. Edmundo, ki se je leto poprej od kadeta komaj prebil do praporščaka oziroma častniškega pripravnika, z bremenom bojnih preizkušenj ni bilo prizaneseno. Po vpisih iz upokojitvenega protokola se je prvo vojno leto udeležil operacij v Italiji. Za polnopravno službo v orožju pa je dozorel šele v zgodnjih mesecih

leta 1849, ko je od praporščaka napredoval kar do nadporočnika – in je torej obšel podporočniški čin.¹²

Neposredno po tem napredovanju, pozno spomladi 1849, se je na Štajerskem nepričakovano pojavila resna grožnja. Večje število pripadnikov že prej zelo nestanovitnega 12. palatinskega huzarskega polka je med premikom v Italijo dezertiralo in se skušalo prebiti na Ogrsko. 13. maja 1849 so možje 7. pehotnega polka pri vasi Bad Gams južno od Gradca prestregli prvo skupino dezerterjev. Ubegli huzarji so se Korošcem postavili po robu in se s sabljami v rokah pognali v konjeniški naskok, ki pa je spodletel za ceno občutnih izgub. Nemiri na Koroškem in Štajerskem so se nadaljevali še več kot mesec dni. Moštvo 7. pešpolka, ki se je tedaj mudilo v zaledju, je dobilo za nalogo, da zavaruje prometne poti, predvsem mostove in prehode čez Dravo, ter zagotavlja red in mir. Na čelu enega od manjših oddelkov pehote, ki so jih zadolžili za to nalogo, se je junija znašel tudi novopečeni nadporočnik Edmund Pistotnik. Miniaturni bojni pohod, na katerem so prekorakali dolino Zilje, je opravil tako uspešno, da si je prislužil posebno pohvalo nadrejenega častnika, objavljeno v časopisju.¹³

Ni sicer jasno, ali je Pistotnik ob tem doživel tudi pravi ognjeni krst. Vsaj po avtorjevem vedenju pa je bilo to edinokrat, da je kot aktivni pehotni častnik prejel javno priznanje za službene zasluge. Njegova kariera se je postopoma vzpenjala – leta 1854 je postal stotnik 2. razreda, leto pozneje pa je prejel stotniški čin 1. razreda. A to je bil nazadnje najvišji položaj, ki ga je dosegel v vojski. Kam so ga vodile zadolžitve, lahko vsaj v grobem razberemo iz drobnih namigov

¹⁰ Tudi pozneje, ko se je Pistotnik oženil in si ustvaril družino, slovenskega jezika v domačem gospodinjstvu očitno niso uporabljali. Njegov sin Edmund ml. denimo sploh ni znal slovensko. Njegov materni jezik je bil nemški, italijansko je govoril razmeroma dobro, vsaj na osnovni ravni tudi francosko in angleško, hrvaško pa zgolj »za silo«, kot poroča uradna dokumentacija iz časa njegovega vojaškega službovanja. Gl. ÖStA, KA, Qualifikationsliste 2493, Pistotnik Edmund.

¹¹ Kjer ni drugače navedeno, pregled Pistotnikove vojaške kariere med letoma 1843–1859 temelji na izčrpnih Treuenfestovi zgodovini 7. pehotnega polka in letopisih oz. šematiznih avstrijske armade. *Militär-Schematismus* 1843, 1847, 1848, 1850, 1853, 1854, 1855, 1859; *Beilage zum Österreichischen Soldatenfreund*, št. 135, 9. 11. 1850, str. 1; Treuenfest, *Geschichte*, zlasti str. 621–763, LV–LXV.

¹² ÖStA, KA, Pensionsprotokolle, Band VIII, fol. 27; *Militär-Schematismus* 1847, str. 112; *Militär-Schematismus* 1848, str. 112; *Militär-Schematismus* 1850, str. 147.

¹³ Gl. Treuenfest, *Geschichte*, str. 692–693; *Österreichischer Soldatenfreund*, letn. 11, št. 84, 14. 7. 1849, str. 390.

v časopisju: leta 1853 se je mudil v Benetkah, leta 1854 na Koroškem, kjer je dve leti pozneje izpričan kot upravnik celovške vojašnice, leta 1858 pa je bil nastanjen v Puli.¹⁴

V letu 1859 je še zadnjič omenjen med stotniki 7. pehotnega polka. Tiste pomladi in poletja je koroški pešpolk spet izkusil krutost italijanskih bojišč, vključno s peklenskim vrhuncem pri Solferinu. Zdi se, da Pistotnik v teh dogodkih ni odigral pomembnejše vloge. Tedaj ga je že dlje časa mučila kronična bolezen, kar je bil morda eden od razlogov za pogoste premestitve v času aktivnega službovanja in poglaviti vzrok, zakaj se je moral leto pozneje upokojiti.¹⁵

So pa vojno viхро po sili nepredvidenih okoliščin zelo nazorno občutili njegovi bližnji. Pistotnik si je namreč medtem ustvaril družino. Življenjsko sopotnico je našel v Klari Kalbacher (1830–1875) iz Brucka na Muri.¹⁶ V zakonu so se jima rodili trije otroci.¹⁷ Očetovim stopinjam je najzvesteje sledil sin Edmund Anton Nikolaus Pistotnik, rojen 2. decembra 1855 v Celovcu.¹⁸ Tudi sam je odraslo dobo preživel kot vojak. V karieri pehotnega častnika se je vzpel do majorskega čina, dolgoletno službovanje pa je sklenil z upokojitvijo leta 1907.¹⁹

Mlada družina je stotnika spremljala po poti vojaške službe v Lombardijo, vendar so tam njihovo idilo poleti 1859 pretrgali spopadi s francosko in piemontsko armado. Medtem ko je Edmund opravljal svoje naloge v 7. pehotnem polku, kolikor mu je sploh dopuščalo zdravje, je sovražni prodor njegovo soprogo in otroke zalotil nepripravljene tako rekoč na neposredni frontni črti, v Veroni. Od tod jim je uspelo pobegniti šele na predvečer uničujoče bitke pri Solferinu, ko so 23. ali 24. junija pripotovali v Gradec.²⁰

Zaradi šibkega zdravja se je karierna pot Edmunda Pistotnika v avstrijski armadi predčasno končala z upokojitvijo 1. marca 1860.²¹ Poklic pehotnega

častnika avstrijske armade je Edmundu Pistotniku nedvomno pomenil osrednjo življenjsko postajo, na katero je bil nadvse ponosen. Tudi po upokojitvi se je v javnosti malone obvezno predstavljaval s stotniškim činom. Toda po tistem, kar je mogoče razbrati iz dostopne dokumentacije in literature, bi njegovo častniško kariero težko opisali kot posebej uspešno. Če odmislimo štiriletno kadetsko dobo, je vojaško suktno nosil le 13 let. Upokojil se je zelo zgodaj, pri vsega sedemintridesetih, »zgolj« s činom stotnika 1. razreda; do štabnega čina nikoli ni napredoval. V času svojega službovanja ni prejel nobenega odlikovanja in tudi sicer minuciozna Treuenfestova kronika 7. pehotnega polka ga nikjer poimensko ne omenja. Z izjemo drobne epizode junija 1849 kot vojak torej ni nikoli zares izstopal po svojih sposobnostih ali izjemnem pogumu.

H grenkobi je nemara dodalo še, da narava Pistotnikove kronične bolezni le ni bila tako kritična, kot je sprva kazalo. V poznejših letih je postopoma ozdravel in kljub morebitnim dolgoročnim posledicam ni bil v celoti nesposoben za vojaško službo. Med pripravami na skorajšnjo vojno s Prusijo sedem let pozneje se je namreč – podobno kot mnogi drugi upokojeni, a še vedno potrebam vojaške službe dorasli častniki – ponovno aktiviral s stotniškim činom. S 1. junijem 1866 je bil dodeljen 2. divizionu²² 5. bataljona 79. pehotnega polka v Gradcu.²³ Že dva meseca pozneje so 2. divizion razpustili, Pistotnika pa so s 1. avgustom premestili v 1. zaledni divizion (*Depot-Division*²⁴) 79. pehotnega polka.²⁵

Kot bo podrobneje pojasnjeno v nadaljevanju, je bila ta premestitev bolj formalne narave. Armadni vrhovi so namreč Pistotnika dodelili štajerskim gorskim lovcom (*Alpenjäger*) pod poveljstvom podpolkovnika grofa Arthurga Mensdorff-Pouillyja. V okrilju te elitne formacije prostovoljcev je bil s tehničnim znanjem in izumiteljskimi izkušnjami podkovani stotnik zadolžen za poskusno uvedbo puške na zadnje polnjenje, ki jo je sam zasnoval. Toda polom avstrijskih oboroženih sil je kmalu zapečatil tudi to zadnjo, po ironiji usode morda celo najobetavnejšo fazo Pistotnikove vojaške kariere, v kateri se je še najbolj približal uresničitvi svojih ambicij, da bi ga javno priznali kot velikega tehničnega inovatorja.

¹⁴ *Steiermärkisches Industrie- und Handels-Blatt*, letn. 13, št. 7, 1. 4. 1868, str. 49–50; letn. 13, št. 13, 20. 5. 1868, str. 74; letn. 13, št. 15, 5. 6. 1868, str. 81–82; letn. 13, št. 34, 7. 11. 1868, str. 158. Med temi selitvami se je 29. junija 1858 na poti iz Celovca ustavil tudi v Ljubljani. *Anhang zur Laibacher Zeitung*, št. 146, 1. 7. 1858, str. 1.

¹⁵ Prim. Treuenfest, *Geschichte*, str. 759–760. *Militär-Schematismus* 1853, str. 182; *Militär-Schematismus* 1854, str. 184; *Militär-Schematismus* 1855, str. 183; *Militär-Schematismus* 1859, str. 94; *Steiermärkisches Industrie- und Handels-Blatt*, letn. 13, št. 34, 7. 11. 1868, str. 158.

¹⁶ Klara se je rodila 1. avgusta 1830 kot zakonski otrok očetu Antonu in materi Marii. Diözese Graz-Seckau, Pfarre Bruck an der Mur, Taufbuch V, 1. 1. 1829–31. 12. 1841, str. 31. Gl. tudi *Grazer Zeitung*, št. 232, 10. 10. 1875, str. 8; *Grazer Volksblatt*, letn. 8, št. 232, 10. 10. 1875, str. 4.

¹⁷ ÖStA, KA, Pensionsprotokolle, Band VIII, fol. 27.

¹⁸ Diözese Gurk, Pfarre Klagenfurt-Dom, Geburtsbuch XIII, 23. 10. 1853–27. 12. 1858, str. 118.

¹⁹ ÖStA, KA, Qualifikationsliste 2493, Pistotnik Edmund.

²⁰ *Grazer Zeitung*, št. 141, 25. 6. 1859, Anzeigenblatt, str. 1.

²¹ ÖStA, KA, Pensionsprotokolle, Band VIII, fol. 27; *Oesterreichische militärische Zeitschrift* 1860, št. 1, Armee-Nachrichten, str. 40; *Militär-Zeitung*, letn. 13, št. 12, 11. 2. 1860, str. 94.

²² V tedanji organizaciji avstrijske armade je bil divizion vojaška enota, umesčena med četo in bataljonom. En bataljon je bil sestavljen iz dveh do treh divizionov, vsak divizion pa je vseboval po dve četi. Gl. Uhlig, *Handbuch*, str. 68–69; Hirtenfeld in Meynert, *Oesterreichisches Militär-Konversations-Lexikon*, g. Division, str. 90.

²³ *Neues Fremden-Blatt*, letn. 2, št. 144, 28. 5. 1866, str. 16; *Militär-Zeitung*, letn. 19, št. 43, 30. 5. 1866, str. 347.

²⁴ Zaledna formacija oz. del polka, v vojnem času zadolžen predvsem za popolnjevanje frontnih enot polka z novim moštvom. Gl. Hirtenfeld in Meynert, *Oesterreichisches Militär-Konversations-Lexikon*, g. Depot, str. 50.

²⁵ *Militär-Zeitung*, letn. 19, št. 58, 21. 7. 1866, str. 487; *Die Presse*, letn. 19, št. 202, 25. 7. 1866, str. 5.

1. novembra se je moral posloviti od gorskih lovcev in se, tokrat dokončno, vrniti v pokoj.²⁶

Trideset let izumiteljskega ustvarjanja

Precej bolj kot čas, ki ga je Pistotnik preživel v uniformi, je z današnjega stališča zanimivo poznejše obdobje njegovega življenja. Resnici na ljubo se je inovatorsko navdihnjeni šotnik v vlogi mladega upokojenca odlično znašel. Če se mu v letih, preživetih v uniformi, ni zares posrečilo prebiti iz povprečja, mu je bilo namenjeno ta cilj neprimerno bolj uspešno doseči v civilnem okolju. Leta 1860 si je z družino ustvaril bivališče v Gradcu, kjer je ostal vse do konca življenja. Finančno je bil očitno dovolj dobro preskrbljen, da se mu ni bilo treba pretirano ukvarjati z bolj prozaičnimi skrbmi, zato je lahko prosti čas izkoristil za plodno ustvarjalno delo. To se mu je kmalu obrestovalo, saj je po zaslugi neutrudnega ustvarjanja in razburljivih tehničnih podvigov postal prepoznavna javna osebnost.

Ta preboj iz anonimnosti je najprej – že v začetku šestdesetih let – doživel v lokalnem okolju, kjer je postal pravi ljubljenec graškega časopisja in domačega občinstva. Manj kot desetletje pozneje je bilo njegovo ime znano že širom habsburške monarhije. Najboljšo promocijo njegovim inovacijam so prispevali sodobniki in dolgoletni osebni prijatelji, med katerimi je zlasti izstopal graški profesor Joseph Winter. Slednji, v svojem okolju ugledni, tehnično izobraženi intelektualec, je izkoristil malone vsako priložnost, da opozori na Pistotnikove dosežke in zasluge. Leta 1868 je njegovemu ustvarjalnemu opusu posvetil celo serijo kratkih prispevkov, objavljenih v reviji *Steiermärkisches Industrie- und Handels-Blatt*.²⁷

Kot je sam odkrito priznal, je profesorja Winterja k temu pisanju vodila osebna naklonjenost do graškega izumitelja, s katerim ga je vezalo že dvanajst let osebnega poznanstva. Njegove ocene kakovosti in pomena Pistotnikovih dosežkov zahtevajo precej previdnosti, saj marsikdaj ne delujejo povsem objektivno. Kljub temu Winterjevi prispevki pomenijo zelo uporabno pregledno sintezo Pistotnikovega ustvarjanja od najzgodnejših začetkov do aktualne ravni leta 1868 in torej zajemajo daleč najpomembnejše in najplodovitejše obdobje njegovega inovatorstva. Nanje se je pri pisanju biografske enote o

Edmundu Pistotniku oprl tudi Wurzbach; skoraj dobesedno, po enakem vrstnem redu, le v bistveno bolj zgoščenem obsegu, je povzel opise 44 najpomembnejših Pistotnikovih izumov oziroma sklopov inovacij. Winterjeve v celoti zelo pozitivne ocene teh dosežkov so gotovo vplivale tudi na Wurzbacha, ko je v predgovoru k 31. zvezku celo posebej izpostavil Pistotnikovo ime in ga umestil v peščico najslavnejših »tehnikov in mehanikov« aktualne dobe – ob bok tako imenitnim osebnostim, kot je slovit izumitelj ladijskega vijaka Josef Ressel.²⁸

Edmund Pistotnik je nagnjenje do inovatorstva pokazal že zgodaj, še globoko v času vojaške službe. Predstavljamo si lahko, da je stik z vojaško tehnično kulturo pomembno spodbujal njegovo izumiteljsko žilico. Prvi vidnejši korak na tej poti je po doslej zbranih podatkih napravil leta 1853, med namestitvijo v Benetkah. Ozračje nekdanje pomorske prestolnice Sredozemlja z bogato zgodovino in častitljivim izročilom beneškega arzenala je v Pistotniku ukresalo iskro, iz katere so se utrnile prve dokumentirane iznajdbe.

Ne glede na Pistotnikov sloves orožarskega inovatorja večina izumov iz prve faze njegovega ustvarjanja ni bila neposredno povezana z oborožitveno tehniko. Če upoštevamo čas, ki ga je v tem obdobju prebil na jadranski obali, najbrž ni naključje, da je pokazal izrazito zanimanje za izboljšave prometnih sredstev, še posebej v navtiki. Očitno najstarejši Pistotnikov ekskurz na to področje je pomenila zasnova majhnega plovila za eno osebo s plavajočim obročem, nanj pritrjenim podvodnim sedežem, krmilom in pogonskim vijakom, ki ga je uporabnik vrtel z nožnimi pedali. Prvič ga je preizkusil leta 1853 v Benetkah, leto pozneje še na Vrbskem jezeru.²⁹ Med podobne kuriozume bi lahko umestili tudi rešilni pas iz napihljivih kavčukovih cevi, ki ga je leta 1858 preizkusil v Puli. Ta pripomoček naj bi brodolomcem omogočil, da v vodi preživijo po več dni, priložene rokavice s plavalno kožico med prsti pa naj bi jim za nameček omogočile prepotovati daljše razdalje.³⁰

To je bila zgolj uvertura v razvoj neprimerno ambicioznejših prevoznih sredstev, ki ju je Pistotnik zasnoval v istem času. Leta 1854 se je poigral z zamisljivo o podmornici v obliki ribjega trupa, opremljeni z balastnimi tanki za uravnavanje globine in pogonskimi vijaki. Podoben koncept je hkrati uporabil še za »zračno ladjo« oziroma balon, opremljen z mehanskim motorjem na pogon iz napetih vzmeti. Ta je plovilu zagotavljal konstantni potisk z vrtenjem vijakov oziroma propelerjev, izdelanih iz po treh ali štirih kril iz jadrovine, posevno pritrjenih na vrtečo se os. Na ta način je bilo mogoče uravnavati tako smer

²⁶ ÖStA, KA, Pensionsprotokolle, Band VIII, fol. 27; *Militär-Zeitung*, letn. 19, št. 83, 17. 10. 1866, str. 714; *Fremden-Blatt*, letn. 20, št. 288, 20. 10. 1866, str. 23; (*Grazer*) *Tagespost*, letn. 11, št. 263, 27. 10. 1866, str. 10.

²⁷ *Steiermärkisches Industrie- und Handels-Blatt*, letn. 13, št. 12, 12. 5. 1868, str. 69–70; letn. 13, št. 13, 20. 5. 1868, str. 74; letn. 13, št. 14, 28. 5. 1868, str. 77–78; letn. 13, št. 15, 5. 6. 1868, str. 81–82; letn. 13, št. 16, 13. 6. 1868, str. 86–88; letn. 13, št. 18, 30. 6. 1868, str. 93–95; letn. 13, št. 27, 11. 9. 1868, str. 129–130; letn. 13, št. 28, 19. 9. 1868, str. 133–134; letn. 13, št. 30, 6. 10. 1868, str. 142–143; letn. 13, št. 33, 30. 10. 1868, str. 153–153; letn. 13, št. 34, 7. 11. 1868, str. 157–158.

²⁸ Wurzbach, *Biographisches Lexikon* 31, str. XVI.

²⁹ *Steiermärkisches Industrie- und Handels-Blatt*, letn. 13, št. 15, 5. 6. 1868, str. 81.

³⁰ *Steiermärkisches Industrie- und Handels-Blatt*, letn. 13, št. 15, 5. 6. 1868, str. 81–82.

kot višino leta, in to brez uporabe balasta. Pistotnik je eksperimentalni pogonski motor najprej poskusno vgradil na dvoosni voziček, leta 1856 pa je na podoben način izdelal še čoln, le da ga je opremil z ročno gnanim propelerjem premera treh čevljev; v obeh primerih je vozilo oziroma plovilo menda doseglo veliko hitrost.³¹

Inovacija, kakršno bi si lahko izmislil sam Jules Verne, je po Pistotnikovih besedah obetala nič manj kot revolucijo v zračnem prometu. Toda od velikih besed je ostalo bolj malo. Čeprav je izum leta 1859 predložil vojaški komisiji in skrivaj upal, da bo v času vojne nevarnosti lažje dobil potrebna finančna sredstva za izgradnjo pravega prototipa, se to ni zgodilo. Po koncu spopadov je bilo interesa za takšne naložbe seveda še manj, zato so načrti za zračno ladjo odromali v predal. Njihov avtor jih je občasno poskusil obuditi na javnih nastopih ali predavanjih, vendar so preveč mejili na znanstveno fantastiko, da bi jih sploh poskusili izvesti v praksi. Toda to nazadnje Pistotniku ni preprečevalo, da ne bi bodisi osebno ali prek svojih prijateljev obtoževal plagiatorstva poznejših letalskih pionirjev, ki so razvijali podobna eksperimentalna plovila.³²

Še sredi tega ustvarjalnega procesa je Pistotnik leta 1855 skonstruiral katamaran, zelo hidrodinamično vodno plovilo z majhnim ugrezom. Naslednje leto je v Celovcu izdelal prototip v obliki štiri in pol klatre dolgega, klatfro širokega dvotrupnega čolniča, a se zdi, da projekta nato ni nadaljeval, čeprav se je v tem obdobju ukvarjal tudi z razvojem različnih sistemov krmiljenja in pogonskih koles z lopaticami.³³ Sicer pa je bil Pistotnik na tem področju pripravljen sodelovati tudi z drugimi inovatorji. Leta 1862 je denimo po načrtih že pokojnega Josefa Resslerja izdelal prototip potopnega, premakljivega ladijskega vijaka.³⁴

Navdihnjen s temi poskusi je Pistotnik nato pripravil več predlogov, kako silo toka v rečni strugi izkoristiti za vlek vozila ali plovila v nasprotni smeri. Leta 1856 je izdelal osnutek za »hidravlično železnico«, dve leti pozneje pa ga je prilagodil rečnim plovilom. Premik proti toku naj bi v tem primeru dosegel z velikim vodnim kolesom, pritrjenim na kljun, ki bi poganjalo bodisi zobato kolo bodisi par drogov, uprtih ob dno rečne struge.³⁵

Kljub obilju vložene energije nobeden od omenje-

nih projektov ni prinesel otipljivega uspeha. Od Pistotnikovih izumov, vsaj posredno povezanih z navtiko, je širši preboj dosegla le rotacijska črpalka, tedaj revolucionarno odkritje, ki se je ponašalo z odličnim izkoristkom in konstantnim pretokom. Zamisel zanjo je Pistotnik na ravni miniaturnega modela prvič udejanjil leta 1856. Ko se je dve leti pozneje mudil v Puli, je njegova iznajdba pri nadrejenih naletela na precejšnje zanimanje. Zanj se je ogrel celo nadvojvoda Maksimiljan, vrhovni poveljnik avstrijske vojne mornarice. Pistotnik je dobil navodilo, naj na podlagi modela sestavi črpalko za bojno ladjo *Kaiser*, ki so jo ravno tedaj gradili v puljski ladjedelnici. Uspešna realizacija te naloge bi za ambicioznega stotnika pomenila odlično reklamo, žal pa so se dogodki razpletli drugače. Čeprav je izdelal več sestavnih delov za črpalko, mu je dokončanje dela preprečila bolezen.³⁶

Toda to nazadnje ni pomenilo nepopravljive škode. Za razliko od mnogih drugih Pistotnikovih iznajdb se je rotacijska črpalka uvrščala med tiste novosti, ki so v resnici obljubljele dober zaslužek. Njeno konstrukcijo je bilo mogoče preprosto prilagoditi zelo različnim potrebam, od injekcijskih brizg za medicinske namene do kopalniške prhe, cevi za zalivanje vrta ali orjaških črpalk, s katerimi bi lahko oskrbovali vodovod gosto naseljenega mesta.³⁷ Iznajdbo je Pistotniku uspelo tržiti šele razmeroma pozno, okrog leta 1868, ko jo je patentiral najprej za dobo enega in nato dveh let.³⁸

Patent ni naletel le na pozitivna mnenja. V javnosti je med drugim zaokročila kritika, da Pistotnikov izum vendarle ni tako zelo originalen, saj naj bi v dunajskih trgovinah že vsaj 11 let prodajali medicinsko prho francoske izdelave, zasnovano po enakem principu.³⁹ A v celoti se je Pistotnikova črpalka izkazala za eno njegovih najbolj sprejetih inovacij.⁴⁰ Zanj je prejel tudi razmeroma številna naročila. Med zanimivejšimi je tisto iz premogovnika na Promini v Dalmaciji; za potrebe tamkajšnjega rudarskega obrata so leta 1874 odkupili zelo učinkovito, lahko prenosno izvedbo, ki sta jo ročno poganjala dva moža.⁴¹ Ta je bila verjetno že naprednejša, posodobljena različica prvotne konstrukcije, za katero je Pistotnik dobil triletno patentne pravice.⁴²

³¹ *Militär-Zeitung* 1857, št. 18, 4. 3. 1857, str. 141–142; *Steiermärkisches Industrie- und Handels-Blatt*, letn. 13, št. 15, 5. 6. 1868, str. 81–82.

³² *Steiermärkisches Industrie- und Handels-Blatt*, letn. 13, št. 16, 13. 6. 1868, str. 86–88; *Abendblatt zur (Grazer) Tagespost*, letn. 13, št. 297, 28. 12. 1868, str. 3; *(Grazer) Tagespost*, letn. 9, št. 104, 21. 4. 1869, str. 4.

³³ *Steiermärkisches Industrie- und Handels-Blatt*, letn. 13, št. 13, 20. 5. 1868, str. 74.

³⁴ *Steiermärkisches Industrie- und Handels-Blatt*, letn. 13, št. 14, 28. 5. 1868, str. 77–78.

³⁵ *Steiermärkisches Industrie- und Handels-Blatt*, letn. 13, št. 14, 28. 5. 1868, str. 77–78; *Grazer Volksblatt*, letn. 2, št. 10, 14. 1. 1869, str. 3.

³⁶ *Steiermärkisches Industrie- und Handels-Blatt*, letn. 13, št. 7, 1. 4. 1868, str. 49–50.

³⁷ *(Grazer) Tagespost*, letn. 13, št. 98, 29. 4. 1868, str. 12; letn. 14, št. 15, 17. 1. 1869, str. 4; *Steiermärkisches Industrie- und Handels-Blatt*, letn. 13, št. 12, 12. 5. 1868, str. 69–70.

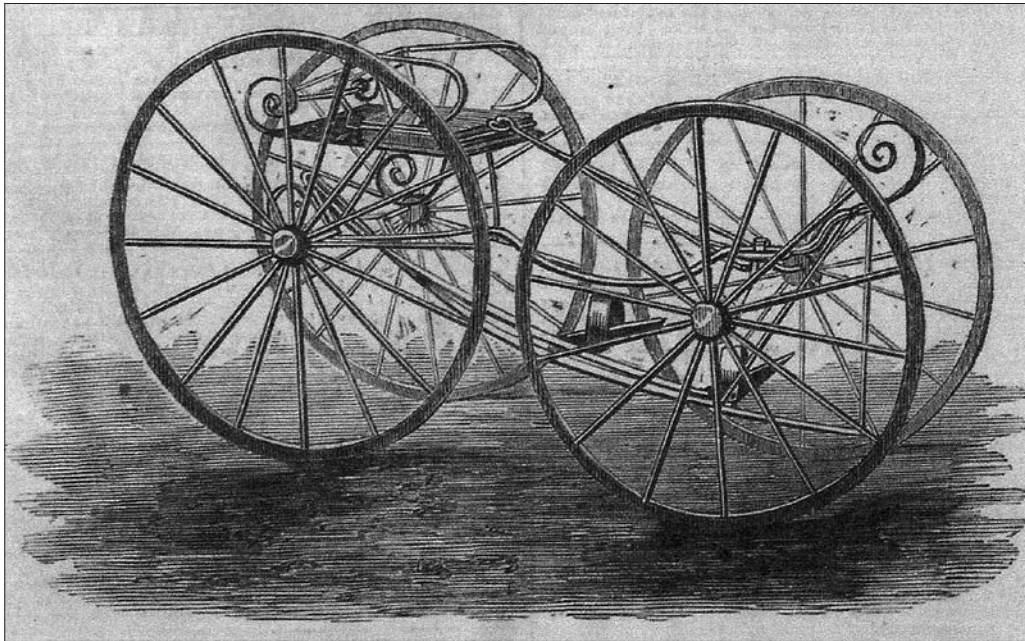
³⁸ *(Grazer) Tagespost*, letn. 13, št. 98, 29. 4. 1868, str. 12; letn. 13, št. 272, 25. 11. 1868, str. 4; letn. 13, št. 109, 26. 4. 1869, str. 3; *Amtsblatt zur Laibacher Zeitung*, št. 98, 1. 5. 1869, str. 725.

³⁹ *Beilage zur (Grazer) Tagespost*, letn. 12, št. 125, 31. 5. 1868, str. 1.

⁴⁰ *Militär-Zeitung*, letn. 17, št. 2, 6. 2. 1864, str. 85; *(Grazer) Tagespost*, letn. 13, št. 272, 25. 11. 1868, str. 4; letn. 14, št. 127, 15. 5. 1869, str. 4; letn. 14, št. 160, 20. 6. 1869, str. 10; *Grazer Volksblatt*, letn. 2, št. 16, 21. 1. 1869.

⁴¹ *(Grazer) Tagespost*, letn. 19, št. 80, 10. 4. 1874, str. 6.

⁴² *(Grazer) Tagespost*, letn. 19, št. 26, 1. 2. 1874, str. 91; *Amts-*

Britanski štirikolesni velociped iz leta 1858 (*Illustrated London News*, 17. 4. 1858, str. 404).

Ob vsem zanimanju, ki ga je Pistotnik pokazal za snovanje vodnih in zračnih plovil, je na področje kopenskega prometa segel precej pozneje, še to v precej skromnejšem obsegu. Leta 1864 se je ukvarjal z zamisljivo o zelo poenostavljenem sistemu tračnic, sestavljenih iz kovinskih kotnih profilov, ki jih je bilo mogoče postaviti zelo hitro, brez uporabe pragov, in v kratkem času zgraditi improvizirano progo za vozove na konjsko vprego. V isti sklop sodijo tudi po širini nastavljive osi, ki omogočajo prilagoditev vozov različni širini tračnic ali celo klasičnemu cestnemu prometu,⁴³ leta 1868 pa še zmogljiva železniška zavora, s katero je mogoče varno zaustaviti vlak pri polni hitrosti na zaviralni razdalji vsega 50 do 60 čevljev.⁴⁴

Medtem ko so naštetih projekti hitro poniknili v ozadje, je v javnosti večje vznemirjenje vzbudilo Pistotnikovo pionirsko delo, posvečeno »velocipedom«, kot so v tedanjem besednjaku imenovali vozila na človeški pogon. Med njimi so bili tudi predniki danes splošno razširjenih (dvo)koles, toda tedanji tehnični zanesenjaki so pod to oznako razumeli zlasti večje, tri- ali štirikolesne različice za več oseb. Pistotnik si je do leta 1868 nabral že zavirljivo bero izkušenj s snovanjem tovrstnih vozil. Modeli, ki jih je načrto-

val ali tudi dejansko izdelal, so se po velikosti zelo razlikovali – manjši so bili namenjeni samo enemu uporabniku, največji pa so sprejeli do šest potnikov.⁴⁵ Posebej dobro se je obnesel elegantno oblikovan, zelo lahek in v celoti iz železa skonstruiran velociped za tri osebe, ki so ga po Pistotnikovih načrtih izdelali v delavnici graškega ključavničarskega mojstra Stübingerja. To vozilo je bilo dovolj udobno, da so se v njem menda »z vso potrebno dostojnostjo« lahko peljale tudi dame, hkrati pa je zmoglo premagati zmeren klanec in slabše cestišče; njegova izdelava je stala 110 goldinarjev.⁴⁶

Junija in julija 1869 so stotnikova nenavadna vozila v Gradcu in okolici poskrbela za obilo razburjenja. Prvi dvajsetminutni vožnji od ključavničarske delavnice na Streliški ulici (Schießstattgasse) v središču mesta do bližnjega Puntigama je sledilo več javnih preizkusov, vseh bolj ali manj uspešnih. Vrhunec pa je pomenila prava pustolovska odprava v Peggau nekaj tednov pozneje. Približno dvajsetkilometrsko razdaljo sta Pistotnikova velocipeda, eden za dve in drugi za tri osebe, premagala v treh urah; za povratek sta potrebovala uro manj. S tem rezultatom opogumljeni kolesarji so nameravali ob naslednji priložnosti obiskati še kak kilometer dlje oddaljeni Wildon, do kamor naj bi prišli v dveh urah.⁴⁷

blatt zur Grazer Zeitung, št. 31, 8. 2. 1874, str. 5; *Amtsblatt zur Grazer Zeitung*, št. 38, 17. 2. 1875, str. 5; *Amtsblatt zur Wiener Zeitung*, št. 46, 26. 2. 1876, št. 46, str. 391; *Amtsblatt zur Grazer Zeitung*, št. 48, 29. 2. 1876, str. 5.

⁴³ *Steiermärkisches Industrie- und Handels-Blatt*, letn. 13, št. 16, 13. 6. 1868, str. 86–88.

⁴⁴ *Steiermärkisches Industrie- und Handels-Blatt*, letn. 13, št. 27, 11. 9. 1868, str. 129; *Wochenschrift des Gewerbe-Vereins in Bamberg*, letn. 18, št. 41, 28. 11. 1869, str. 164.

⁴⁵ *Steiermärkisches Industrie- und Handels-Blatt*, letn. 13, št. 16, 13. 6. 1868, str. 86–88; *Steiermärkisches Industrie- und Handels-Blatt*, letn. 13, št. 37, 2. 12. 1868, str. 172.

⁴⁶ (*Grazer Tagespost*, letn. 14, št. 160, 20. 6. 1869, str. 4.

⁴⁷ (*Grazer Tagespost*, letn. 14, št. 160, 20. 6. 1869, str. 4; letn. 14, št. 173, 4. 7. 1869, str. 3; *Gemeinde-Zeitung*, letn. 8, št. 154, 8. 7. 1869, str. 10; *Grazer Volksblatt*, letn. 2, št. 171, 29. 7. 1869, str. 4.

Če je verjeti opisom Pistotnikovih »brzovozov«, so bili večinoma zasnovani tako, da jih je z vrtenjem pedalov poganjal en sam voznik, in to z dovolj dobrim izkoristkom, da voznja ni pretirano izčrpala njegovih moči. Čeprav so bili v osnovi namenjeni za zabavo premožnega srednjega in višjega sloja, je izumitelj v njih prepoznal obete za resnejše aplikacije, denimo za prevoz invalidov. Za uporabo na bojnem polju je načrtoval celo posebej veliko različico za kar deset mož, povrhu oboroženo še z mehanskim mitraljezom (*Kugelspritze*). Tehnično najzanimivejše izvedbe, od katerih je Pistotnik nemara največ pričakoval, pa so namesto na kolesnem pogonu temeljile na mehanskem gibanju, podobnem konjskemu koraku oziroma človeški hoji. Ta »viličasti« pogon, posebej zmogljiv pri vožnji navkreber, je Pistotnik razvijal najdlje, še leta 1876.⁴⁸

Do sredine sedemdesetih let je Pistotnik izdelal še kopico drugih novosti, namenjenih pretežno civilnim aplikacijam v vsakdanjem življenju in industriji.⁴⁹ V letih 1862/3 je denimo razvil več tipov mehanskih kosilnic, ene z vrtljivimi srpastimi rezili in druge z linearno pomikajočimi se žagastimi zobmi. Končni produkt tega dela je bila »univerzalna kosilnica«, dovolj zmogljiva, da je požela štiri vrste koruze naenkrat, pokošena stebela, travo ali klasje pa ob strani sproti zlagala v snope. Naprava je vzbudila kar nekaj zanimanja; izumitelj je zanj prejel enoletni patentni privilegij, vendar kljub intenzivni promociji ni ugledala serijske proizvodnje.⁵⁰

Nič več uspeha niso doživele Pistotnikove eksperimentalne priprave za žaganje drv in lažje podiranje dreves⁵¹ ali pa spredaj zaprto »varnostno« streme. Pri tej zadnji iznajdbi bi sploh težko govorili o originalnem dosežku, saj so enako obliko stremen v mnogih predelih sveta tradicionalno uporabljali že davno poprej.⁵² Med manjšimi projekti velja omeniti še poenostavljene urne mehanizme na eno samo kolo iz leta 1858, dve leti mlajši kazalnik datuma zelo preproste konstrukcije, prirejen za vgradnjo v klasično nihajno uro,⁵³ ter samodejni napenjalnik urnih mehanizmov, ki ga je gnala kar sila prepriha v stanovanjskih prostorih.⁵⁴

Za konec omenimo še nekaj izumov, namenjenih

široki potrošnji. Leta 1865 je Pistotnik razvil menda absolutno negorljiv stenj za svetilke, ki ga je bilo mogoče izdelati brez posebnih priprav in je povrhu vsega zmanjšal še porabo goriva. Na prvi pogled ne posebej dramatična novotarija, a se je ob njej razvila prava detektivka – za iznajdbo naj bi pokazal zanimanje agent, ki pa je Pistotnika brezvestno ogoljufal in mu zahrbtno odtujil nekaj koščkov poskusnega vzorca. Nič hudega sluteči izumitelj je čez čas spoznal, da njegov »revolucionarni« stenj trži neko dunajsko podjetje. Jezo nad tatinskim agentom je omililo vsaj to, da si je prisvojil zgolj starejši prototip, medtem ko je Pistotnik razvil že v vseh pogledih boljšo različico.⁵⁵

Kakor koli, inovatorjevo navdušenje nad ognjem se ni končalo le pri stenju. Leta 1869 je za eno leto patentiral večnamensko peč na petrolej oziroma svetilni plin, ki je bila hkrati namenjena ogrevanju in razsvetljavi prostora. Zdi se, da je ta iznajdba nekoliko prehitela čas, saj se zaradi visokih cen goriva ni mogla prebiti v širšo rabo.⁵⁶ Tega pa ne bi mogli reči za varnostni vžigalnik, priročen in očitno tudi tržno zanimiv izdelek. Pistotnik ga je patentiral leta 1872, a ker mu je po lastnih besedah družbeni status upokojenega častnika preprečeval pretirano očitno komercialno izkoriščanje izumov, je za širši uspeh potreboval proizvajalca, ki bi se zanimal za odkup patentnih pravic.⁵⁷ Sprva pri tem ni imel sreče, ko pa je svoj vžigalnik izdelal in ga ponovno patentiral, je izboljšano različico leta 1876 le prodal dunajskemu izdelovalcu kovinske galanterije Georgu Hennebergu.⁵⁸

Orožarski inovator na vrhuncu puškarske revolucije

S tem smo bolj ali manj zaključili pregled »civilnih« iznajdb najplodovitejšega življenjskega obdobja Edmunda Pistotnika. Toda v celoti najpomembnejši in tudi s stališča naše raziskave bistveni del njegovega opusa zajema izboljšave strelnega orožja. Pistotnik pri teh prizadevanjih še zdaleč ni bil osamljen; med njegovimi sodobniki v Evropi in Severni Ameriki bi našli množico nadarjenih umov, ki so se posvetili istemu izzivu. Druga polovica 19. stoletja se je namreč zapisala v zgodovino kot posebej razburljivo obdobje

⁴⁸ (*Grazer*) *Tagespost*, letn. 14, št. 160, 20. 6. 1869, str. 4; letn. 21, št. 275, 25. 11. 1876, str. 3.

⁴⁹ *Steiermärkisches Industrie- und Handels-Blatt*, letn. 13, št. 18, 30. 6. 1868, str. 93–95.

⁵⁰ *Amtsblatt zur Wiener Zeitung*, št. 133, 13. 6. 1863, str. 767; *Amtsblatt zur Laibacher Zeitung*, št. 180, 10. 8. 1863, str. 451; *Militär-Zeitung*, letn. 17, št. 2, 6. 2. 1864, str. 85; *Wiener Zeitung*, št. 8, 8. 1. 1865, str. 36; *Laibacher Zeitung*, št. 36, 14. 2. 1865, str. 97; *Grazer Volksblatt*, letn. 2, št. 16, 21. 1. 1869.

⁵¹ *Militär-Zeitung*, letn. 17, št. 2, 6. 2. 1864, str. 85; *Steiermärkisches Industrie- und Handels-Blatt*, letn. 13, št. 18, 30. 6. 1868, str. 93–95.

⁵² *Beilage zur Gemeinde-Zeitung*, št. 288 (50), 15. 12. 1870, str. 1.

⁵³ *Das Vaterland*, letn. 5, št. 177, 4. 8. 1864, str. 3.

⁵⁴ *Steiermärkisches Industrie- und Handels-Blatt*, letn. 13, št. 18, 30. 6. 1868, str. 93–95.

⁵⁵ *Gemeinde-Zeitung*, letn. 4, str. 93, 5. 12. 1865, str. 947; (*Grazer*) *Tagespost*, letn. 12, št. 285, 11. 1. 1867, str. 4; *Steiermärkisches Industrie- und Handels-Blatt*, letn. 13, št. 18, 30. 6. 1868, str. 94–95.

⁵⁶ *Amtsblatt zur Wiener Zeitung*, št. 297, 28. 12. 1869, str. 1745; *Amtsblatt zur Laibacher Zeitung*, št. 32, 10. 2. 1870, str. 217.

⁵⁷ *Amtsblatt zur Wiener Zeitung*, št. 213, 17. 9. 1872, str. 365; *Grazer Zeitung*, št. 225, 22. 9. 1872, str. 12; (*Grazer*) *Tagespost*, letn. 18, št. 1, 1. 1. 1873, str. 3; letn. 18, št. 79, 6. 4. 1873, str. 27; *Grazer Volksblatt*, letn. 6, št. 79, 6. 4. 1873, str. 3; *Amtsblatt zur Grazer Zeitung*, št. 261, 13. 11. 1873, str. 5.

⁵⁸ *Amtsblatt zur Grazer Zeitung*, št. 259, 12. 11. 1874, str. 5; *Amtsblatt zur Grazer Zeitung*, št. 38, 17. 2. 1875, str. 5; *Amtsblatt zur Grazer Zeitung*, št. 269, 24. 11. 1875, str. 5; *Amtsblatt zur Wiener Zeitung*, št. 293, 23. 12. 1876, str. 1391; *Amtsblatt zur Wiener Zeitung*, št. 253, 4. 11. 1876, str. 1026.

Tehnologija perkusijskih risanic na prednje polnjenje je dosegla vrhunec v petdesetih letih 19. stoletja. V habsburški monarhiji jo je utelešal Lorenzov sistem M 1854, malenkostno posodobljen osem let pozneje. Na fotografiji avstrijska kratka risanica (Stutzen) M 1862 tipa Lorenz (NMS, inv. št. N 36914, foto: Tomaž Lazar).

razvoja vojaške tehnologije, saj je ognjeno orožje po več stoletjih stagnacije doživelo skoraj nepredstavljen napredek.

To je bil rezultat ugodnega spleta okoliščin in sosednja prelomnih izumov – najprej odkritja živo-srebrovega fulminata in nekoliko pozneje netilne kapice. Ta je naznanila razmah perkusijskega vžiga ter posredno spodbudila iznajdbo enovitega naboja s kroglo, netilko in smodniškim polnjenjem, združenim v tulcu. Vsaj enako pomembne posledice je prinašal razmah strojne proizvodnje na višku industrijske revolucije. Sredi 19. stoletja so najnaprednejši orožarski obrati, med katerimi je tisti trenutek najbolj izstopala tovarna Samuela Colta, končno dosegli stopnjo, ki je omogočala zanesljivo, cenovno sprejemljivo serijsko izdelavo standardiziranih sestavnih delov ognjenega orožja, tudi tako zahtevnih komponent, kot so risane cevi.⁵⁹

Ta prelomnica je tlakovala pot množični proizvodnji vse bolj dodelanih konstrukcij. V štiridesetih in petdesetih letih 19. stoletja so se gladkocevne muškete napoleonske dobe umaknile veliko natančnejšim perkusijskim risanicam, enostrelne pištole prednjače pa pet- ali šeststrelnim perkusijskim revolverjem. Temu je nato tako rekoč vsako prihodnje desetletje sledila nova generacija strelnega orožja in prejšnjo potisnila na smetišče zgodovine.

Na prelomu iz petdesetih v šestdeseta leta 19. stoletja se je velika večina zahodnih armad zanašala na perkusijske risanice s kóničnimi razširnimi izstrelki tipa Minié. Puške tega razreda so predstavljale zadnjo, daleč najbolj dodelano generacijo orožja na prednje polnjenje. V avstrijski armadi je bila to še povsem nova, komajda leta 1854 uvedena puška tipa Lorenz, z minimalnimi izboljšavami še enkrat posodobljena osem let pozneje (M 1862). Kljub veliki smrtonosnosti, natančnosti in preizkušeni teh-

nologiji pa je bila Ahilova peta risanih perkusijskih prednjač zamudno nabiranje skozi ustje cevi in s tem povezana nizka kadenca ognja.⁶⁰

Logični odgovor na ta problem se je ponujal z uvedbo orožja na zadnje polnjenje. Zamisel zanj nikakor ni bila nova, saj so puškarski mojstri takšne konstrukcije preizkušali že več stoletij. Celo v avstrijski armadi niso bile neznanca, odkar so v njej leta 1770 preizkusili dragonsko karabinko tipa Crespi, kremenjačo s preklopno smodniško komoro.⁶¹ Toda če odmislimo takšne eksperimentalne epizode, ki so ostale brez trajnega učinka, je splošno uvajanje vojaških risanic na zadnje polnjenje postalo realna možnost šele z razvojem enovitega streliva in dovolj izpopolnjenih strojev in meril, ki so končno omogočila množično izdelavo ključnih sestavnih delov zaklepa oziroma strelnega mehanizma s potrebnimi tolerancami.

Med vodilnimi armadami zahodnega sveta je odločilni preskok prva napravila Prusija.⁶² Genialni puškarski inovator Johann Dreyse je že 1827 zasnoval prvo varianto enostrelne puške na zadnje polnjenje z vodoravno pomičnim valjastim zaklepom in dolgo udarno iglo. Dreysejevo »iglenico«, prirejeno za enoviti naboj v zgorljivem papirnatem tulcu, je pruska vojska sprejela v oborožitev leta 1841, postopoma pa so jo izpopolnjevali tudi še pozneje, nazadnje s temeljito dodelavo v različici M 1862.

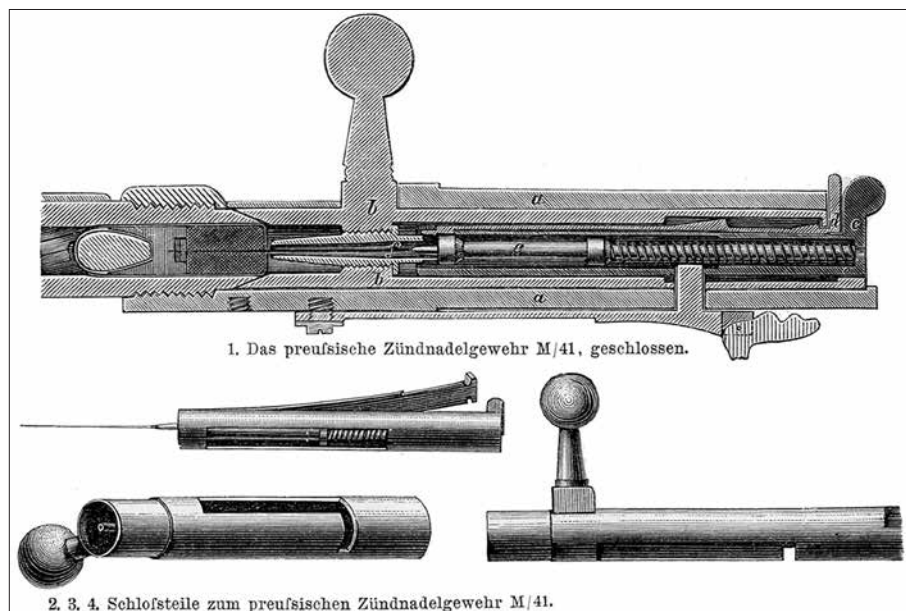
Marsikod, tudi v Avstriji, so konservativno nastrojeni sodobniki prusko iglenico sprva odpravili kot nezanesljivo tehnično »novotarijo« kratkega daha. Dreysejeva puška je v primerjavi z najboljšimi konvencionalnimi perkusijskimi risanicami svojega časa

⁶⁰ Dolleczek, *Monographie*, str. 82–100; Gabriel, *Die Hand- und Faustfeuerwaffen*, str. 72–101, kat. št. 42–87, 147–161.

⁶¹ Gabriel, *Die Hand- und Faustfeuerwaffen*, str. 49–51, 340–341, kat. št. 88.

⁶² Že leta 1842 je puško zadnjačo, t. i. *Kammerlader* M 1842, uvedla tudi Norveška; zasnova te puške z Dreysejevo sicer ni bila neposredno povezana.

⁵⁹ Npr. Rosa, *Colt Revolvers*; Ezell, *Handguns*; Chant, *Illustrated History*.

Ustroj valjastega zaklepa pruske iglenice tipa Dreyse (© Wikimedia Commons).

nekoliko zaostajala, kar zadeva domet in natančnost na večjih razdaljah, saj je zaradi slabo zatesnjenega zaklepa pri strelu neizogibno prišlo do precejšnje izgube energije potisnih plinov.⁶³ Toda te pomanjkljivosti sta v praksi več kot odtehtala mnogo višja kadenca ognja in popolnoma zadovoljivo delovanje tudi v trdih razmerah bojnega polja. To je iglenica prvič dokazala med ognjenim krstom v revoluciji 1848/9, še bolj odmevno pa med vojno za Schleswig leta 1864, ko se je v očeh mednarodne javnosti končno potrdila kot zaupanja vreden oborožitveni sistem.

Medtem so se onstran Atlantika reči odvijale še neprimerno hitreje. Združene države Amerike so se že v štiridesetih letih 19. stoletja uveljavile na mednarodnem prizorišču kot nova orožarska vesela. Od revolverskih konstrukcij, s katerimi je nesmrtno zaslovel Colt – in poleg njega še nemajhno število drugih konkurentov –, se je razvoj usmeril v puške zadnjače na enovito strelivo. Ta proces je doživel izjemen zagon z izbruhom državljanske vojne spomladi 1861. V naslednjih štirih letih so ameriška bojišča

postala vrhunski poligon za preizkušanje najnaprednejše vojne tehnike, predvsem pa se je dokončno potrdilo, da prihodnost vojskovanja pripada strelnemu orožju na zadnje polnjenje. V pehotni oborožitvi vojskujočih se strani se je dobro izkazalo več modernih sistemov pušk zadnjač, tako enostrelne (npr. Burnside 1855, Sharps 1859 in 1863) kot večstrelne oziroma repetirne konstrukcije (Spencer 1860, Henry 1860).⁶⁴

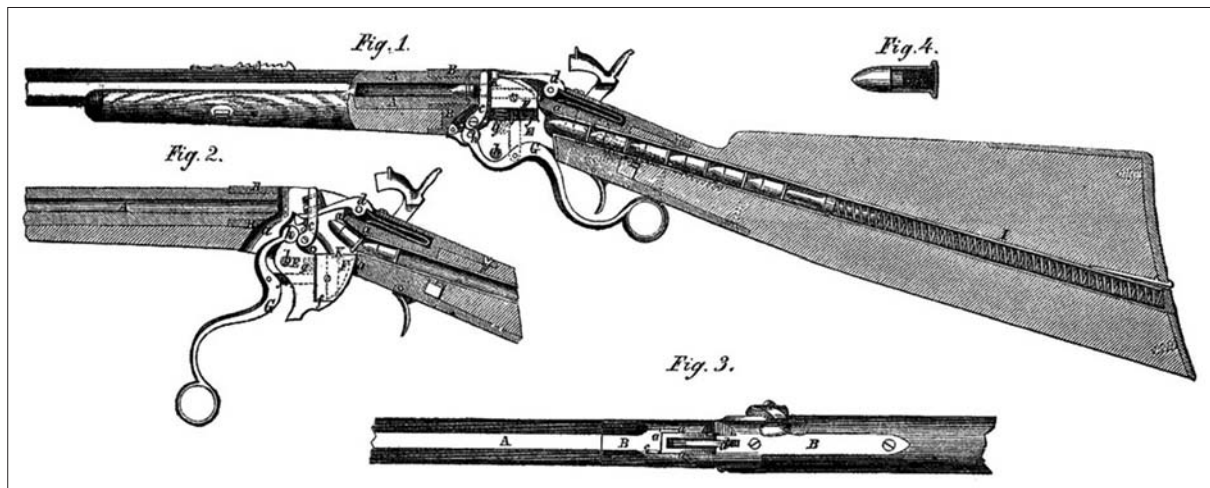
Gledano iz sodobne zgodovinske perspektive ni težko prepoznati, da so bile to epohalne spremembe. Ameriška državljanska vojna danes velja za najzgodnejši primer modernega »totalnega« spopada, v katerem sta udeleženi strani za dosego končnega cilja mobilizirali vsa razpoložljiva človeška sredstva, industrijske in tehnološke zmogljivosti. Toda tega poduka večina evropskih opazovalcev ni jemala posebej resno – tudi ne v armadi habsburške monarhije, ki se je kljub bolečim in še zelo živim izkušnjam iz vojnih let 1848/9 in 1859 izogibala poskusom globljih reform ali uvajanju nove tehnike.

Zaklep sistema Sharps M 1859 (© Collectors Firearms).

⁶³ Prim. *Abend-Beilage zu (Grazer) Tagespost*, letn. 9, št. 162, 19. 7. 1864, str. 3.

⁶⁴ Gl. npr. Fuller, *The Rifled*; Edwards, *Civil War*; Bilby, *Civil War*.

Konstrukcija Spencerjeve repetirke iz leta 1860 s cevastim nabojnikom v kopitu (© Wikimedia Commons).

V takem duhu časa se je Edmund Pistotnik lotil izboljšav strelnega orožja. Njegov izumiteljski preboj na področju puškarske tehnike sodi v čas neposredno po upokojitvi, ko je habsburški armadi predstavil zasnovo repetirne puške na zadnje polnjenje. To je bilo vsaj na papirju zares revolucionarno orožje, saj je daleč prekašalo zmogljivosti obstoječe avstrijske risavnice M 1854 tipa Lorenz.

Pistotnik je svojo iznajdbo poimenoval *Keildorn-gewehr*, kar bi lahko prevedli kot puška iglenica s klinastim zaklepom. Uradni preizkus je doživela aprila 1860 pred vojaško komisijo. Preizkusi prototipa so bili več kot obetavni – puška je kljub preprosti konstrukciji delovala zanesljivo, se izkazala z odlično natančnostjo in dometom, po zaslugi vgrajenega zaklepa in nabojnika pa je omogočala kadenco 12 strelav v minuti.⁶⁵

(*sich selbst ladendes Gewehr*)⁶⁷ oziroma repetirna puška ni bila v celoti originalen izdelek, temveč zgolj razmeroma minimalistična, poceni in lahko izvedljiva predelava standardne Lorenzove perkusijske risavnice M 1854; od slednje je obdržala vse originalne dele z izjemo nabijalne šibike, navojnega čepa za zaporo cevi in netilne cevke za perkusijske kapice. Tako naj bi podedovala vse dobre lastnosti izvirnika, a je hkrati zagotavljala veliko večjo ognjeno moč. Po zaslugi vgrajenega nabojnika je uporabniku omogočala, da brez vmesnega polnjenja sproži osem zaporednih strelav. Način njenega delovanja je bil tako preprost in lahko razumljiv, da bi ga novinec zlahka osvojil v kratkem času.

Avtor poročila v *Militär-Zeitung* je ocenil, da nova puška pomeni zelo inovativen oborožitveni sistem, ki prekaša vse druge podobne izboljšave v zad-

Odlično ohranjena Henryjeva vzvodna repetirka M 1860 (© Morphy Auctions).

Dokaj podroben opis Pistotnikove iznajdbe je junija izšel na prvi strani strokovne revije *Militär-Zeitung*.⁶⁶ Med kopico podatkov o ustroju »sistema M 1860«, ki jih je bralec lahko izluščil iz poročila, izstopa zlasti naslednje: Pistotnikova »samopolnilna«

njem času. Za razliko od mnogih drugih sodobnikov, zlasti pretirano konservativnih armadnih vrhov, je modro ugotavljal, da pri uvedbi orožja na zadnje polnjenje ne gre zgolj za manjšo tehnično izboljšavo, temveč za novost, ki bo zahtevala korenite spremembe taktike – konec gostih pehotnih formacij in

⁶⁵ *Steiermärkisches Industrie- und Handels-Blatt*, letn. 13, št. 27, 11. 9. 1868, str. 129–130.

⁶⁶ *Militär-Zeitung*, letn. 13, št. 51, 27. 6. 1860, str. 401.

⁶⁷ Tu seveda ni šlo za »samopolnilno« (angl. *self-loading*) oziroma polavtomatsko orožje v sodobnem pomenu besede.

prehod na ohlapnejše, redkejša strelska linija, hkrati pa zaton konjenice kot osrednjega ofenzivnega rodu. Zato je preroško sklenil, da velja Pistotnikovo repetirko kar najhitreje vpeljati v oborožitev armade, še preden Avstrijo prehitita kakšna tuja sila.

Ta slavospev Edmundu Pistotniku in še bolj njegovemu izumu je sprožil obilo vznemirjenja. Njegovo vsebino je – večinoma v zelo skrajšani, a povsem korektni obliki – najprej povzelo domače časopisje,⁶⁸ nato mediji v drugih nemško govorečih deželah srednje Evrope,⁶⁹ nazadnje pa tako rekoč po vsej stari celine. Množični odmev je doživela v britanskem časopisu.⁷⁰ Posebno čast so Pistotnikovemu repetirnemu sistemu namenili tudi v italijanskem mesečniku *Rivista militare italiana*, saj so ga umestili med najpomembnejše vojaškotehnične novosti leta 1860, ob bok tako eminentnim dosežkom, kot so bili Withworthovi in Armstrongovi topovi, tedaj najrevolucionarnejše zasnove na področju artilerijskega orožja.⁷¹

Podpora strokovne komisije je Pistotniku ponudila odlične možnosti za trženje repetirne puške. Da bi armadni vrhovi bolje ocenili vrednost izuma in preučili možnosti posodobitve obstoječih zalog perkusijskih prednjač, so sveže upokojenega stotnika začasno sprejeli v dunajski arzenal, tedaj osrednji vojaškotehnični kompleks pod neposrednim nadzorom avstrijskih oboroženih sil. Tu so pod Pistotnikovim nadzorom poskusno predelali 12 klasičnih pušk M 1854 tipa Lorenz v repetirne zadnjače, poleg tega pa so pripravili še prototipno predelavo obstoječe konjeniške pištole (M 1860 oz. M 1862 tipa Lorenz).⁷²

Do avgusta 1860 je Pistotnik svoj prototip še izboljšal, zlasti v želji po poenostavitvi in pocenitvi proizvodnje. Povečeval je zmogljivosti nabojnika, najprej na 10 nabojev, nato vse do 18, hkrati pa je načrtoval še dvocevno različico puške s skupno kapaciteto 20 do 24 nabojev. Skrival ni niti upanja, da mu bo uspelo enako predelavo na zadnje polnjenje s klinastim zaklepom aplicirati na topniško orožje najrazličnejših vrst.⁷³

Tedaj je Pistotnikova ustvarjalna energija dosegla zenit. Zdelo se je, da so se mu odprla vsa vrata, toda v navidezni zgodbi o uspehu so se že kazale razpoke. Ko je želel po uspešno opravljenih aprilskih preizkusih patentirati svojo iznajdbo, je njegova prošnja štiri mesece ostala brez odgovora. Pistotnik in njegov

zvesti apologet prof. Winter sta leta pozneje ta molk organov pojasnjevala kot nekakšno visokouradniško zaroto – izdajo patenta naj bi preprečevalo Vojno ministrstvo, da izumitelju ne bi bilo treba plačati odškodnine v primeru uradne uvedbe njegove repetirne puške.⁷⁴ Taka razlaga bi bila vendarle preveč črnogleda. Dokumentacija, ohranjena v Avstrijskem patentnem uradu, kaže, da je bil posredi drugačen razlog.

Pred odobritvijo patentnega privilegija je namreč Cesarsko-kraljevo državno namestništvo na Dunaju Pistotnika z dopisom št. 27871 pozvalo, naj odgovori na pomisleke, ki jih je strokovna komisija izrazila ob ovrednotenju predložene dokumentacije. Komisijo je zaskrbelo potencialno nevarna konstrukcija orožja, še posebej namestitev streliva v cevasti nabojnik. Člani komisije so se zbal, da bi lahko ob močnem udarcu s kopitom nabite puške ob tla, denimo med ekserciranjem, prišlo do nehotene detonacije nabojev. Pistotnik je ta pomislek zavrnil na podlagi teoretskega razmisleka, podprtega z izračuni sile, potrebne za sprožitev netilke v naboj; po njegovem razmišljanju niti ob zelo močnem udarcu tako nastala sila ne bi zadoščala, da konica krogle aktivira netilno kapico naboja pred njo.⁷⁵ Pomislek komisije je bil nedvomno upravičen, saj pri cevastih nabojnikih, v katerih so naboji zloženi v eni vrsti drug za drugim, vedno obstaja vsaj teoretična možnost nehotene eksplozije streliva.⁷⁶ Da to ni bil le izgovor, s katerim bi državni organi hoteli popolnoma onemogočiti avtorja iznajdbe, nedvoumno pričča že to, da je Pistotnik dober mesec pozneje prejel patentni privilegij;⁷⁷ tega so mu nato avgusta 1861 podaljšali še za eno leto.⁷⁸

Resnična težava se je pojavila drugje. Kljub pritiskom strokovne komisije in nadaljnjim poskusom v dunajskem arzenalu je Vojno ministrstvo nazadnje zavrnilo Pistotnikov prototip. Razlogov za to je bilo menda več. Poskusna maloserijska predelava ducata pušk tipa Lorenz je pokazala, da je tak poseg bolj zapleten in dražji, kot se je zdelo na prvi pogled. Posodobitev obstoječe zaloge perkusijskih risanic bi bila zato odločno prezahtevno početje. Armada zanj

⁶⁸ Npr. *Tiroler Schützen-Zeitung* št. 82, 9. 7. 1860, str. 451; *Klagenfurter Zeitung*, št. 184, 11. 8. 1860, str. 743; *Illustrirte Zeitung*, letn. 35, št. 894, 18. 8. 1860, str. 114.

⁶⁹ Npr. *Abendblatt zur Münchener Zeitung*, št. 177, 26. 7. 1860, str. 707; *Würzburger Stadt- und Landbote*, letn. 13, 10. 8. 1860, št. 190, str. 1152.

⁷⁰ Npr. *Birmingham Daily Post*, 31. 7. 1860, str. 3; *Bristol Daily Post*, 6. 8. 1860, str. 4.

⁷¹ *Österreichische militärische Zeitschrift*, letn. 2, št. 4, 1861, str. 325.

⁷² *Militär-Zeitung*, letn. 13, št. 51, 27. 6. 1860, str. 401; *Grazer Zeitung*, št. 225, 30. 9. 1860, str. 981.

⁷³ *Militär-Zeitung*, letn. 13, št. 65, 15. 8. 1860, str. 513.

⁷⁴ *Steiermärkisches Industrie- und Handels-Blatt*, letn. 13, št. 34, 7. 11. 1868, str. 158.

⁷⁵ Patentamt, Privilegium No. 7021, Dopis E. Pistotnika Notranjemu ministrstvu, 1860 junij 22., Dunaj.

⁷⁶ Zato še danes v strelnem orožju s cevastim nabojnikom – zlasti pri vzvodnih in poteznih puškah z risano ali gladko cevjo – praviloma uporabljamo samo strelivo s topimi krogli, šibrene naboje ali malokalibrsko strelivo na robni vžig. Moderno strelivo za puške s koničasto kroglo in centralnim vžigom pa načeloma ni primerno za tako konstrukcijo nabojnika, saj bi lahko ob močnem udarcu krogle v netilko prišlo do nehotene detonacije.

⁷⁷ Z odlokom Notranjega ministrstva št. 24176 (31. 7. 1860) in št. 24176 (7. 9. 1860). *Amtsblatt zur Wiener Zeitung*, št. 238, 9. 10. 1860, str. 549; *Amtsblatt zur Laibacher Zeitung*, št. 255, 6. 11. 1860, str. 673.

⁷⁸ *Amtsblatt zur Klagenfurter Zeitung*, št. 219, 24. 9. 1861, str. 536; *Amtsblatt zur Laibacher Zeitung*, št. 270, 23. 11. 1861, str. 697. Privilegij je dokončno potekel januarja 1863: *Amtsblatt zur Wiener Zeitung*, št. 66, 21. 3. 1863, str. 375.

ni imela interesa, tudi zato ne, ker z izjemo Prusije nobena druga velika sila, niti Velika Britanija ali Francija, še nista uvedli pušk na zadnje polnjenje. V skladu s to logiko je Lorenzova M 1854 – vsaj v očeh avstrijske vojske menda »najpopolnejša« perkusijska risanica na svetu – več kot odgovarjala aktualnim potrebam.⁷⁹ Podobno kot večina drugih evropskih armad se je tudi avstrijska v tem času izkazala za tog organizem, zelo zadržan do sprejemanja nepreizkušenih novosti. Za takšno okostenelost pa so vseeno obstajali smiselni razlogi. Za avstrijske oborožene sile zamenjava pred komaj šestimi leti uvedenih Lorenzovih prednjač s povsem novim, še neprimerno bolj zapletenim oborožitvenim sistemom preprosto ni prišla v poštev že iz golihih finančnih in logističnih vzgibov.

Pistotnika negativni odgovor kljub hudemu razočaranju ni ujel čisto nepripravljenega. Armadi je lahko postregel z drugimi, tehnično manj ambicioznimi, a morda sprejemljivejšimi rešitvami. Vzporedno z razvojem repetirne puške se je že v letih 1859/60 ukvarjal z zamislijo, kako poenostaviti polnjenje konvencionalne puške prednjače, da bi ta postopek zahteval čim manj časa in da krogle ne bi bilo treba potiskati v ležišče z nabijalno šibiko.⁸⁰ Odgovor na to vprašanje je dosegel z drugačno konstrukcijo izstrelka, v premeru nekoliko manjšega od kalibra cevi, a zasnovanega tako, da se je njegovo dno ob strelu zaradi učinka potisnih plinov razširilo in vrezalo v cevne rise. Kroglo takšne oblike, smodnik in po potrebi tudi netilno kapico je ovil v klasično papirnato patrono, dovolj ozko, da jo je strelec lahko preprosto spustil v ustje cevi. Da patrona pri nagibanju puške ne bi zdrknila iz ležišča, je pri najbolj dodelani različici poskrbela preprosta priprava, vgrajena v netilni mehanizem – prečni trn, ki se je ob napenjanju klavdivca izprožil v ležišče in se zapičil v dno papirnatega omota, v trenutku sprožitve klavdivca pa se je spet samodejno pomaknil nazaj.⁸¹

Med javnimi preizkusi na graškem strelišču 17. februarja 1861 je iznajdba požela nekaj zanimanja, vendar avstrijske armade ni zamikala in je tudi Pistotnik sam ni želel pretirano promovirati, da ne bi s tem nehote ogrozil uspeha repetirne zadnjače.⁸² Ko se je izkazalo, da na komercialni preboj niti s slednjo konstrukcijo ne gre računati, je marca 1862 obelodanil še tretji veliki poskus posodobitve perkusijskih zadnjač.

Tokrat je poskusil obiti dve ključni tehnični »oviri«, zaradi katerih je avstrijska vojska zavrnila nje-

govo repetirko. Prvič se je komisija pri ocenjevanju repetirke obregnila ob udarno iglo, saj je po mnenju vojaških teoretikov veljala za nezanesljivo rešitev, preveč občutljivo za mehanske poškodbe. Drugič jo je zbodlo, da je nova zadnjača prirejena za enovito strelivo v trdnem, pretežno kovinskem tulcu, celo s centralnim vžigom. To je bila za svoj čas zelo napredna in učinkovita rešitev – kot je pokazal čas, tudi daleč najbolj ustrezna –, vendar hkrati izjemno draga. Za proizvodnjo takšnega streliva v zadostnem obsegu bi bilo treba praktično iz nič zgraditi celotno industrijsko panogo, v vsakem primeru pa bi se stroški za opremljanje vojske zelo povečali. Že nekaj let pozneje se temu ni več dalo izogniti, a v danem trenutku je bil odpor pred uvajanjem sodobnega enovitega streliva preprosto prevelik.⁸³

Zato je Pistotnik pripravil predelavo puške M 1854 Lorenz v enostrelno zadnjačo, prirejeno za obstoječe strelivo – kroglo in smodniškimi polnjenjem v papirnatem omotu oziroma patroni, ki jo je bilo treba pred polnjenjem raztrgati. Za detonacijo naboja je poskrbela klasična netilna kapica, to pa je aktiviral udarec klavdivca namesto udarne igle. Modifikacija sistema Lorenz je bila v tem primeru še enostavnejša kot pri repetirki iz leta 1860, čeprav je omogočala skoraj enako kadenco ognja – tudi do 10 streliv v minuti. V zadnji del cevi je bilo treba zgolj napraviti izrez, v katerega je nalegla masivna preklopna smodniška komora, pritrjena na cev z vrtljivim tečajem. Strelec je komoro odprl z zasukom majhnega prečnega vzvoda, v odprtino ležišča vstavil patrono s smodnikom in kroglo, pred strelom pa na netilno cevko nataknil še inicialno kapico. Da strelec z iskanjem netilk ne bi izgubljal časa, so v olesje puške dodali preprost vsebnik za shrambo do 64 netilnih kopic.⁸⁴ Nadaljnja modifikacija tega sistema je postopek polnjenja še poenostavila, saj je Pistotnik obstoječo papirnato patrono dodelal tako, da je vanjo v zadnjem delu dodal netilko. Na ta način je izdelal primitiven enoviti naboj z zgorljivim papirnatim tulcem, zelo podoben strelivu, ki so ga uporabljali pri pruski iglenici tipa Dreyse in še marsikateri drugi zgodnji varianti orožja na zadnje polnjenje. Tako je odpadla potreba po ločenih netilnih kopicah, le netilni mehanizem je bilo treba ustrezno prilagoditi.⁸⁵

Eksplozivni, nikoli uradno patentiran sistem »M 1862« bi lahko označili kot nekakšno vmesno, preprostejšo in cenejšo različico predelave perkusijske prednjače na zadnje polnjenje. Z njo je izumitelj očitno poskusil zadovoljiti zahtevam avstrijske ar-

⁷⁹ *Steiermärkisches Industrie- und Handels-Blatt*, letn. 13, št. 27, 11. 9. 1868, str. 129–130.

⁸⁰ *Militär-Zeitung*, letn. 13, št. 65, 15. 8. 1860, str. 513.

⁸¹ *Steiermärkisches Industrie- und Handels-Blatt*, letn. 13, št. 30, 6. 10. 1868, str. 143.

⁸² *Militär-Zeitung*, letn. 14, št. 16, 23. 2. 1861, str. 123–124; *Cours-Blatt der Grazer Zeitung*, št. 46, 25. 2. 1861, str. 1; *Grazer Zeitung*, št. 141, 22. 6. 1861, str. 1.

⁸³ (*Grazer*) *Tagespost*, letn. 10, št. 189, 20. 8. 1864, str. 2–3; letn. 12, št. 28, 2. 2. 1867, str. 3–4.

⁸⁴ *Militär-Zeitung*, letn. 15, št. 24, 22. 3. 1862, str. 190; (*Grazer*) *Tagespost*, letn. 12, št. 28, 2. 2. 1867, str. 3–4; *Steiermärkisches Industrie- und Handels-Blatt*, letn. 13, št. 27, 11. 9. 1868, str. 129.

⁸⁵ (*Grazer*) *Tagespost*, letn. 9, št. 189, 20. 8. 1864, str. 2–3; letn. 12, št. 28, 2. 2. 1867, str. 3.

made, za katero je bila repetirna zadnjača na enovito strelivo še preveč ambiciozna novost, predelava s preklopno komoro pa bi se ji morda zdela vabljivejša tudi zaradi nižjih stroškov, saj je lahko uporabljala povsem enako strelivo kot Lorenzova prednjača.

Pistotnik je skušal učinkovitost tega sistema povečati še z dodatno novostjo – »jurišnimi naboji«, o katerih je razmišljal že od leta 1860. To so bila nekakšna kartečna polnjenja za lahko ognjeno orožje, pri katerih je kroglo nadomestilo po več izstrelkov. Pri Pistotnikovi različici to niso bile zgolj podkalibrske šibre, temveč praviloma po štirje večji, kónični izstrelki z dobrimi aerodinamičnimi lastnostmi. Odlikovali so se po dolgem dometu, kar 500 korakov,⁸⁶ in zelo majhnem raztrosu zadetkov. Uporabiti bi jih bilo mogoče tako v novih zadnjačah kot tudi konvencionalnih perkusijskih prednjačah.⁸⁷

Žal niti ta strategija ni obrodila pozitivnih rezultatov. Pistotniku je bilo lahko v zadoščenje, da si je njegova konstrukcija vsaj po zelo nekritičnem poročanju graškega časnika *Tagespost* prisluzila naziv dotlej neprepeženega orožarskega dosežka.⁸⁸ Toda v resnici so njegovi puškarski ekskurzi obtičali na polovici poti. Brez večjega naročnika, ki bi bil pripravljen odkupiti katerega od njegovih modelov, se je razočarani inovator oprijel drugih puškarskih projektov. Eden takšnih bolj konvencionalnih je bila revolverna puška na 60 nabojev, nameščenih v velik, vodoravno pritrjen boben⁸⁹ z radialnimi izvrtinami. To konstrukcijo je leta 1862 izvedel le v modelu. Prirejena je bila za enovito strelivo s centralnim vžigom, teoretično pa bi bilo mogoče uporabiti tako naboje v kovinskem tulcu kot takšne v zgorljivem papirnatem omotu.⁹⁰

Model v nobenem pogledu ni prinesel posebnih novosti, saj je sodobna puškarska industrija že doobra osvojila skrivnosti revolverskega orožja. Po drugi strani se je znal Pistotnik pozabavati s še bolj eksotičnimi zamislimi, kot je bil dežnik s skrito cevjo nastavljive dolžine in prožilnim mehanizmom. Tega je bilo mogoče uporabiti kot prilagodljivo strelno orožje – pištolo, z dodatnim kopitom pa še karabinko ali dolgo puško; če lastnik ni potreboval ničesar od naštetega, je v ustje lahko privil jekleno konico in iz dežnika ustvaril sprehajalno palico.⁹¹

Med drugotnimi aplikacijami Pistotnikovega sis-

tema na zadnje polnjenje se je leta 1862 znašla zamisel za predelavo obstoječe vojaške puške v vadbeno orožje manjšega kalibra in skromne moči, primerno za osnovni pouk strelstva v oboroženih silah. Ta predelava je bila očitno modifikacija zadnjače s preklopno komoro oziroma loputastim zaklepom iz istega leta, zamišljena za uporabo veliko šibkejšega streliva z manj kot desetino klasičnega smodniškega polnjenja. Ker so vsi bistveni deli njene konstrukcije ostali enaki kot pri standardni bojni izvedbi, je bila taka puška v rokah neukega rekruta praktičen, a hkrati manj smrtonosen in cenejši vadbeni pripomoček. Zaradi manjšega dometa jo je bilo mogoče varno uporabljati tudi znotraj kompleksa vojašnice, saj je za njeno rabo zadoščala že petina površine, potrebne za klasično strelišče.⁹² Kljub pozitivnim mnenjem strokovne komisije sta vadbena puška in miniaturno strelišče doživela podobno usodo kot repetirna puška. Pistotnik je v naslednjih letih še skušal izpopolniti sistem predelave vadbene puške, tudi z vložnimi cevmi, s katerimi je bilo mogoče obstoječe puške skorajda poljubno predelati v risanice manjšega kalibra. Toda ob pomanjkanju resnih interesentov se je komercialni uspeh inovatorju ponovno izmuznil iz rok.⁹³

Nič bolj uspešno se niso izšli niti načrti za izboljšave topništva. Najzgodnejši Pistotnikov poskus na tem področju je bilo načrtovanje novega tipa risanih cevi z ekscentričnimi, kavljasto izoblikovanimi žlebovi. Zamisel se mu je menda porodila že leta 1858, a mu z njo ni uspelo prodreti na tržišče.⁹⁴ Neprimerno zahtevnejši samostojni projekt je sledil leta 1860. To je bil »pehotno-strelsko-gorski« top, nekakšna nadgradnja repetirne puške s klinastim zaklepom, le da večjih mer. Že iz nenavadnega poimenovanja gre razbrati, da naj bi bilo to orožje izrazito večnamensko, zaradi majhne mase uporabno skorajda kjer koli. Konstrukcija topa je bila prirejena tako, da je z njim lahko upravljal en sam mož. V osnovi naj bi izdelali dve različici – lažjo, enocevno, primerno za tovorjenje na konjskem hrbtu, ter nekoliko težjo, štiricevno na vozni lafeti, ki jo vleče po en konj. Pri tej drugi izvedbi naj bi bilo mogoče cevi nastaviti bodisi divergentno ali konvergentno – da torej ogenj pokrije širšo fronto ali se koncentrira v eno samo točko. Pri vseh različicah so bile topovske cevi risane in opremljene z zaklepom za polnjenje od zadaj, kadenca ognja pa naj bi znašala kar 60 strelcev v minuti na posamezno cev.⁹⁵

⁸⁶ Oziroma 375 m po preračunu 75 cm na korak po avstrijskih vojaških merah.

⁸⁷ (*Grazer*) *Tagespost*, letn. 9, št. 189, 20. 8. 1864, str. 2–3; *Steiermärkisches Industrie- und Handels-Blatt*, letn. 13, št. 30, 6. 10. 1868, str. 142.

⁸⁸ (*Grazer*) *Tagespost*, letn. 9, št. 189, 20. 8. 1864, str. 2–3.

⁸⁹ Podobno kot npr. pri lahkem puškomitraljezu tipa Lewis iz prve svetovne vojne ali pa kompaktni brzostrelki MG V iz časa slovenske osamosvojitve.

⁹⁰ *Steiermärkisches Industrie- und Handels-Blatt*, letn. 13, št. 28, 19. 9. 1868, str. 133.

⁹¹ *Steiermärkisches Industrie- und Handels-Blatt*, letn. 13, št. 18, 30. 6. 1868, str. 93.

⁹² *Militär-Zeitung*, letn. 15, št. 19, 5. 3. 1862, str. 150–151; št. 24, 22. 3. 1862, str. 190.

⁹³ Graški *Tagespost* je objavil notico, da so Pistotnikov koncept miniaturnega strelišča – in verjetno tudi pripadajoče vadbene puške – novembra 1864 uvedli v bavarsko armado. Toda ta podatek očitno ne drži. Bavarci so v tem času kvečjemu preizkušali podoben sistem za vadbene streljanje, a ta ni bil neposredno povezan s Pistotnikovimi izumi. (*Grazer*) *Tagespost*, letn. 12, št. 28, 2. 2. 1867, str. 3–4; letn. 21, št. 130, 8. 6. 1876, str. 4.

⁹⁴ *Militär-Zeitung*, letn. 16, št. 46, 17. 6. 1863, str. 551.

⁹⁵ *Militär-Zeitung*, letn. 13, št. 65, 15. 8. 1860, str. 512.

Prizor iz vojne za Schleswig-Holstein leta 1864: pruski pešak avstrijskim tovarišem demonstrira delovanje puške iglenice (Die Gartenlaube, št. 30, 1869, str. 469).

Bolj konvencionalno je bil zasnovan top na zadnje polnjenje, ki ga je Pistotnik leta 1864 izdelal v modelu. Srce tega artilerijskega orožja je bil zaklep na kónični vijak s sedmimi navoji. Za odpiranje ali zapiranje vijaka je zadoščalo le $1 \frac{3}{4}$ obrata zaklepa s posebnim ključem. Dodana vrednost iznajdbe se je skrivala v domiselni železni lafeti s ščitom in zelo okretnim podvozjem, povzetim po fijakarju, da je bilo top mogoče zlahka obrniti. V posadki naj bi bili poleg dveh strelcev in podajalca streliva še trije ali štirje strelci, zadolženi za pomožne naloge in varovanje orožja v primeru neposrednega sovražnega napada.⁹⁶

Zadnja pomembnejša inovacija je zadevala ladijsko topništvo. Pravzaprav niti ni posegala v artilerijsko tehnologijo samo po sebi, temveč je šlo za zasnovo vrtljive topniške kupole, opremljene s hidravličnim dvigalom, povezanim z ladijskim parnim pogonom. Tako naj bi bilo mogoče kupolo bodisi dvigniti v strelno linijo ali pa spustiti pod krov, da se izogne sovražnemu ognju.⁹⁷

Prelomno leto 1866

Šestdeseta leta 19. stoletja so se izkazala za najplodnejše ustvarjalno obdobje v življenju Edmunda

Pistotnika, a so mu v splošnem prinesla veliko več razočaranj kot otipljivih koristi. Izumiteljstva se je resno oprijel tako rekoč isti trenutek, ko ga je šibko zdravje prisililo v upokožitev. Naslednjih šest let so njegove inovacije pridno polnile časopisne stolpce. Vsaj lokalna okolica ga je brez omahovanja oklicala za genialnega mehanika in izumitelja, resničnega uspeha pa kljub temu ni dočakal. Zlasti boleče zavrnitve so ga doletele na področju oborožitvene tehnike. Med Pistotnikovimi orožarskimi izumi je bilo gotovo več nepraktičnih, premalo domišljenih rešitev brez realne možnosti za operativno uvedbo. Vsaj nekaj njegovih eksperimentalnih konstrukcij pa je v sebi vseeno nosilo potencial za nadaljnji razvoj. Po večletnem zastoju je nova – in kot je pokazal razvoj dogodkov, tudi zadnja – priložnost za njihovo promocijo napočila pozno spomladi 1866, ob izbruhu vojne s Prusijo.

Avstrijska armada je dve leti poprej med skupnim vojnim pohodom proti Danski dobila odličen vpogled v taktične in tehnične zmogljivosti pruskih sil, vključno s puško iglenico tipa Dreyse. Hitrostrelno pehotno orožje je pomembno prispevalo k uničujoči zmagi nad dansko vojsko, vendar tega v habsburški monarhiji niso znali pravilno ovrednotiti niti ne posodobiti lastne armade, preden je še nedavno zavezniška Prusija vanjo uperila ostrino svojega bojnega stroja. Med sredino junija in koncem julija 1866 je pruska armada v komaj sedmih tednih ponižala še avstrijsko nasprotnico. Med najočitnejšimi vzroki za

⁹⁶ *Steiermärkisches Industrie- und Handels-Blatt*, letn. 13, št. 33, 30. 10. 1868, str. 154.

⁹⁷ Prav tam.

Lindnerjev patent iz leta 1859: puška s preklopno komoro (© www.icollector.com).

krvavi poraz so že sodobniki prepoznali tehnološki dejavnik, zlasti avstrijsko vztrajanje pri perkusijskih prednjačah tipa Lorenz. Da je risanica M 1854 povsem nezmožna konkurirati pruski iglenici, je postalo jasno že v uvodnih spopadih.⁹⁸ Prav iskanje rešitve iz te zagate je postalo eden od motivov za reaktivacijo Edmunda Pistotnika.

Ko se je avstrijska armada znašla pred katastrofo, so se že tolikokrat zavrtnjeni Pistotnikovi projekti skorajda čez noč znašli v nevhvaležni vlogi nekakšnega »tajnega orožja«, ki je obljubljalo strateški preobrat. O njihovi smrtonosnosti je spet pisalo časopisje – ob začetku vojne še v smislu navdihujoče propagande,⁹⁹ po usodnem porazu 3. julija pri Kraljevem Gradcu pa že v čisto drugačni luči. Ko je zgrožena javnost iskala krivca za polom avstrijske vojske, so obtožbe v medijskem etru frčale gosteje kot krogle pruskih iglenic. V navzkrižju besednih obstreljevanj se je ne povsem po svoji volji znašel tudi nič hudega sluteči izumitelj.

Začelo se je s Pistotniku že tradicionalno naklonjenim graškim časnikom *Tagespost*. Njegov novinar je 5. julija, neposredno pod vtisom odločilnega poraza, uperil kazalec v »nesposobno« Vojno ministrstvo, saj da bi moralo že leta poprej sprejeti Pistotnikovo revolucionarno puško, v vseh pogledih učinkovitejšo od pruske iglenice, država pa bi se s tem izognila aktualni blamaži. Tako na glas izrekati kritiko državne vrha je bilo seveda nevarno, zato je avtor prispevka posebej opozoril, da gre za njegovo razmišljanje in ne

rezultat Pistotnikovih obtožb – ravno nasprotno, saj da je skromni, nerazumljeni izumitelj v svojem času prejel že toliko »udarcev in ponižanj«, da ga ne gre vpletati še globlje v težave.¹⁰⁰

Kritično razmišljanje so kmalu posvojila druga občila in začela podžigati domišljijo bralcev z ne prav koristnimi razglabljanji o tem, kaj vse bi bilo lahko drugače, če bi se avstrijska armada tiste dni res lahko postavila po robu Prusom z domačimi zadnjačami. Pod vplivom medijskega viharja so se tokrat presenetljivo hitro zganile tudi oblasti: Pistotnik je dobil ukaz, naj se nemudoma zglesi na Dunaju, kjer je moral 10. julija ob prisotnosti visokih častnikov na vojaškem strelišču demonstrirati delovanje svojih zadnjač.¹⁰¹

Nedavno reaktivirani stotnik je gledalcem prikazal obe glavni različici svojega sistema – najprej enostrelko, očitno izpeljanko leta 1862 razvitega sistema, in nato še pred kratkim izboljšano repetirko, izdelano na podlagi obstoječe vojaške puške. Preprostost, natančnost in izjemna učinkovitost obeh hitrostrelnih orožij je menda na publiko napravila silovit vtis; ob tem so novinarji ponovno opomnili, da je armada izčrpano preizkušala Pistotnikov prototip že leta 1860 in da so bili tudi izsledki tistih preizkusov izjemno pozitivni. To je vzbudilo novo upanje sredi trenutne krize habsburškega imperija. Ker naj bi bilo mogoče puške tipa Lorenz po Pistotnikovem patentu zelo hitro predelati na zadnje polnjenje, in to po ceni vsega 3 goldinarje na kos, bi lahko novo orožje s pridom uporabili že v aktualnih spopadih. To je podkrepila

⁹⁸ Med številnimi udeleženci spopadov, ki so delili ta opažanja in jih zabeležili v dnevniških oziroma spominskih zapisih, je bil tudi topničarski kadet Karl Kastl. Gl. Kastl, *Moja doživetja*.

⁹⁹ (*Grazer*) *Tagespost*, letn. 11, št. 115, 20. 5. 1866, str. 4; *Gemeinde-Zeitung*, letn. 5, št. 21, 24. 5. 1866, str. 237.

¹⁰⁰ (*Grazer*) *Tagespost*, letn. 11, št. 155, 5. 7. 1866, str. 8.

¹⁰¹ *Fremden-Blatt*, 6. 7. 1866, str. 6; *Gemeinde-Zeitung*, letn. 5, št. 53 (8), 10. 7. 1866, str. 541.

še sicer popolnoma izmišljena informacija, da je Pistotnikovo puško že dve leti poprej uvedla v uporabo bavarska armada.¹⁰²

Pistotniku se je nasmehnila sreča. Drugače kot v preteklosti, ko je s svojimi izumi prehiteval čas, se je v pravem trenutku znašel na pravem mestu. Avstrijska vojska je namreč že od prejšnjega leta, posebej intenzivno pa od junija 1866, iskala rešitev, kako čim ceneje in preprosteje predelati Lorenzovo puško M 1854 (oz. posodobljeno izpeljanko M 1862) na zadnje polnjenje. V prvi fazi tega procesa je armada postavila še eno ključno zahtevo – predelava mora biti prirejena za obstoječe strelivo oziroma naboj v zgorljivem papirnatem tulcu. Ta pogoj je precej zožil nabor potencialnih možnosti. Strokovna komisija je preučila več tujih modelov, npr. pruski sistem Dreyse in francoski Chassepot.¹⁰³ Načeloma je enakim kriterijem ustrezala tudi Pistotnikova predelava iz leta 1862, ki je bila povrh vsega še plod domačega znanja, zato je veljala za resnega kandidata.

Pistotnikova puška je poleti 1866 začela prehitevati dotedanjšega favorita, enostrelno zadnjačo s preklopno komoro, ki jo je že leta 1859 patentiral ameriški izumitelj nemških korenin Edward Lindner. Manjšo serijo tega orožja, prirejenega na strelivo v zgorljivem papirnatem tulcu, so praktično preizkusili med ameriško državljansko vojno, Lindner pa je nato svoj patent agresivno tržil v Evropi, kjer je upal na večji uspeh. Spomladi 1866 mu je v Avstriji dobro kazalo, saj so po cesarjevem ukazu že nameravali izdelati poskusno serijo 1840 pušk in 732 pištol po Lindnerjevem sistemu. Podobno so razmišljali tudi

na Bavarskem, kjer so leto pozneje na ta način v rešnici predelali obstoječe puške tipa Podewil. Kljub temu pa je Lindner v poletnih mesecih začel izgubljeni pobudo. Po eni strani so ga ogrozili najnovejši, še veliko bolj dodelani angleški in ameriški modeli na enovito strelivo v kovinskem tulcu, zlasti tipov Remington in Peabody, po drugi strani pa Pistotnikova zadnjača kot cenejša, domača alternativa na papirnatu patrono.¹⁰⁴

V vročici poletne vojne se je tehtnica nagnila na slednjo stran. Še več, zaradi senzacionalističnega, domoljubno nastrojenega tiska je Pistotnikovo »čudežno orožje« vsaj za nekaj dni postalo nekakšna rešilna bilka Avstrijskega cesarstva. Od (pre)velikih pričakovanj je manjkal komaj korak do histerije, ki je zajela celo državni vrh. Že 14. julija je v časopisju zaokrožila izjava, da bodo puško Edmunda Pistotnika uvedli v vojaško oborožitev. V dunajskem artilerijskem arzenalu naj bi se že pripravljali, da vse obstoječe rezerve Lorenzovih risanic po načrtih genialnega stotnika karseda hitro predelajo v zadnjače s kadenco kar do 16 streliv v minuti. Ta zadnji krik bojne tehnike, ki naj bi daleč prekašal prusko tekmico, je postal pravi nacionalni projekt – oblasti so že vabile predstavnike kartonažne industrije, naj sodelujejo pri izdelavi tulcev za enovite naboje. Že v naslednjih dneh pa naj bi z novimi puškami in pripadajočim strelivom oborožili četo štajerskih gorskih lovcev pod vodstvom podpolkovnika grofa Mensdorff-Pouillyja.¹⁰⁵

Medtem ko je avstrijska armada na vrat na nos iskala tehnološki izhod iz krize, je Pistotnik pri gorskih lovcih dobil možnost, da potrdi vrednost svoje

Izpopolnjena različica puške M 1874 sistema Peabody–Martini, izdelana za armado Osmanskega cesarstva (NMS, inv. št. N 36920, foto: Tomaž Lazar).

¹⁰² *Die Debatte*, letn. 3, št. 188, 12. 7. 1866, str. 2; *Morgen-Post*, letn. 16, št. 189, 12. 7. 1866 str. 3; (*Grazer Tagespost*, letn. 11, št. 163, 13. 7. 1866, str. 4.

¹⁰³ Dollecsek, *Monographie*, str. 102–103.

¹⁰⁴ *Beilage zur Augsburger Postzeitung*, št. 42, 18. 7. 1866, str. 166; Dollecsek, *Monographie*, str. 102–105.

¹⁰⁵ *Gemeinde-Zeitung*, letn. 5, št. 54 (12), 14. 7. 1866, str. 552; (*Grazer Tagespost*, letn. 11, št. 164, 14. 7. 1866, str. 4.

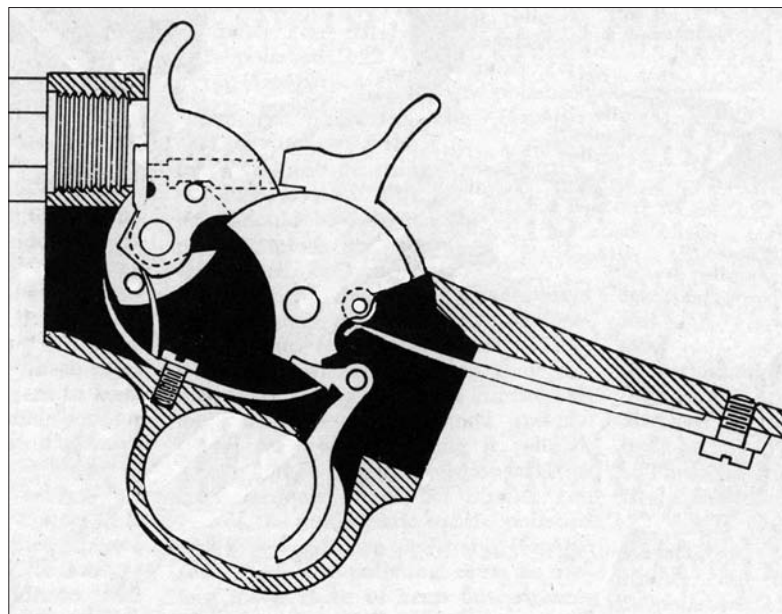
iznajdbe. 16. julija si je predstavitev njegove puške na dunajskem strelišču ogledal feldmaršal nadvojvoda Albreht; enako je menda želel storiti tudi cesar osebno. Štajerski gorski lovci so že dobili preizkusni kontingent sveže predelanih zadnjač in zalogo streliva zanje.¹⁰⁶ Toda hkrati so se v medijih oglasili tudi prvi kritiki, ki so klicali k ponovnemu razmisleku.¹⁰⁷ Kakor koli že, evforije je bilo konec v naslednjih nekaj dneh, ko so se začeli resnejši preizkusi novega orožja.

Sprva so Pistotnikovi podporniki še lahko upravičevali prednosti njegovega sistema pred Lindnerjevim – kompaktnejšo, preprostejšo konstrukcijo, hitrejše polnjenje in boljšo zaščito streliva pred vlago.¹⁰⁸ Manj pristranski opazovalci pa so presodili, da ne eden ne drugi ne odgovarja realnim potrebam, zlasti zaradi nezadostnega tesnjenja zaklepa.¹⁰⁹ Uvedba takega orožja bi bila zato nesmotrna, še posebej, ker so na tržišču že obstajale veliko naprednejše, učinkovitejše rešitve, v vsakem primeru pa je bilo očitno, da mora biti nova vojaška puška prirejena za enovito strelivo v kovinskem tulcu. V strokovnih krogih so se že v začetku avgusta soglasno nagibali k uvedbi Remingtonovega sistema z vrtljivim zaklepom. Zanj so govorile tako tehnične zmogljivosti – 18 streliv v minuti z dometom do 1300 korakov – kot odlične praktične izkušnje iz ameriške državljanske vojne.

Avstrijske oblasti so se zato začele nemudoma pogajati o odkupu Remingtonovega patenta, hkrati pa so si v Gradcu in po možnosti tudi v Borovljah prizadevale zagneti poskusno proizvodnjo.¹¹⁰

Iskanje nove puške za avstrijsko armado se je zasukalo v povsem novo smer. Pistotnikova zadnjača je po vsega treh tednih z vodilnega mesta strmoglavila v propad. Tik pred koncem vojne so kratko zmagoslavje slavili vsaj njegovi »jurišni naboji«. Štajerski gorski lovci so jih prvič spoznali že med zalednimi preizkusi na dunajskem strelišču, ko je enota 24 mož z eno samo salvo na oddaljenosti 250 korakov dosegla 84 zadetkov od skupno 96 izstreljenih projektilov;¹¹¹ ti so ob zadetku v cilj prebili dva prsta debelo desko.¹¹²

Bojni preizkus je sledil 14. avgusta na prelazu Tre Ponti v Cadoreju. Tu so gorski lovci izbojevali zmago nad garibaldinci, ki jo je avstrijska propaganda namenoma napihnila, da bi vsaj malo ublažila grenkobo končnega poraza. Podobno so jo navsezadnje izkoristili tudi Pistotnikovi podporniki. Iz drobne epizode, v kateri je tričlanska patrola gorskih lovcev v zasedo ujela nekajkrat večji sovražni oddelek in z eno salvo eksperimentalnih jurišnih nabojev ubila pet, ranila pa štiri nasprotnike, so ustvarili pravo legendo o smrtonosnem, po krivici zapostavljenem izumu genialnega stotnika. To tezo je postopoma

Uspeh Remingtonovega sistema se je skrivaj v izjemni preprostosti in robustnosti vrtljivega zaklepa
(© Wikimedia Commons).

¹⁰⁶ *Die Presse*, letn. 19, št. 194, 17. 7. 1866, str. 3; *Die Debatte*, letn. 3, št. 193, 17. 7. 1866, str. 2; *(Grazer) Tagespost*, letn. 11, št. 168, 18. 7. 1866, str. 4; *Gemeinde-Zeitung*, letn. 5, št. 15, 18. 7. 1866, str. 6.

¹⁰⁷ *(Grazer) Tagespost*, letn. 11, št. 165, 15. 7. 1866, str. 2.

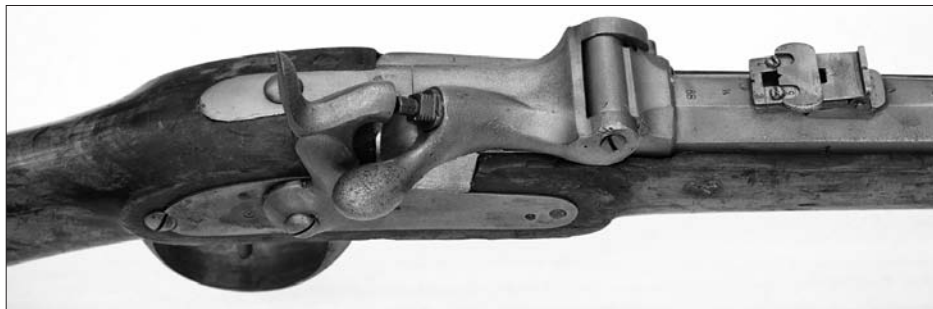
¹⁰⁸ *(Linzer) Tages-Post*, letn. 11, št. 164, 20. 7. 1866, str. 3.

¹⁰⁹ Dolleccek, *Monographie*, str. 102.

¹¹⁰ *Neues Fremden-Blatt*, letn. 2, št. 214, 6. 8. 1866, str. 3; *Das Vaterland*, letn. 7, št. 187, 7. 8. 1866, str. 3; Gabriel, *Die Hand- und Faustfeuerwaffen*, str. 103–104.

¹¹¹ »Jurišno« ali kartečno polnjenje je torej vsebovalo po štiri izstrelke na naboj.

¹¹² *Steiermärkisches Industrie- und Handels-Blatt*, letn. 13, št. 30, 6. 10. 1868, str. 142; *Der Kamerad*, letn. 5, št. 106 (58), 7. 9. 1866, str. 803–804; *Innsbrucker Nachrichten*, letn. 13, št. 212, 17. 9. 1866, str. 1907.

*Lorenzova perkusijska risanica M 1862/67, predelana po sistemu Wänzel
(NMS, inv. št. N 36948, foto: Tomaž Lazar).*

*Werndllova enostrelna zadnjača M 1867 v krajši izvedbi za lovske enote
(NMS, inv. št. N 35184, foto: Tomaž Lazar).*

razvijal zlasti graški *Tagespost*, kjer so aprila 1870 nazadnje že javno pisali, da gre zasluga za zmago proti garibaldincem izključno Pistotnikovemu strelivu. Temu so sledile užaljene bodice, kajti avtor smrtonosne novosti za ta – pa tudi marsikateri drugi – izum ni prejel nobene odškodnine za vložene napore in sredstva niti se mu oblasti niso oddolžile vsaj z uradnim zaznamkom.¹¹³

V drugi polovici leta 1866 je Pistotnikovim inovacijam dokončno odzvonilo. Konec vojne s Prusijo je prinesel hud poraz, a je hkrati prekinil val hysterije in strokovnim komisijam omogočil, da trezno izberejo najboljšega od ponujenih sistemov na zadnje polnjenje. Preizkusi so zajeli dejansko najnaprednejše strelno orožje, kar ga je zmogla ponuditi tedanja industrija, med drugim tudi ameriške vzvodne repetirke tipa Henry in še bolj dodelano, legendarno različico Winchester M 1866.¹¹⁴

Armada se je po strokovnih merilih odločila za

puško sistema Remington, vendar zaradi previsoko postavljene cene patentnih pravic uvedba tega orožja ni bila sprejemljiva. Zato je komisija v začetku leta 1867 sprejela salomonsko rešitev domačih ponudnikov: da bi vojski karseda hitro zagotovili primerno orožje na zadnje polnjenje, je treba obstoječe Lorenzove prednjače brez odlašanja predelati po sistemu Wänzel s preklopnim zaklepom, v naslednjih letih pa naj se armada postopoma preoboroži s povsem na novo zasnovano enostrelno puško M 1867 tipa Werndl s koncentrično vrtljivim zaklepom in namenskim strelivom manjšega kalibra.¹¹⁵

V danem trenutku je bila taka odločitev verjetno najracionalnejša, vsekakor pa najlažje izvedljiva glede na zmogljivosti državne blagajne in domače industrije, ki je armada že v nekaj tednih opremila s prvim kontingentom Wänzlovih zadnjač. Toda Pistotnik jo je kljub temu dojel kot izdajstvo. Zlasti je bil užaljen, da se armada pri predelavi pušk tipa Lorenz ni odločila za njegove patente, temveč za konstrukcijsko soroden konkurenčni model. Izumiteljevo nezadovoljstvo lahko razumemo vsaj do določene mere – ko je sam predstavil takšno predelavo, ga je komisija zavrnila, češ da dvizni loputi podoben preklopni zaklep

¹¹³ *Steiermärkisches Industrie- und Handels-Blatt*, letn. 13, št. 30, 6. 10. 1868, str. 142; *Grazer Volksblatt*, letn. 2, št. 56, 10. 3. 1869, str. 3; *Beilage zu (Grazer) Tagespost*, št. 67, 11. 3. 1869, str. 1–2; *(Grazer) Tagespost*, *Abendblatt*, letn. 15, št. 103, 20. 4. 1870, str. 2.

¹¹⁴ *Militär-Zeitung*, letn. 19, št. 83, 17. 10. 1866, str. 714; *Fremden-Blatt*, letn. 20, št. 288, 20. 10. 1866, str. 23; *(Grazer) Tagespost*, letn. 11, št. 263, 27. 10. 1866, str. 10; *Der Kamerad*, letn. 5, št. 137 (90), 28. 12. 1866, str. 1092.

¹¹⁵ Dollecsek, *Monographie*, str. 103, 107–108; Gabriel, *Die Hand- und Faustfeuerwaffen*, str. 103–107, kat. št. 89–107.

ni dovolj robusten za vojaško rabo, pri uvedbi sistema Wänzel pa to na lepem ni bilo več odločilno.¹¹⁶

Užaljenosti še zlepa ni bilo konca. Svoje so dodali tudi privrženci Edmunda Pistotnika in ostra persa štajerskega časopisja. Wänzel je bil deležen javnih sumičenj, da si je konstrukcijo zaklepa nepošteno »sposodil« pri Pistotnikovem prototipu, shranjenem v dunajskem arzenalu. Po drugi strani je Pistotnik glasno opozarjal na številne pomanjkljivosti baje pretirano zapletenih konkurenčnih sistemov, tako Remingtonovega kot Wänzlovega, in celo predložil načrte za njuno modifikacijo vojaški komisiji. Na preizkusih naj bi prejeli pozitivno oceno, vendar je armada na koncu vseeno uvedla Wänzlovo puško v prvotni obliki. To niti ne preseneča, če upoštevamo, da je bila predelava perkusijskih prednjač v vsakem primeru mišljena le kot začasna rešitev, v katero ni imelo smisla vlagati preveč energije.¹¹⁷

Dokaj očitno je, da so bila ta prizadevanja Edmunda Pistotnika bolj rezultat slabe volje in iskanja pozornosti kot pa dobrih, iskrenih inovatorskih namenov. Drugo vprašanje je, ali je bila njegova jeza zares upravičena. Težko bi se strinjali s tistimi njegovimi častilci, ki so trdili, da ga je armada zavestno prezrla. Ko je katastrofalni poraz proti Prusiji razgalil potrebo po novih reformah, se je Pistotnikovo ime hitro znašlo na seznamu strokovnih avtoritet, ki naj bi s svojimi sposobnostmi in znanjem pomagale pri prepotrebnih preobrazbi zastarele vojaške organizacije.¹¹⁸

Pistotnikov delež pri tem nikakor ni bil omejen na strelno orožje. Od konca poletja 1866 je celo leto prebil kot ključni svetovalec v 42. pehotnem polku, kjer so ga zadolžili, da načrtuje novo opremo in reorganizacijo v poskusnem bataljonu.¹¹⁹ Razvil je več inovativnih delov opreme: nahrbtnik, s katerim naj bi nadomestili pretežke in preokorne toge tornistre, šotorska krila, poljske postelje in prevozne kovčke za opremo častnikov.¹²⁰ Največ energije pa je vložil v oblikovanje sodobnejše uniforme, in sicer garniture iz skupno 63 delov. Njena bistvena elementa sta bila rdeče hlače in temnosiv suknjič, saj je bila domača tekstilna industrija najbolj pripravljena na proizvodnjo tekstila v takšnih barvah. Armada se je na koncu

odločila za modro uniformo – po mnenju prof. Winterja nepotrebna ekstravaganca, saj je zahtevala uvoz velikih količin indiga iz tujine. Z uniformiranjem po Pistotnikovo naj bi armada v celoti privarčevala 4,6 milijona goldinarjev, a tudi tokrat vizionarski izumitelj ni bil uslišan.¹²¹

Vrnitev v civilno življenje

Sredi leta 1867 v habsburški monarhiji nič več ni bilo tako kot nekoč. Uvedba dualistične ureditve je Avstro-Ogrsko usmerila na novo pot, globoke spremembe pa je doživela tudi vojaška organizacija. Edmundu Pistotniku ni uspelo, da bi zajezdil veliki reformi val. S tem je zamudil daleč najboljši trenutek, da se uveljavi z orožarskimi inovacijami.

To sicer ne pomeni, da jih je nehal snovati. Septembra 1867 je skušal na javnost napraviti vtis z nizom novih izumov. Poleg dodelave Wänzlovega sistema se je znašla v ospredju nova puška zadnjača, ki naj bi končno odgovarjala vsem zahtevam avstrijske armade. Namenjena je bila uporabi enovitega streliva s centralnim vžigom, pakiranega v tulce zelo preproste in poceni izdelave, v celoti brez kovinskih delov. V trenutku, ko so vse vodilne puškarske konstrukcije stremele k enovitemu strelivu s kovinskim tulcem, to zagotovo ni bila najboljša poteza. Sicer pa je Pistotnik najavil še repetirno puško na 60 streliv in repetirni »ročni top« na 120 nabojev; s petdelnimi kartečnimi polnjenji bi tako lahko izstrelil kar 600 izstrelkov v minuti. Za konec je reklamiral tudi težje kartečne izstrelke, ki naj bi jih bilo mogoče izstreliti brez cevi ali lafete, verjetno na raketni pogon.¹²²

Leto pozneje je sledila izboljšava puške zadnjače, s katero je Pistotnik do skrajnosti poenostavil konstrukcijo zaklepa; za njegovo razstavljanje je bilo treba razrahljati samo en vijak, sicer pa je bila celotna puška sestavljena iz zgolj šestih sestavnih delov. Temu primerno preprosto je bilo delovanje mehanizma, saj je strelec z enim samim prijemom odprl zaklep, napel udarni mehanizem in odstranil tulec iz komore.¹²³ Armada to ni zanimalo, prav tako ne njegovo nadaljnje delo pri razvoju lahkega topništva in predelav za natančnejše streljanje s kartečnimi polnjenji – celo tja do 2000 korakov. Na prošnjo, da bi mu za preizkuse prepustili vsaj kak star poljski top, že izločen iz uporabe, ni dobil niti odgovora ...¹²⁴

Tudi pri izboru nove žandarmerijske puške leta 1872 ni imel sreče. Tokrat je bila zgodovinska iro-

¹¹⁶ Tu moramo dodati, da je med konkurenčnima rešitvama vendarle obstajala zelo pomembna razlika. Pri Pistotnikovem sistemu je bila na zadek cevi pritrjena preklopna komora z vgrajenim ležiščem za papirnato patrono. Pri Wänzlovem patentu pa je bila preklopna loputa izdelana masivno in je zgolj zapirala zadnji del cevi s povrtanim ležiščem za naboj. Konstrukcijsko gledano je bila torej Wänzlova izvedba veliko robustnejša. O njeni ustreznosti veliko pove tudi, da je bilo po enakem načelu zasnovanih več drugih uspešnih predelav perkusijskih risanic, npr. Sniderjeva. (*Grazer Tagespost*, letn. 12, št. 28, 2. 2. 1867, str. 3–4.

¹¹⁷ (*Grazer Tagespost*, letn. 12, št. 28, 2. 2. 1867, str. 3–4; letn. 9, št. 212, 15. 9. 1867, str. 3; *Steiermärkisches Industrie- und Handels-Blatt*, letn. 13, št. 28, 19. 9. 1868, str. 133.

¹¹⁸ (*Grazer Tagespost*, letn. 11, št. 265, 30. 10. 1866, str. 1.

¹¹⁹ (*Grazer Tagespost*, letn. 12, št. 149, 3. 7. 1867, str. 4.

¹²⁰ Prav tam.

¹²¹ *Steiermärkisches Industrie- und Handels-Blatt*, letn. 13, št. 33, 30. 10. 1868, str. 153–154.

¹²² (*Grazer Tagespost*, letn. 12, št. 149, 3. 7. 1867, str. 4; letn. 12, št. 212, 15. 9. 1867, str. 3; *Fränkischer Kurier*, št. 256, 18. 9. 1867, str. 2; *Lindauer Tagblatt*, št. 225, 22. 9. 1867, str. 1051.

¹²³ (*Grazer Tagespost*, letn. 13, št. 33, 9. 2. 1868, str. 3–4.

¹²⁴ *Klagenfurter Zeitung*, št. 226, 2. 10. 1867, str. 900; (*Grazer Tagespost*, Abendblatt, letn. 15, št. 103, 20. 4. 1870, str. 2; (*Grazer Tagespost*, letn. 16, št. 113, 28. 4. 1871, str. 4.

nija še posebej huda – med vsemi oboroženimi formacijami Avstro-Ogrske je bila žandarmerija prva, ki se je odločila za vpeljavo repetirne puške. Prav to je Pistotnik razvil že več kot desetletje poprej, a je tehnološki razvoj njegove konstrukcije vmes že tako prehitel, da niti sam ni več verjel vanje. Žandarmeriji je namreč ponudil enostrelno zadnjačo, vendar po lastnih besedah tako zelo kakovostno, preprosto in domiselno izdelano, da je po kadenci ne prekosi niti repetirka. Njen zaklep je bil menda izdelan zelo elegantno, brez navzven štrlečih delov, prav moderno pa le ni bil zasnovan, saj je bilo treba udarno kladivce napenjati posebej in tudi tulec izstreljenega naboja izvleči ročno. V primerjavi z Werndlovo puško naj bi bila Pistotnikova lažja, krajša in skoraj za polovico cenejša; tudi strelivo bi lahko uporabnik brez posebnega orodja polnil kar sam.¹²⁵

Glede na povedano puška takšne zasnove ni imela nobene možnosti za uspeh, niti ne proti vse prej kot idealni Frühwirthovi repetirki s cevastim nabojnikom, za katero se je na koncu odločila žandarmerija.¹²⁶ Na vojaških razpisih je Pistotniku uspelo iztržiti drobno zmago zgolj leta 1868, ko je na izboru novega tipa tulca vadbenega streliva prejel prvo nagrado 200 dukatov. Uspelo mu je namreč izdelati povsem vodoodporno in v celoti zadovoljivo izvedbo, skoraj desetkrat cenejšo od obstoječih slepih nabojev z bakrenim tulcem.¹²⁷

Kar zadeva armadne kroge, je to pomenilo konec resnega sodelovanja z Edmundom Pistotnikom. Prototip njegove repetirne puške se je leta 1873 znašel na dunajski svetovni razstavi skupaj s številnimi drugimi zanimivimi orožarskimi dosežki.¹²⁸ Svoje mesto je nato Pistotnikova nesojena repetirka »M 1860« skupaj z eksperimentalno predelavo konjeniške pištole na zadnje polnjenje dobila na razstavi v dunajskem artilerijskem arzenalu, iz katerega je naposled nastal še danes delujoči Vojaškozgodovinski muzej (Heeresgeschichtliches Museum).¹²⁹

Nekoč obetavnim orožarskim zasnovam torej ni uspelo preseči ravni tehničnih kuriozitet, temveč so na koncu pristale v muzejskih vitrinah kot primer vznemirljive, a v bistvu neuporabne eksotike. Pistotnik je v domačem Gradcu še leta pozneje izkoristil malone vsako priložnost, da javnosti predava o svojih aktualnih, vedno bolj pa predvsem preteklih puškarskih izumih. Marca 1869 je denimo slušateljem predstavil kar 26 različnih sistemov strelnega orožja,

bodisi s pomočjo delujočih prototipov ali pa vsaj nazornih lesenih maket.¹³⁰ Toda uspešnih izumiteljev navsezadnje ne slavimo zaradi gole množice nikoli do konca izpeljanih zamisli, temveč prej ene same resnično dovršene inovacije.

(Samo)promocija pred vedno hvaležnim, nekritičnim laičnim občinstvom iz domačega mesta ni bila tisto, kar bi Pistotniku prineslo trajni ugled. Sem in tja mu je nakopala tudi vsaj prikriti posmeh. Revija *Deutsche Blaetter* mu je leta 1869 namenila satirično bodico, ko je javnost obvestila o menda najnovejših dosežkih neprekosljivega izumitelja – v zadnjem času da je izdelal že 35 novih izumov, med drugim puško zadnjačo, ki se lahko hkrati uporablja kot poljski kotel in dežnik, 35. izum pa je seveda bojni brzovoz na nožni pogon za deset mož, vključno z mitraljezom. Čudno le, je na koncu cinično pripomnil pisec notice, da se tako imenitne iznajdbe kar ne zmorejo uveljaviti v praksi ...¹³¹

Značaj Edmunda Pistotnika oziroma najožjega kroga njegovih oboževalcev je v tem času vse večkrat pokazal temnejše plati. Že prej ni manjkalo občasnih tožb nad nerazumevanjem plodovitega izumitelja, ki za svoje delo ne prejme ne podpore ne vsaj moralnega priznanja. Takšne izjave so bile pogosto podprte z močno pretiranimi ali pa celo izmišljenimi izjavami, s katerimi naj bi podkrepili Pistotnikovo genialnost.

Graški *Tagespost* je npr. junija 1864 poročal o prizadevanjih britanske armade, da bi perkusijsko prednjačo tipa Enfield zamenjali z v Ameriki konstruirano zadnjačo na enoviti naboj, ki ga namesto udarne igle aktivira udarec kladivca. Pisec prvotne novice je imel morda v mislih prav tedaj aktualne preizkuse Lindnerjevega sistema, toda poročilo je kmalu zatem demantiral (očitno ne tako zelo) »dobro obveščeni bralec« – češ da orožja tega tipa zagotovo ni izumil Amerikan, temveč v Gradcu stanujoči Edmund Pistotnik.¹³²

Dezinformacije so se širile še naprej, saj so avstrijski časniki avgusta poročali, da je bila Pistotnikova repetirna puška v Veliki Britaniji dobro sprejeta in je celo že splošno razširjena.¹³³ To niti približno ni ustrezalo resnici, saj je bil v britanski javnosti Pistotnikov sistem tedaj praktično neznan in tudi sam v Veliki Britaniji ni nikoli uspešno registriral kakega

¹²⁵ (*Grazer Tagespost*, letn. 17, št. 26, 28. 1. 1872, str. 4.

¹²⁶ Gabriel, *Die Hand- und Faustfeuerwaffen*, str. 131–133, kat. št. 110.

¹²⁷ (*Grazer Tagespost*, letn. 13, št. 144, 25. 6. 1868, str. 4.

¹²⁸ *Militair-Wochenblatt*, letn. 58, št. 106, 17. 12. 1873, str. 948.

¹²⁹ Po katalogu Wilhelma Erbna iz leta 1899 sta bila omenjena predmeta umeščena v dvorani s puškami: repetirka v vitrini št. IV pod zaporedno številko 72, in sicer na prvem mestu med eksperimentalnimi predelavami puške Lorenz na zadnje polnjenje, pištola pa v vitrini št. VI (pod št. 148). Erben, *Katalog*, str. 321, 323.

¹³⁰ (*Grazer Tagespost*, letn. 14, št. 42, 14. 2. 1869, str. 4; letn. 14, št. 63, 7. 3. 1869, str. 4; letn. 17, št. 26, 28. 1. 1872, str. 10; *Grazer Volksblatt*, letn. 2, št. 56, 10. 3. 1869, str. 3; *Beilage zur (Grazer) Tagespost*, št. 67, 11. 3. 1869, str. 1–2; *Grazer Volksblatt*, letn. 5, št. 22, 28. 1. 1872, str. 3; *Grazer Zeitung*, št. 23, 31. 1. 1872, str. 12.

¹³¹ *Deutsche Blaetter*, št. 29, 1869 str. 116. Prim. tudi *Fränkischer Kurier*, letn. 36, št. 188, 8. 7. 1869, str. 7; *Bamberger Neueste Nachrichten*, št. 185, 9. 7. 1869, str. 3.

¹³² (*Grazer Tagespost*, letn. 9, št. 168, 26. 6. 1864, str. 3.

¹³³ *Das Vaterland*, letn. 5, št. 177, 4. 8. 1864, str. 3; *Grazer Abendspost (zur Grazer Zeitung)*, št. 174, 2. 8. 1864, str. 2.

patenta.¹³⁴ Edini namen takšnega zavajajočega pisanja je bilo očitno promoviranje domačega izumitelja, hkrati pa nenehno pritiskanje na oblasti, naj ga vendar nagradijo za opravljeno delo, saj bi bila »grozna izguba«, če tako nadarjen človek doma ne bi dobil podpore in bi odšel na tuje.¹³⁵

Kaj bi bilo tisto, s čimer bi Pistotniku zares ustregli, je razvidno iz moralističnega pasusa v pisanju njegovega prijatelja prof. Winterja: nesprejemljivo je, da država ne zmore izkoristiti potencialov tako velikega uma, ki je še vedno v najboljših letih in kljub bolezni, ki ga je vmes prisilila v upokožitev, spet pri močeh za ustvarjalno delo. Zanj bi se moralo trajno najti mesto v primerni ustanovi, in sicer najbolje v dunajskem artilerijskem arzenalu oziroma pripadajočih tehničnih delavnicah.¹³⁶

To je bil torej cilj, na katerega je meril Pistotnik. Žal je ostalo le pri pobožnih željah in nadaljnjem kopicenju izbruhov. Prvi *leitmotiv* stotnikovih hudovanj je bila krivičnost oblasti – vlada in pristojne službe naj bi ga vztrajno onemogočale in mu preprečevale prodajo izumov na tuje, če ne z drugačnimi pravnimi sredstvi, pač z očitkom, češ da služenje na račun izumov pritiče kakemu obrtniku, nikakor pa ne cesarsko-kraljevemu častniku.¹³⁷ Pistotnik si bržkone že iz gole lojalnosti in občutka pripadnosti ni drznil preveč odkrito kritizirati oboroženih sil. Je pa armadi nedvomno zameril, da ga ni bila pripravljena tako ali drugače nagraditi za trud, vložen v vojaškotehnološke inovacije. Med drugim je v letih 1869 in 1883 zaprosil za povišanje v častni čin majorja, a so ga v obeh primerih zavrnil.¹³⁸

Drugi vir neskončnih razprtij je bil bes nad konkurenti, ki naj bi si tatinsko prisvojili Pistotnikove zamisli in jih prodali za svoje. Nekaj takih incidentov smo že omenili, med bolj izpostavljenimi pa so bili baloni oziroma plovila, opremljena z vijajnim pogonom ali sistemom krmiljenja. Ko je v časopisju zaokrožila vest, da so nekaj podobnega ob koncu državljanske vojne preizkušali Američani, je prof. Winter že namigoval, da so iznajdbo najverjetneje povzeli po načrtih Edmunda Pistotnika. Le malo pozneje je »oškodovani« izumitelj osebno branil svojo čast, ko je precej eksplicitno vzrožil nad poročilom o baronu Schwabnu iz Kaiserbada, konstruktorju balona s pro-

pelerskim pogonom – kar je sam izumil že davnega leta 1854!¹³⁹

V časopisnih obračunih niso prišle do izraza zgolj manj prijetne Pistotnikove značajske poteze, temveč tudi temeljno nerazumevanje značaja izumiteljskih dosežkov. Ko je leta 1875 ob podobni priliki še enkrat osporaval prvenstvo pri izumu »samodejnega« plovila nekemu inženirju Hofmannu, so njegove polemike izbile sodu dno. Tokrat se je Pistotniku postavil po robu prof. Franz Hlawatschek in ga opozoril, naj si ne lasti primata do izumov, ki jih v resnici sploh ne pozna. Avtorstvo določene iznajdbe se pač izkazuje s patenti, nihče pa si ne more kar povprek lastiti ekskluzivne pravice do nekega splošnega, nikjer točneje definirane koncepta, kot je denimo »zračna ladja«.¹⁴⁰

Niti ta sicer zelo vljudno napisan opomin Pistotnika ni odvrnil od novih pritožb nad nelojalno konkurenco. Med njo so se spet znašli Američani, saj naj bi mu na podlagi časopisnih poročil ukradli zamisel za hidravlično železnico, ki so jo leta 1876 zgradili v Kaliforniji. Na podoben način naj bi se neznanec okoristil s Pistotnikovim izumom miniaturnega strelišča za pouk v vojašnicah,¹⁴¹ njegove »jurišne naboje« pa da bi si utegnili prisvojiti celo Turki.¹⁴²

Neobremenjeni bralci so si ob takšnih medijskih eskapadah seveda mislili svoje, vendar Pistotnikova preganjavica ni mogla osvojiti veliko simpatij. K izumiteljevi zagrenjenosti so najbrž prispevali tudi osebni razlogi. Oktobra 1875 je zaradi kapi nenadno umrla njegova žena Klara.¹⁴³ Sicer pa je Pistotnikova ustvarjalna vnema opazno pešala. Še jeseni 1870 je na graški razstavi prejel eno od srebrnih medalj, podeljenih za dosežke na področju strojev, aparatov, instrumentov in orodij za posebne namene.¹⁴⁴ Toda od sredine sedemdesetih je njegova bera nekdanj vsaj na prvi pogled impresivnih izumov začela usihati.

Inovacije, ki jih je izdelal odtlej, so bile precej bolj minornega značaja: naprava za vrtnanje lukenj, namenjena minerjem pri polaganju razstreliva,¹⁴⁵ pohištvo in oprema, prilagojena za pouk klavirja v glasbenih šolah,¹⁴⁶ model vojaškega daljinomera po načrtih

¹³⁴ Po preverbi v Britanski knjižnici (British Library) v Londonu. *(Grazer) Tagespost*, letn. 9, št. 189, 20. 8. 1864, str. 2–3.

¹³⁶ *Steiermärkisches Industrie- und Handels-Blatt*, letn. 13, št. 33, 30. 10. 1868, str. 154.

¹³⁷ Med konkretnimi primeri šikaniranja, ki jih opisuje prof. Winter, je zgodba z »jurišnimi naboji«. Potem ko jih je armada zavrnila, je patent zanje menda želela odkupiti švicarska vlada, in to za 20.000 frankov. Ko pa je Pistotnik prosil avstrijske oblasti, da mu odobrijo prodajo tega vojaškega izuma, je namesto pisnega odgovora doživel le grob ustni odziv nadrejene osebe, da se taka prošnja za upokojenega pripadnika avstrijske vojske pač ne spodobi. *Steiermärkisches Industrie- und Handels-Blatt*, letn. 13, št. 33, 30. 10. 1868, str. 154.

¹³⁸ ÖStA, KA, Pensionsprotokolle, Band VIII, fol. 27.

¹³⁹ *Steiermärkisches Industrie- und Handels-Blatt*, letn. 13, št. 16, 13. 6. 1868, str. 86–88; *(Grazer) Tagespost*, letn. 14, št. 104, 21. 4. 1869, str. 4.

¹⁴⁰ *(Grazer) Tagespost*, letn. 20, št. 67, 24. 3. 1875, str. 4; *Beilage zur (Grazer) Tagespost*, letn. 20, št. 70, 30. 3. 1875, str. 2.

¹⁴¹ *(Grazer) Tagespost*, letn. 21, št. 130, 8. 6. 1876, str. 4; *Neue Illustrirte Zeitung*, letn. 4, št. 24, 11. 6. 1876, str. 384.

¹⁴² *(Grazer) Tagespost*, letn. 21, št. 166, 20. 7. 1876, str. 4.

¹⁴³ *Grazer Zeitung*, št. 232, 10. 10. 1875, str. 8; *Grazer Volksblatt*, letn. 8, št. 232, 10. 10. 1875, str. 4. Družino Pistotnik bi že februarja 1872 skorajda doletela usodna tragedija, saj so se njeni člani zastrupili zaradi uživanja hrane, skuhanne v slabo pokositrenih posodah. Rešila jih je le takojšnja zdravniška pomoč. *Grazer Zeitung*, št. 32, 9. 2. 1872, str. 14.

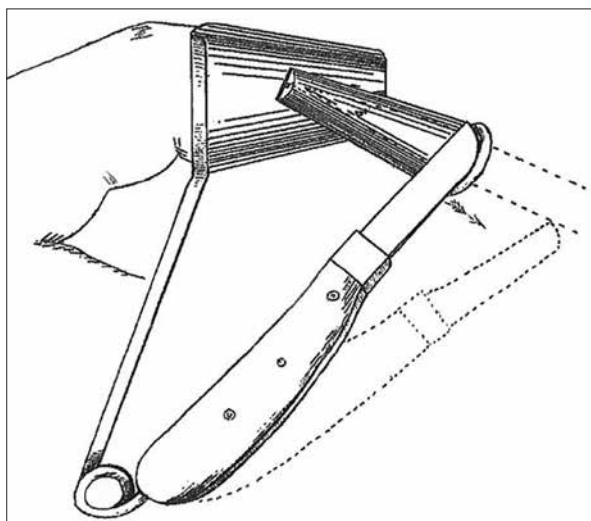
¹⁴⁴ *(Grazer) Tagespost*, letn. 15, št. 9. 10. 1870, str. 19; *Beilage der »Presse«*, št. 283, 15. 10. 1870, str. 1.

¹⁴⁵ *(Grazer) Tagespost*, letn. 21, št. 125, 1. 6. 1876, str. 4.

¹⁴⁶ *(Grazer) Tagespost*, letn. 20, št. 120, 30. 5. 1875.

drugega avtorja, podpolkovnika Jägerja,¹⁴⁷ naprava za taljenje snega.¹⁴⁸ Vsaj štiri izume je patentiral – slušno cev kot pomoč naglušnim za dobo petih let,¹⁴⁹ nastavljen klavirski stolček za eno leto,¹⁵⁰ varnostno škatlico za vžigalice za dve leti¹⁵¹ in za eno leto še preprosto pripravo za šiljenje svinčnika.¹⁵² Verjetno je odveč pripomniti, da se nič od naštetega ni globlje zapisalo v inovatorske anale, je pa Pistotnik kljub temu še na starost užival položaj nekakšnega staroste v domačem mestu. Rad se je udeleževal občasnih tehničnih razprav, denimo o varnosti mostov ali pa o na novo načrtovani osvetlitvi ure na grajskem hribu.¹⁵³ Svoj delež je prispeval tudi kot član upravne komisije v ustanovi, zadolženi za zdravniško oskrbo v Gradcu.¹⁵⁴

Labodji spev njegovih prizadevanj na področju oborožitvene tehnike je nastopil leta 1884, ko so v avstrijski vojski začeli s poskusnim uvajanjem repetirne puške. Epizoda je bila pravzaprav ganljiva: četrto stoletje po tistem, ko je Pistotnik armadi ponudil svojo repetirko, je poveljstvo končno sprevidelo potrebo po takem oborožitvenem sistemu. Pistotnikovi

Leta 1882 je Edmund Pistotnik po doslej zbranih podatkih patentiral svoj zadnji izum – vsaj na pogled ne posebej posrečeno pripravo za šiljenje svinčnika (© www.officemuseum.com).

prvotni prototipi razumljivo že davno niso bili več v igri in jih sam niti ni več skušal tržiti; prizorišče je pač nesporno osvojila tedaj zelo moderna repetirna puška sistema Mannlicher s škatlastim nabojnikom. Graški izumitelj je v jeseni svojega življenja vendarle ponudil vsaj dve neznatni novosti, s katerima bi lahko izboljšali zmogljivosti pehotnega orožja. Prva je bila minimalna, brez večjih stroškov izvedljiva modifikacija torbice za naboje, ki bi vojaku omogočila preprostejšo polnjenje orožja in večjo kadenco ognja, poleg tega pa je predlagal še izpopolnjeno konstrukcijo kartonske embalaže za strelivo.¹⁵⁵

Oslabel od starosti je Edmund Pistotnik 8. marca 1891 za vedno zatisnil oči.¹⁵⁶ Časopisi so se ga spomnili s kratkimi osmrtnicami, v katerih so poudarili njegovo izumiteljsko delo, to pa je bilo tudi vse.¹⁵⁷ Pistotnikovi inovatorski dosežki že tedaj niso bili več deležni posebnega zanimanja. V prihodnjih letih so hitro utonili v pozabo in tudi njegova vztrajna prizadevanja za izboljšave oborožitvene tehnike se niso obdržala v zgodovinskem spominu, saj so jih poznejši pisci bolj ali manj prezrli.

Ko je Anton Dolleccek leta 1895 sestavil še danes dobro znani in pogosto uporabljani zgodovinski pregled oborožitve habsburške monarhije, je predelavam strelnega orožja na zadnje polnjenje iz šestdesetih let 19. stoletja odmeril več strani. Pistotnika je v tem poglavju omenil le po imenu, čeprav se mu je zdelo vredno natančneje predstaviti številne druge, morda manj pomembne eksperimentalne različice iz tega časa.¹⁵⁸ Nič čudnega torej, da so mlajši rodovi Pistotnikove patente praviloma v celoti obšli. Tako se je ustvarilo zelo poenostavljeno, premočrtno dojemanje razvoja avstrijskega strelnega orožja od prednjače tipa Lorenz do Wänzllove predelave in Werndllove namenske enostrelke. Spomin na pisano vmesno dogajanje in živahen tehnični razvoj, h kateremu je nezanemarljivi delež prispeval upokojeni stotnik iz Gradca, je presenetljivo hitro zamrl celo v strokovnih krogih.

* * *

Za konec preostaja temeljno vprašanje – kaj je sploh ostalo od ustvarjalne zapuščine Edmunda Pistotnika in kakšna je resnična vrednost njegovih puškarskih dosežkov v perspektivi več kot stoletne zgodovinske oddaljenosti. Sodobniki so jih ocenjevali za dovolj pomembne, da so vsaj dvema Pistotnikovima prototipoma namenili častno mesto na stalni razstavi osrednje vojaškozgodovinske ustanove habsburške monarhije. Žal se ni ohranil nobeden od njiju. V

¹⁴⁷ (Grazer) Tagespost, letn. 21, št. 264, 21. 11. 1876, str. 3; letn. 21, št. 265, 14. 11. 1876, str. 4.

¹⁴⁸ (Grazer) Tagespost, letn. 21, št. 292, 16. 12. 1876, str. 4.

¹⁴⁹ (Grazer) Tagespost, letn. 21, št. 327, 17. 12. 1877, str. 2–3; Neuigkeits »Welt-Blatt«, št. 78, 4. 4. 1878, fol. 6r; Amtsblatt zur Wiener Zeitung, št. 50, 1. 3. 1879, str. 456; Amtsblatt zur Wiener Zeitung, št. 70, 25. 3. 1880, str. 589; št. 56, 10. 3. 1881, str. 465; št. 58, 11. 3. 1882, str. 454.

¹⁵⁰ Amtsblatt zur Wiener Zeitung, št. 272, 25. 11. 1880, str. 1046.

¹⁵¹ Amtsblatt zur Wiener Zeitung, št. 276, 30. 11. 1880, str. 1073; št. 293, 23. 12. 1881, str. 1250.

¹⁵² Amtsblatt zur Wiener Zeitung, št. 185, 12. 8. 1882, str. 306.

¹⁵³ (Grazer) Tagespost, letn. 21, št. 241, 15. 10. 1876, str. 4.

¹⁵⁴ Beilage zu Grazer Volksblatt, št. 52, 3. 3. 1888, str. 1.

¹⁵⁵ Die Vedette, letn. 16, št. 42, 25. 5. 1884, str. 331–332; letn. 16, št. 51, 25. 6. 1884, str. 404–405.

¹⁵⁶ Diözese Graz-Seckau, Pfarre Graz-Münzgraben, Sterbebuch V, 1. 1. 1866–31. 12. 1894, str. 772.

¹⁵⁷ Beilage zu Grazer Volksblatt, št. 56, 10. 3. 1891, str. 4; Wiener Zeitung, št. 57, 11. 3. 1891, str. 3.

¹⁵⁸ Dolleccek, Monographie, str. 102–103.

nepopisnem uničenju, ki je doletelo dunajski Vojnozgodovinski muzej v letih 1944/5, sta postala žrtvi bombardiranja ali brezobzirnega plenjenja.¹⁵⁹

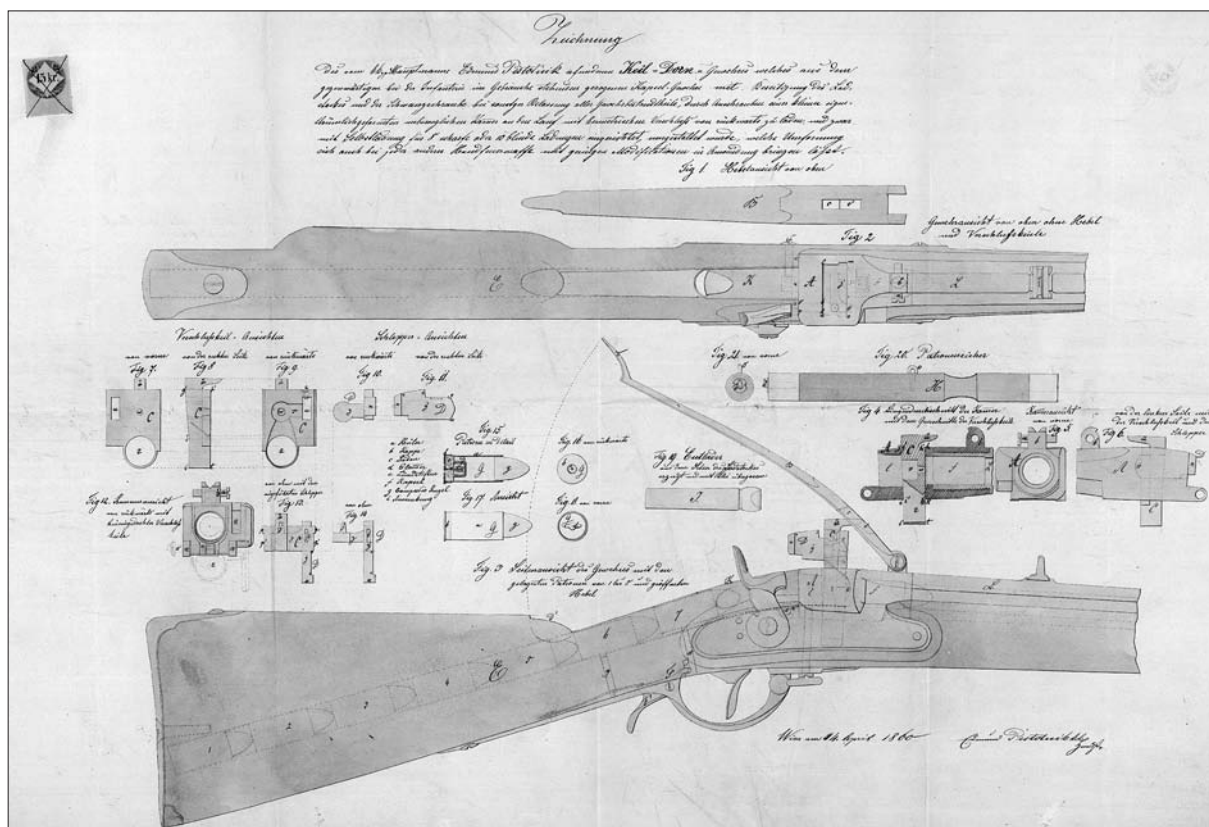
K sreči to ni pomenilo dokončnega uničenja Pistotnikove materialne zapuščine. Trije primerki njegovih pušk na zadnje polnjenje, repetirka po patentu iz leta 1860, enostrelka iz leta 1862 in dodelava sistema Wänzel, so po za zdaj še nepojasnjenih okoliščinah prišli v zbirko Narodnega muzeja Slovenije. Skupaj z odlično ohranjeno dokumentacijo iz Avstrijskega patentnega urada in številnimi podatki iz sodobnega časopisja nam omogočajo neposreden vpogled v konstrukcijo in tehnične zmogljivosti Pistotnikovih zasnov strelnega orožja na zadnje polnjenje. Tako jih lahko natančneje ovrednotimo v kontekstu puškarske tehnologije na pragu šestdesetih let 19. stoletja.

Patent iz leta 1860: repetirka s klinastim zaklepom

V Avstrijskem patentnem uradu shranjena dokumentacija z izčrpnim opisom in tehnično risbo

pojasnjuje, kako je ključne konstrukcijske značilnosti repetirke s klinastim zaklepom definiral sam izumitelj.¹⁶⁰ Za izhodišče je uporabil standardno vojaško puško M 1854 tipa Lorenz. Veliko večino originalnih komponent je obdržal, odstranil oziroma zamenjal pa je le nekaj bistvenih delov: kladivce, zaporni čep, privit v konec cevi, in netilno cevko za inicialne kapice. Hkrati je seveda odpadla potreba po nabijalni šibiki, netilnih kapicah in torbici zanje, pa tudi izvlečnika za odstranjevanje krogel iz cevi, ki je bil dotlej obvezni del pribora, ni bilo več treba nositi s seboj.

Na odrezani zadek cevi je Pistotnik trdno privil komoro, izdelano v enem kosu iz bele temprane litine (*Weisseisen*).¹⁶¹ V komoro je bil vrezan utor, v katerem se je po navpični osi premikal klinasto oblikovan zaklep. Uporabnik je lahko zaklep odprl ali zaprl s premikom vzvodne ročice, s tečajem pritrjene na zadnji del cevi. Zaklep je vseboval še en premični del, t. i. tolkač (*Schlepper*) z udarno iglo. Ko je strelec navel kladivce in pritisnil na sprožilec, se je udarec kladivca prenesel na tolkač, sunek udarne igle v netilno

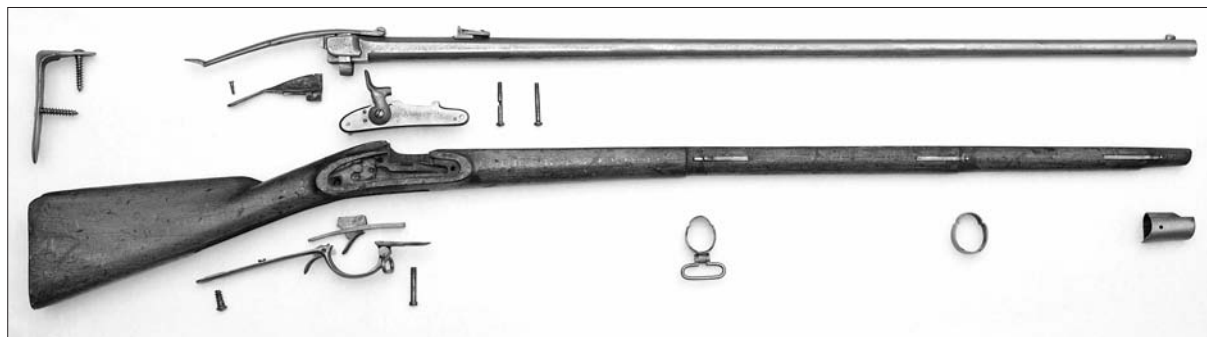

Čudovito izdelana tehnična risba iz patentne dokumentacije za Pistotnikovo repetirno puško (Patentamt, Privilegium No. 7021).

¹⁵⁹ Osebna korespondenca s pristojnim kustosom ing. mag. Thomasom Ilmingom, julij 2018.

¹⁶⁰ Patentamt, Privilegium No. 7021, Opis repetirne puške Edmunda Pistotnika, 1860 april 14., Dunaj.

¹⁶¹ Za pomoč pri pravilnem prevodu tega izraza se zahvaljujem prof. dr. Petru Fajfarju z Oddelka za materiale in metalurgijo Naravoslovnotehniške fakultete v Ljubljani.

Prototip iz zbirke Narodnega muzeja Slovenije, razstavljen na osnovne sklope (NMS, inv. št. N 36902, foto: Tomaž Lazar).

Zaklep puške v odprtem položaju (NMS, inv. št. N 36902, foto: Tomaž Lazar).

kapico na dnu naboja pa je nato povzročil detonacijo smodniškega polnjenja.

Strelec je lahko naboje v ležišče cevi vlagal posamično, lahko pa je puško polnil iz cevastega nabojnika, vložnega v izvrtino v kopitu. To je storil s pritiskom na sprožilcu podoben jeziček, pritrjen na zadnji del okrova dejanskega sprožilca. V nabojnik, izdelan iz tankostenske železne cevi, je lahko drug za drugim nalezlo do sedem ostrih ali devet slepih nabojev. Nabojnik se je v prednjem delu, na vratu kopita, nadaljeval v odprtino z uvodilom nabojev. Skozi to uvodilo je strelec lahko napolnil nabojnik ali pa iz njega skozi dvignjeni zaklep v ležišče vložil novi naboj in puško pripravil za strel.

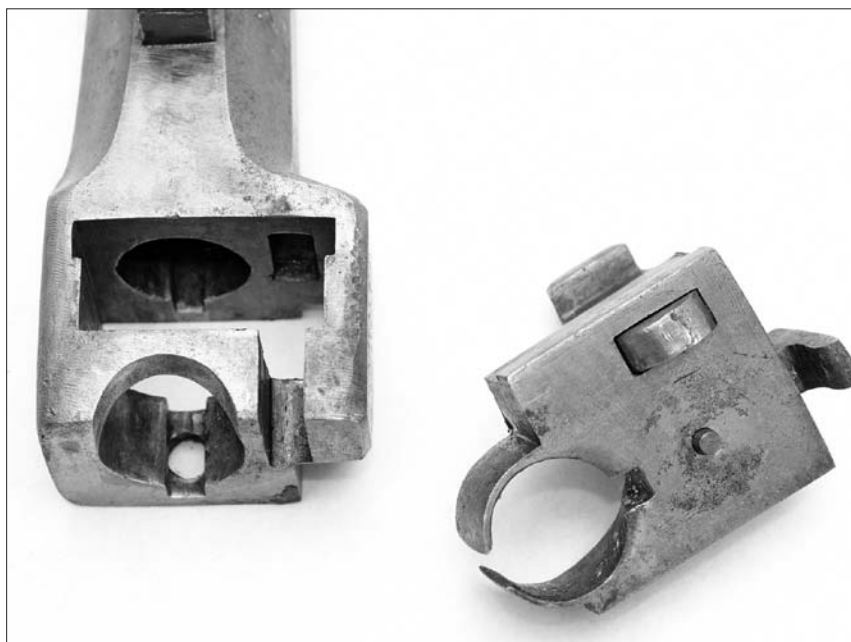
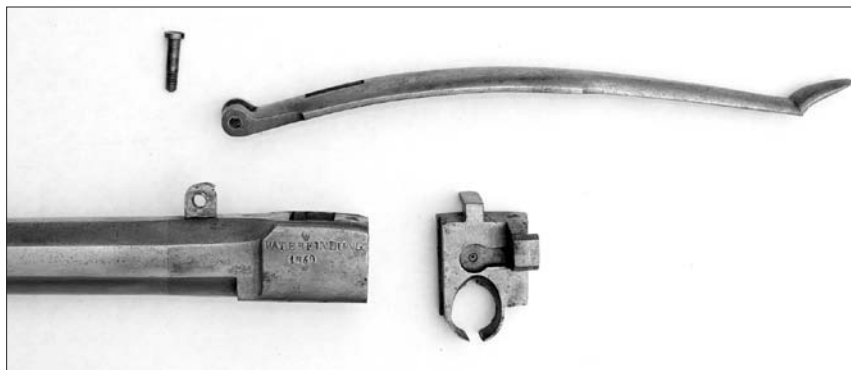
Puška je bila prirejena za enovito strelivo lastne, dokaj zapletene konstrukcije; glede na izmerjene dimenzije ležišča naboja bi ga v sodobnem besednjaku označili kot 14 x 36 R.¹⁶² Tulec je bil izdelan iz

dveh kovinskih delov – tanke, brezšivne medeninaste cevke, na spodnjem delu zaprte s kapico iz močnejše medeninaste pločevine z razširjenim robom v zadku, da naboj ne bi zdrknil skozi cev. Dno kapice je bilo v sredini preluknjano, z notranje strani pa je bil vanj vstavljen valjast zamašek iz trpežne lepenke. V sredini tega zamaška je bil vrezan kanal, kamor je bila natečena medeninaste žice natakljena klasična netilna kapica. V zamašek iz lepenke je bila pričvrščena z majhno sponko iz debele medeninaste žice.

Tulec je vseboval 50 granov smodnika, torej malenkost manj kot standardno polnjenje prednjače M 1854 (55 granov). Vanj je bila vstavljena enaka »kompresivna« krogla kot pri Lorenzovi predhodnici, le da je bila spodaj malenkost stisnjena in ovita v namaščeni papir. Na ta način so se balistične lastnosti izstrelka menda občutno izboljšale. Tulec je bil iz-

¹⁶² Mere tulca so bile torej malenkost daljše od pozneje uvede-

nega enovitega streliva 14 x 33 R za predelavo po sistemu Wänzel.

Poglavitni deli zaklepa: komora z ležiščem za naboj, vzvodna ročica in klinasti blok s »tolkačem« (NMS, inv. št. N 36902, foto: Tomaž Lazar).

Odprtina za cevasti nabojnik v kopitu (NMS, inv. št. N 36902, foto: Tomaž Lazar).

Pogled v notranjost odprtega zaklepa. Pozneje dodano, poenostavljeno uvodilo naboja je na dnu opremljeno s podolgovatim utorom, ki sega vse do ležišča naboja. Tu je bil verjetno nameščen preprost mehanizem za izvlek tulca (NMS, inv. št. N 36902, foto: Tomaž Lazar).

delan dovolj robustno, da ga je bilo mogoče po strelu očistiti in ponovno napolniti; uporabiti ga je bilo mogoče od deset- do dvanajstkrat. Povsem na koncu so telo tulca še pazljivo oblepili z dobro namaščenim papirjem. Pravilno izdelan naboj je bil povsem odporen na neugodne vremenske razmere in mu ne bi škodilo niti potapljanje v vodo.¹⁶³

Zaklep ni vseboval nobenega mehanskega elementa, ki bi po strelu samodejno izvrgel prazni tulec. Za ta namen je Pistotnik razvil zelo preprosto orodje, izvlečnik (*Auszieher*) v obliki lesene paličice s kovinskim kaveljčkom. Strelec je to orodje potisnil skozi odprti zaklep vse do roba tulca, dokler se ni kaveljček izvlečnika zataknil za centrični utor v dnu kanala za netilko. Nato je lahko z obratom in potegom orodja izvlekel izpraznjeni tulec. Če pa bi se med streljanjem v cevi zataknila krogla, bi jo lahko izbil tako, da je skozi ustje navpično zasukane cevi spustil drugo posebno orodje, s svinčcem obtežen izbijač, in tako potisnil svinčenko v obratni smeri skozi zaklep.

Puška N 36902 iz zbirke Narodnega muzeja Slovenije je bila prvotno izdelana natanko po opisanem načrtu, toda pozneje so jo še enkrat predelali. Cevasti nabojnik iz kopita puške so odstranili in večji del odprtine skrbno zaprli z lesenim zamaškom. Prvotno uvodilo nabojev so zamenjali z nekoliko preprostejšo različico. Jeziček na okrovu sprožilca so sicer ohrani-

li, a je izgubil prvotno funkcijo podajanja streliva iz nabojnika. Po tej modifikaciji je iz repetirke nastala enostrelka, sicer pa so vsi drugi deli zaklepa oziroma mehanizma ostali enaki, prav tako način delovanja.

Namen te modifikacije je bil bržkone dvojen – po eni strani poenostaviti ustroj orožja z odstranitvijo nabojnika kot potencialno problematičnega sestavnega člena. Po drugi strani so na novo oblikovano uvodilo naboja na dnu opremili s podolžnim utorom, ki se je nadaljeval tudi skozi zaklep. Zelo verjetno je bil v ta utor dodan nov element, ki pa se ni ohranil, in sicer integrirani izvlečnik. Če naša hipoteza drži, je bil ta dodatek pglavitni del na novo zasnovanega mehanizma za izmet tulca. Strelec bi ga najbrž aktiviral s potiskom jezička na okrovu sprožilca, žal pa se je od premičnih delov tega mehanizma ohranila le drobna listnata vzmet, nameščena pod utor v uvodilu naboja.

Praktično ovrednotenje in zgodovinski kontekst

O praktičnih zmogljivostih Pistotnikove repetirke puške najbolje pričajo preizkusi, izvedeni aprila 1860 pred strokovno komisijo, sestavljeno iz petih častnikov in delovodje dunajskega artilerijskega arzenala. Med obsežnim preizkušanjem so s puško izstrelili kar 2000 nabojev, rezultati pa so bili v splošnem zelo pohvalni. Enoviti naboji na centralni vžig so se odlično odrezali in so kljub za desetino manjšemu smodniškemu polnjenju dosegli enako prebojno moč kot konvencionalna prednjača tipa Lorenz. Poleg tega naj

¹⁶³ *Militär-Zeitung*, letn. 13, št. 51, 27. 6. 1860, str. 401.

bi Pistotnikovo strelivo bistveno manj onesažilo cev in se odlikovalo še po manjšem odsunu.¹⁶⁴

V eni od poskusnih serij je Pistotnik na 300 korakov oddaljeno tarčo v velikosti človeka, 2,6 x 6 čevljev, s šestimi strelji dosegel prav toliko zadetkov, in sicer vse v črno ali pa neposredno bližino sredine; kroglice so prebile do sedem zaporedno zloženih, za palec debelih desk.¹⁶⁵ Klasična perkusijska risanica tipa Lorenz je dosegla enako prebojnost, a veliko slabšo natančnost, saj je bilo treba za šest zadetkov v tarčo sprožiti kar 34 streliv. Najopaznejša razlika pa je bila seveda v kadenci ognja. Tu je Pistotnikova repetirka zmogla 12 streliv v minuti, Lorenzova prednjača pa le dva do tri.¹⁶⁶

Uspeh katere koli vrste ognjenega orožja kot celovitega oborožitvenega sistema je zelo odvisen od zmogljivosti streliva zanj. Tu je imel Pistotnik velikanske težave, saj v danem trenutku nikjer v habsburški monarhiji ni bilo uveljavljenega komercialnega ponudnika enovitih nabojev. Tehnologija izdelave takšnega streliva je bila leta 1860 še v povojih, in to celo v najnaprednejših orožarskih središčih zahodnega sveta. O kakršni koli standardizaciji konstrukcije enovitega naboja še ni bilo mogoče govoriti. Na tržišču so se pojavljale zelo različne eksperimentalne rešitve, od nabojev s trdnim kovinskim tulcem do takih v papirnatem omotu, ki je zgorel ob strelu. Niti to ni bilo jasno, kako namestiti netilko. Sprva se je zdelo, da bodo prevladali naboji z robnim vžigom, dolgoročno pa je – kot je Pistotnik pravilno predvidel – prihodnost pripadla strelivu na centralni vžig v trdnem kovinskem tulcu.

Tedanja tehnologija še ni osvojila strojne proizvodnje kovinskih tulcev s tehniko vleka ali katerega drugega primerne mehankega procesa. Zato je bil Pistotnik prisiljen svoje enovite nabojne sestaviti iz velikega števila delov. Na ta način je obšel poglobljene tehnične ovire, saj je izdelavo streliva v tehničnem smislu tako zelo poenostavil, da je bila izvedljiva celo v skromno opremljeni delavnici amaterskega mehanika brez posebnega orodja. Za množično proizvodnjo streliva pa je bila taka metoda neracionalna in preveč zamudna. To je bil gotovo eden od poglobljnih razlogov, zakaj avstrijska vojska v letu 1860 ni mogla resno razmišljati o uvedbi Pistotnikovega sistema.

Kar zadeva mehansko konstrukcijo njegove repetirne puške po patentu iz leta 1860, je bila nedvomno tisti dosežek, s katerim se je inovatorski stotnik najbolj približal odličnosti. V tem času je bil enoviti naboj še zelo mlada iznajdba in nikakor ni bilo

preprosto predvideti, v katero smer se bodo zasukali orožarski trendi. Za razliko od evropskih sodobnikov, ki so še pretežno eksperimentirali z naboji na robni vžig ali pa stransko netilko tipa Lefauchaux, se je Pistotnik naravnost vizionarsko odločil za predelavo risanice M 1854 z dviznim klinastim zaklepom in centralno nameščeno udarno iglo. Vendar to ne pomeni, da je bila Pistotnikova repetirka brez napak.

Že ob analizi patentnih načrtov, še bolj pa fizičnega primerka iz Narodnega muzeja Slovenije, hitro postane jasno, da imamo opraviti s teoretično zelo zanimivim, a še ne docela dovršenim konceptom. Prva, zelo resna šibka točka Pistotnikovega sistema je bržkone premalo masivna izvedba klinastega zaklepa, ki zapira ležišče naboja. Trdnost klinastega bloka zaklepa je še dodatno oslabil v sredini izvrtani utor velikega premera za pomični tolkač z integrirano udarno iglo; tudi konstrukcija tega elementa ni posebej posrečena, saj tolkač ni opremljen z vzmetjo, ki bi ga pri napenjanju mehanizma zanesljivo potisnila v pravi položaj.

Podobno zaskrbljujoče so že na pogled dokaj ohlapne tolerance sestavnih elementov v zaklepu. Reže med njimi so tako velike, da zaklep tudi ob uporabi dobro izdelanega enovitega streliva s kovinskim tulcem zagotovo ne bi v celoti zadržal povratnega izpusta smodniških plinov. Vprašljivo je, kako bi mehanizem deloval ob dolgotrajnejšem streljanju v bojnih razmerah, zamazan ne le s sajami črnega smodnika, temveč tudi z blatom ali prahom. Spregledati ne gre niti tega, da je klinasti blok v položaju odprtega zaklepa dvignjen nad raven cevi, torej povsem izpostavljen mehanskim poškodbam in umazaniji.

Odpiranje zaklepa je vse prej kot ergonomsko domišljeno. Vzvodna ročica se v spuščnem položaju tesno prilega vratu kopita, a jo mora uporabnik potisniti navzgor, če želi odpreti zaklep. Ker je ročica sama po sebi zelo ozka, gladka in se povsem zlije z zunanjo linijo kopita, na njej ni nobene točke, ki bi zagotavljala dober oprijem. Uporabnik jo še najlažje dvigne s potiskom palca, vendar je to precej nerodna, zaradi ostrih robov neprijetna rešitev. Pa tudi posebej smiselna ni, saj se pri odpiranju zaklepa nenehno bojujemo proti sili težnosti.

Nedomišljenost prototipa se zelo očitno kaže še v konstrukciji nabojnika. To je zgolj kovinska cev, vstavljena v kopito. V njej ni nobenega zadrževala, ki bi nabojne ustavilo na mestu. Če bi Pistotnikov cevasti nabojnik napolnili do konca, to ni posebna težava. Kakor hitro pa bi iz njega odstranili enega ali več nabojev, bi preostali prosto drseli naprej ali nazaj, pač odvisno od premikanja oziroma nagibanja puške. To zagotovo ni najustreznejša rešitev, kot je nemudoma opazila tudi strokovna komisija. Težavo bi zlahka rešili z vgradnjo spiralne vzmeti in hkrati zagotovili še zanesljivo podajanje nabojev v cev, kot so doumeli že Henry, Spencer in drugi zgodnji pionirji pušk s cevastim nabojnikom.

¹⁶⁴ *Militär-Zeitung*, letn. 13, št. 51, 27. 6. 1860, str. 401.

¹⁶⁵ S tem pridržkom, da bi se po mnenju nekaterih opazovalcev prebojnost Pistotnikovega streliva najbrž še povečala, če bi zanj uporabil namensko razvit izstrelak podolgovate oblike namesto obstoječe svinčenke za prednjačo Lorenz.

¹⁶⁶ *Militär-Zeitung*, letn. 14, št. 16, 23. 2. 1861, str. 123–124; *Grazer Zeitung*, št. 141, 22. 6. 1861, str. 1; *Cours-Blatt der Grazer Zeitung*, št. 46, 25. 2. 1861, str. 1.

V vsakem primeru je vprašljivo, kako zanesljivo bi deloval prenos streliva iz nabojnika v ležišče cevi. Mehanizem, ki naj bi opravljal to nalogo, je zasnovan tako elementarno, da vzbuja resne pomisleke. Nabojnik v praksi ni deloval prav učinkovito, kot je razvidno iz empirično dokazane kadence ognja. 12 strelav na minuto¹⁶⁷ se zdi veliko v primerjavi s perkusijskimi prednjačami. Toda že Dreysejeva iglenica ali pa kaka druga, malenkost mlajša vojaška enostrelka brez vgrajenega nabojnika je zmogla vsaj toliko, če ne še občutno več. Mauserjeva M 1871 je denimo omogočala 12 do 15 namerjenih strelav v minuti, bavarska puška M 1869 tipa Werder (znana kot *Blitzgewehr*) pa celo 20 do 24.¹⁶⁸ Pistotnikov nabojnik torej ni bistveno povečal ognjene moči, zato njegova puška v praksi ne bi pravzaprav ničesar izgubila, če bi ga preprosto odstranili in namesto repetirke ostali zgolj pri enostrelni zadnjači – natanko tako, kot se je na koncu zgodilo pri predelavi primerka iz Narodnega muzeja Slovenije.

Pravkar povedano še ni zadosten razlog, da bi Pistotniku odrekli izumiteljski talent. Vseeno je treba opozoriti, da je neodvisno od njegovih prizadevanj v natanko istem obdobju o stran Atlantika nastalo nekaj funkcionalno zelo podobnih, dolgoročno pa veliko uspešnejših konstrukcij strelnega orožja. Koncept pokončno usmerjenega zaklepa v obliki klinastega pomičnega bloka nikakor ni bil izključno Pistotnikova domisljica, saj je enako rešitev že leta 1859 patentiral Christian Sharps. Za razliko od avstrijskega kolega je gibanje zaklepa raje zrcalno preusmeril navzdol. Njegov zaklep s »padajočim blokom« (angl. *falling block*) se je aktiviral s potiskom vzvodne ročice na spodnji strani olesja, ki je hkrati prevzela nalogo okrova sprožilca. To je bila nesporno bolj praktična rešitev od Pistotnikove, imela pa je še eno pozitivno plat – blok zaklepa pri odpiranju ni bil izpostavljen nad cevjo, temveč se je varno spustil v notranjost zaklepnega mehanizma.

Spencerjeva repetirna puška M 1860 je imela v kopitu nameščen skoraj enak cevasti nabojnik kot Pistotnikova konkurentka, le da je bil bolj dodelan, opremljen z dolgo spiralno vzmetjo, ki je zagotavljala samodejno podajanje streliva v ležišče cevi. Tudi Spencerjeva konstrukcija je temeljila na navpično nameščenem zaklepu, a se je ta odpiral od zgoraj navzdol z vzvodno ročico na spodnji strani, podobno kot pri Sharpsovi konstrukciji.

Enako obliko vzvodne ročice je istega leta posvojila še ena legendarna ameriška konstrukcija, Henryjeva repetirna karabinka M 1860; z manjšimi izboljšavami je dozorela v še uspešnejšo Winchesterovo

različico M 1866. Pri tem orožju je bil cevasti nabojnik nameščen pod cevjo namesto v kopitu. Na ta način ga je bilo mogoče podaljšati in bistveno povečati njegovo kapaciteto, zato ne preseneča, da se enaka rešitev zlasti pri vzvodnih in poteznih repetirkah uporablja še danes.

Navpično potujoči zaklep z vzvodno ročico na spodnji strani je s patentom iz leta 1862 dodelal tudi ameriški konstruktor Peabody. Njegov sistem je bil veliko prikladnejši od Pistotnikovega in dovolj trden celo za uporabo posebno močnega enovitega streliva. V nekoliko posodobljeni obliki so Peabodyjev sistem leta 1871 posvojili v britanski armadi s slovito enostrelno risnico tipa Martini-Henry.

Pri vseh štirih konstrukcijah je ključno tudi, da so svojo vrednost množično potrdile v boju, in to že neposredno po nastanku. Sharpsove, Spencerjeve in Henryjeve puške so postale verjetno najbolj zaželeno orožje ameriške državljanske vojne, Peabodyjev sistem pa je v različnih izpeljankah še desetletja ostal eden najbolj razširjenih tipov vojaškega orožja na svetu. S takimi tekmeci se Edmund Pistotnik žal ni mogel primerjati, a je po drugi strani res, da jih v času razvoja in izboljšav svojega najpomembnejšega patenta niti ni imel možnosti spoznati od blizu.

Predelava iz leta 1862: enostrelka s preklopno komoro

Dve leti po patentiranju repetirne puške je Pistotnik predstavil novo konstrukcijo, izdelano na podlagi Lorenzove M 1854. Čeprav jo je zelo resno promoviral in je v nekem trenutku celo kazalo, da jo utegne uvesti avstrijska armada, je Pistotnik po doslej znanih podatkih ni uradno patentiral. Ali je izvorna tehnična dokumentacija še kod ohranjena, za zdaj ne vemo. K sreči lahko pomanjkanje arhivskega gradiva obidemo z natančnim pregledom primerka iz Narodnega muzeja Slovenije z inventarno številko N 36903, številne pomembne podrobnosti pa razkrijejo tudi časopisne objave.¹⁶⁹

Pistotnikov enostrelni sistem, po dveh letih snovanja javno predstavljen marca 1862, je v primerjavi z repetirko še manj posegel v originalno zasnovano risnico M 1854, saj je ohranil celo navojni čep. Izumitelj je zadnji del cevi nekoliko skrajšal, v njegov obod vrezal globok žleb, na vrhu pa prispajkal tečaj za preklopno smodniško komoro. Ta element v obliki zaprtega ležišča za naboj je bil na sprednji strani postružen v kónični rob, ki se je tesno prilegal žlebu na zadnji steni cevi, da bi preprečili uhajanje smodniških plinov. Na zgornjem desnem vogalu je bil na komoro pritrjen še nastavek z netilno cevko, namenjeno klasični inicialni kapici.¹⁷⁰

¹⁶⁷ Na preizkusih 10. julija 1866 je Pistotnik predstavil še eno repetirno zadnjačo, po vsej verjetnosti nekoliko prilagojeno izvedbo patenta iz leta 1860. Z njo je dosegel kadenco le osem strelav v minuti. (*Grazer*) *Tagespost*, letn. 11, št. 163, 13. 7. 1866, str. 4.

¹⁶⁸ Götz, *Die deutschen Militärgewehre*, str. 12.

¹⁶⁹ Gl. zlasti *Steiermärkisches Industrie- und Handels-Blatt*, letn. 13, št. 28, 19. 9. 1868, str. 133.

¹⁷⁰ *Militär-Zeitung*, letn. 15, št. 24, 22. 3. 1862, str. 190.

Pistotnikova predelava Lorenzove puške iz leta 1862 (NMS, inv. št. N 36903, foto: Tomaž Lazar).

Pogled na odprto smodniško komoro (NMS, inv. št. N 36903, foto: Tomaž Lazar).

Na spodnji del cevi je bilo pritrjeno žlebasto ležišče za preklopno komoro, ki se je nadaljevalo vse do nekoliko predelanega navojnega čepa. V to masivno zaporo na koncu cevi je bila prečno izvrtana luknja za os preklopne ročice na desni strani. V ležišče osi

so vrezali navpični utor, v katerem je potoval droben vzvodni trn, prečno privit v os ročice. Ta paličasti element je hkrati nalegel v utor, vrezan na zadku preklopne komore, in je opravljal ključno nalogo odpiranja oziroma zapiranja zaklepa. Ko je bila ročica

Pločevinasti vsebnik za netilne kapice. Njegovo ustje sega tik pod prožilni mehanizem (NMS, inv. št. N 36903, foto: Tomaž Lazar).

zaklepa zasukana navpično navzdol, je paličasti trn učvrstil preklopno komoro v vodoravnem, zaprtem položaju; puška je bila v njem pripravljena za strel. Če pa je strelec potisnil ročico naprej, v nasprotni smeri urinega kazalca, je po nekaj manj kot četrtini obrata sprostil zaporo komore. Sedaj je moral strelec komoro potisniti povsem naprej in vanjo potisniti papirnato patrono s smodniškim polnjenjem in kroglo. Postopek zapiranja zaklepa je sledil po obratnem vrstnem redu. Strelec je moral kladiyce prožilnega mehanizma napeti ročno in nato posebej nataktni inicialno kapico na netilno cevko. Da bi ta postopek trajal čim manj časa, mu je bil v pomoč preprost pločevinasti vsebnik s kapaciteto do 64 netilk, vstavljen v dolg kanal na spodnji strani olesja; ustje tega kanala se je odpiralo neposredno pod prožilnim mehanizmom.

Prototip iz Narodnega muzeja Slovenije je bil

očitno prirejen za konvencionalno papirnato patrono in inicialne kapice. Iz časopisja smo obveščeni, da je Pistotnik zadnjačo sistema 1862 preizkušal tudi z enovitim strelivom, in sicer tako z naboji v zgorljivem papirnem tulcu in vgrajeno netilko kot takšnimi s kovinskim tulcem.¹⁷¹ Sklepamo lahko, da je v teh primerih odstranil netilno cevko in jo nadomestil s preprosto udarno iglo, podobno kot pri številnih drugih predelavah prednjač na zadnje polnjenje, npr. angleškega sistema Snider ali avstrijskega Wänzel. Obstajala pa je vsaj še ena dodatna izpeljanka Pistotnikove zadnjače iz leta 1862, pri kateri se je preklopna komora odpirala nazaj namesto naprej.¹⁷²

¹⁷¹ (*Grazer*) *Tagespost*, letn. 9, št. 189, 20. 8. 1864, str. 2–3.

¹⁷² *Steiermärkisches Industrie- und Handels-Blatt*, letn. 13, št. 28, 19. 9. 1868, str. 133.

Praktično ovrednotenje in kontekst

Po resnično inovativni repetirki na enovito strelivo sistem iz leta 1862 pomeni velik korak nazaj. Zamisli za strelno orožje na zadnje polnjenje s preklopno komoro segajo zelo daleč v preteklost, globoko pred iznajdbo inicialnih kapic in enovitega naboja. Konstruktivsko zelo podoben model zadnjače je v oborožitev habsburških sil vstopil že leta 1770 s karabinko sistema Crespi.¹⁷³ Tudi med Pistotnikovimi sodobniki bi našli več puškarskih izumiteljev, ki so razvijali bolj ali manj identične sisteme na zadnje polnjenje. Na podoben način je delovala dvajset let starejša norveška *Kammerlader M 1842*, poleg pruske iglenice prva standardna vojaška puška na zadnje polnjenje. Še bližnjo vzporednico bi našli v večkrat omenjenem Lindnerjevem patentu iz leta 1859; oba pravkar omenjena modela sta bila enako kot Pistotnikov v osnovi prirejena za strelivo v papirnatem omotu in ločeno netilno kapico.

V primerjavi z obstoječo perkusijsko risanico tipa Lorenz je bila ključna prednost Pistotnikove predelave le v tem, da je strelec ni polnil skozi ustje cevi, temveč je smodniško polnjenje in kroglo vložil v odprto ležišče komore. Ta postopek polnjenja se po hitrosti in praktičnosti ni mogel kosati z naprednejšimi zadnjačami na enovite naboje, zlasti ne zato, ker je moral uporabnik pred strelom še vedno posebej nataktniti inicialno kapico na netilno cevko.

Tudi v tem primeru mehanska izvedba zaklepa ne vzbuja prav veliko zaupanja. Vrtljiva ročica za odpiranje zaklepa v spodnjem, zaprtem položaju ni kakor koli učvrščena, temveč se prosto premika. Na večji upor naleti šele, ko jo zasukamo nad vodoravno os, vendar s tem manevrom že odpremo zaklep. Takšna rešitev ni optimalna, saj je odpiralna ročica po eni strani nameščena preblizu masivnega kladivca, po drugi strani pa z nehotenim sunkom ali gibom roke, morda med napenjanjem kladivca, zlahka nezavedno odpremo zaklep že nabitega orožja. V tem primeru bo smodniško polnjenje morda izpadlo, vsekakor pa puška tisti hip ne bo pripravljena na strel.

Nadalje dodajmo, da je smodniška komora v položaju zaprtega zaklepa, torej z ročico navzdol, učvrščena v položaj zgolj na dveh točkah: spredaj le z majhnim tečajem, prispajkanim na cev, v zadnjem delu pa z vsega tri milimetre debelim navpičnim trnom, privitym v prečno os preklopne ročice zaklepa. Taka konstrukcija zagotovo ni primerna za vojaško orožje, ki mora biti prilagojeno najzahtevnejšim razmeram.

Toda največja slabost Pistotnikove zasnove iz leta 1862 je natanko tisto, kar je oviralo vse podobne poskuse zadnjač izpred dobe enovitega naboja. Brez elastičnega kovinskega tulca, ki se ob strelu za hip

samodejno razširi in prepreči izgubo smodniških plinov skozi zaklep, na ravni tehnološkega razvoja sredine 19. stoletja preprosto ni bilo mogoče izdelati zares učinkovitega, varnega strelnega orožja na zadnje polnjenje. Kot že marsikdo pred njim, je Pistotnik poskusil obiti to težavo s čim bolj tesnim stikom koncentričnega utora in kóničnega grebena med smodniško komoro in cevjo. A brez dodatnih tesnil takšna konstrukcija zagotovo ne bi mogla učinkovito preprečiti uhajanja smodniških plinov.¹⁷⁴

Skoraj neverjetno je, da ne laična ne strokovna javnost sprva nista prepoznali večine naštetih pomanjkljivosti. Kljub veliko manj ambiciozni zasnovi je Pistotnikova zadnjača iz leta 1862 sprožila še spodbudnejše odzive kot repetirka na enovito strelivo dve leti poprej. Časopisna poročila so jo povzdignila kar v orožarski dosežek *non plus ultra*, saj naj bi se odlikovala po izjemni zanesljivosti, natančnosti, preprosti konstrukciji in uporabi ter nezahtevni, poceni predelavi po ceni le 3 goldinarje na kos. K nizkim operativnim stroškom je prispevalo tudi, da je uporabljala enako strelivo kot perkusijska risanica.¹⁷⁵

Po hitrosti streljanja je ta konstrukcija nesporno prekašala prednjače, vendar pa se ni mogla enakovredno primerjati z naprednejšimi modeli na enovite naboje v kovinskem tulcu. Ker kadenca ognja ni bila posebna vrtilina nove puške, je Pistotnik skušal povečati njeno ubojnost s promoviranjem le malo prej razvitih »jurišnih nabojev«, napolnjenih s po štirimi izstrelki. Iz opisov je jasno, da je bilo puško mogoče prirediti za različne tipe streliva. Najcenejša možnost je bila uporabiti obstoječe papirnate patrone. Tem je moral strelec odtrgati dno, preden jih je vložil v komoro, nato pa na netilno cevko posebej nataktniti inicialno kapico. Med preizkusi julija 1866 so s puško dokumentirano dosegli 6 strelav oziroma – s kartečnimi naboji – 24 projektilov v minuti.¹⁷⁶ Po drugih podatkih naj bi kadenca znašala tudi 10 strelav v minuti, a v tem primeru skoraj zagotovo z uporabo enovitega naboja z integrirano netilko.¹⁷⁷

Ena od drobnih izboljšav, ki naj bi pripomogla k hitrejšemu polnjenju orožja s konvencionalnimi papirnimi patronami, je bil vsebnik za inicialne kapice, vstavljen v spodnji del olesja. Ta minorna rešitev je bila v tisku deležna nesorazmerno velike hvale, vendar je vse prej kot jasno, koliko bi prispevala k uporabnosti vojaške puške v realnih razmerah. Najbrž prav nič, saj bi bilo netilne kapice pač varneje nositi v ločeni torbici, kot so vojaki počeli že dotlej. V vsakem primeru bi bil Pistotnikov vsebnik na dnu olesja zelo občutljiv na poškodbe in umazanijo.

¹⁷⁴ Dolleczeck, *Monographie*, str. 102.

¹⁷⁵ (*Grazer*) *Tagespost*, letn. 9, št. 189, 20. 8. 1864, str. 2–3.

¹⁷⁶ *Die Debatte*, letn. 3, št. 188, 12. 7. 1866, str. 2; *Morgen-Post*, letn. 16, št. 189, 12. 7. 1866 str. 3; (*Grazer*) *Tagespost*, letn. 9, št. 189, 20. 8. 1864, str. 2–3; letn. 11, št. 163, 13. 7. 1866, str. 4.

¹⁷⁷ *Steiermärkisches Industrie- und Handels-Blatt*, letn. 13, št. 28, 19. 9. 1868, str. 133.

¹⁷³ Gabriel, *Die Hand- und Faustfeuerwaffen*, str. 49–51, 340–341, kat. št. 88.

Danes je težko razumeti, kako je lahko še sredi leta 1866 tako staromodni, v številnih pogledih že povsem presežen sistem orožja na zadnje polnjenje nastopal kot verodostojen kandidat za uvedbo v oborožene sile. Resnici na ljubo se je v letih 1865/6 enako primerilo zelo podobnemu Lindnerjevemu sistemu, ki je v primerjavi s Pistotnikovim osvojil še več zagovornikov. Oba sta nekaj časa veljala za favorita predvsem zato, ker sta ustrezala trenutnemu razmišljanju vodilnih krogov avstrijske armade. Po dojemanju vojaških teoretikov je bila namreč uvedba puške na zadnje polnjenje sama po sebi zelo tvegana, saj je pomenila vpeljavo nepreizkušene, potencialno problematičnega oborožitvenega sistema. Uvedba zadnjače, ki bi omogočala vsaj uporabo obstoječega streliva namesto dragih enovitih nabojev, naj bi to tveganje omilila, zlasti pa zmanjšala stroške. Tudi sicer je bil velik del strokovne javnosti pod vplivom pruske iglenice bolj naklonjen strelivu z zgorljivim papirnatim tulcem namesto trdnega kovinskega, saj je to tisti hip veljalo za (naj)boljšo rešitev.¹⁷⁸

Avstrijci pri takem razmišljanju niso bili popolnoma osamljeni. Enakemu trendu so sledili njihovi bavarski zavezniki, ko so v letu 1867 uradno uvedli predelavo perkusijske risanice tipa M 1858 Podewil po Lindnerjevem zgledu. Ta korak se je izkazal za zgrešeno odločitev, saj nova bavarska zadnjača ni dosegala niti zmogljivosti že precej zastarele Dreysejeve iglenice, zato so jo že dve leti pozneje nadomestili z neprimerno sodobnejšo enostrelko tipa Werder na strelivo s kovinskim tulcem.¹⁷⁹ Bavarska izkušnja nas opominja, da je imela avstrijska vojaška komisija prav, ko je zavrnila Pistotnikovo zadnjačo in se odločila za Wänzlovo predelavo oziroma postopni prehod na namensko enostrelko tipa Werndl.

Pistotnikova zasnova je bila sicer podobna Wänzlovi, po robustnosti, racionalnosti in kakovosti izvedbe pa zagotovo slabša navkljub njegovim trditvam o nasprotnem. Tu je prišla do izraza še ena temeljna razlika med tekmeci – tako Wänzlovo kot Werndlovo puško so zasnovali izšolani puškarji z dolgoletnimi izkušnjami in neposrednim industrijskim zaledjem. Po drugi strani je bil Edmund Pistotnik zgolj »domači mojster«, amater oziroma diletant v plemenitem pomenu besede, človek številnih, marsikdaj nedvomno pametnih zamisli, vendar brez pravega obrtnega zaledja ali lastnih proizvodnih zmogljivosti. Morebitnim naročnikom je lahko ponudil le nikoli povsem dokončane prototipe, ne pa realne, celostne rešitve, kako večstotisočglavo armado karseda hitro opremiti z novim, brezhibno delujočim oborožitvenim sistemom.

Predelava sistema Wänzel

Ko se je avstrijska armada v začetku leta 1867 odločila za vpeljavo dolgocevnega strelnega orožja sistema Wänzel, je ta sklep naletel na različne odzive, a v splošnem ni sprožil ostrih polemik. Edmund Pistotnik se je znašel med razmeroma maloštevilnimi javno izpostavljenimi nasprotniki novega orožja. Očital mu je več resnih pomanjkljivosti, predvsem pretirano zapleteno, ne dovolj varno konstrukcijo zaklepa. Zato je na podlagi lastne enostrelke s preklapno komoro razvil nekoliko predelano različico Wänzlove puške in jo ponudil v presojo vojaški komisiji.

Pistotnik že formalno gledano ni bil najprimernejša oseba za verodostojno ocenjevanje konkurenčnega oborožitvenega sistema, vendar ga to ni odvrnilo od precej očitnih napadov na Wänzlov model. Največ kritičnih pomislekov je uperil proti načinu blokiranja preklapnega zaklepa. Ta se je zapiral s podolžnim trnom, nameščenim v izvrtino v prvotnem navojnem čepu na koncu cevi. V zaprtem položaju, torej pri spuščnem kladivcu, je trn štrlel naprej in je s prednjim delom nalegel v tesno prilegajočo se odprtino, izvrtano v čelu zaklepnega bloka. Ko pa je strelec napel kladivce, je trn hkrati pomaknil nazaj in sprostil zaklep, ki ga je bilo nato mogoče odpreti s potiskom navzgor.¹⁸⁰

Po mnenju graškega inovatorja je ta zasnova zaporni trn izpostavljala prevelikim obremenitvam. Poleg tega bi trn zaradi premalo vestnega vzdrževanja v terenskih razmerah utegnil zarjaveti in se zatakneti v ležišču. To bi zelo otežilo ali celo onemogočilo odpiranje zaklepa – z vse prej kot spodbudnimi posledicami za vojaka, ki bi ga taka težava doletela sredi boja. Pistotnik je zato predlagal zapiranje zaklepa z vrtljivo osjo, podobno kot pri svoji enostrelki iz leta 1862.¹⁸¹

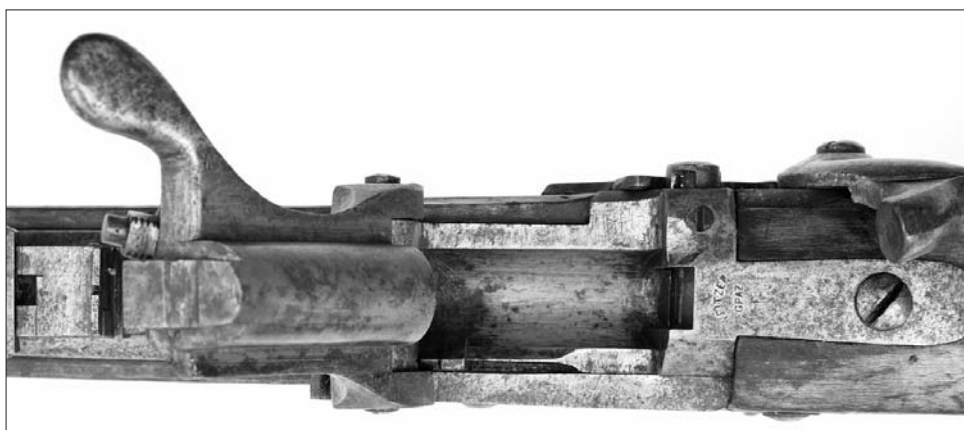
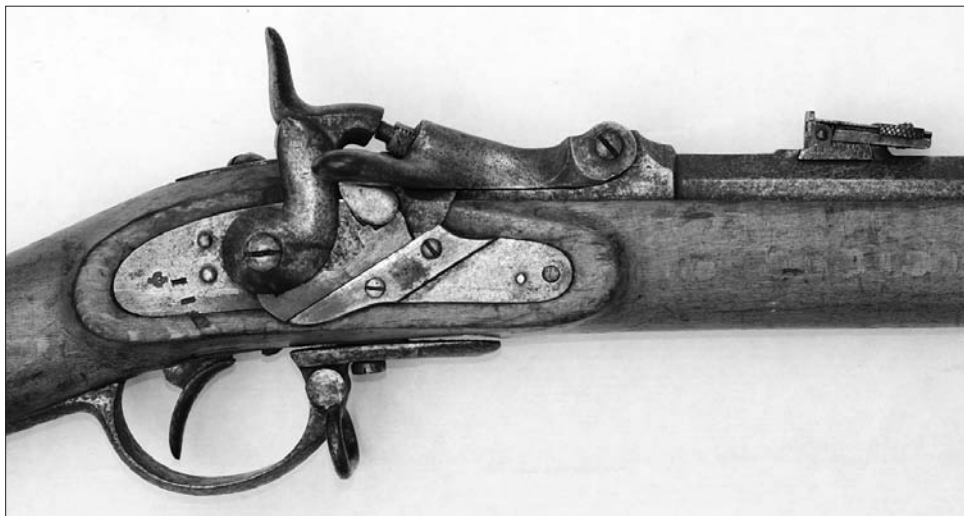
Njegova pobuda ni padla povsem na gluha ušesa. Navsezadnje je Pistotnik v tem času sodeloval z avstrijsko armado pri razvoju nove uniforme in pripadajoče opreme. Ugledni položaj mu je zagotavljal precejšnjo avtoriteto in odprl marsikatera vrata. Graška tovarna strojev in vozil Johanna Weitzerja je zato privolila v izdelavo poskusne serije Wänzlovih pušk s predlaganimi izboljšavami. To je za Pistotnika pomenilo dragoceno spodbudo. Prototipov mu ni bilo več treba izdelovati v amatersko opremljeni delavnici, temveč je dobil na razpolago zmogljivosti modernega industrijskega obrata, ki je imel že precej izkušenj z vojaško tehnologijo, ne nazadnje z izdelavo posebno kakovostne različice Lorenzove kratke risanice za lovske enote. Že v nekaj mesecih, sredi leta 1867, je sodelovanje obrodilo načrtovane sadove, saj so v

¹⁸⁰ *Steiermärkisches Industrie- und Handels-Blatt*, letn. 13, št. 28, 19. 9. 1868, str. 133.

¹⁸¹ *(Grazer) Tagespost*, letn. 12, št. 28, 2. 2. 1867, str. 3–4; *Steiermärkisches Industrie- und Handels-Blatt*, letn. 13, št. 28, 19. 9. 1868, str. 133.

¹⁷⁸ *(Grazer) Tagespost*, letn. 12, št. 28, 2. 2. 1867, str. 3–4.

¹⁷⁹ *Götz, Die deutschen Militärwaffen*, str. 12–13.

Pistotnikova predelava sistema Wänzel (NMS, inv. št. N 38483, foto: Tomaž Lazar).

Weitzerjevi tovarni izdelali manjše število eksperimentalnih pušk.¹⁸²

Eno od njih hranimo v zbirki Narodnega muzeja Slovenije pod inventarno številko N 38483. To orožje je v primerjavi z drugima Pistotnikovima prototipoma tehnično manj zanimivo, saj prinaša zelo malo izvirnih novosti. Opazno pa ju presega po kakovosti izdelave; očitno je, da je nastalo v profesionalni puškarski delavnici s tedaj vrhunskimi proizvodnimi zmogljivostmi.

Muzejski primerek se v vseh temeljnih točkah zgleduje po Wänzlovi predelavi dolge pehotne risavnice Lorenz M 1854/67. Edino omembe vredno odstopanje je opaziti pri izvedbi zapornega mehanizma. Namesto vodoravnega trna to nalogo opravlja vrtljiva os, prečno nameščena skozi navojni čep cevi. S kladivcem jo povezuje preprosta drsna letev na zunanji strani prožilnega mehanizma. V sredini navojnega čepa je izrezan plitev štirikotni utor, skozi katerega

poteka zaporna os. Na tem mestu je izpostavljeni del osi deloma pobrušen, s presekom v obliki črke D. V položaju zaprtega zaklepa, pri spuščnem kladivcu, je okrogli del osi pomaknjen naprej in tesno nalega v utor na koncu zaklepnege bloka. Ko napnemo kladivce, se os zavrti za 90°, s tem pa se pobrušena ploskev osi pomakne naprej in sprosti zaporo zaklepa. Preklopni blok sedaj lahko potisnemo navzgor in odpremo zaklep.

Praktično ovrednotenje in kontekst

Pistotnikova modifikacija sistema Wänzel gotovo ne sodi med inovacije enakega ranga kot njegova repetirna puška in zadnjača s preklopno komoro. Če je šlo v prvih dveh primerih za izvirni, domiselni, celo revolucionarni preobrazbi Lorenzove prednjače, je bila njegova konstrukcija iz leta 1867 zgolj drobna konstrukcijska sprememba Wänzlove predelave. O intenzivnejših praktičnih preizkusih tega orožja ne poznamo podrobnejših podatkov. Winter sicer trdi, da ga je vojaška komisija ocenila kot »izredno« in »zelo smiselno« izboljšavo, vendar je treba takšne iz-

¹⁸² (Grazer) *Tagespost*, letn. 12, št. 212, 15. 9. 1867, str. 3; *Steiermärkisches Industrie- und Handels-Blatt*, letn. 13, št. 28, 19. 9. 1868, str. 133.

V letih 1866/7 se je na tržišču pojavilo več sistemov predelave perkusijskih prednjač na zadnje polnjenje, ki so očitno prekašale že zelo staromodno Pistotnikovo enostrelko na papirnate patrone. Poleg Wänzlovega je velik uspeh dosegel patent ameriškega izumitelja Jacoba Sniderja. Na fotografiji Sniderjeva predelava puške M 1861 Springfield za osmansko armado (NMS, inv. št. N 36899, foto: Tomaž Lazar).

jave jemati z rezervo. Dovolj povedno je, da je armada ostala pri prvotni različici Wänzlove puške, ne da bi sprejela katero koli od novosti, ki jih je predlagal Pistotnik.

Ambiciozni graški izumitelj je verjel, da mu je uspelo »bistveno« izpopolniti Wänzlovo puško, ponostaviti njen ustroj in zagotoviti bolj zanesljivo, varnejše delovanje. Posebej je poudarjal, da njegova zasnova ne zahteva večjega poseganja v prožilni mehanizem niti ne v olesje obstoječe Lorenzove puške. Pri Wänzlovi predelavi je bilo namreč treba zaradi vgradnje dodatnih elementov v notranjosti mehanizma nekoliko povečati izrez v notranjosti olesja, kar je posledično oslabilo trdnost kopita.¹⁸³

Zelo vprašljivo pa je, koliko lahko pri novih rešitvah res govorimo o izboljšavah. Puške sistema Wänzel so se v praktični uporabi izkazale za zadovoljivo, dovolj trpežno orožje. Zaporni trn zaklepa je svojo nalogo dobro opravljal in zagotovo ni pomenil take šibke točke, kot je trdil Pistotnik. Kar zadeva nevarnost rjavenja, njegova rešitev z vrtljivo osjo ni bila prav nič preprostejša za vzdrževanje. Še bolj problematična je bila povezava kladivca in osi z zunaj nameščeno drsno letvijo. Ta mehanski element je bil povsem izpostavljen vlagi, umazaniji in poškodbam. Pri Wänzlovem sistemu takšnih težav ni bilo, saj so bili vsi drobni premični deli mehanizma varno zaprti v notranjosti orožja. Zato je bilo treba iz olesja res odstraniti nekaj več materiala, a to še zdaleč ni nepopravljivo okrnilo trdnosti kopita.

Napori, vloženi v dodelovanje konkurenčne puške, se Pistotniku torej niso izplačali. Čeprav je pri oblasteh trenutno užival nekaj posluha in je pri projektu sodeloval z enim vodilnih graških visokotehno-

loških podjetij, se mu Wänzlovega sistema v resnici ni posrečilo bistveno izboljšati. Njegove rešitve so v najboljšem primeru prinašale nekoliko poenostavljeno zasnovo mehanizma in izboljšave nepomembnih podrobnosti, v najslabšem primeru pa so bile konstrukcijsko manj domišljene in manj robustne od izvirne Wänzlove predloge.

Izkupiček izumiteljskega življenja

Edmund Pistotnik je med sodobniki, zlasti tesnimi prijatelji in venomer naklonjenimi podporniki iz domačega okolja, veljal za neutrudnega, celo genialnega inovatorja, spretnega mehanika, odličnega izdelovalca maket oziroma modelov. Ustvarjalno energijo je vlagal v zelo raznovrstne cilje, njegove iznajdbe pa naj bi se v splošnem odlikovale predvsem po preprosti, zanesljivi, poceni konstrukciji.

Natanko te lastnosti naj bi zaznamovale tudi nove tipe ročnega strelnega orožja na zadnje polnjenje, ki jih je razvijal predvsem v šestdesetih letih 19. stoletja. Skupaj naj bi jih izumil blizu štirideset – od takšnih s klinastim in preklopnim ali loputastim zaklepom do repetirk in revolverjev. Večino je priredil za enovite naboje na centralni, redkeje robni vžig, in sicer bodisi takšne s trdnim kovinskim ali pa zgorljivim papirnatim tulcem.¹⁸⁴ Med temi rešitvami je bilo več takšnih, ki niso presegale ravni gole kuriozitet. Toda njegova repetirka iz leta 1860 je upravičeno vzbudila mednarodno zanimanje. Vsaj v domači državi je uspeh obetala tudi dve leti mlajša predelava Lorenzove prednjače.

¹⁸³ *Steiermärkisches Industrie- und Handels-Blatt*, letn. 13, št. 28, 19. 9. 1868, str. 133.

¹⁸⁴ *Steiermärkisches Industrie- und Handels-Blatt*, letn. 13, št. 28, 19. 9. 1868, str. 133–134; *Grazer Volksblatt*, letn. 2, št. 56, 10. 3. 1869, str. 3.

Lahko bi dejali, da je imel Pistotnik srečo, saj je živel v zlatem času industrijske revolucije, v katerem se je rodilo več temeljnih izboljšav ognjenega orožja kot kdaj koli prej ali pozneje. Trenutek za iskanje novih rešitev pri konstruiranju pehotnega orožja še nikoli ni bil tako ugoden, povrh tega pa je zgodnja upokojitev bolehnemu stotniku avstrijske armade omogočila, da se z vso energijo posveti inovatorskemu delu. Tudi po zaslugi precejšnjega čuta za samopromocijo je znal v domačem Gradcu dobro izkoristiti pomoč lokalnih medijev in domoljubno naravnane občinstva, ki je izume domačega inovatorja že vnaprej sprejemalo z malone brezpogojnim odobravanjem.

Pistotnikov prelomni patent za repetirno puško iz leta 1860 skoraj natanko sovpada z začetkom poglavitne razvojne faze modernega strelnega orožja. V tem času je večina vodilnih armad zahodnega sveta začela predelovati obstoječe perkusijske prednjače na zadnje polnjenje. Tako prirejene modele so le malo pozneje izpodrinile namenske konstrukcije enostrelnih zadnjač nekoliko manjšega kalibra, v osemdesetih letih pa repetirne puške z večstrelnim nabojnikom. Deset let pozneje se je črni smodnik umaknil brezdimni nitrocelulozi in strelivu še manjšega kalibra, v začetku 20. stoletja pa so dotedanje tope krogle postopoma zamenjali koničasti izstrelki z boljšim balističnim koeficientom. »Malokalibrska« repetirna puška je nato v kombinaciji s sodobnim strelivom kraljevala kot standardno pehotno orožje v obeh svetovnih vojnah. Bistvene izboljšave tega koncepta so sledile šele v štiridesetih letih 20. stoletja s pospešenim uvajanjem polavtomatskega orožja, brzostrelk na pištolsko strelivo in nastankom avtomatske (jurišne) puške, ki je vse do danes prevzela primat na področju pehotne oborožitve.

V tem presenetljivo hitrem razvojnem loku so Pistotnikovi izumi obtičali že na samem začetku. Repetirna puška iz leta 1860 se je še najbolj približala revolucionarnemu dosežku. Le še malo truda in spretnosti bi bilo treba, da bi izumitelj dodelal domiselni koncept in ga napravil bolj praktičnega za uporabo, pa bi iz prototipa lahko nastala tržna uspešnica. Žal Pistotniku tega cilja ni uspelo doseči. Morda mu je umanjala zadnja trohica genialnosti, ki loči resničnega vizionarja od anonimnih inovatorjev drugega razreda, lahko da mu je preprosto zmanjkalo vztrajnosti, s katero bi se prebil skozi zadnje ovire. Nemara še bolj odločilno je bilo, da vrednosti njegovega izuma niso ustrezno prepoznali ne v armadi ne v industriji. Brez takšne podpore Pistotnik ni mogel pričakovati preboja.

Leta 1862 je skušal ustreči anahronističnim zahtevam avstrijskih oboroženih sil z zelo drugačno, konvencionalnejšo predelavo puške M 1854. Ta sistem je nekaj časa veljal za resnega kandidata v boju za novo orožje avstrijske armade, vendar je temeljil na konstrukcijskih rešitvah zgodnejše generacije

zadnjač na papirnate patrone in je do leta 1866 že brezupno zastarel v primerjavi z novejšimi modeli. Tehnološko se je torej izkazal za slepo vejo, zato je Pistotnik nemara napravil napako, ko mu je posvetil toliko pozornosti, namesto da bi vztrajal z izboljšavami obetavne repetirke.

Njegov najprodornejši orožarski izum je za vedno obtičal na ravni prototipa s številnimi drobnimi pomanjkljivostmi in polovičnimi rešitvami. Takšne slabosti so pri povsem eksperimentalnem modelu še dopustne, pri orožju za vojaško rabo pa zagotovo ne. Bolj podjetniško naravnani inovator bi šibke točke verjetno prepoznal in jih skušal obiti – če ne drugače, z iskanjem kompetentnih sodelavcev iz puškarske obrti oziroma vojaške industrije. Toda Pistotnik očitno ni razmišljal na tak način. Tudi usoda velike večine njegovih preostalih inovacij kaže, da je bil predvsem velik tehnični zanesenjak, ki se je izumljanja novih rešitev loteval bolj iz lastne zabave kot prave poslovne vizije ali želje po zaslužku.

Vseeno bi Edmundu Pistotniku napravili veliko krivico, če bi vrednotenje njegovih orožarskih projektov končali s pretirano kritičnim tonom. Če pomislimo, da je že daljnega leta 1860 zgolj kot ljubiteljski mehanik razvil delujoči mehanizem repetirne puške in še presenetljivo moderno enovito strelivo zanj, je v danem trenutku prekosil najboljše, kar je imela na ravni oborožitvene tehnologije ponuditi habsburška monarhija, če ne celo vsa Evropa; zasenčili so ga kvečjemu še naprednejši ameriški sodobniki.

Ta ustvarjalni preblisk postane še bolj vreden občudovanja, če upoštevamo, da ga je Pistotnik dosegel sam, brez podpore preizkušene puškarske delavnice ali visokotehnološkega industrijskega obrata, in to v prostoru, ki je bil tehnično bistveno manj razvit od tedanjih globalnih orožarskih središč. Izuma ni znala ceniti niti armada, ki ji je nekoč pripadal. Njen miselni krog so obvladovali pretirano konservativni ljudje, nesposobni razumeti posledice aktualnega tehničnega razvoja, še manj prepoznati izjemne potenciale iznajdbe, ki se jim je ponudila skorajda sama od sebe.

V analih vojaškotehničnega razvoja je zato Edmund Pistotnik končal v dolgi vrsti izumiteljev, ki jim ni uspelo. A krivde za končni poraz gotovo ni nosil le sam; veliko vprašanje je, kaj vse bi lahko dosegel v bolj odprtem, naprednejšem okolju, dovetnejšem za spodbujanje zasebnih pobud in tehničnega inovatorstva. Vsekakor se zdi pošteno, da zagnanega koroškega izumitelja ne prepustimo popolni zgodovinski pozabi. Če drugače ne, že zato, ker se mu je po odmevnosti dosežkov uspelo uvrstiti v samo elito ustvarjalnih umov habsburške monarhije na vrhuncu njenega tehnološkega razvoja – čast, kakršno si je uspela prislužiti le resnično drobna peščica izumiteljev slovenskega imena.

Zahvala

Pri odkrivanju bolj kot ne pozabljene zgodbe Edmunda Pistotnika in njegovih izumov mi je nesebično priskočilo na pomoč več ustanov in posameznikov. Brez njihovega ključnega doprinosa bi bila tu objavljena raziskava neprimerno manj popolna. Na prvem mestu si zahvalo zaslužijo predstavniki arhivskih ustanov, na katere sem se obrnil s poizvedbami: Wilhelm Korinek iz knjižnice Avstrijskega patentnega urada (Österreichisches Patentamt) za digitaliziranje in posredovanje ključne arhivske dokumentacije, Maria Lampert iz Britanske knjižnice (British Library) za preverbo patentnih evidenc in dr. Jure Volčjak iz Arhiva Republike Slovenije za pomoč pri iskanju težko dostopnega časopisnega gradiva. S koristnimi nasveti in izčrpnimi preverbami arhivskih fondov sta mi izdatno pomagala še dva odlična domača strokovnjaka. Dr. Miha Preinfalk je zbral številne genealoške podatke o Edmundu Pistotniku in njegovi družini, dr. Miha Šimac pa pomembno gradivo iz dunajskega Vojnega arhiva (Kriegsarchiv). Obema iskrena hvala za ves trud!

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

- ÖStA – Österreichisches Staatsarchiv, Dunaj
 KA – Kriegsarchiv
 Pensionsprotokolle, Band VIII
 Qualifikationsliste 2493, Pistecky – Pistotnik
- Patentamt – Das Österreichische Patentamt, Bibliothek, Dunaj
 Privilegium No. 7021, Tom. X, Fol. 59
- Diözese Graz-Seckau
 Pfarre Bruck an der Mur, Taufbuch V, 1. 1. 1829–31. 12. 1841
 Pfarre Graz-Münzgraben, Sterbebuch V, 1. 1. 1866–31. 12. 1894
- Diözese Gurk
 Pfarre Klagenfurt-Dom, Geburtsbuch VI, 14. 9. 1820–22. 9. 1828; Geburtsbuch XIII, 23. 10. 1853–27. 12. 1858

ČASOPISI

- (*Grazer*) *Tagespost*, 1864, 1866, 1867, 1868, 1869, 1870, 1871, 1872, 1873, 1875, 1876, 1877.
 (*Linzer*) *Tages-Post*, 1866.
Abend-Beilage zur (Grazer) Tagespost, 1864.
Abendblatt zur (Grazer) Tagespost, 1868.
Abendblatt zur Münchener Zeitung, 1860.

- Amtsblatt zur Grazer Zeitung*, 1873, 1874, 1875, 1876.
Amtsblatt zur Klagenfurter Zeitung, 1861.
Amtsblatt zur Laibacher Zeitung, 1860, 1861, 1863, 1869, 1870.
Amtsblatt zur Wiener Zeitung, 1860, 1863, 1869, 1872, 1876, 1879, 1880, 1881, 1882.
Bamberger Neueste Nachrichten, 1869.
Beilage zu Grazer Volksblatt, 1888, 1891.
Beilage zum Österreichischen Soldatenfreund, 1850.
Beilage zur (Grazer) Tagespost, 1868, 1869, 1875.
Beilage zur Augsburger Postzeitung, 1866.
Beilage zur Gemeinde-Zeitung, 1870.
Birmingham Daily Post, 1860.
Bristol Daily Post, 1860.
Cours-Blatt der Grazer Zeitung, 1861.
Das Vaterland, 1864, 1866.
Der Kamerad, 1866.
Deutsche Blaetter, 1869.
Die Debatte, 1866.
Die Presse, 1866.
Die Vedette, 1884.
Fränkischer Kurier, 1869.
Fremden-Blatt, 1866.
Gemeinde-Zeitung, 1865, 1866, 1869.
Grazer Abendspost, 1864.
Grazer Volksblatt, 1869, 1872, 1873, 1875.
Grazer Zeitung, 1859, 1860, 1861, 1872, 1875.
Illustrierte Zeitung, 1860.
Innsbrucker Nachrichten, 1866.
Klagenfurter Zeitung, 1860, 1867.
Laibacher Zeitung, 1858, 1865
Militair-Wochenblatt, 1873.
Militär-Zeitung, 1857, 1860, 1861, 1862, 1863, 1864, 1866.
Morgen-Post, 1866.
Neue Illustrierte Zeitung, 1876.
Neues Fremden-Blatt, 1866.
Neuigkeits »Welt-Blatt«, 1878.
Österreichische militärische Zeitschrift, 1860, 1861.
Österreichischer Soldatenfreund, 1849.
Steiermärkisches Industrie- und Handels-Blatt, 1868.
Tiroler Schützen-Zeitung, 1860.
Wiener Zeitung, 1865, 1891.
Wochenschrift des Gewerbe-Vereins in Bamberg, 1869.
Würzburger Stadt- und Landbote, 1860.

OBJAVLJENI VIRI IN LITERATURA

- Bilby, Joseph G.: *Civil War Firearms: Their Historical Background and Tactical Use*. Cambridge: Da Capo Press, 2005.
 Chant, Christopher: *Illustrated History of Small Arms*. Canterbury: Tiger Books, 1996.
 Dolleccek, Anton: *Monographie der k.u.k. österr-ung. Blanken und Handfeuer-Waffen*. Graz; Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1970.

- Edwards, William B.: *Civil War Guns*. Secaucus: Castle Books, 1978.
- Erben, Wilhelm: *Katalog des K. und K. Heeres-Museums*. Wien: K. und K. Heeres-Museum, 1899.
- Ezell, Edward C.: *Handguns of the World. Military Revolvers and Self-Loaders from 1870 to 1945*. New York: Stackpole Books, 1993.
- Fuller, Claud E.: *The Rifled Musket*. – Harrisburg: Bonanza Books, 1958.
- Gabriel, Erich: *Die Hand- und Faustfeuerwaffen der habsburgischen Heere*. Wien: Österreichischer Bundesverlag, 1990.
- Götz, Hans Dieter: *Die deutschen Militärgewehre und Maschinenpistolen 1871–1945*. Stuttgart: Motorbuch Verlag, 1994.
- Hirtenfeld, Jaromir in Hermann Meynert: *Oesterreichisches Militär-Konversations-Lexikon I*. Wien: Carl Gerold und Sohn, 1851.
- isti: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich* 31. – Wien: K. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1876.
- Kastl, Karl: *Moja doživetja z bojnega pohoda proti Prusiji leta 1866 / Meine Erlebnisse aus dem Feldzug gegen Preussen 1866* (ur. Miha Preinfalk). Ljubljana: Založba ZRC, 2016.
- Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthumes* 1843. – Wien: Kaiserl. königl. Hof- und Staatsdruckerei, 1843.
- Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthumes* 1847. – Wien: K.K. Hof- und Staats-Aerial-Druckerei, 1847.
- Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthumes* 1848. – Wien: K.K. Hof- und Staats-Aerial-Druckerei, 1848.
- Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthumes* 1850. – Wien: Kaiserl. königl. Hof- und Staats-Druckerei, 1850.
- Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthumes* 1853. – Wien: K.K. Hof- und Staatsdruckerei, 1853.
- Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthumes* 1854. – Wien: K.K. Hof- und Staatsdruckerei, 1854.
- Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthumes* 1859. – Wien: K.K. Hof- und Staatsdruckerei, 1859.
- Rosa, Joseph G.: *Colt Revolvers and the Tower of London*. London: Trustees of the Royal Armouries, 1988.
- Treuenfest, Gustav von: *Geschichte des kaiserl. und königl. Kärnthnerischen Infanterie-Regimentes Feldmarschall Graf von Khevenhüller Nr. 7*. – Wien: Verlag des Regimentes, 1891.
- Uhlig, Gottfried: *Handbuch zum Gebrauche in den Kompagnie-Schulen der kaiserlich-königlichen Infanterie-Regimenter*. Prag: Kath. Gerzabek, 1843.
- Wurzbach, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich* 22. – Wien: K. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1870.

S U M M A R Y

Forgotten inventor Edmund Pistotnik and his experimental rifles in the National Museum of Slovenia

In his days, Edmund Pistotnik (1823–1891) was one of the most recognizable technological innovators in the final period of the Habsburg Monarchy. At the zenith of the industrial revolution and amidst the swift advancements in military technology, he became particularly invested in the innovation of firearms. Even though he probably accomplished much more than any other innovator of Slovenian descent in this field, his role is now all but forgotten.

Edmund Pistotnik was born in the Carinthian village of Komelj (Kömmel) and in 1843 joined as a cadet the Seventh Infantry Regiment with its seat in Klagenfurt. After being gradually promoted to the rank of captain, he was compelled to retire already in 1860 due to poor health. Released from active duty as an officer, Pistotnik moved with his family to Graz and fully committed himself to technological innovation, which had been his hobby since the mid-1850s. Initially, he mainly developed ideas for innovative transport means, particularly watercraft, but also submarines and propeller aircraft.

Immediately upon retirement, Pistotnik invested all his energy in military technology and achieved the most visible breakthrough designing the metallic cartridge repeating rifle, patented in 1860. The said rifle was designed as a variant of the standard Austrian M1854 Lorenz percussion muzzle-loader with an added wedge-shaped vertical breech block and a tubular magazine holding seven rounds in the rifle buttstock. At the time of innovation, the rifle was considered one of the most advanced small arms constructions in Europe. In terms of technological accomplishment, it was second only to conceptually similar competitive systems from the United States of America, e.g. Sharps M1859, Henry M1860 or Spencer M1860.

Despite promising trials, the Austrian Army never put the new arms to use. So, two years later, Pistotnik invented the even simpler single-shot, breech-loading rifle adapted for a paper cartridge, for some time considered a serious candidate for a new rifle of the Austrian armed forces. Nonetheless, the army commission ultimately opted for the competitive systems Wänzel and Werndl. Although Pistotnik hoped to meet with some success at least with his proposed improvements for the Wänzel rifle, he was ultimately left with no other choice but to admit defeat. An amateur mechanic without his own production capacities, he could in no way position

himself as an equal rival to established rifle producers and state-of-the-art industrial plants.

Due to some unknown turn of events, three prototypes of Pistotnik's rifles – a slightly remodelled repeating rifle from 1860, a single-shot, trapdoor breech loader from 1862 and the modification of the Wänzel M1854/67 rifle designed five years later –

have been preserved in the National Museum of Slovenia. While they have remained unknown to the public until quite recently, the contribution at hand aims to offer a more detailed presentation of their action and draw attention to Edmund Pistotnik's wrongly overlooked role in the technological development in the Habsburg Monarchy.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 316.344.34(497.473)"18"

Prejeto: 6. 6. 2018

Tanja Gomiršek

dr., muzejska svetovalka, Goriški muzej, Grajska cesta 1, Kromberk, SI-5000 Nova Gorica
E-pošta: tanja.gomirsek@goriskimuzej.si

Pismenost kmečkega prebivalstva Goriških brd v 19. stoletju

IZVLEČEK

Prva šola v Goriških brdih je bila ustanovljena leta 1826 v Kojskem, v drugih krajih pa so šole ustanovljali po letu 1850. Do tedaj, pa tudi še kasneje, je bil pretežno del prebivalstva tega območja nepismen. Tu je živelo pretežno kmečko prebivalstvo, ki se je z obrtjo ukvarjalo zgolj kot z dopolnilno dejavnostjo. V družinah revnih slojev so za preživetje delali vsi člani. Znanje branja in pisanja jim je bilo težko dostopno, saj si stroškov šolanja niso mogli privoščiti. Le premožne družine so v 1. polovici 19. stoletja šolale za naslednike izbrane prvorojence oziroma sinove. Redke družine veleposestnikov in uradnikov so šolale tudi dekleta. Večino otrok so poučevali zasebni učitelji, dekleta pa so obiskovala šolo, ki so jo v Gorici imele sestre ursulinke. Samo nadarjeni učenci so svoje znanje izpopolnili na Goriški normalki. Visok družbeni položaj pismenih v skupnosti se je kazal v zasedanju pomembnih položajev oziroma opravljanju funkcij župana, svetnika, cerkvenega ključarja, zapriseženca pri popisu premoženja ter priče pri oporokah.

KLJUČNE BESEDE

kmečka družba, Goriška brda, pismenost, vaške elite, izobrazba žensk

ABSTRACT

LITERACY AMONG THE RURAL POPULATION OF THE GORIŠKA BRDA IN THE NINETEENTH CENTURY

The first school in the Goriška brda was founded at Kojsko in 1826 and in other places after 1850. Until then, and even afterwards, illiteracy was highly prevalent in the area. The population of the Goriška brda area was predominantly rural and as such engaged in crafts strictly as a complementary activity. In the poorest social strata, all family members were required to work to make survival possible. Unable to obtain the costly schooling, they could not afford to learn reading and writing skills. In the first half of the nineteenth century, only wealthy families could provide their first-born sons with education to become their successors. The few families of large estate owners and officials in the area also schooled their daughters. Most children received their education from private tutors and girls attended an Ursuline school in Gorica. Only talented pupils pursued further education at Gorica's normal school. The high social status that literate individuals enjoyed in the community was reflected, among others, in their occupying high positions or the offices of mayor, councillor, church caretaker or in serving as sworn witness to property inventory and witness to last wills and testaments.

KEY WORDS

rural society, Goriška brda, literacy, village elites, education of women

Uvod

Kmečko prebivalstvo Goriških brd je v 19. stoletju spadalo v različne socialne skupine, saj so bile nekatere družine lastnice zemlje, ki so jo obdelovale, druge so imele del zemlje v zakupu, veliko pa je bilo takih, ki so se preživljale z obdelovanjem zemlje, ki v celoti ni bila njihova last.¹ Zaradi razdrobljenosti in majhnih kmečkih obratov so družine svoje dohodka dopolnjevale z dninarstvom, dalj časa trajajočim služenjem v bližnjih in daljnih mestih, sekundarnimi dejavnostmi in storitvami, tihotapljenjem in prekupčevanjem.² Najmanj je bilo premožnih posestniških družin, ki so imele tako velika zemljišča, da jih niso obdelovale le same, temveč so posamezne kose ali kmetije oddajale v zakup. Pripadnost posameznemu družbeno-ekonomskemu in s tem socialnemu sloju družine je pogojevala različne poglede na izobraževanje otrok. Prav tako je bilo omogočanje šolanja povezano s stopnjo kulturne zavesti lokalnega duhovnika³ ter ustanovitvijo vaške šole. V prispevku smo se osredotočili na stanje pismenosti prebivalstva Goriških brd na podlagi sondažne analize pismenosti krstnih botrov dveh ekonomsko in geografsko različnih območij, današnje župnije Kojško in Kožbana.

Učitelji šole v Kojškem kmalu po prvi svetovni vojni: Ema Lenardič, Viktor Zgonik in Pavlina Kumar (fotografija last Željka Kumarja iz Kojškega).

¹ Gomiršek, *Spremembe*, str. 260.

² Gomiršek, *Gospodarska*, str. 43.

³ Od vseh naročnikov *Novic* na Goriškem sta bila v Goriških brdih do leta 1843 to le kojščanski župnik Miha Gomišček in leta 1848 Anton Gregorič, župnik v Steverjanu (Gabršček, *Goriški Slovenci*, str. 2–3).

Na primeru sondaže krajev župnije Kojško raziskujemo pismenost prometno prehodnega večjega kraja v času ustanovitve osnovne šole in že pred tem, na primeru župnije Kožbana pa stanje od središč odmaknjenega območja v 19. stoletju. Poleg tega raziskujemo, kakšne spremembe v pismenosti prebivalstva je prinesla ustanovitev osnovne šole. Pismenost je v ožjem pomenu besede sposobnost branja in pisanja, v širšem pa sporazumevalna zmožnost.⁴ Na podlagi podpisov posameznikov ne moremo z gotovostjo trditi, da so bili pismeni v najožjem pomenu besede. Iz zapisov v sočasni literaturi lahko razberemo, da so se nekateri naučili zgolj podpisati, drugi pa le najosnovnejšega branja in pisanja. Vsekakor pa lahko na podlagi sprememb števila podpisanih oseb sledimo splošnim družbenim spremembam v pisni kulturi kmečkega prebivalstva.

Za analizo župnije Kojško je bila izbrana edina ohranjena⁵ krstna knjiga iz prve polovice 19. stoletja.⁶ Kojško, kot so zapisali v 19. stoletju, »leži na okrajni cesti, po kateri poteka precej živahen promet, in ker je središče, v katerem imata sedež orožniška in finančnostražniška postaja, ima ta občina največje dohodka na občinski užitnini od vina, mošta, piva in žganja, in sicer povprečno več kot 3000 kron na leto.«⁷ Kraj je imel status trga⁸ oziroma večje vasi, v prvi polovici 19. stoletja je bil tu sedež krajevnega sodišča, kjer je bilo zaposlenih kar nekaj domačih in tujih uradnikov.⁹ Kojško leži v bližini mesta Gorica, ki je kot večje središče v svoj vplivni krog pritegovalo okoliške prebivalce, ki so na mestnem trgu dnevno prodajali zelenjavo, sadje, mleko in druge pridelke.¹⁰ Analiza treh krstnih knjig s severozahodnega dela Goriških brd, tj. območja župnije Kožbana, ki obravnavajo celotno 19. stoletje,¹¹ pa služi Kojškemu za primerjavo. Gre za težje dostopno višje ležeče območje, ki je bilo v večji meri poraščeno z gozdom in grmičjem ter je v 19. stoletju gravitiralo k Čedadu. Do razpada Beneške republike leta 1797 je območje delila meja.¹² Bil je odmaknjeno od takrat urejenih poti na višje ležečem delu Brd. Tu so se novosti, ki so se širile iz mesta na podeželje, uveljavile najkasneje. To lahko vidimo na primeru bivanjske kulture. Franciscejski kataster, ki je kratko opisal bivališča, je za celotna Goriška brda zabeležil, da so hiše kamnite in pokrite s strešniki, le za območje Kožbane in sosednjih vasi

⁴ Bešter-Turk, *Pismenost*, str. 58.

⁵ V jugovzhodnem delu Goriških brd, kamor spada tudi župnija Kojško, je zaradi soške fronte gradivo župnijskih arhivov pretežno uničeno.

⁶ ZA Koj, Libro de nati 1824–1853.

⁷ ASPG, Giunta provinciale, sez. II-52, busta 506, fasc. 1368 – Prošnja Jožefa Štekarja in drugih, 25. 3. 1906.

⁸ V Kojškem sta bila dva sejma letno: 25. aprila in 22. oktobra (Gabršček, *Kažipot*, str. 4 in 10).

⁹ Gomiršek, *Kojško in Brestje*, str. 70–74.

¹⁰ AST, CF, 678.

¹¹ ZA Kož, LB I, II in III.

¹² Marušič, *Brda in državne*, str. 120.

Učiteljica Pavlina Kumar je bila pogosto birmanska botra (fotografija last Željka Kumarja iz Kojškega).

je zabeleženo, da so nekatere hiše krite s strešniki, druge pa še s skrlami in slamo.¹³

Socialni in družbeni položaj botrov ter njihova pismenost

Družina si je tudi pri krstu utrjevala prijateljska, sorodstvena in druga razmerja, zato so ljudje otroku s posebno pozornostjo izbirali botre. Za otroka je bilo pomembno, da je za botra dobil nekoga, ki ga bo v bodoče varoval in mu ne bo odrekel potrebne pomoči. Izbira botrov torej ni bila naključna, saj so v sfero botrstva skušali pritegniti v prvi vrsti premožnejše sorodstvo ter pomembnejše prebivalce vasi ali celo drugih vasi. Posebne pozornosti so bili deležni sorodniki s premoženjem in brez lastnih potomcev,¹⁴ tudi

¹³ AST, CF, 215.

¹⁴ Od premožnih sorodnikov so pričakovali in bili deležni vsakodnevne materialne pomoči, ki so jim jo vračali s podporo in pomočjo v obliki dela. Premožni sorodniki so jim to vrnili tudi z volili v oporokah. Bogata vdova Marija Manfreda je tako nečaku Mohorju Lenardiču volila 100 goldinarjev, nečakinji Marici Lenardič 50 goldinarjev ter za leta zvestega

duhovniki.¹⁵ Primerjava poklicne oziroma socialne strukture staršev krščenih otrok (Preglednica 1) pokaže, da so bili botri krščencev (Preglednica 2) glede na starše enako ali višje socialno razvrščeni. Opazimo torej, kot že rečeno, da so bili za botre pogosteje izbrani bogatejši in vplivnejši vaščani, tj. obrtniki, uslužbenci na sodišču in posestniki.¹⁶

PREGLEDNICA 1: Poklicna struktura staršev novorojencev na primeru krstne knjige Kojško.¹⁷

Poklic	Število	%
Kmet	549	82,9 %
Zakupnik	6	0,9 %
Trgovec	4	0,6 %
Dninar	1	0,2 %
Uslužbenec sodišča	22	3,3 %
Posestnik	11	1,6 %
Obrtnik	59	8,9 %
Beračica	1	0,2 %
Vojak	3	0,5 %
Učitelj – organist	6	0,9 %
Skupaj	662	100 %

služenja še: štiri pare novih rjuh iz domačega platna, 12 prazničnih srajc, 12 prazničnih kril, novo posteljo, polnjeno z volno, 12 prazničnih in delovnih predpasnikov, nov suknjič iz sukna škrlatne barve, 6 novih naglavnih rut, 3 iz grobega in 3 iz finega platna, ter končno 6 parov suknjenih nogavic v barvi škrlata in 2 novi skrinji iz orehovine z okovjem s 6 prtiči, 2 prtoma ter prtom iz debelega in grobega platna; nečaku Mihaelu 50 goldinarjev, svakinji Agnes Maraž, rojeni Manfreda, 50 goldinarjev ter nečaku Valentinu, sinu Jožefa Maraža, 30 goldinarjev (ASG, LST, 104, 127).

¹⁵ 27. januarja 1832 je na zemljiškoknjižnem uradu vlogo za vknjižbo nepremičnin v Pevmi podal Jožef Kodermac. Nepremičnine je dobil z darilno pogodbo, ki so jo 20. decembra 1831 sestavili v Pevmi. Z njo mu je stric, duhovnik Andrej Kodermac, prepustil v last in gospodarjenje: približno polovico južnega dela stare kolonske hiše št. 94, ki jo deli zid, sezidan pred kratkim. Sestavljali so jo štirje prostori, in sicer podstrešek in kuhinja v pritličju ter soba in senik v nadstropju; pod streho je bila žitna kašča. Sem sta spadala tudi polovica dvorišča in star hlev, ki ga je že prej razdelil darovalec, poleg tega pa še sel njive s trtami, imenovan Grojna, pod št. 3 v velikosti 7 njiv in 168 tavol ter del njive s trtami št. 4 v velikosti 1 njive, oboje v Pevmi (ASG, LST, 172, 121).

¹⁶ Za botre so izbirali sorodnike in znance iz najpremožnejših družin, ki so jih poznali (Averso Pellis, L'infanzia, str. 58).

¹⁷ ŽA Koj, Libro de nati 1824–1853.

PREGLEDNICA 2: Poklicna struktura in kombinacije botrov novorojencev na primeru krstne knjige Kojško.¹⁸

Poklic botrov	Število	%
Kmet	421	63,4 %
Kmet – dekla	6	0,9 %
Kmet – kuharica	9	1,4 %
Kmet – obrtnik	84	12,6 %
Kmet – uslužbenec sodišča	13	1,9 %
Kmet – posestnik	6	0,9 %
Posestnik	23	3,4 %
Posestnik – obrtnik	13	1,9 %
Posestnik – uslužbenec	8	1,2 %
Posestnik – duhovnik	2	0,3 %
Obrtnik	27	4,1 %
Obrtnik – kuharica	7	1,1 %
Obrtnik – uslužbenec sodišča	18	2,7 %
Uslužbenec sodišča	16	2,4 %
Dekla – hlapec	3	0,5 %
Trgovec	3	0,5 %
Dacar – dekla	3	0,5 %
Sodnik – plemič	2	0,3 %
Skupaj	664	100 %

Iz gradiva krstne knjige je še razvidno, da so vsi starši, tudi posestniki, za botre svojim otrokom izbirali sorodnike, ki so imeli enak ali višji socialni status.¹⁹ Ob krstu otroka, čigar oče je bil posestnik, so bili botri vedno posestniki oziroma osebe z visokim položajem v družbi, v kateri so starši živeli. Tako sta premožna posestnika iz Kojškega Jožef Žigon in njegova žena Katarina pri hčerinem krstu leta 1840 za botra izbrala materinega sorodnika, duhovnika Antona Šviligoja, ter očetovo sestro Franciško, po kateri je krščanka dobila ime Franciška Marija.²⁰ Leta 1825 sta se kot botra pri krstu njune druge hčerke Karoline podpisala kojščanski sodnik dr. Carlo Flamio in dobroski gospod, grof Ludvik Catterini.²¹

PREGLEDNICA 3: Število in razmerje med spolom botrov v krstni knjigi Kojško.

Vsi vpisi	Botri	Botre
1391	643	748
100 %	46,2 %	53,8 %

PREGLEDNICA 4: Podpisi botrov in boter.

Razmerja	Skupaj	Podpisani botri	Podpisane botre
Vsi podpisi	179	157	22
Delež	100 %	87,70 %	12,30 %
Vsi vpisi	1391	643	748
Delež vseh vpisov	12,90 %	11,30 %	1,60 %

PREGLEDNICA 5: Najpogosteje podpisani botri v Kojškem.

Boter	Število vpisov	Poklic
Ludvik Lenardič	18	Sodni sluga
Sebastijan Mačus	13	Pisar sodišča
Henrik Marinič	8	Pisar sodišča
Dr. Carlo Flamio	8	Sodnik
Jožef Žigon	7	Aktuar ²²
Jožef Kumar	6	Organist, učitelj
Anton Kumar	5	Kmet
Jožef Cotič	4	Posestnik
Nikolaj Terkuč	2	Posestnik
Jožef Urbančič	2	Posestnik

PREGLEDNICA 6: Podpisane botre v Kojškem.

Botra	Število vpisov	Poklic
Ana Urbančič	5	Posestnica
Karolina Žigon	3	Posestnica
Katarina Konjedic	2	Posestnica
Ana Mačus	2	Posestnica
Katarina Žigon	1	Posestnica
Terezija Molga	1	Posestnica
Jožefa Battistig de Rothenfeld	1	Posestnica
Marija Battistig de Rothenfeld	1	Posestnica
Caterina de Flamio	1	Posestnica
Karolina Vendramin	1	Učiteljica
Ana Marija Gašparin	1	Posestnica
Uršula Gašparin	1	Posestnica
Katarina Kumar	1	Kmetica
Ana de Kunčič	1	Posestnica

Iz analize krstne knjige je razvidno dvoje: v 1. polovici 19. stoletja je v kmečkem okolju župnije Kojško pismenih malo prebivalcev, seveda bistveno več moških kot žensk. V luči ugotovitve, da so bili za botre pogosteje zaproseni premožnejši in uglednejši člani skupnosti in sorodstva, lahko trdimo, da je analizirana stopnja pismenosti nekoliko višja od dejanskega stanja. Podpisani botri in botre so bili člani vaskelne elite, kamor so spadali zlasti posestniki, premožni

¹⁸ ŽA Koj, Libro de nati 1824–1853.

¹⁹ V tem kontekstu so povezave in njihove mreže zaradi majhnega števila družin z visokim socialnim in družbenim statusom v posamezni skupnosti segale prek meja skupnosti.

²⁰ ŽA Koj, Libro de nati 1824–1853.

²¹ ŽA Koj, Libro de nati 1824–1853.

²² Aktuar (attuario) je bil zapisovalec sodišča (Valjavec, *Italijansko-slovenski*, str. 28). V našem primeru je aktuar več kot zgolj pisar, saj je opravljal tudi funkcijo notarja. Bil je zapisovalec oziroma pisec in pričal pri poročnih in darilnih pogodbah, oporokah in pobotnicah.

Jožef Kumar (sedi drugi z leve) je bil prvi učitelj šole v Kojškem in tudi cerkveni organist. Na fotografiji je posnet s cerkvenim pevskim zborom okoli leta 1870 (fotografija last Ane Štekar iz Kojškega).

kmetje ter pripadniki nekmečkih poklicev, ki so bili v našem primeru povezani s službami na krajevnem sodišču v Kojškem in z novonastalo šolo.

Prva krstna matična knjiga župnije Kožbana, ki zajema čas 1785–1826, kaže homogeno poklicno strukturo staršev in botrov. Starši so vsi opredeljeni kot kmetje, pri botrih pa ni večjih izjem: 831 je bilo vpisanih kmetov oziroma kmetič, dvakrat mejni stražnik – *soldato bancale* –, dvakrat dekla – *contadina serva* – in enkrat krojač – *sarto*. Podpisan ni bil noben boter oziroma botra. Prvi botrov lastnoročni podpis zasledimo šele v *Liber baptizatorum II* (1827–1852), in sicer se je 11. maja 1848 podpisal posestnik – *possidens* – iz Vrhovlja pri Kožbani *Giuseppe Camuscig*, ki je bil boter Tereziji Korečič iz Podpoznika; isti je bil boter še 8. septembra 1849 in 19. maja 1850. V prvi krstni knjigi se je 9. septembra 1849 podpisal le še kmet²³ – *rusticus* – Kristjan Sirk iz Slapnika, vsi ostali botri pa so se podpisali s križcem. Druga knjiga že kaže podrobnejše razslojevanje znotraj kmečkega prebivalstva: od vseh botrov so bili ti v 625 primerih

poklicno opredeljeni kot kmetje – *rustici* –, v devetih primerih je šlo za botra, ki je bil hlapec – *famulus* –,²⁴ enkrat zakupnik – *collonus* –, petkrat posestnik – *possidens* –, trikrat krčmar – *caupo* –, dvakrat zidar,²⁵ dva botra pa poklica nista navedla. Tretja krstna knjiga, ki zajema obdobje 1853–1899, je do leta 1882 med botri navedla 1056 kmetov, dve botri sta bili vaščanki – *vilici* –, enega zidarja – *aeditus* – ter dva posestnika – *possidens*. Novi administrator in od junija 1882 kurator, od novembra 1898 pa župnik – *parochus* – Jožef Golja je med botri ločil: 158 posestnikov – *possidens* – in 157 kmetov – *rustici*, omenja se še vaščanka ter zidar z ženo – *aeditus et uxor ejus*. Lahko rečemo, da se je v tem obdobju na Kožbanskem začela pospešena družbena in socialna diferenciacija. Po ustnih virih so družine konec 19. stoletja odkupovale svoje kmetije in napredovale v status kmetov,²⁶ ki jih je duhovnik označil za *possidens*.

²³ Lokalna terminologija je v preteklosti ločila različne statuse kmečkega prebivalstva. Izraz *kmet* je pomenil zakupnika, izraz *svovjak* je pomenil malega lastnika kmetije, izraz *posestnik* pa je pomenil lastnika večje kmetije, ki je del zemljišč navadno dajal v zakup.

²⁴ *Famulus apud Christianum Camuscig in Vercoglia, famulus in Kožbana, famula apud Christianum Blasig, famulus in Kožbana, famulus apud Christianum Veliscig ex Vertazbe, famulus apud Christianum Blasig in Kosbana, famulus in Senik, famulus apud Christianum Camuscig, famulus Christianus Veliscig in Vertazba.*

²⁵ *Cementarius ex Quisca in murarius.*

²⁶ Po pripovedovanju poročevalke, ki želi ostati anonimna, zapisa Tanja Gomiršek.

PREGLEDNICA 7: Poklic botrov v današnji župniji Kožbana v obdobju 1785–1826.

Poklic	Število	%
Kmet	831	99,3 %
Mejni stražnik	2	0,3 %
Hlapec/dekla	2	0,3 %
Krojač	1	0,1 %
Skupaj	836	100 %

PREGLEDNICA 8: Poklic botrov v današnji župniji Kožbana v obdobju 1827–1852.

Poklic	Število	%
Kmet/kmetica	625	96,6 %
Hlapec/dekla	9	1,4 %
Zakupnik	1	0,1 %
Posestnik	5	0,8 %
Krčmar	3	0,5 %
Zidar	2	0,3 %
Neopredeljeno	2	0,3 %
Skupaj	647	100 %

PREGLEDNICA 9: Število in razmerje med spolom botrov v krstni knjigi Kožbana.

Vsi vpisi	Botri	Botre
1377	686	691
100 %	49,8 %	50,2 %

PREGLEDNICA 10: Podpisi botrov in boter v Kožbani 1853–1899.

Razmerja	Skupaj	Podpisani botri	Podpisane botre
Vsi podpisi	139	122	17
Delež	100 %	87,80 %	12,20 %
Vsi vpisi	1377	686	691
Delež vseh vpisov	10,10 %	17,80 %	2,50 %

Po letu 1853 je lastnoročno podpisanih vedno več botrov; ti sprva večinoma niso z obravnavane-ga območja. Podpisan je Anton Marinič iz Kojškega, sledita Andrej Kral, kmet iz *Idria Canalis*, in Anna Bilinger *di Gorizia ancila*, ki sta bila botra Jožefi Sirk iz Slapnika. Pismenost se je na območju očitno le počasi povečevala: od 139 podpisanih botrov in boter je bilo le 17 žensk. Prva podpisana ženska je bila kmetica Ana Munih, ki je bila 23. junija 1879 botra dan prej rojenemu Janezu iz Podpoznika.²⁷ Med podpisanimi ženskami je bila tudi Marija plemenita Onesti, ki je bila skupaj z Nikolajem Fabricijem deklarirana kot *possidentes*. Ti dve botri nista bili iz župnije Kožbana, tako da so prve »domače« podpisane botre Katarina Korečič, Marija Erzetič in Neža Kamušič.

²⁷ Podpoznik je vas, ki je bila po drugi svetovni vojni pridružena vasi Brezovk (Zorzut, *Krajevni*, str. 199–200).

Mladeniča (desni Ladislav Terkuč) iz Kojškega, člana tamkajšnje čitalnice (fotografija last Vilme Starc iz Kojškega).

Sklenemo lahko, da je bila pismenost, še zlasti med ženskami, nizka ter da na območju očitno ni bilo veliko posestniških ali premožnih družin z nekmečkimi poklici. Prva šola v Kožbani, v katero so hodili otroci iz preučevanih vasi, razen iz Golega Brda in Brega, se namreč omenja šele leta 1870 – na njej je leta 1874 kot pomožni učitelj gotovo poučeval kar kurat Andrej Juh. Šola v Mirniku, ki so jo obiskovali otroci iz Golega Brda in Brega, pa se je odprla šele leta 1880 ali dve leti prej.²⁸ Nekatere premožnejše družine so svoje naslednike želele izobraziti. Janeza Piculina iz Golega Brda, rojenega 30. januarja 1848, so starši dali v uk k šolniku Quarmarju v Čedad. Ta je imel nekaj učencev, ki jih je za ustrezno plačilo poučeval ter jim nudil hrano in stanovanje. Deček se je tam naučil tudi furlanskega in italijanskega jezika.²⁹

²⁸ Tul, Briške šole, str. 206–207.

²⁹ Po pripovedovanju Danila Piculina, rojenega 1924, iz Golega Brda zapisala Tanja Gomiršek.

Razlike v pismenosti glede na razvitost območja in ustanovitev šole

Razlike v stopnji pismenosti med župnijama Kožbana in Kojsko pred ustanovitvijo šole in po njej v posameznem kraju pokaže tudi seznam naročnikov in podpornikov Koledarja Mohorjeve družbe v Celovcu. Leta 1883 so bili v Kožbani nanj naročeni: kurat Andrej Jug, njegova sestra Katarina Jug ter Jože Kamuščik.³⁰ V Kojskem je bilo bistveno drugače. Leta 1883 so bili kot naročniki navedeni župnik Miha Koršič, učitelj Henrik Leban, Neža Persolja, Ludvik Lenardič, Anton Marinič, Ciril Kumar, Anton Kumar, Andrej Bastjančič, Janez Štekar, Urša Kumar, Filip Jančik, Janez Pušnar, Jože Vendermin, France Kumar, Jože Repos, Elizabeta Štekar, Anton Persolja, Franc Bevčič, Janez Vendermin, Janez Kumar, Jože Zuljan in Jože Jakin.³¹ Vidimo lahko, da je bilo podpornih članov bistveno več ter da je bilo med njimi kar nekaj žensk. To lahko pripišemo vplivu delovanja šol, saj je šola v Kožbani odprla vrata šele pred malo več kot 10 leti, šola v Kojskem pa je delovala že več kot 50 let. V naslednjih letih se je seznam naročnikov počasi, a vztrajno širil. Leta 1886 so bili med naročniki Koledarja Mohorjeve družbe za župnijo Kožbana navedeni: začasni kurat Ivan Kustrin, Jože Kamuščik, Anton Blažič, Anton Erzetič, Peter Miščik, Ana Goljevščik in Katarina Mavrič.³² V župniji Kojsko pa je bilo leta 1886 na Koledar naročenih 25 oseb: župnik Miha Koršič, duhovni pomočnik Gotard Pavletič, učiteljica Lojza Bavcon, Ludvik Lenardič, Janez Polenčič, Roža Persolja, Andrej Bastjančič, Anton Kumar, Anton Marinič, France Pahor, Vid Kumar, Janez Štekar, Janez Vendermin, Janez Pušnar, Elizabeta Štekar, Štefan Tomažič, Jožef Vendermin, Anton Persolja, France Bevčič, Katarina Lenardič, Uršula Kumar, Anton Pušpan, Neža Setničar, Katarina Oblak, Anton Gabrievič in Jože Vendermin.³³ V začetku 20. stoletja, leta 1907, je seznam članov in podpornih udov v Kožbani štel 25 oseb, v Kojskem pa 46.³⁴ Upoštevati je treba tudi razlike v številu prebivalstva, saj je bilo v današnji župniji Kožbana, ki je upoštevana v statistični obdelavi pismenosti, skoraj pol manj prebivalcev (Preglednica 11) kot v današnji župniji Kojsko. Tako razlike v številu članov, če upoštevamo delež prebivalstva, opazamo le v začetnem obdobju, ko je šola v Kožbani delovala le kratek čas.

PREGLEDNICA 11: Število prebivalcev v župnijah Kožbana in Kojsko po statistiki v Krajevnem leksikonu Slovenije I, 1968, str. 190–191.³⁵

Leto	Kojsko	Kožbana
1880	1087	643
1890	1185	630
1900	1187	613

Pismenost glede na socialni položaj in spol

V prvi polovici 19. stoletja je bila na območju Goriških brd ustanovljena le šola v Kojskem, in sicer leta 1826. Pred njeno ustanovitvijo je bilo šolanje otrok odvisno od finančne moči družine ter mišljenja, da je šolanje za otroka koristno. S šolanjem povezana mentaliteta, v smislu katera družina šola svoje potomce in ali šola vse otroke, je razvidna iz gradiva zapuščinskih razprav. V njem so popisali otroke pokojnega in njihov poklic, pri mladoletnih sirotah pa je skrbniški urad njihovi usodi sledil do polnoletnosti oziroma poroke. Tako lahko razberemo, kam in katere družine so pošiljale otroke na izobraževanje ter razlike v višini stroškov za izobraževanje fantov in deklic.

Gradivo zapuščinskih razprav pokaže, da so otroci revnih družin s starši sodelovali v družinski ekonomiji, trajno ali začasno služili pri bogatih družinah ter opravljali dela na domačem obratu; sodelovali so zlasti pri nabiranju in prodaji sadja in dračja, pri paši ... Taki otroci šolanja niso bili deležni. V gradivu zapuščinskih razprav zasledimo omembe, da je eden ali več potomcev umrlega služilo ali so bili pri vojakihih neznanokje.³⁶ Novice o odsotnih članih skupnosti, ki še niso znali brati in pisati, so se prenašale ustno, saj je bilo plačilo za pisanje in branje visoko vrednoteno.³⁷ Šolali so se zgolj otroci premožnih družin, ki so bili na domačem obratu »pogrešljivi« v smislu delovne sile, gospodinjstvo pa je bilo zmožno nositi stroške. Prav tako je razvidno, da so najpremožnejše posestniške družine v tem času šolale vse svoje otroke, tako deklice kot dečke, večje kmečke družine pa navadno le tistega moškega potomca, ki je prevzel družinsko kmetijo. Družine so šolale tudi otroke, ki ga je domači župnik spoznal za bistrega in se je nato izšolal za učiteljski ali uradniški poklic, ter seveda vse

³⁰ *Koledar za leto 1883*, str. 27.

³¹ Prav tam.

³² *Koledar za leto 1886*, str. 31.

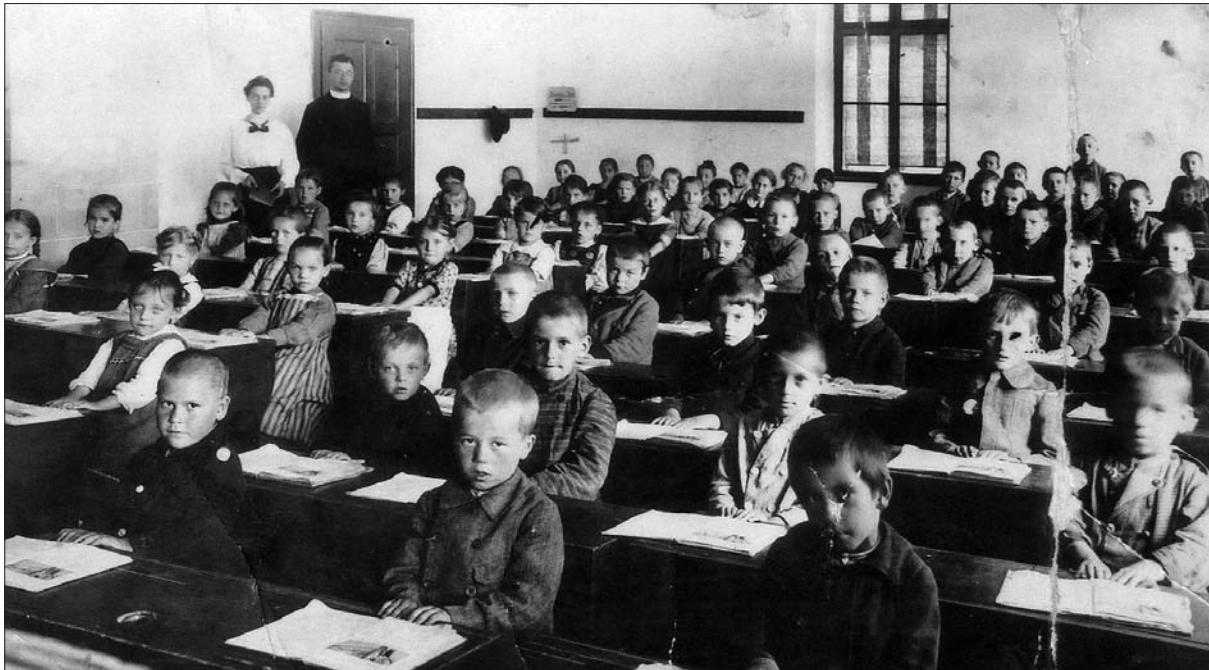
³³ Prav tam, str. 32.

³⁴ *Koledar za leto 1907*, str. 27–28.

³⁵ Župnija Kojsko je obsegala današnje vasi Kojsko, Brestje, Hum in Snežatno, župnija Kožbana pa Golo Brdo, Brdice, Breg, Senik, Slapnik, Vrhovlje pri Kožbani, Kožbano in Brezovk.

³⁶ Tako je npr. ob smrti Ane Korsič iz Gornjega Cerovega zabeleženo, da je njen sin Gašper, star 27 let, vojak, vendar se ne ve, kje (ASG, VE, 86 inv. 440). Podobno je zabeleženo v drugih popisih umrlih, med drugim v inv. 653, 671, 677 (ASG, VE, 87).

³⁷ Domačinu Antonu Mariniču so npr. za sestavo oporoke in pot v Števerjan plačali 3 goldinarje. Najvišje cenjena delovna usluga, celodnevno oranje s 6 voli in dvema delavcema, je znašala 5 goldinarjev in 19 ½ krajcarja. Dnevna dnina moškega je znašala približno 18 krajcarjev.

Učenci šole v Kozani pred prvo svetovno vojno (fotografija last Dragice Peršolja iz Kozane).

tiste, ki so želeli postati duhovniki. Tako je bilo npr. v družini leta 1831 pokojne Ane Vendramin s Huma 7 preživelih otrok.³⁸ Od teh je bil doma sin Anton, ki je znal pisati, 31-letni sin Jožef pa je bil profesor na normalki v Trstu.³⁹ Pred ustanovitvijo šole v Kojskem so otrokom iz jugovzhodnega dela Goriških brd plačevali izobraževanje pri zasebnih učiteljih in duhovnikih, dekleta pa so se šolala pri sestrah uršulinkah v Gorici.⁴⁰ Šolanje na višji gimnaziji ali na semenišču⁴¹ v Gorici so nadaljevali le tisti dečki, ki so bili zaradi sposobnosti in finančne zmožnosti družine usmerjeni v izobraževanje ter v uradniški, duhovniški ali učiteljski poklic. Pri razvoju šolske mreže na deželi je bila vključenost otrok v kmečko ekonomijo zavratalni dejavnik. Gospodinjstva so imela zaradi mešane kulture in blage mediteranske klime skoraj celoletni delovni ritem, z delovnimi konicami od spomladi, ko so začeli prodajati zgodnjo zelenjavo in sadje, do pozne jeseni, ko so obrali grozdje. Leta 1864/65 so v Goriških brdih delovale naslednje šole: Štmaver, Podsabotin, Biljana, Fojana, Kojsko in Šmartno, kjer

so poučevali zlasti lokalni duhovniki. Pred prvo svetovno vojno pa so bile ustanovljene še šole v Biljani (Dobrovem), Cerovem, Fojani, Hruševlju, Kojskem, Kozani, Kožbani, Medani, Mirniku, Pevmi, Podsabotinu, Škrljevem, Šmartnem, Števerjanu, Štmavru, Vedrijanu, Vipolžah in Višnjeviku, kjer so že poučevali domači učitelji.⁴²

Dekleta so, kot že omenjeno, šolale le redke posestniške družine ter premožne nekmečke družine. Že podatki o stopnji pismenosti botrov v obeh župnijah kažejo na pomembno razliko med spoloma, saj je bilo pisemenih približno sedemkrat več moških kot žensk. Schmidt⁴³ navaja podatke za trivialke, ki naj bi jih obiskovalo trikrat več dečkov kot deklic. Vprašanje pa je, ali je bil večji delež deklic na Kranjskem povezan z »delovno mrtvo sezono pozimi«, ki je v Goriških brdih skoraj ni bilo. Možna vzroka sta bila tudi drugačna socialna struktura kmečkega prebivalstva ter večji delež trivialk v mestih, zaradi katerega se je povečalo število otrok, ki so obiskovali pouk. Iz strukture pisemenih boter v Goriških brdih je razvidno, da so bile pisanja večše žene naslednjih posestniških družin z obravnavanega območja: Urbančič iz Brestja, Gašparin iz Šmartna, Kumar in Žigon iz Kojskega in Mačus s Huma ter njihove sorodnice, ki niso živele na obravnavanem območju, temveč so bile naprošene za botre: Jožefa Battistig de Rothenfeld, Ana de Kunčič ... Prav tako so se šolala dekleta premožnih nekmečkih družin: posojevalca denarja Ivana Graunarja in grajskega oskrbnika Luke

³⁸ Zabeleženi so: Anton, star 40 let, vojak Štefan, star 37 let, Mihael, star 34 let, profesor Jožef, star 31 let, Valentin, star 29 let, Marijana, stara 42 let, in Ana, stara 40 let.

³⁹ ASG, VE, 85, inv. 214.

⁴⁰ Mestna šola v Gorici se omenja od leta 1471 (Schmidt, *Zgodovina šolstva*, I, str. 29). Dekleta so se šolala pri uršulinkah (Brancati, *L'organizzazione*, str. 49). Obstajale so tudi štiri zasebne šole (prav tam, str. 74). V Gorici so v prvi polovici 19. stoletja delovali gimnazija, filozofski učni zavod in semenišče (Schmidt, *Zgodovina šolstva*, II, str. 254).

⁴¹ Semenišče je ustanovil goriški nadškof Karel Mihael Attems. Zaprtje je bilo med letoma 1783 in 1818, ko je bilo v Gorici ponovno ustanovljeno Centralno bogoslovno semenišče (Podbersič, *Izobraževanje*, str. 161).

⁴² Tul, Briške šole, str. 188–212.

⁴³ Schmidt, *Zgodovina šolstva*, I, str. 255.

Premožne družine so dekleta šolale tudi na gospodinjskih tečajih pri redovnicah v Tomaju (fotografija last pok. Darina Debenjaka iz Kozane).

Komjanca iz Števerjana. Mlada in premožna Jožefa, vdova Graunar, je na šolanje k uršulinkam v Gorico poslala prvorojenko Jožefo in drugorojenko Terezo, tretjerojeni Franc, rojen 25. septembra 1811, pa je v obdobju, ki ga zajema gradivo skrbniškega urada, bival in se šolal na gimnaziji v Gorici.⁴⁴ Podobno je bilo v družini pokojnega grajskega oskrbnika Luke Komjanca. Vdova je hčerko Katarino nastanila v Gorici, kjer se je izučila branja, pisanja in šivanja. Enako se je zgodilo sestrama Frančiški in Jožefi.⁴⁵ Šolanje je bilo povezano z visokimi stroški: zgolj nastanitev in hrana pri gostilničarju ter pouk v Gorici, kjer se je šolal sin Franc, so vdovo Graunar stali 100 goldinarjev, domača mesečna oskrba je stala od 2 do 4 goldinarje, bivanje v mestu skupaj s poukom pa 10 goldinarjev mesečno. Z bivanjem v mestu so bili povezani tudi stroški za ustrezno obleko. Mati je Francu Graunarju za zimsko obleko iz sukna odštela 18, za poletno pa 12 goldinarjev. Zraven sta spadali še 2 platneni srajci po 1 goldinar in 30 krajcarjev vsaka, klobuk, vreden 2 goldinarja, par čevljev in par škornjev, ki so skupaj stali 4 goldinarje in 20 krajcarjev. Vsa obleka in obutev je torej stala 39 goldinarjev in 20 krajcarjev.⁴⁶ Letni stroški šolanja so tako po grobi oceni znašali

140 goldinarjev. Stroški, ki jih je skrbniškemu uradu prijavila mati, namreč niso vključevali knjig, pripomočkov za pisanje in papirja. Letni strošek prehrane šestčlanske družine, zabeležen v elaboratih franciscejskega katastra, je znašal 196 goldinarjev in 44,68 krajcarja, oziroma 32 goldinarjev in 47,45 krajcarja na posameznika. Tako bi z denarjem, namenjenim za pouk, pokrili stroške letne prehrane za več kot 4 člane družine.⁴⁷

Nekoliko nižji, pa kljub temu visoki stroški so bili povezani tudi s šolanjem deklet pri sestrah uršulinkah. Obračun stroškov za vzdrževanje Katarine Graunar od 24. aprila 1835 do 24. aprila 1836 je bil naslednji: bivanje⁴⁸ in pouk v Gorici sta stala 11 goldinarjev mesečno. Skrbnica je navedla še stroške za obleko: blago in šivanje poletne obleke, vredna 1 goldinar in 30 krajcarjev, 2 predpasnika, vredna 28 krajcarjev, 2 para nogavic, vredna 30 krajcarjev, 2 para škorenjčkov, vredna 1 goldinar in 10 krajcarjev, 2 srajci, vredni 1 goldinar in 40 krajcarjev, blago in šivanje 2 zimskih oblek, vredna 5 goldinarjev in 40 krajcarjev, ter 2 ovratni ruti v vrednosti 20 krajcarjev.⁴⁹ Skupaj bi stroški 10-mesečnega šolanja Katari-

⁴⁴ ASG, VE, 83, inv. 6.

⁴⁵ ASG, VE, 86, inv. 393.

⁴⁶ ASG, VE, 83, inv. 6.

⁴⁷ ASG, CS, Elaborati, 66.

⁴⁸ Doma so stroški za hrano znašali pet krajcarjev dnevno, oziroma dva goldinarja mesečno.

⁴⁹ ASG, VE, 86, inv. 393.

Učiteljica Alojzija Simčič iz Šmartnega v Brdih (fotografija last Elvire Markočič iz Šmartnega).

ne Graunar znašali 121 goldinarjev in 18 krajcarjev. Če vsoto primerjamo s povprečno letno plačo hlapca, ki je znašala 24 goldinarjev, parom čevljev, vrednim 2 goldinarja, in popravilom starih čevljev, vrednim 1 goldinarja, skupaj 27 goldinarjev, oziroma z letno plačo dekle ali mladeniča v višini 18 goldinarjev⁵⁰ ali s stroški prehrane družinskih članov, vidimo, kakšen strošek je za družino predstavljalo šolanje otrok.

Patriarhalna usmerjenost družbe, zlasti v javni sferi, se je kazala tudi v času, ki ga je družina »dodelila« za šolanje fantom oziroma dekletom. Pomoč pri vsakdanjih opravilih v gospodinjstvu je družina pričakovala zlasti od deklet, za katera je v dokumentaciji skrbniškega urada skoraj vedno zabeleženo, da so doma in se bodo izučila za gospodinjstva opravila – *domestica economia*. To je vidno še v celotnem 19. stoletju, tudi z ustanavljanjem šol in novim šolskim zakonom iz leta 1869.⁵¹ Zakon je šolsko obveznost

Vhod v mogočno Kamušičevo domačijo na Vrhovlju pri Kožbani. Prvi podpisani boter v župniji Kožbana je bil leta 1848 Jožef Kamušič (fotografija last Goriškega muzeja).

podaljšal s 6 na 8 let; to pomeni, da so morali šolo obiskovati otroci, stari od 6 do 14 let.⁵² V peticiji, ki jo je leta 1889 v Kozani podpisalo kar 37 očetov ter jo objavilo v časopisu *Soča*, so podpisniki prosili za oprostitev otrok od obiskovanja šole v poletnih mesecih. Otroci so velikokrat spremljali matere, ki so v večja koroška letoviška mesta odhajale prodajat sadje. Očetje so ostali doma in pošiljali sadje ženam ter poleg tega skrbeli za otroke. Materam so pri prodaji pomagale že 13 ali 14 let stare deklice.⁵³ »*Deklica 13 ali 14 let, stara obiskuje nadaljevalni tečaj, vendar jo mora mati seboj na kupčijo vzeti; saj zasluži toliko, kakor 20 letna dekla (če jo je sploh še mogoče dobiti), ki pa stane kupčevalca za 3 mesece celih 80 in še več gold., kazen tudi tu ne zaostane.*«⁵⁴ Kljub vztrajanju pri stari mentaliteti so morali starši otroke pripravljati na življenje v razvijajoči se industrijski družbi, kjer so morali znati še kaj več od običajnega kmečkega dela. Zavest, da more osnovna šola z gospodarskim in kulturnim usposabljanjem učencev kmetu izboljšati in olepšati življenje, se je le počasi širila.⁵⁵ Če nas mišljenje, da šola kmečkim otrokom ni potrebna, ne čudi pri kmetih, težko razumemo izobraženi klerikalni tabor (Tonkli v goriškem deželnem zboru in Toman v dunajskem parlamentu), ki je prav tako nasprotoval

Določal je, da je treba osnovno šolo ustanoviti povsod, kjer je v razdalji ene ure hoda po petletnem povprečju več kot 40 otrok, ki morajo obiskovati več kot štiri kilometre oddaljeno šolo. Zakon je tako vpeljal splošno šolsko obveznost (Schmidt et al., *Osnovna šola*, str. 9).

⁵² Schmidt et al., *Osnovna šola*, str. 10.

⁵³ *Soča*, 7. 6. 1889, št. 23.

⁵⁴ *Soča*, 7. 6. 1889, št. 23.

⁵⁵ Schmidt, *Zgodovina solstva II*, str. 127.

⁵⁰ ASG, CS, Elaborati, 66.

⁵¹ Državni osnovnošolski zakon je bil sprejet 14. maja 1869.

novi šolski reformi in podaljševanju šolanja. Klerikalni politiki so zagovarjali stališče, da je nova šola kmečkemu človeku nepotrebna in da bo ustvarjala učenjake, ki ne bodo več voljni delati.⁵⁶

Iz zapiskov premožne Dore Obljubek je razvidno, da so otroke v šolo redno pošiljali briški »višji« slojji, tj. posestniki in večji kmetje.⁵⁷ Odnos pretežnega dela staršev do šole sredi 20. stoletja opiše sledeči zapis kožbanske učiteljice Alojzije Košir v začetku oktobra 1951: »Ta teden smo snov le ponavljali, zato ker je bil zelo slab obisk. Otroci trgajo grozdje (IV., in V. razred).«⁵⁸ Še dolgo po drugi svetovni vojni so ljudje menili, da je (višja) izobrazba bolj potrebna fantom kot dekletom. V nižji gimnaziji v Kojškem so leta 1960 sicer prevladoval deklice,⁵⁹ ki pa so bile večinoma iz Kojškega in bližnjih vasi, tako da so za pot v šolo potrebovale manj časa. Pri izstopu iz izobraževalnega procesa se je pri fantih pojavljala le en vzrok: preselitev v drug kraj, pri dekletih pa dopolnjena starost, ko obiskovanje šole ni bilo več obvezno, oziroma potreba po pomoči v domačem gospodinjstvu. Tako je Valerija Simčič nižjo gimnazijo prenehala obiskovati zaradi materine bolezni. Učitelj je zapisal, da »ni druge ženske delovne moči v hiši.«⁶⁰ Edina doslej znana učiteljica, po rodu iz Goriških brd, ki je strokovni izpit opravila pred letom 1900, je bila Pavla Kumar iz Kojškega. Leta 1891 je maturirala na slovenskem oddelku učiteljskega v Gorici⁶¹ in leta 1894 opravila strokovni izpit.⁶² Do prve svetovne vojne so se ji pridružile še Ema Lenardič iz Kojškega, rojena 21. maja 1881, ki je maturirala v Gorici leta 1901,⁶³ Ana in Olga Prinčič⁶⁴ iz Vipolž, Olga in Terezija Zorzut iz Medane,⁶⁵ Štefanija Jerman iz Fojane⁶⁶ in Ivanka Lapajne iz Cerovega.⁶⁷ Zanimiva je ugotovitev goriškega domoznanskega zgodovinarja Simona Rutarja, ki je sicer opisal pismenost v Beneški Sloveniji, »da se ženske uče same med seboj. Učna knjiga jim je slovenski molitvenik. Njim je največ

Skupina šolarik iz Kojškega leta 1919
(fotografija last Vilme Starc iz Kojškega).

do tega, da morejo priti 'h maš', z molitvenikom, dočim se moški zato ne menijo. Sicer pa rade čitajo tudi druge primerne slovenske knjige. Žal, da jih imajo malo in da jim jih malokdo preskrbuje!«⁶⁸ Če sta za moške prestiž in družbeni položaj v skupnosti predstavljala pripadnost in članstvo v cerkvenih bratovščinah, je bilo to za ženske znanje branja ter z njim povezano aktivno sodelovanje pri cerkvenih obredih, saj v bratovščinah do konca 19. stoletja niso smele sodelovati. Tudi dečke so, razen tistih, ki so šli za duhovnike, redko šolali na višjih šolah in so jim namenili le osnovno izobrazbo. Leta 1825 so goriško normalno obiskovali Anton Graunar, Andrej Terpin in Janez Klančič iz Števerjana, Janez in Alojz Toroš iz Medane, Mihael Simčič iz Kozane, Janez Štekar in Jožef Jančič iz Kojškega, Filip Peršolja iz Cerovega, Anton in Valentin Pintar iz Podsabotina ter Luka Kodrič, Andrej Školaris in Jožef Hlede iz Vipolž.⁶⁹ Na upad števila dijakov v gimnaziji naj bi vplivalo naraščajoče omejevanje vpisa kmečkih otrok od dvajsetih let dalje.⁷⁰ Tako je bil leta 1867 Janez Kociancič iz Vipolž v 5. razredu goriške realke edini od učencev vseh treh razredov iz Goriških brd.⁷¹ Leta 1873 sta bila v 1. b razredu Alojz Le-

⁵⁶ Schmidt et al., *Osnovna šola*, str. 49.

⁵⁷ Glej DA Obljubek, Dora Obljubek, *Kronika in Keršič*, Kolon in gospodar, str. 95–133.

⁵⁸ PANG, OŠ Dobrovo, t. e. 35, a. e. 96.

⁵⁹ Leta 1960 je bilo v 1. razredu 12 deklic in 8 dečkov, v 4. razredu pa 8 dečkov in 13 deklic; leta 1948/49 je bilo v 1. razredu 25 fantov in 32 deklet. Leta 1950/51 je bilo v 1. razredu nižje gimnazije 28 fantov in 27 deklet (od tega kar 62 % nezadostnih), v 2. razredu 13 fantov in 20 deklet, v 3. razredu pa 11 fantov in 13 deklet (PANG, OŠ Dobrovo, t. e. 21–22).

⁶⁰ PANG, OŠ Dobrovo, t. e. 21–22.

⁶¹ Žensko učiteljske je bilo v Gorici ustanovljeno leta 1869. Imelo je dva oddelka, slovensko-nemškega in italijansko-nemškega (Schmidt et al., *Osnovna šola*, str. 25). Vpis Slovenk na učiteljske med letoma 1881 in 1886 je bil nizek. V prvih razredih jih je bilo le po sedem, v začetku jih je bilo za polovico več. Z nekaj nihanji je kasneje njihovo število ves čas naraščalo (Tul, Slovensko, str. 114).

⁶² Geslo Pavla Kumar v: Savnik, Kumar Pavla, str. 219.

⁶³ Lavrenčič Pahor, Primorski učitelji, str. 238.

⁶⁴ Prav tam, str. 329.

⁶⁵ Prav tam, str. 460.

⁶⁶ Prav tam, str. 182.

⁶⁷ Prav tam, str. 231.

⁶⁸ Rutar, *Beneška Slovenija*, str. 61.

⁶⁹ *Classification der Schüler*, str. 1–5, 7.

⁷⁰ Schmidt, *Zgodovina šolstva*, I, str. 124.

⁷¹ *Siebenter Jahresbericht*, 1897, str. 85–86.

nardič iz Števerjana in Ferdinand Šfiligoj iz Medane, v 2. a razredu pa Franc Rožič iz Šmartnega ter Edmund in Jožef Žigon iz Kojskega.⁷² Število učencev se je v 2. polovici 19. stoletja skokovito povečevalo. Leta 1867 so bili na goriški realki le trije razredi s 70 učenci, leta 1873 pa že devet razredov in paralelk, ki jih je obiskovalo 234 učencev.

Družbeni in ekonomski pomen pismenosti

Znanje branja in pisanja je zaradi težke dostopnosti⁷³ spadalo med visoko vrednotena znanja, zato je bilo plačilo za sestavo dokumentov visoko. Tisti, ki so to znanje posedovali, so bili cenjeni člani vaše skupnosti, velikokrat poklicani, da prisostvujejo intimnim družinskim zadevam: sestavi oporoke, pričanju o predaji premoženja, popisu premoženja, poročnim pogodbam ... Ob smrti ali v primeru pričanja o lastniških razmerah pred sodiščem so vaščani izbrali enega ali dva poverjenika. Sodelovanje pri zapuščinskih zadevah in popisih premoženja je poleg finančnih ugodnosti prinašalo tudi družbeni položaj in z njim povezano družbeno moč.⁷⁴ Če primerjamo strošek dne, ki je za dninarja skupaj s hrano znašal 18,37 krajcarja, za dninarico pa 13,74 krajcarja,⁷⁵ lahko rečemo, da so notarske tarife⁷⁶ predstavljale od 2 do 5 dnevov. Tako je honorar domačinu Antonu Mariniču za sestavo oporoke in pot v Števerjan znašal 3 goldinarje.⁷⁷

Pismeni posamezniki v Goriških brdih so bili tista plast prebivalstva, ki je posegala po vodstvenih položajih v vaški skupnosti. To so bili župani, dekani, vaški svetniki in predstavniki. Znanje jim je omogočalo bolj ali manj aktivno komunikacijo z oblastnimi organi na deželni ravni. Sodelovanje pri zapuščinskih zadevah in popisih premoženja je prinašalo tudi finančna nadomestila, saj so bili izvajalci bolj zapletenih popisov kot izvedenci plačani s 3 goldinarji dnevno. V 19. stoletju so bila volila bratovščinam in šolskemu skladu sprva stvar prestiža. Tako je npr. krčmar Ivan Knez iz Pevme ob smrti 2 goldinarja zapustil šolskemu skladu Normalke in še 2 goldinarja verskemu skladu.⁷⁸ Enako vsoto je šolskemu skladu zapustil Anton Klanjšček iz Števerjana.⁷⁹

⁷² *Dreizehnter Jahresbericht*, 1873, str. 78–83.

⁷³ Delež nepismenih (današnje ozemlje države Slovenije), rojenih pred letom 1840, je znašal 54 %, med letoma 1840–1850 40 %, med letoma 1850–1860 27 %, med letoma 1860–1870 16 %, med letoma 1870–1880 9 %, med letoma 1880–1890 5 %, med letoma 1890–1900 pa 3 % (Schmidt, *Osnovna šola*, str. 54).

⁷⁴ Sahlins, *Ekonomika*, str. 173.

⁷⁵ ASG, CS, Elaborati, 66.

⁷⁶ Za akt o izjavi za dediča je notarska tarifa znašala 1 goldinar in 40 krajcarjev, za zapis zapuščinske razprave 1 goldinar in 20 krajcarjev, taksa za ostale notarske zapise pa je glede na zahtevnost besedila znašala od 30 krajcarjev do 3 goldinarjev (ASG, GDCG, VE 85, inv. 220. ASG, GDCG, CN 87).

⁷⁷ ASG, GDCG, VE 85, inv. 36.

⁷⁸ ASG, GDCG, VE 85, inv. 15.

⁷⁹ ASG, GDCG, VE 85, inv. 36.

Zaključek

V 1. polovici 19. stoletja v Goriških brdih, razen v Kojskem, še ni bilo osnovnih šol, zato so bili stroški za šolanje otrok na plečih družine. Tako so se šolali le redki posamezniki iz premožnih družin, ki so si to lahko privoščile. Vključenost otrok v delovne procese je pomenila počasno, a kljub temu vztrajno širjenje pismenosti od najpremožnejših plasti do širših nižjih slojev. Do tega je prišlo še zlasti konec 19. stoletja z ustanavljanjem šol. Šolanje deklet je, razen pri izobraženih in prosvetljenih premožnih družinah, pomenilo kompromis med zahtevami države oziroma zakona in miselnostjo, da jim znanje in izobrazba za vodenje kmečkega gospodinjstva nista potrebna. Tako so jih v največji možni meri vključevali v delovne procese in obiskovanje šole omejili na nujni minimum. Znanje pisanja in branja je bilo visoko družbeno vrednoteno, kar se je kazalo v položajih, ki so jih pismeni posamezniki zasedali v okviru vasi.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ASG – Archivio di stato di Gorizia

Libri strumenti tavolari (LST), 104, 127; 172, 121.

Catasti sec. XIX–XX (CS), Elaborati, Operato d'estimo catastale della Sottocomune di San Floreano, 66.

Giudizio distrettuale del circondario di Gorizia – Anteatti del Giudizio distrettuale di Quisca (tranne le localita di Visnovico, Vipulzano, Cosana, Vedrignano) ceduti nel 1846 al Giudizio Distrettuale del Circondario (GDCG), Ventilazioni ereditarie (VE), 83–87; Contratti notarili (CN), 87.

ASPG – Archivio storico provinciale di Gorizia

Giunta provinciale (GP), sez. II-52, busta 506, fasc. 1368.

AST – Archivio di stato di Trieste

Catasto franceschino (CF), Elaborati catastali, Operato d'estimo della Comune di San Martino (Quisca), 678; Operato d'estimo della Comune di Cosbana, 215.

DA Obljubek – Družinski arhiv Obljubek, Dora Obljubek, Kronika.

PANG – Pokrajinski arhiv Nova Gorica

OŠ Dobrovo, Tedniki šolskega dela Kožbana.

OŠ Dobrovo, OŠ Kojsko, Redovalnice in tedniki nižje gimnazije Kojsko.

ŽA Koj – Župnijski urad Kojsko
Libro de nati 1824–1853.

ŽA Kož – Župnijski urad Kožbana
Liber baptizatorum (LB) I. 1785–1826; Liber
baptizatorum (LB) II. 1827–1852; Liber bapti-
zatorum (LB) III. 1853–1899.

ČASOPISI

Soča, 1889.

USTNI VIRI

Danilo Piculin (roj. 1924), Golo Brdo (zapisala Tanja
Gomiršek).

LITERATURA

Averso Pellis, Olivia: L'infanzia, scuola, lavoro nei
ceti popolari. *Borc San Roc* 6, 1994, str. 57–106.

Bešter-Türk, Maja: Pismenost v učnem načrtu za
slovenščino v osnovni šoli (1998) in njegovi po-
sodobljeni različici (2008). *Razvijanje različnih
pismenosti*, Koper, 2011, str. 46–58.

Brancati, Mario: *L'organizzazione scolastica nella
Contea principesca di Gorizia e Gradisca dal 1615
al 1915*. Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna;
Gorizia: Associazione culturale »Mo. Rodolfo
Lipizer«, 2004.

*Classification der Schüller an der k. k. Masterhauptschu-
le zu Görz nach geendigtem Sommer-Curse*. Görz:
K. K. Musterhauptschule zu Görz, 1825.

*Dreizehnter Jahresbericht der k. k. Ober-Realschule in
Görz am Schlusse des Studienjahres 1873*. Görz:
Druck von Seitz.

Gabršček, Andrej: *Goriški Slovenci*, I. Ljubljana: sa-
mozaložba, 1932.

Gabršček, Andrej: *Kažipot po pokneženi grofovini go-
riško-gradiški*. Gorica: Goriška tiskarna, 1894.

Gomiršek, Tanja: *Gospodarska, socialna in kulturna
zgodovina kmečkih družin v Goriških brdih v pred-
marčni dobi (območje Kojskega, Števerjana in sosed-
njih vasi)*. Doktorska disertacija. Koper, 2016.

Gomiršek, Tanja: Spremembe na področju agrarnih
panog v jugovzhodnem delu Goriških brd v 19.
stoletju. *Kronika* 59, 2011, str. 257–282.

Keršič, Irena: Kolon in gospodar – dva načina življe-
nja in dve stanovanjski kulturi. *Etnolog* LIII (2/1),
1992, str. 95–136.

Koledar Družbe svetega Mohora: za navadno leto 1883.
Celovec: Tiskarnica družbe sv. Mohora v Celovci,
1882.

Koledar Družbe svetega Mohora: za navadno leto 1886.
Celovec: Tiskarnica družbe sv. Mohora v Celovci,
1885.

*Koledar Družbe svetega Mohorja: za navadno leto
1907*. Celovec: Tiskarnica družbe sv. Mohora v
Celovcu, 1907.

Lavrenčič Pahor, Minka: *Primorski učitelji 1914–
1941*. Trst: Narodna in študijska knjižnica, 1994.

Marušič, Branko: Brda in državne meje (1797–1947).
Briški zbornik (ur. Peter Stres). Dobrovo: Občina
Brda, 1999, str. 116–131.

Pahor, Samo: Pregled zgodovine slovenskega šolstva
na današnjem ozemlju Italijanske republike do
leta 1945. *Slovensko šolstvo na Goriškem in Trža-
škem*. Trst: Odbor za proslavo 40-letnice obnovi-
tve slovenskih šol v Italiji, 1986, str. 47–85.

Podbersič, Renato: Izobraževanje goriške duhovšči-
ne med prvo svetovno vojno. *Učiteljice v šolskih
klopeh: zbornik ob 130. obletnici ustanovitve Slo-
venskega učiteljskega združenja za dekleta v Gorici*
(ur. Vlasta Tul). Nova Gorica: Pokrajinski arhiv, 2005,
str. 161–172.

Rutar, Simon: *Beneška Slovenija. Prirodnoznanstvi in
zgodovinski opis*. Cedad = Cividale del Friuli:
Združenje Evgen Blankin: Associazione [Evgen
Blankin], 1998.

Rutar, Simon: *Poknežena grofija Goriška in Gradišča-
ska: izdaja v dveh delih. Prirodnoznanstvi, statistični
in kulturni opis, 1892 [in] Zgodovinski opis 1893*.
Nova Gorica, Ljubljana: Branko, Jutro, 1997.

Savnik, Roman: *Geslo Pavla Kumar. Primorski slo-
venski biografski leksikon* 9. zv., Gorica, 1983, str.
219.

Schmidt, Vlado, Vasilij Melik in France Ostanek
(ur.): *Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969*.
Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1970.

Schmidt, Vlado: *Zgodovina šolstva in pedagogike na
Slovenskem*, I, II in III. Ljubljana: Delavska enot-
nost, 1988.

*Siebenter Jahresbericht der k. k. Ober-Realschule in
Görz am Schlusse des Studienjahres 1867*. Görz:
Paternolli.

Tul, Vlasta: Briške šole pred sto leti. *Briški zbornik*
(ur. Peter Stres). Dobrovo: Občina Brda, 1999, str.
188–213.

Tul, Vlasta: Slovensko izobraževališče za učiteljice v
Gorici. *Učiteljice v šolskih klopeh: zbornik ob 130.
obletnici ustanovitve Slovenskega učiteljskega zdru-
ženja za dekleta v Gorici* (ur. Vlasta Tul): Nova Gorica, Po-
krajinski arhiv, 2005, str. 111–137.

Valjavec, Josip: *Italijansko-slovenski slovar*. Ljubljana:
Katoliška bukvarna, 1914.

Zorzut, Ludvik: Podpoznik. *Krajevni leksikon Slove-
nije*, 1968, str. 199–200.

 S U M M A R Y

Literacy among the rural population of the Goriška brda in the nineteenth century

The contribution focuses on two questions: the difference in literacy rates before and after the introduction of primary school and the disparity in literacy both among different strata of the rural population and between the two sexes. The interest is not directed at those inhabitants who received education to become priests, officials or teachers, but rather at those who primarily depended on agriculture for their livelihood and lived in the Goriška brda. Literacy has been subject to qualitative research, based on godparents' entries and signatures, respectively. In this connection, it ought to be pointed out that parents always selected godparents among relatives or friends of equal or higher social status. Thus, the obtained literacy rates may be said to be somewhat higher than the actual ones. The number of signatures has led us to conclude that prior to the introduction of primary school, writing and reading was only learnt by a few individuals. References to their »profession«, which in our case are indications of

their social status, reveal that these were members of the wealthiest rural families. Private education was expensive and hence inaccessible to most. The cost of one-year schooling for a child equalled that of feeding a family of four, which only few could afford. Within two decades after the introduction of primary school in the area, literacy rates rose from less than one percent to over 10%, indicating that most school-age children acquired basic writing skills. In rural households, children constituted workforce that was indispensable in performing daily activities. Girls, in particular, were expected to commit to working on the farm. Due to their help, as well as owing to the overall belief that they did not need knowledge, they were the first ones to be excluded from the education process. According to the results obtained, there were about seven times more literate men than women before primary school was introduced. With reading and writing skills being among the most valued kinds of knowledge in rural society, individuals possessing them occupied important positions in the organization of the village community. Being literate enabled them to actively communicate with the authorities and promote the interests to the benefit of the area they represented. In doing so, they contributed to the common wellbeing, which was crucial for the survival of every individual in the community.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 739.4:672.13(497.4Ljubljana)"18"

Prejeto: 28. 11. 2018

Simona Kermavnarmag., Grčarevec 3, SI-1370 Logatec
E-pošta: simona.kermavnar@gmail.com

Litoželezni molosi pred Tivolskim dvorcem v Ljubljani v evropskem kontekstu

IZVLEČEK

Članek se posveča štirim litoželeznim skulpturam psov pasme molos ob vznožju stopnišča Tivolskega dvorca v Ljubljani. Gre za odlitke dveh zrcalno obrnjenih modelov iz 2. polovice 19. stoletja, ki se razlikujeta le v zasuku glave in postavitvi zadnjih nog. Pripisani so nemško-avstrijskemu historicističnemu kiparju Antonu Dominiku von Fernkornu, v resnici pa gre za replike marmornih antičnih molosov, posnetih po izgubljenem bronastem originalu iz 2. ali 3. stoletja pr. Kr. Med antične kopije spadajo praktično identični, le po merah različni primerki v Uffizijih, British Museumu in Museu Pio-Clementino vatikanskih muzejev. Model za litoželezne replike (konkretno po molosih iz Uffizijev) je že konec dvajsetih let 19. stoletja imela berlinska livarna, po sredini stoletja pa že več evropskih livarn, med njimi tudi livarna kneza Salma v Blanskem na Moravskem. Glede na zgodovinske okoliščine bi lahko tudi ljubljanske litoželezne pse z veliko verjetnostjo uvrstili med Salmove izdelke, njihovo postavitve pa v čas, ko je bil двореc v letih 1852–1856 v posesti feldmaršala Radetzkega.

KLJUČNE BESEDE

umetniški liv, historizem, antika, replika, molos, Ljubljana, Tivoli, Salmova livarna v Blanskem, Pruske kraljeve livarne, Theodor Kalide, Anton Dominik von Fernkorn

ABSTRACT

THE CAST-IRON MOLOSSIAN DOGS IN FRONT OF THE TIVOLI MANSION IN LJUBLJANA WITHIN THE EUROPEAN CONTEXT

The article focuses on four cast-iron sculptures of Molossian hounds at the foot of the stairs leading to the Tivoli mansion in Ljubljana. These are casts of two mirror-image moulds from the second half of the nineteenth century, which only differ in the position of their heads and hind legs. Although attributed to the German-Austrian historicist sculptor Anton Dominik von Fernkorn, they are, in reality, replicas of marble Roman Molossian dogs, copies of the lost Hellenistic bronze original dating from the second or third century BC. Other examples of Roman copies can be found in the Uffizi Gallery, the British Museum and the Museo Pio-Clementino of the Vatican Museums, all nearly identical, except for their size. A model for cast-iron replicas (imitating the dogs in the Uffizi Gallery) was used by the Berlin foundry already at the end of the 1820s, and after the mid-nineteenth century by several European foundries, including that of Prince Salm in Blansko, Moravia. Given the historical circumstances, Ljubljana's cast-iron dogs, too, can in all likelihood be classified as Salm's products and their installation set in the period 1852–1856, when the mansion was owned by Field Marshall Joseph Radetzky.

KEY WORDS

art casting, historicism, Classical Antiquity, replica, Molossian dog, Ljubljana, Tivoli, Salm's foundry in Blansko, Prussian Royal Foundries, Theodor Kalide, Anton Dominik von Fernkorn

Ljubljana, Tivolski двореc s stopniščem (foto: Simona Kermačnar).

Ob vznožju dvorarnnega terasastega stopnišča t. i. Tivolskega gradu (nekdanj graščina Podturn),¹ dvorca v istoimenskem ljubljanskem parku, na masivnih litoželeznih, 9 cm visokih pravokotnih podstavkih sedijo štirje litoželezni psi pasme molos, po dva na vsaki strani, njihova višina je ok. 114–117 cm.² Gre za odlitke iz 2. polovice 19. stoletja, in sicer dveh zrcalno obrnjenih modelov, ki se razlikujeta le v zasuku glave v levo oziroma desno navzgor in v postavitvi zadnjih nog. Kratkodlaki pasji trup je poudarjeno mišičast, na predelu prsnega koša pa so značilne gube. Daljše dlake okoli vratu z ovratnico in izrazite šape se navezujejo na ikonografijo leva, kralja živali. Rep je košat, ušesa dvignjena, v rahlo odprtih gobcih ni videti jezikov. Pripisani so nemško-avstrijskemu historicističnemu kiparju Antonu Dominiku von Fernkornu. Članek po krajši uvodni predstavitvi železolarstva v Evropi nasploh in posebno umetniškega liva sledi vzorom za obravnavane molose, od helenističnega prototipa do poznejših antičnih kopij in zlasti novejših iz 19. stoletja, ter podvomi v doslej veljavno avtorstvo modela zanje in v izvor ulitkov v dunajskih livarnah.

¹ Pod vodstvom lombardskega arhitekta Francesca Ferrate je bila med letoma 1701 in 1703 za ljubljanske jezuite ob starem zgodnjebaročnem dvorcu Podturn z začetka 17. stoletja zgrajena nova reprezentančna grajska stavba, ki je kljub prezidavi sredi 19. stoletja ohranila temeljne poteze prvotne zasnove. Gre za dvorec (Pod turnom 3), katerega različice imena so *Unter dem Turn* (*Unter Den Thurn*), *Unterturn*, Pod turnom/ Pod Turnom (gl. Stopar, *Grajske stavbe*, str. 136–143; Sapač, *Baročni arhitekti*, str. 236 z navedeno ostalo literaturo).

² Drugi pes z leve v pogledu proti stopnišču z Jakopičevega sprehajališča ima prednjo desno šapo na nekakšnem v/(pod) stavku.

19. stoletje je čas industrijske revolucije in z njo povezane splošne uporabe litega železa, ki je prodrlo tudi na področja, prej rezervirana samo za dragocene kovine. Pri oblikovanju železa z ulivanjem v kalupe – litem železu – predmet izdelajo tako, da v kalup ulijejo tekoče železo in pustijo, da se ohladi. Za vse postopke, razen za ulivanje v glinaste kalupe, so potrebni modeli. Ti imajo natančno podobo predmeta in so lahko iz kovin, kamna, voska ali lesa. Dobro opremljene livarne so imele lastne kovinarje za izdelovanje struženih modelov ter kiparje in modelarje za izdelovanje voščenih, mavčnih in lesenih modelov.³ Izdelki umetniškega železnega liva so simbioza med unikatnim umetniškim izdelkom in masovno industrijsko produkcijo, umetniškim in vsakdanjim, ročnim delom ter umetnostjo.⁴ Modeli za večkratno uporabo so omogočili široko dostopnost do kopij umetniških del, npr. antičnih, med katera sodijo tu obravnavane skulpture psov. Včasih je v stroki prevladovalo prepričanje, da so bili takšni izdelki le surogat bronastih ali drugih iz dražjih kovin,⁵ vendar je to posplošeno gledanje, saj ima železo svoje zakonitosti in kvalitete ter je tudi samo zase estetsko prepričljivo. Tega se je posebej zavedal arhitekt, oblikovalec in slikar Karl Friedrich Schinkel (1781–1841), ena vodilnih osebnosti na umetniški sceni 19. stoletja v Nemčiji in širše, ker se sivočrni material lepo ujema z neoklasicističnim slogom, ki poudarja jasnost

³ Prim. npr. Matijević, *Nekaj iz zgodovine*, str. 39; Žargi, *Izdelki*, str. 44; *Iron and Steel*, str. 464–481; Pyritz, *A history*, str. 130–131, 136–137.

⁴ Langer, *Faszination Eisen*, str. 11; Lindner, *Eisenkunstguss*, str. 30–34.

⁵ Npr. Čopič, *Javni spomeniki*, str. 31.

Ljubljana, Tivoli, par molosov na stopnišču (foto: Simona Kermavnar).

oblik in formalno preprostost.⁶ Skupaj s Christianom Petrom Wilhelmom Beuthom (1781–1853) je začel pod vplivom francoskih in angleških vzorčnih knjig leta 1821 izdajati *Vorbilder für Fabrikanten und Handwerker*, zbirko modelov in vzorcev za manufakture in rokodelce – veliko jih je prispeval tudi sam.⁷ Schinkel je izredno vplival na pomen in vpliv pruskih livarn, podobno tudi Johann Gottfried Schadow (1764–1850), avtor slavne brandenburške kvadrige v Berlinu, in drugi umetniki, v prvi vrsti kiparji.⁸

Umetniški liv je vrhunec dosegel v Nemčiji. Že leta 1725 je bila ustanovljena livarna v Lauchhammerju na Saškem, kjer so leta 1784 po več neuspešnih poskusih izdelali prvo polnoplastično figuro večjega formata iz litega železa, in sicer po antični predlogi.⁹ Konec 18. in na začetku 19. stoletja so bile pod kraljevim pokroviteljstvom ustanovljene tri pruske livarne (*Königliche Preussische Eisengiessereien* – KPEG), ki so si vse od ustanovitve prizadevale dvigniti tehnične standarde.¹⁰ Na pobudo grofa Friedricha Wilhelma von Redna (1752–1815) sta bili ustanovljeni leta 1796 livarna v Gliwicach (tudi Glivice, Hlvice,

nem. Gleiwitz) v Šleziji na današnjem Poljskem in 1804 v Berlinu, leta 1815 pa še livarna v Saynu pri Koblenzu.¹¹ V prvi se je proizvodnja začela leta 1798, vse potrebne tehnične novosti so bile uvožene iz Anglije in Škotske, pri ustanavljanju pa sta sodelovala škotski inženir John Baildon in angleški lastnik livarne John Wilkinson.¹² Vse tri so bile vodene iz Berlina, iz Ministrstva za rudarstvo in metalurgijo, tako da so si lahko med seboj izmenjevale znanje, risbe in modele, pa tudi osebje je krožilo. Po letu 1815 so ulivanje tridimenzionalnih plastik razvili do visoke umetniške in tehnične perfekcije. Pri tem so imeli pomembno vlogo eminentni berlinski kiparji, ki so livarne oskrbovali z risbami za modele za odlitke ali s samimi (glinenimi) modeli, kot neodvisne umetnike pa jih na livarne niso vezale pogodbe.¹³

Kopiranje vzorcev in izdelkov je bilo sicer splošna praksa, dejstvo pa je, da so bili zaradi vrhunske kakovosti v ta namen največkrat uporabljeni prav izdelki pruskih livarn. Zanesljiva identifikacija konkretne livarne je zato pogosto nemogoča, enako težko je predmete natančno datirati, saj so nekatere, zlasti tiste, ki so se izkazali kot zelo uspešni, npr. pri prodaji, po istih kalupih proizvajali tudi več desetletij.¹⁴ Pri pruskih livarnah in posredno tudi pri drugih so pri datiranju v veliko pomoč t. i. novoletne plakete/tablice, nemško imenovane *Neujahrsplaketten* oziroma *Neujahrskarten*. To so majhne pravokotne litoželezne

⁶ Prim. Schmidt, *Der preussische Eisenkunstguss*, str. 124–125; Ilse-Neuman, Karl Friedrich Schinkel, str. 62; Schreiter, Lauchhammer und Berlin, str. 111–112.

⁷ Schmidt, *Der preussische Eisenkunstguss*, str. 154 passim; Göres, Schinkel, str. 255–257; Pyritz, *A history*, str. 146.

⁸ Med njimi: Christian Daniel Rauch (1777–1857), Christian Friedrich Tieck (1776–1851), Erdmann Theodor Kalide (1801–1863), Wilhelm August Stilarsky (1780–1838) idr. (gl. npr. Schmidt, *Der preussische Eisenkunstguss*, str. 95–117; Ferner, Genée, *Kleinkunst in Eisenguss*, str. 25).

⁹ Arenhövel, *Manufaktur und Kunsthandwerk*, str. 210; Schmidt, *Der preussische Eisenkunstguss*, str. 26; Schmuttermeyer, *The Central European cast-iron*, str. 75–76; Pyritz, *A history*, str. 138, 141; Schreiter, Lauchhammer und Berlin, str. 113.

¹⁰ Pyritz, *A history*, str. 132.

¹¹ Za vse tri imenovane livarne gl. Schmidt, *Der preussische Eisenkunstguss*, str. 34–42, 46–54, 214–216, passim; *Iron and Steel*, str. 474; Schmuttermeyer, *The Central European cast-iron*, str. 76–78.

¹² Schmidt, *Der preussische Eisenkunstguss*, str. 34; Pyritz, *A history*, str. 141.

¹³ Pyritz, *A history*, str. 141, 145.

¹⁴ Žargi, *Izdelki*, str. 44; Pyritz, *A history*, str. 136–137.

reliefne plošče v merah 6 x 9 ali 7 x 10 cm in debeline le nekaj milimetrov; zavite v usnjene etuije so jih pošiljali pomembnejšem, vladnim uslužbencem in poslovnim prijateljem. Kot motivi so bili na njih običajno upodobljeni pomembnejši izdelki livarne minulega leta ali odmevni tehnični dosežki, novogradnje itd., zato imajo tudi veliko dokumentarno vrednost.¹⁵

Lep primer kroženja modelov so tudi litoželezni psi molosi, ki stojijo v ljubljanskem parku Tivoli. Ansambel litoželeznih predmetov, postavljen v 2. polovici t. i. železnega stoletja, poleg štirih molosov sestavlja še osem velikih litoželeznih vaz na stebričih okoli bazena s fontano, nekoč pa mu je pripadal tudi celopostavni kip avstrijskega feldmaršala češkega rodu Jožefa Vencelja Radetzkega. Leta 1851 je bil kip nagrajen na veliki svetovni razstavi (Great Exhibition of the Works of Industry of All Nations) v Kristalni palači v Londonu¹⁶ in je podobne izvedbe kakor kip Radetzkega v Heldenbergu (t. i. tip Heldenberg).¹⁷ Tivolski kip zdaj hrani Mestni muzej v Ljubljani, le kamniti podstavek je še na prvotnem mestu. Na Češkem leta 1766 rojeni vojskovodja plemiškega rodu Radetzky je v letih 1852–1856 živel v Tivolskem dvorcu, ki mu ga je kot zahvalo za vojaške uspehe v dosmrtni užitek podaril cesar Franc Jožef I. Dvorec, imenovan tudi vila Radetzky, je dal novi stanovalec obnoviti ter preurediti park, ki ga je odprl za javnost. Urediti je dal vodno napeljavo in javne poti med objekti in dostopnimi nasadi ter preurediti Švicarijo, stavbo, ki so jo leta 1909 podrli in po načrtih arhitekta Cirila Metoda Kocha tam zgradili hotel. Radetzky je umrl januarja 1858 v Milanu, pokopan pa je v Heldenbergu (panteonu herojev na prostem), kraju severozahodno od Dunaja. Ljubljani je litoželezni kip podaril graški arhitekt, tovarnar in poslovnež Josef Benedikt Withalm (1771–1865),¹⁸ ki je bil med drugim tudi lastnik takrat največje ljubljanske zgradbe, Kolizeja, zgrajenega v letih 1845–1846 (in podrtega 2011); kip je bil ulit v Salmovi livarni v Blanskem (nem. Blanz) na Moravskem (*Fürst Salm'sches Eisenwerk Blansko/Gräfllich Salmschen Hüt-*

tenwerke von Blansko), in sicer po modelu dunajskega kiparja Adama Rammelmayerja.¹⁹ Poleg tega kipa so iz Salmove livarne na razstavo v London poslali še pet litoželeznih predmetov: ulično svetilko po načrtu oblikovalca Bernarda di Bernardisa in štiri Fernkornove kipe herojev iz srednjeveške sage o Nibelungih.²⁰ Withalm je leta 1851 kip od kneza Salma kupil za 800 goldinarjev, sprva pa je stal 2000 goldinarjev.²¹ Začetna fascinacija z litoželezno atrakcijo pa je Withalma, kot kaže, hitro minila, saj je že novembra 1854 dr. Henrika Costo prosil, naj mesto kip čim prej prevzame, ker mu v Kolizeju primanjkuje prostora. Občina je prošnji ugodila, ker pa takrat ni bil ugoden čas za postavitve spomenika, so ga spravili v mestno shrambo. Pred Tivolski dvorec so ga postavili maja 1880,²² tam pa je bil do konca leta 1918.²³

Vaze so bile odlite v domači Auerspergovi livarni v Dvoru pri Žužemberku. Do pred kratkim so bile obravnavane kot uvoz,²⁴ a ker so po obliki in merah (v. 62 cm, premer zgornje odprtine 55 cm) identične z vazama ob Valvasorjevem vodnjaku v Višnji Gori iz leta 1872, ki je bil izdelan v Auerspergovi livarni v Dvoru, ni dvoma, da gre tudi tu za izdelek te livarne.²⁵ Višnjegorski vazi sta na osrednjem delu okrašeni s trtnimi listi, viticami in grozdi med punciranima trakovima, medtem ko je ta prefinjena dekoracija zaradi poznejših premazov na tivolskih vazah zbrisala-

¹⁹ Telesko, *Denkmäler für Feldmarschall*, str. 158; Jezernik, *Skupinski portret*, str. 58; Žitko, *Po sledeh časa*, str. 64. Rammelmayerjevo avtorstvo označi kot verjetno. Skoraj dva metra visoki kip je na podstavku sicer signiran AR (Žmuc, Simončič, kat. št. 9, str. 53).

²⁰ Di Bernardis in Fernkorn sta tudi sicer občasno sodelovala. Kip Radetzkega je v katalogu (*Official Descriptive and Illustrated Catalogue*, str. 1031) naveden kot Fernkornovo delo.

²¹ Costa, *Zur Geschichte*, str. 41; Potočnik, *Tivolski grad*, str. 234. Za primerjavo: nekoliko mlajši (1872) Valvasorjev vodnjak v Višnji Gori iz Auerspergovih livarne je po poročanju umetnostnega topografa in ljubiteljskega zgodovinarja Konrada Črnologarja stal 1000 goldinarjev (Godeša, *Znameniti*, str. 113–114).

²² O odkritju spomenika je 29. maja 1880 poročal časnik *Slovenec* (N. N., *Domače novice*, 29. 5. 1880, str. 4). V literaturi kot leto postavitve zasledimo tudi 1881 (Potočnik, *Tivolski grad*, str. 235; Kranjec, *Tivoli*, str. 328; Žitko, *Historizem v kiparstvu*, str. 151, op. 72 in *Po sledeh časa*, str. 64; Ovsec, *Iz življenja Tivolija*, str. 66; Pergovnik in Zupan, *Ljubljana. Tivoli*, str. 63; Kolšek, *Die Stadtparks in Slowenien*, str. 197) ali celo 1882 (Kopriva, *Ljubljana skozi čas*, str. 222–223; Žitko, *Historizem v kiparstvu*, str. 151, op. 72; Žitko, *Dela dunajskih*, str. 136, op. 7; Žitko, *Fernkorn's und Tilgners*, str. 408, op. 9; Stopar, *Grajske stavbe*, str. 142; Čopič, *Javni spomeniki*, str. 31; Žmuc, Simončič, *Kat. št. 9*, str. 53; Telesko, *Denkmäler für Feldmarschall*, str. 158).

²³ *Slovenec*, 29. 5. 1880, str. 4 »Domače novice«; Simončič in Žmuc, *Kat. št. 9*, str. 53; Jezernik, »Vedno zvesta Slovenija«, str. 159–172; Jezernik, *A group portrait*, str. 29–52; Jezernik, *Skupinski portret*, str. 58; Polajnar, *O življenju in smrti*, str. 141, 143–144.

²⁴ Pergovnik in Zupan, *Ljubljana. Tivoli*, str. 63.

²⁵ Kermavnar, *Idrijski vodnjak*, str. 247; Janez Vajkard Valvasor kot vitez in učenjak – vračanje sijaja vodnjaku iz Višnje Gore (<http://www.rtvsl.si/kultura/drugo/janez-vajkard-valvasor-kot-vitez-in-ucenjak-vracanje-sijaja-vodnjaku-iz-visnje-gore/466835>, 26. 10. 2018).

¹⁵ Npr. Ilse-Neuman, *Karl Friedrich Schinkel*, str. 56; Börsch-Supan, *German Sculpture*, str. 163; Schmidt, *Der preussische Eisenkunstguss*, str. 88; Ferner, *Genée, Kleinkunst in Eisenguss*, str. 28; Bartel, *Bilder in Eisenguß*, str. 61–67.

¹⁶ Costa, *Zur Geschichte des Radetzky Denkmals in Laibach*, str. 41. Potočnik (*Tivolski grad*, str. 234) navaja, da je bil kip odličen na industrijski razstavi v Londonu leta 1852, enako Žitko-Bahovec (*Spomeniška in arhitekturna plastika*, str. 89), Žitko (*Historizem v kiparstvu*, str. 151, op. 71), Čopič (*Javni spomeniki*, str. 31) in Jezernik (*Skupinski portret*, str. 58). Znamenita razstava je potekala leto prej, od začetka maja do konca oktobra. Poročevalec v *Slovenskem narodu* 10. marca 1880 izrecno navaja, da je bil kip Radetzkega kupljen v Londonu leta 1851. Kasneje Žitko (*Dela dunajskih*, str. 136; *Fernkorn's und Tilgners*, str. 408) pravilno navaja leto 1851.

¹⁷ Telesko, *Denkmäler für Feldmarschall*, str. 158.

¹⁸ Withalmova fascinacija z litim železom je bila znana. V Gradcu je leta 1848 zgradil t. i. Železno hišo, enega prvih primerov litoželezne gradnje v Evropi.

na.²⁶ Glede časa postavitve vaz v Tivoliju so predlogi v strokovni literaturi precej različni, od sredine do konca stoletja,²⁷ pri čemer zadnje desetletje 19. stoletja sploh ne pride v poštev, ker dvorska livarna od leta 1891 ni več delovala. Najverjetneje jih je dal postaviti že Radetzky, ko je v času bivanja v gradu preurejal tudi park in je bila fontana sestavni del nove vrtno zasnove.²⁸

Kot bomo videli v nadaljevanju, lahko z veliko mero gotovosti rečemo, da tudi štirje litoželezni molosi, tako kot celopostavni kip Radetzkega, prihajajo iz Blanskega. Obe železolivarni, Salmova in Auerspergova, sta se uvrščali med najpomembnejše v habsburški monarhiji, bili pa sta tako poslovno kot sorodstveno povezani.²⁹ Salmova se je odlikovala zlasti po kvaliteti in kvantiteti figuralnih odlitkov umetniškega liva. V slovenski strokovni literaturi sicer beremo, da naj bi bili psi uliti v Cesarsko-kraljevi umetniški livarni na Dunaju.³⁰

Tradicija postavljanja psov čuvajev pred vhod v tempelj, palačo ali mesto izvira iz antike, ker naj bi varovali pred sovražniki in nepridipravi. V ta čas sodi tudi starodavna, izumrla pasja vrsta molosov, prednica današnjih mastifov. Ime so dobili po ljudstvu Molossov v Epiru, gorski regiji v severozahodni Grčiji in južni Albaniji, ki so jo leta 168 pr. Kr. zavzeli Rimljani. Ti so te pse imenovali *Canis Molossus* ali *Canis Epiroticus*. Molose, v osnovi ovčarsko vrsto, so uporabljali predvsem kot čuvaje, lovske pse in celo v vojaških spopadih; običajno so imeli ovratnico. Zaradi njihovega impozantnega videza in odličnih značajskih lastnosti jih antični pisci večkrat omenjajo, tako npr. Aristotel, Plavt, Vergil, Horacij in Petronij, pomemben pečat pa so pustili tudi v likovni umetnosti. Iz 2. ali 3. stoletja pr. Kr. je bronast helenistični original molosa, a je izgubljen, ohranjene pa so rimske kopije v marmorju. Verjetno najslavnejša med njimi in po merah najmanjša, visoka

105 cm,³¹ je t. i. Jenningsov pes, ki je dobil ime po prvem lastniku, Angležu Henryju Constantinu Jenningsu.³² Ta je skulpturo kupil, potem ko so jo sredi 18. stoletja nekoliko poškodovano – psu namreč manjka rep – izkopali v Rimu. Restavrirana je bila v delavnici Bartolomea Cavaceppija, kjer jo je videl tudi Johann Joachim Winckelmann. Kip je takoj ob prihodu v Anglijo požel hvalo (med navdušenci je bil tudi Horace Walpole), nastale so številne kopije. Od leta 2001 je Jenningsov pes v British Museumu

Firenze, Galeria degli Uffizi, antični molos
(Mansuelli, *Cane molosso*, sl. 48).

²⁶ Poleg tega da so bile vaze v Tivoliju v preteklosti mnogokrat prebarvane, so bile tri tudi močno poškodovane in leta 2006 nadomeščene z novimi, ki jih je izdelalo Livarstvo Vidmar iz Ljubljane. Številni sloji barv so močno okrnili prefinjeno dekoracijo, ki je na vazah pri Valvasorjevem vodnjaku še lepo vidna, npr. na trtnih listih vidimo osrednje žile in žilice itd. Različna je tudi namembnost: v Tivoliju so bile v njih od nekdaj posajene rastline (v glavnem pisanolistne agave), v Višnji Gori pa sta služili kot zbiralnika za vodo.

²⁷ Npr. Breda Mihelič, *Vodnik po Ljubljani*, str. 97 piše, da so »v parku pred gradom ob koncu stoletja postavili v baročni šesterokotni vodnjak vodomet s fantkom, ki stiska ribo, in štiri stebriče z vazami; Kopriva (*Ljubljana skozi čas*, str. 222–223), Ovsec (*Iz življenja Tivolija*, str. 67), Horvat (*Sto vodnjakov*, str. 103), Kladnik (*Ljubljanske metamorfoze*, str. 89) navajajo leto 1870.

²⁸ Unetič, *Feldmaršalova vrtova*, str. 96.

²⁹ Grolich, *Blanenská umělecká litina*, str. 21; za sorodstveno povezavo med njima gl. Kermaonar, *Idrijski vodnjak*, str. 245, 249–250.

³⁰ Čopič, *Prelovšek in Žitko, Ljubljansko kiparstvo*, str. 158; Ovsec, *Iz življenja Tivolija*, str. 67.

³¹ Inv. št. 2001, 1010.1. Gl. The British Museum. Collection online (http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=467443&partId=1. 10. 2018); iDAi.objects.arachne (<https://arachne.dainst.org/entity/1065647?fl=20&cq=%22Molossoerh%22&resultIndex=3>, 20. 10. 2018).

³² Jennings je kip kupil v Rimu med letoma 1753 in 1756. Ker je bila žival brez repa, sicer zaradi poškodbe, je to novega lastnika napeljalo na misel, da gre za upodobitev »nenavadno velikega in lepega« Alkibiadovega psa (Alkibiad, ok. 450–404 pr. Kr., atenski državnik in vojskovodja, Sokratov učenec), ki mu je lastnik po Plutarhovem poročanju lastnoročno odrezal rep, da bi tako pozornost Atencev preusmeril od pomembnih družbenih problemov (gl. Plutarh (Plutarchus), Alkibiad, str. 202). Za Jenningsom je bil lastnik Charles Duncombe, zato je kip v literaturi včasih imenovan tudi Duncombov pes.

Ljubljana, Tivoli, litoželezni molos, drugi z leve ob pogledu proti dvorcu (foto: Simona Kermaonar).

v Londonu. Podobne³³ molose (a z repi), in sicer po dva primerka, srečamo tudi v vestibulu Galerije degli Uffizi v Firencah³⁴ in v Museu Pio-Clementino vatiškanskih muzejev.³⁵ Vsi naštetih ohranjeni primerki so rimske kopije helenističnega originala in prikazujejo sedečega psa, ki s pozicije gledalca obrača glavo v desno; razkoračeni sprednji nogi sta trdno uprti v tla, zadnji zasukani v levo, višina vseh (brez podstavkov) pa je nekoliko več kot en meter in manj kot 125 cm. Kot je opozoril Guido Achille Mansuelli, bi glede na to, da sta živali tako v Firencah kot v Vatikanu obrnjeni v isto smer (enako londonski pes), težko govorili o paru simetrično postavljenih figur v funkciji arhitekturne plastike. Prvotno je torej najverjetneje šlo za en sam izoliran kip, lahko tudi v sklopu nagrobne plastike, ki pa je bil zaradi izredne kvalitete

³³ Visconti, *Il Museo Pio Clementino*, str. 58.

³⁴ Oba višine 112 cm; inv. št. 65 r, 67. Gl. npr. Mansuelli, *Cane molosso*, str. 77–78, kat. št. 48–49; Pasquale, Paolucci, *Molossian Hounds*, str. 16; Na spletni strani iDAi.objects arachne (<https://arachne.dainst.org/entity/1066073?fl=20&q=moloss&resultIndex=2>, 30. 8. 2018) je navedena višina obeh 118 cm, vendar skupaj s podstavkom.

³⁵ Nahajata se v Cortile Ottagonale belvederskega dvorišča v okviru vatiškanskih muzejev (inv. št. 872, 897). Prvi se od ostalih tu naštetih nekoliko razlikuje, in sicer je bolj robusten, z velikim gobcem, trup prekriva dlakast relief, je tudi nekoliko večji (v. 124 cm). Prim. *Päpstliche Museen und Gallerien*, str. 87; iDAi.objects arachne (<https://arachne.dainst.org/entity/1066073?fl=20&q=moloss&resultIndex=2>, 5. 9. 2018).

Ljubljana, Tivoli, litoželezni molos, četrti z leve ob pogledu proti dvorcu (foto: Simona Kermaonar).

in ekspresivnosti kasneje reproduciran v dekorativne namene, lahko tudi kot par.³⁶

V 1. polovici 19. stoletja so modele tega psa, izdelane po antični predlogi, imele tudi nekatere najpomembnejše evropske livarne, npr. v Gliwicah, Berlinu, Ilsenburgu (*Fürstlich-Stolbergische Hütte Ilsenburg*),³⁷ sredi stoletja že Salmova,³⁸ v drugi polovici stoletja (ok. 1870) v Mägdesprungu (*Herzogliche Eisenhütte Mägdesprung*)³⁹ in tudi v Ameriki (zadnja četrtina stoletja; livarni Jordan L. Mott Iron-Works⁴⁰ in J. W. Fiske⁴¹ iz New Yorka).⁴²

Znano je, da je v dvajsetih letih kipar in cizeler Theodor Kalide (1801–1863)⁴³ za berlinsko livar-

³⁶ Mansuelli, *Cane molosso*, str. 77–78.

³⁷ Arenhövel, *Eisen statt Gold*, kat. št. 455, str. 212.

³⁸ Gl. njihove kataloge: Brno, Moravský zemský archiv v Brně, Kataloga Salmove livarne, Tafel 14; neoštevilčen katalog Maschinenbau-Aktiengesellschaft vormals Breitfeld, Daněk & Co. Eisenwerke Blansko, 1913; katalog Maschinenbau-Aktiengesellschaft vormals Breitfeld, Daněk & Co. Eisenwerke Blansko, inv. št. B 2377. Prim. tudi Rasl, *Decorative cast ironwork*, str. 43–46, passim; Schmidt, *Der preussische Eisenkunstguss*, str. 227; Ferner, Genée, *Kleinkunst in Eisenguss*, str. 140, sl. 282.

³⁹ Livarna je izdelovala replike (v. 117 cm) vatiškanskih molosov. Gl. Reichmann, *Die Harzer Eisenhütte*, str. 117 (sl. 57).

⁴⁰ Ustanovitelj Jordan Lawrence Mott (1799–1866).

⁴¹ Ustanovitelj Joseph Winn Fiske (1832–1903).

⁴² Prim. Jen Devereux, *The Ash Street Dog: An Unsolved Mystery* (<http://cambridgecanine.com/2011/11/the-ash-street-dog-an-unsolved-mystery/>, 8. 8. 2018); *Rare Lifesize Zinc »Dog of Alcibiades« (Molossian Dog)* (https://www.1stdibs.com/furniture/building-garden/statues/rare-lifesize-zinc-dog-alcibiades-molossian-dog/id-f_392650/, 8. 8. 2018).

⁴³ Gl. Schmidt, *Der preussische*, str. 105–108, passim; Łukasiewicz, Kalide, str. 162–163; *Deutsche Biographie, Kalide, Theodor* (<https://www.deutsche-biographie.de/sfz39589.html#ndbcontent>, 10. 10. 2018).

no napravil repliko naravne velikosti po molosih iz Uffizijev, ulil pa jo je Wilhelm Hopfgarten.⁴⁴ Replika je bila leta 1828 razstavljena na razstavi kraljeve akademije (*Königliche Akademie der bildenden Künste und mechanischen Wissenschaften*) v Berlinu, nato pa je prišla v kraljevo zbirko.⁴⁵ Kalide je sprva obiskoval rudarsko šolo v rojstnem kraju Chorzów (nem. Königshütte), v letih 1817–1819 se je najverjetneje učil v kraljevi livarni v Gliwicah. Potem se je preselil v Berlin, delal v ateljeju Johanna Gottfrieda Schadowa in istočasno v tamkajšnji livarni, po dveh letih pa je odšel h kiparju Christianu Danielu Rauchu. Odlikoval se je predvsem kot animalist.⁴⁶ Na mladega umetnika je imel velik vpliv modelarski mojster Wilhelm August Stirlasky, ki je prišel v Berlin leta 1805, prav tako iz Gliwic. Odlitek molosa po Kalidejevem modelu lahko še danes vidimo ob stavbi nekdanje berlinske livarne na Invalidenstrasse.⁴⁷ Pes je bil prava uspešnica in je upodobljen tudi na livarniški novoletni plaketi iz leta 1828, primerek katere

Stadt-museum Berlin, novoletna plaketa iz leta 1828
(Schmidt, *Der preussische Eisenkunstguss*, str. 91, sl. 80).

hrani Stadtmuseum v Berlinu; zmodeliral jo je Stirlasky.⁴⁸

Berlinska livarna je namreč od ustanovitve do leta 1848, ko je pogorela in si od takrat ni več opomogla,⁴⁹ slovela po novoletnih plaketah. Na zgoraj omenjeni so upodobljeni trije njeni zelo vplivni izdelki: na sredini nagrobnik generala Ludwiga Matthiasa Nathanaela Gottlieba von Brauchitscha († 1827) na pokopališču Alter Garnisonfriedhof,⁵⁰ desno in levo pa slavni antični umetnini iz marmorja, vaza iz Warwicka⁵¹ in molos iz Uffizijev. Sodeč po

Otok Rügen, lovski dvorec Granitz, litoželezni molos pri vhodnem stopnišču, 1838–1846 (<https://hiveminer.com/Tags/castle,r%C3%BCgen>).

⁴⁴ Wilhelm Hopfgarten (1779–1860) se je rodil v Berlinu in se šolal na tamkajšnji Akademiji za dizajn. Bil je livar pri Christianu Danielu Rauchu, po prihodu v Rim pa je združil moči s sonarodnjakom Benjaminom Ludwigom Jollagejem.

⁴⁵ Bimler, *Der Bildhauer Theodor Kalide*, str. 463; Donig, Theodor Kalide, str. 184.

⁴⁶ Zmodeliral je tudi slavna čuječega in spečega leva po Rauchovih osnutkih in Schinklovi ideji. Odlitke spečega leva lahko še danes vidimo v Berlinu (nagrobni spomenik generala Scharnhorsta), v Bytomu in Pokóju na Poljskem, odlitke čuječega leva pa v Gliwicah.

⁴⁷ Fotografija objavljena v katalogu *Die Königliche Eisen-Gieserei zu Berlin 1804–1874. Die Sammlung Preussischer Eisenkunstguss in der Stiftung Stadtmuseum Berlin*, sl. 18. Odlitke srečamo tudi v parku dvorca Hundisburg v bližini Magdeburga. Glede na to, da je livarna v bližnjem Mägdesprungu izdelovala replike vatikanskih molosov (gl. op. 39), ki so nekoliko drugačni, gre najverjetneje tudi v Hundisburgu za izdelek berlinske livarne (Hundisburger Hund, http://www.nathusius-r.de/Bilder/Deutschland/SachsenAnhalt/Hundisburg/Hundisburger_Hund_20080615072.htm, 15. 11. 2018).

⁴⁸ Inv. št. II 59/116b E, v. 63 mm, d. 875 mm; Stadtmuseum Berlin. Sammlung Online (<https://sammlung-online.stadtmuseum.de/Details/Index/288346>, 4. 9. 2018). Arenhövel, Manufaktur und Kunsthandwerk, str. 222, 242 (sl. 406); Schmidt, *Der preussische Eisenkunstguss*, str. 90–91 (sl. 80); Arenhövel, *Eisen statt Gold*, kat. št. 25, str. 37; Ferner, Genée, *Kleinkunst in Eisenguss*, str. 28; Bartel, Elisabeth (s sodelavci Gundula Ancke, Annette Bossmann, Jan Mende, Andreas Teltow), *Neujahrplakette 1828* (Kat. 350 f.), str. 118.

⁴⁹ Potem je bila zgrajena nova, ki pa ni več dosegala pravih uspehov in so jo leta 1874 zaprli.

⁵⁰ Nagrobnik je po Schinklovem načrtu izdelal kipar Ludwig Wilhelm Wichmann (1788–1859).

⁵¹ Vazo je okoli leta 1771 v Hadrijanovi vili v Tivoliju pri Rimu odkril škotski slikar in trgovec z umetninami Gavin Hamilton. Nato jo je kupil diplomat William Hamilton, danes pa je v Burrellovi zbirki v Glasgou na Škotskem. Med obiskom Anglije in Škotske leta 1826 jo je tam najverjetneje videl Schinkel, ki je naredil tudi načrt za cvetlično stojalo (*Blumenständer*) s to vazo na vrhu. Gl. Göres, *Entwürfe*, str. 250; Schmidt, *Der preussische Eisenkunstguss*, str. 156, 158, 163–165; Ilse-Neuman, Karl Friedrich Schinkel, str. 66; Bartel, Warwickvase (Kat. št. 23), str. 85–86; The British Museum. Collection online (http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=467443&partId=1, 10. 2018). Njen današnji videz, enako kot videz Jenningsovega psa, je rezultat restavratorskih posegov v 18. stoletju takrat najslavnjšega »restavratorja« Bartolomea Cavaceppija. Replike warwiške vaze so bile med najbolj znanimi in priljubljenimi izdelki berlinske livarne. Za Cavaceppija gl. npr. Ramage, *Restorer and Collector*, str. 64 sl.

Ljubljana, Tivoli, litoželezni molos, tretji z leve ob pogledu proti dvorcu (foto: Simona Kermavnar).

paru molosov na stopnišču lovskega dvorca v kraju Granitz⁵² na otoku Rügen na severovzhodu Nemčije, ki sta bila tja postavljena med letoma 1838 in 1846, je livarna izdelovala tudi par, pri čemer en pes gleda v svojo levo in drugi v svojo desno stran, torej gre za zrcalno podobo; ta par se razen po merah v ničemer ne razlikuje od ljubljanskih dveh parov. Istočasno so izdelovali tudi kipece firenških molosov v funkciji pismenskih obtežilnikov.⁵³

Avtorstvo psov molosov v Tivoliju je v slovenski strokovni literaturi, ki jo povzemajo tudi razni vodniki in poljudna literatura, pripisano Antonu Dominiku von Fernkornu,⁵⁴ čeprav konkretnega dokaza za

to ni.⁵⁵ Fernkorn⁵⁶ je bil eden vodilnih kiparjev historizma neobaročne smeri in priznan animalist. Po rodu je bil Nemec, rodil se je leta 1813 v Erfurtu v Turingiji. V tridesetih letih se je preselil v München, kjer se je pridružil Kraljevi livarni. Obiskoval je tudi tamkajšnjo akademijo, čeravno ne v okviru rednega študija, in prišel v stik z mojstri evropskega slovesa. V začetku štiridesetih let je odšel na Dunaj, kjer je sprva delal v znani livarni Josepha Glanza, v turbulentnem času marčne revolucije in po njej, ko je bilo naročil z dvora malo, pa je začel sodelovati s Salmovo livarno.⁵⁷ Leta 1856 je prevzel vodenje C.-kr. topovske livarne (*K. K. Kanonengießerei*) in jo 1861 spremenil v C.-kr. umetniško livarno (*K. K. Kunst-Erzgiesserei*).⁵⁸ Tu je bilo po njegovi predlogi ulito tudi bronasto poprsje maršala Radetzkega, ki ga je neposredno pri umetniku naročila ljubljanska mestna občina.⁵⁹ Postavljeno je bilo leta 1860 v ljubljanskem parku Zvezda⁶⁰ kot prvi reprezentativni javni spomenik v Ljubljani. Kakor omenjeni celopostavni litoželezni Radetzky je tudi ta sedaj hranjen v ljubljanskem Mestnem muzeju. Umetnik je mesto ob odkritju spomenika leta 1860 tudi osebno obiskal, čeprav takrat že precej bolan. Za Ljubljano je izdelal tudi bronasto doprsje Franca Jožefa I. v nadnaravni velikosti; cesar je plastiko leta 1862 poklonil Društvu ljubljanskih ostrostrelcev, slavnostno odkritje spomenika je bilo naslednje leto na strelišču v Ljubljani. Poprsje je znano le po fotografiji Bruna M. Wikingena, kajti spomenik je bil leta 1918 odstranjen, po drugi svetovni vojni pa se je sled za njim izgubila.⁶¹

⁵⁵ To napako sem ponovila tudi sama v poljudnem članku o pamsi tivolskih litoželeznih psov, ki je bil objavljen 23. julija 2018 na spletnem portalu RTV SLO Moja generacija (<https://www.rtvsllo.si/moja-generacija/katere-pasme-so-znameniti-psi-ki-krasijo-dostop-do-tivolskega-gradu/461166>, 20. 11. 2018).

⁵⁶ Med njegovimi monumentalnimi deli so tudi trije konjeniški spomeniki, in sicer nadvojvode Karla (1859) in princa Evgena Savojskega (1865) na Dunaju ter bana Jelačića v Zagrebu (1866), pa tudi slavni lev iz Asperna na Dunaju (1858), ki ga je navdihnila Thorvaldsenova plastika v Lucernu (1821). Gl. Pollak, *Anton Dominik von Fernkorn*; Aurenhammer, *Anton Dominik Fernkorn*; Krause, *Fernkorn*, str. 454–455.

⁵⁷ Pollak, *Anton Dominik von Fernkorn*, str. 12, 18; Aurenhammer, *Anton Dominik Fernkorn*, str. 13; Grolich, *Blanenská umělecká litina*, str. 43.

⁵⁸ Pollak, *Anton Dominik von Fernkorn*, str. 19; Aurenhammer, *Anton Dominik Fernkorn*, str. 18; Žitko, *Dela dunajskih*, str. 136, op. 9; Žitko, *Fernkorns und Tilgners*, str. 409.

⁵⁹ Aurenhammer, *Anton Dominik Fernkorn*, str. 54 (kat. št. 61, sl. 22); Žitko, *Dela dunajskih*, str. 136; Žitko, *Fernkorns und Tilgners*, str. 408–409; Čopič, *Javni spomeniki*, str. 29–30; Telesko, *Denkmäler für Feldmarschall*, str. 158.

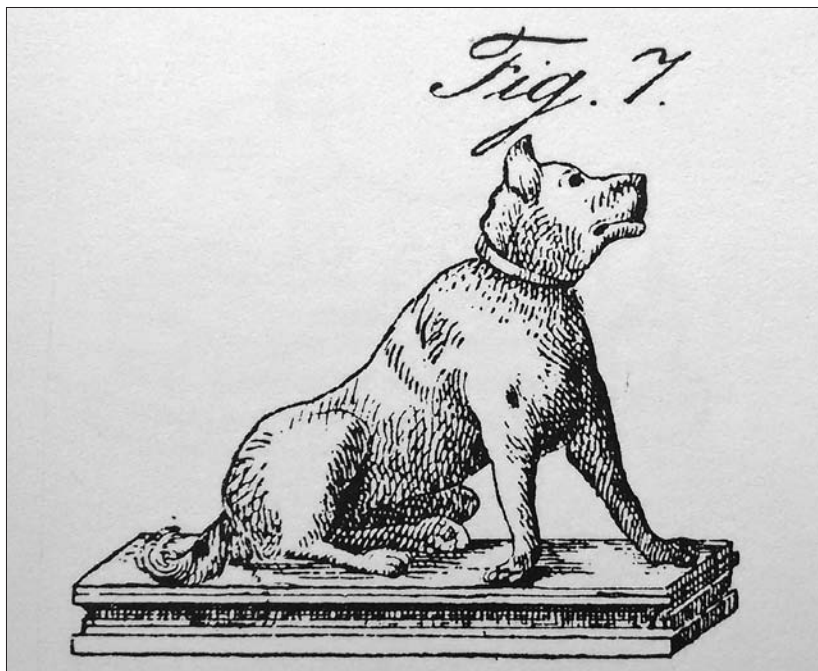
⁶⁰ Unetič, *Feldmaršalova vrtova*, str. 97, op. 22 (avtorica napačno navaja, da so ta kip leta 1880 postavili pred Tivolski grad, kjer pa je v resnici stal celopostavni litoželezni kip Radetzkega – gl. zgoraj).

⁶¹ Aurenhammer, *Anton Dominik Fernkorn*, str. 61–62 (kat. št. 92). Še leta 1936 je bila plastika v Mestni pristavi na Kodeljevem, kjer jo je Wikingen tudi fotografiral. Gl. tudi Žitko, *Historizem v kiparstvu*, str. 151, op. 71, in članka iste avtorice o delih za Ljubljano dunajskih kiparjev Fernkorna in Tilgnerja (Žitko, *Dela dunajskih*, str. 139–140; Žitko, *Fernkorns und Tilgners*, str. 410–411).

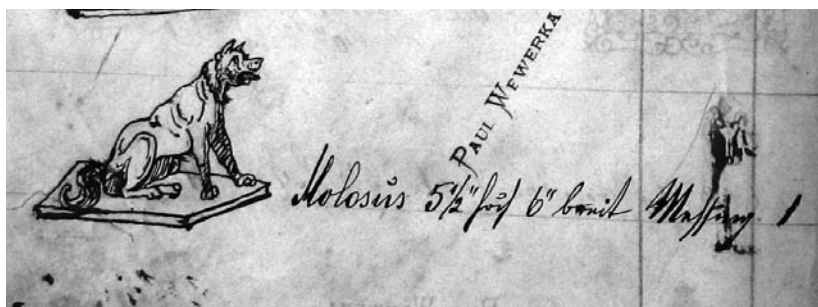
⁵² Nanju me je opozorila Elizabeth Bartel. Dvorec, pomembno zbirališče evropske aristokracije, je bil zgrajen med letoma 1838 in 1846 po načrtu berlinskega arhitekta Johanna Gottfrieda Steinmeyerja, nekoliko mlajši stolp pa po Schinklovem načrtu.

⁵³ Arenhövel, *Eisen statt Gold*, kat. št. 455, str. 212; Meinecke, *Antike und moderne*, str. 99.

⁵⁴ Potočnik, *Tivolski grad*, str. 235; Kranjec, *Tivoli*, str. 328; Vodopivec, *Ljubljana*, str. 234; Kopriva, *Ljubljana skozi čas*, str. 222–223; Čopič, *Prelovšek, Žitko, Ljubljansko kiparstvo*, str. 158; Kladnik, *Ljubljanske metamorfoze*, str. 89; Mihelič, *Vodnik po Ljubljani*, str. 97; Stopar, *Grajske stavbe*, str. 142; Stopar, *Najlepsi*, str. 192; Kolšek, *Die Stadtparks in Slowenien 1864–1918*, str. 197; Kuhar in Potokar, *Gremo v mesto*, str. 125; Smrekar, Erhartič in Šmid Hribar, *Krajinski park*, str. 43; *Stopnišče Tivoli – GNOM*, d. o. o. (<http://www.gnom.si/stopnisce-tivoli/>, 7. 8. 2018).

Gliwice, Preis-Courant, risba pisemskega obtežilnika s t. i. Florentiner Wolfshund (Arenhövel, Eisen statt Gold, str. 212).

Blansko, Muzeum Blanenska, risba molosa iz Vevertkovega dnevnika.

Konec petdesetih let je Fernkorna zadela blažja kap, napadi pa so se kasneje v okrepljeni obliki ponovili in privedli do hude duševne bolezni, ki se je tudi sicer pojavljala v njegovi družini, pri njem pa sta jo verjetno dodatno spodbudila naporno delo in izpostavljenost javnosti. Pred smrtjo leta 1878 je več kot desetletje preživel v psihiatrični ustanovi v bližini Dunaja. Njegov atelje in vilo je prevzel slavni slikar Hans Makart.

Kot je bilo omenjeno, je imela odlitke molosov po antični predlogi (tako tiste v naravni velikosti kot pisemske obtežilnike) v repertoarju berlinska livarna, za nas pa je najpomembnejše dejstvo, da jih je izdelovala tudi Salmova, katere številni izdelki so našli pot tudi v naše kraje.⁶² Tako kot druge livarne na Če-

škem in Moravskem je v 1. polovici in okoli sredine 19. stoletja načrtno prevzemala modele iz Gliwic in Berlina ter jih včasih (delno) preoblikovala, kasneje pa so postopoma prevladali njeni lastni.⁶³

Zgodovina Blanskega je tesno povezana z železom. Leta 1766 je tamkajšnjo železarno kupila plemiška družina Salm-Reifferscheid. Najzaslužnejši za njen razcvet je Hugo Franc (František), starogrof (1776–1836), edini otrok iz zakona med Karlom

Vidmar, *Lokalpatriotismus*, str. 65–87) kot za vodnjake (gl. Kermavnar, *Litoželezni vodnjaki*, str. 26–27), t. i. javno in vrtno pohištvo (gl. npr. Kermavnar, *Litoželezna pitnika*, str. 13; Kermavnar, *Litoželezna ograja pri Goljjevi vili*, str. 15), nagrobno plastiko, notranjo opremo (župnijska cerkev sv. Nikolaja v Dolnjem Logatcu: litoželezne spiralne stopnice, <https://www.mojaobcina.si/logatec/novice/lokalne-skupnosti/zupnijska-cerkev-sv-nikolaja-v-dolnjem-logatcu-litozelezne-spiralne-stopnice.html>, 5. 12. 2018) itd.

⁶³ Schmidt, *Der preussische Eisenkunstguss*, str. 217; Grolich, *Blanenská umělecká litina*, str. 22, 40–41.

⁶² Šlo je tako za javne (npr. omenjeni spomenik Radetzkiemu pred Tivolskim dvorcem) imperialne habsburške spomenike (gl. npr. Telesko, *Die Denkmäler Joseph II.*, str. 136–142;

knezom Salm-Reifferscheid-Krautheimom in Pavlino Auersperg, hčerko grofa in od leta 1783 kneza Karla Jožefa Auersperga iz Kočevja, ustanovitelja železarn v Dvoru pri Žužemberku. Vodenje livarne v Blanskem je Hugo prevzel leta 1806.⁶⁴

Kot se lahko poučimo iz Salmovih prodajnih katalogov, so od sredine 19. stoletja izdelovali dve liniji molosov, in sicer manjše samostojne kipce v funkciji pisemskih obtežilnikov in večje skulpture, težke 392 kg in visoke ok. 118 cm,⁶⁵ v glavnem namenjene dekoraciji zunanjščin stavb, konkretno vhodov oziroma stopnišč, ki načeloma zahtevajo par. Obtežilniki⁶⁶ se navezujejo na model livarne v Gliwicah.⁶⁷ pasji trup ni tako visoko dvignjen kot v monumentalni izvedbi, gobec pa je zaprt ali le rahlo odprt. Izdelovali so jih še v dvajsetih letih 20. stoletja, posamičen je običajno tehtal 2,5 kg.⁶⁸ V t. i. dnevniku Pavla Veverke,⁶⁹ kiparja modelarja v Salmovi livarni v letih 1853–1893, vidimo risbo nič kaj impozantnega psa z naprej pomaknjeno in rahlo sklonjeno glavo, odprtih gobcem in iztegnjenim jezikom. Realiziranih tovrstnih primerkov ne poznam, lahko da gre le za nekoliko nerodno risbo.

Par molosov velikih dimenzij je predstavljal zrcalno podobo, pri čemer en pes obrača glavo v svojo desno in drugi v svojo levo stran. V katalogu iz časa kmalu po sredini 19. stoletja sta živali sicer upodobljeni s pogledom druga proti drugi,⁷⁰ v tistem z začetka 20. stoletja, kjer so izdelki prikazani že s fotografijami in ko je bila Salmova livarna že last praške

Moravský zemský archiv v Brně, Salmov katalog, Molos 1 in molos 2, po sredini 19. stoletja.

⁶⁴ Na začetku dvajsetih let 19. stoletja je v Blansko poklical odličnega kemika in metalurga Karla Ludvika Reichenbacha iz Stuttgarta, ki je pustil izredno pomemben pečat zlasti na področju umetniškega liva (Pilnáček, *250 let blanenských železáren*, str. 79–82, 97; Grolich, *Blanenská umělecká litina*, str. 20, sl. 39; Hradilová, *Historie*, str. 38).

⁶⁵ Gl. Brno, Moravský zemský archiv v Brně, fond H 998, Katalog Salmove livarne (Eigenthum der Fürstlich Salm'schen Blansker Eisenfabrik), Tafel 14. Molosa sta upodobljena poleg drugih živali, resničnih (lev, jelen, hrt) in mitoloških (par grifonov, sfinga). Teža vsakega (ok. 392 kg) je pod risbami označena v funtih z ligaturo lb, višina pa še v starih avstrijskih oziroma dunajskih merah s čevlji (*Fuß*) in palci (*Zoll*) (3' 9"), kar znaša ok. 118,53 cm (za pretvorbe mer se zahvaljujem dr. Mihi Seručniku).

⁶⁶ Gl. npr. Muzeum Blanenska, Salmov katalog, *Beschwerer und Staffagen*, Tafel 29, št. 17.

⁶⁷ Risba je bila objavljena v njihovem ceniku (*Preis-Courant*); kipce je izdelovala tudi berlinska livarna (gl. Arenhövel, *Eisen statt Gold*, kat. št. 455, str. 212).

⁶⁸ Npr. Muzeum Blanenska, katalog *Maschinenbau-Aktiengesellschaft vormals Breitfeld, Daněk & Co. Eisenwerke Blansko*, inv. št. B 2377, 20. leta 20. stoletja, inv. št. B 2377, Tafel 624, Brief-Beschwerer; na izbiro so bili v črni, bronzirani in pocinkani verziji.

⁶⁹ Tudi Paul Wewerka (1826–1899). Na praški akademiji je študiral slikarstvo. Pred odhodom v Blansko je delal v železarni v kraju Plasy (nem. Plass) (gl. Grolich, *Blanenská umělecká litina*, str. 42; Hradilová, *Historie a současnost umělecké litiny*, str. 73). Pri Veverkovem dnevniku, ki je hranjen v Muzeum Blanenska, gre lahko za njegov dnevnik z risbami kipov, za katere je sam izdelal modele, lahko pa tudi za osebni katalog.

⁷⁰ V Ljubljani (pa tudi v Granitzu) psa v paru gledata stran drug od drugega, pri čemer gre pač za drugo varianto postavitve.

delniške družbe Akciová společnost strojírny/Maschinenbau-Aktiengesellschaft (nekdanja Breitfeld-Daněk & Co.),⁷¹ pa vidimo le enega molosa, ne par, ki je za malenkost večji in težji (v. 122 cm, 395 kg).⁷²

Zaenkrat ostaja odprto vprašanje, zakaj se je pri nas uveljavilo prepričanje, da je avtor litoželeznih molosov Fernkorn, čemur je sledila famozna urbana legenda, po kateri naj bi bil umetnik naredil samomor, ko je ugotovil, da je psom pozabil narediti jezike⁷³ – vsi tu omenjeni odlitki pa so ne nazadnje brez

⁷¹ Grolich, *Blanenská umělecká litina*, str. 30.

⁷² Blansko, Muzeum Blanenska, Katalog *Maschinenbau-Aktiengesellschaft vormals Breitfeld, Daněk & Co. Eisenwerke Blansko*, 1913, rubrika *Tierstücke*, Tafel 9, št. 15.

⁷³ Npr. Kopriva, *Ljubljana skozi čas*, str. 223; Čopič, *Prelovšek*,

jezikov. V variantah skulptur psi v gobcu nekaj držijo (taka sta molosa v predmestju Blanskega pred vhodom v nekdanje poslovne prostore ČKD Blansko, verjetno z železnim ingotom v gobcu)⁷⁴ in so zato prav tako brez jezikov. Če namreč omenjene rimske marmorne kopije helenističnega originala – torej oba molosa iz Uffizijev, med katerima ni omembe vrednih razlik, ali Jenningsovega psa, ki jima je povsem enak, le da mu manjka rep in ušesi sta drugačni, kratki, kar bi bil lahko tudi rezultat Cavaceppijevih posegov v 18. stoletju, in ne nazadnje vsaj desnega vatikanskega psa – primerjamo z berlinsko repliko ter z odlitki (ne glede na livarno) na omenjenih lokacijah v Granitzu, Hundisburgu, Blanskem, Tivoliju v Ljubljani in v Združenih državah Amerike, vidimo, da gre za odlitke, enake v vseh detajlih, le mere se nekoliko razlikujejo. Fernkorn je za Ljubljano dejansko naredil dve deli, kakor smo omenili, namreč bronasti poprsji maršala Radetzkega in cesarja Franca Jožefa I. Med letoma 1848 in 1853 je sodeloval tudi s Salmovo livarno, tako da bi lahko bili risbi za modela molosov njegovi. Vendar je po drugi strani skoraj neverjetno, da bi Salmova ali katerakoli livarna pri umetniku Fernkornovega slovesa naročila risbe molosov ali sploh antične skulpture, ki od predloge v ničemer ne odstopajo in bi jih torej lahko izvršil vsak povprečno usposobljen risar. In prav tako je malo verjetno, da bi umetnik velikega formata, kakršen je bil Fernkorn, vestno in brez sledu lastne invencije sledil antični predlogi.⁷⁵

Čas postavitve litoželeznih molosov v Tivoliju literatura razteza čez dve desetletji. Postaviti naj bi jih dal že Radetzky,⁷⁶ nekateri pisci navajajo čas po maršalovem odhodu iz gradu in tudi že po njegovi smrti, 1863⁷⁷ oziroma 1864,⁷⁸ drugi šele leto 1870.⁷⁹ V novejšem času so bili restavrirani leta 1999 in nazadnje 2015 – to zadnjo obnovo je opravil Gnom, d. o. o.⁸⁰

Iz povedanega lahko zaključimo, da je Fernkor-

⁷⁴ Žitko, *Ljubljansko kiparstvo*, str. 158; Stopar, *Grajske stavbe*, str. 142. Potočnik (Tivoljski grad, str. 235) pa navaja, da naj bi se ustrelil zaradi izgubljenega stave; gl. tudi Mihelič, *Vodnik po Ljubljani*, str. 97.

⁷⁵ Seznam kulturnih památek v Blansku (https://cs.wikipedia.org/wiki/Seznam_kulturn%C3%ADch_pam%C3%A1tek_v_Blansku, 27. 8. 2018).

⁷⁶ Gl. tudi op. 13.

⁷⁷ Pergovnik Cotič, Ljubljana – mestni park Tivoli, str. 88; Pergovnik in Zupan, Ljubljana. Tivoli, str. 63; Pergovnik, Ljubljana – Park Tivoli, str. 149.

⁷⁸ Jeraj in Melik, *Ljubljana. Vodnik*, str. 109.

⁷⁹ Čopič, Prelovšek in Žitko, *Ljubljansko kiparstvo*, str. 158; Ovsec, Iz življenja Tivolija, str. 67; Kolšek, Die Stadtparks in Slowenien 1864–1918, str. 197; Jerman, *Promenada v Ljubljani*, str. 11 (kipar imenovan Anton Dominik, verjetno mišljen Anton Dominik Fernkorn); Unetič, Feldmaršalova vrtova, str. 97.

⁸⁰ Kranjec, Tivoli, str. 328; Kopriva, *Ljubljana skozi čas*, str. 223; Žitko-Bahovec, Spomeniška, str. 76; Kladnik, *Ljubljanske metamorfoze*, str. 89; Mihelič, *Vodnik po Ljubljani*, str. 97; Stopar, *Grajske stavbe*, str. 142.

⁸¹ Stopnišče Tivoli – GNOM, d. o. o. (<http://www.gnom.si/stopnišče-tivoli/>, 7. 8. 2018).

novo avtorstvo ljubljanskih molosov malo verjetno, saj gre za odlitke, ki jih zaradi popolnega naslona na zgoraj omenjene antične predloge srečamo v repertoarju več evropskih in celo ameriških livarn. Glede na to, da so bili izdelki Salmove livarne pri nas močno zastopani, ne nazadnje tudi zaradi sorodstvenih povezav z lastniki naše najpomembnejše železolivarne, in da je imela moravska livarna od sredine 19. stoletja v repertoarju monumentalno verzijo para molosov, povsem povzetega po teh antičnih predlogah, bi provenienco tivolskih psov lahko postavili v Blansko. Pri tem pa moramo imeti v mislih, da je model po antičnih molosih, konkretno firenških, berlinska livarna imela že konec dvajsetih let 19. stoletja in ga je Salmova zelo verjetno le prevzela, tako kot veliko drugih. Kvaliteta antičnih plastik molosov je nadčarovna, zato je bila tako v preteklosti kot danes deležna velikega občudovanja. In livarne, ki so vedno zasledovale tudi povsem ekonomski vidik, so se tega dobro zavedale. Glede na to, da je bil najpomembnejši urejevalec okolice Tivolskega dvorca maršal Radetzky, bi lahko postavitev molosov najverjetneje umestili v njegov čas.⁸¹

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Blansko, Muzeum Blanenska

Katalog Maschinenbau-Aktiengesellschaft vormals Breitfeld, Daněk & Co. Eisenwerke Blansko, inv. št. B 2377, 20. leta 20. stoletja

Neoštevilčen katalog Maschinenbau-Aktiengesellschaft vormals Breitfeld, Daněk & Co. Eisenwerke Blansko, 1913

Neoštevilčen Veverkov dnevnik

Brno, Moravský zemský archiv v Brně

fond H 998, škatla 1, knjiga 56, katalog Salmove livarne (Eigenthum der Fürstlich Salm'schen Blansker Eisenfabrik)

ČASOPISNI VIRI

Slovenec, 1880.

Slovenski narod, 1880.

LITERATURA

Arenhövel, Willmuth: *Eisen statt Gold. Preußischer Eisenkunstguß aus dem Schloß Charlottenburg, dem*

⁸¹ Za pomoč pri pisanju članka se v prvi vrsti zahvaljujem kustosu Milanu Koudelki iz Muzeum Blanenska v Blanskem in kolegici Alenki Klemenc za konstruktivne pripombe. Prav tako se iskreno zahvaljujem mag. Simonu Donigu (Universität Passau) in Elisabeth Barthel (Stadtmuseum Berlin, Landesmuseum für Kultur und Geschichte Berlins).

- Berlin-Museum und anderen Sammlungen*. Berlin: Verlag Willmuth Arenhövel, 1982.
- Arenhövel, Willmuth: Manufaktur und Kunsthandwerk im 19. Jahrhundert. *Berlin und die Antike, Katalog. Architektur. Kunstgewerbe. Malerei. Skulptur. Theater und Wissenschaft vom 16. Jahrhundert bis heute* (ur. Willmuth Arenhövel), katalog razstave. Berlin: Deutsches Archäologisches Institut, Staatliche Museen, Preußischer Kulturbesitz, 1979, str. 209–250.
- Aurenhammer, Hans: *Anton Dominik Fernkorn*. Wien: Anton Schroll & Co, 1959.
- Bartel, Elisabeth: Bilder in Eisenguß. Neujahrsgrüße, Porträts und Miniaturen. V: Bartel, Elisabeth (s sodelavci Gundula Ancke, Annette Bossmann, Jan Mende, Andreas Teltow): *Die Königliche Eisen-Giesserei zu Berlin 1804–1874. Die Sammlung Preußischer Eisenkunstguß in der Stiftung Stadtmuseum Berlin*. Berlin: Stiftung Stadtmuseum Berlin, Verlag Willmuth Arenhövel, 2004, str. 61–67.
- Bartel, Elisabeth: Neujahrsplakette 1828 (kat. 350 f.). V: Bartel, Elisabeth (s sodelavci Gundula Ancke, Annette Bossmann, Jan Mende, Andreas Teltow): *Die Königliche Eisen-Giesserei zu Berlin 1804–1874. Die Sammlung Preußischer Eisenkunstguß in der Stiftung Stadtmuseum Berlin*. Berlin: Stiftung Stadtmuseum Berlin, Verlag Willmuth Arenhövel, 2004, str. 118.
- Bartel, Elisabeth: Warwickwase (kat. št. 23). V: Bartel, Elisabeth (s sodelavci Gundula Ancke, Annette Bossmann, Jan Mende, Andreas Teltow). *Die Königliche Eisen-Giesserei zu Berlin 1804–1874. Die Sammlung Preußischer Eisenkunstguß in der Stiftung Stadtmuseum Berlin*. Berlin: Stiftung Stadtmuseum Berlin, Verlag Willmuth Arenhövel, 2004, str. 85–86.
- Bimler, Kurt: Der Bildhauer Theodor Kalide. 3. Entwicklung zum Tierbildner in Rauchs Schule. *Oberschlesien. Monatschrift zur Pflege der Kenntnis und zur Vertretung der Interessen Oberschlesiens* 15, 10. Januar 1917, str. 461–473.
- Börsch-Supan, Helmut: German Sculpture and Cast Iron: Berlin as Epicenter. *Cast iron from the Central Europe, 1800–1850* (ur. Elisabeth Schmuttermeyer in Derek E. Ostergard), katalog razstave. New York: The Bard Graduate Center for Studies in the Decorative Arts, Vienna: MAK, 1994, str. 155–167.
- Costa, Heinrich: Zur Geschichte des Radetzky Denkmals in Laibach. *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain*, Mai 1860, str. 41–42.
- Čopič, Špelca, Damjan Prelovšek in Sonja Žitko: *Ljubljansko kiparstvo na prostem (= Outdoor sculpture in Ljubljana)*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1991.
- Čopič, Špelca: *Javni spomeniki v slovenskem kiparstvu prve polovice 20. stoletja*. Ljubljana: Moderna galerija, 2000.
- Donig, Simon: Theodor Kalide (1801–1863). *Sonderdruck aus Schlesische Lebensbilder*, Band 12 (ur. Joachim Bahlcke). Würzburg, 2017, str. 181–195.
- Ferner, Helmut in Elfriede Genée: *Kleinkunst in Eisenguss*. Brunn (Brno): Petr Dvořák Verlag, 1992.
- Godeša, Franc: Znameniti stari višenjski punkti. V *Višnja Gora* (ur. Pavel Groznik). Višnja Gora: Krajevna skupnost in Turistično društvo Višnja Gora, 1998, str. 113–116.
- Göres, Burkhard: Entwürfe und Ausführung von Möbeln und anderem Kunsthandwerk, kat. št. 428 (Warwick-Vase). *Karl Friedrich Schinkel 1781–1841*, katalog razstave. Berlin: Henschelverlag Kunst und Gesellschaft, 1982, str. 255–257.
- Göres, Burkhard: Schinkel, Beuth und die Gewerbeförderung in Preußen. *Karl Friedrich Schinkel 1781–1841* (katalog razstave). Berlin: Henschelverlag Kunst und Gesellschaft, 1982, str. 255–257.
- Grolich, Vratislav: *Blanenská umělecká litina* (katalog razstave). Brno: Muzejní a vlastivědná společnost v Brně–Okresní Muzeum Blansko, 1991.
- Horvat, Franci: *Sto vodnjakov na Slovenskem*. Ljubljana: Prešernova družba, 2005.
- Hradilová, Eva: *Historie a současnost umělecké litiny*. Brno, 2007.
- Ilse-Neuman, Ursula: Karl Friedrich Schinkel and Berlin Cast Iron, 1810–1841. *Cast iron from the Central Europe, 1800–1850* (ur. Elisabeth Schmuttermeyer in Derek E. Ostergard), katalog razstave. New York: The Bard Graduate Center for Studies in the Decorative Arts, Vienna: MAK, 1994, str. 55–73.
- Iron and Steel. *The Oxford Companion to the Decorative Arts* (ur. Harold Osborne). Oxford, New York, Toronto: Oxford University Press, 1991⁵, str. 464–481.
- Jeraj, Mateja in Jelka Melik: *Ljubljana. Vodnik po mestu in njegovi zgodovini*. Ljubljana: Modrijan, 2011.
- Jerman, Katja: *Promenada v Ljubljani*. Ljubljana: Viharnik, 2003.
- Jezernik, Božidar: »Vedno zvesta Slovenija«. Javni spomeniki ljubljanski in družbeni spomin. *Mesto in meščani v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete, 2006, str. 159–172.
- Jezernik, Božidar: A group portrait with an austrian marshal, an honorary citizen of Ljubljana. *Traditions: zbornik Inštituta za slovensko narodopisje in Glasbenonarodopisnega inštituta ZRC SAZU*, 43/1, 2014, str. 29–52.
- Jezernik, Božidar: Skupinski portret z avstrijskim maršalom, častnim meščanom ljubljanskim. *Mesto brez spomina. Javni spomeniki v Ljubljani*. Ljubljana: Modrijan, 2014, str. 54–73.
- Kermavnar, Simona: Idrijski vodnjak z rudarjem. *Kronika* 66/2, 2018, str. 245–252.

- Kermavnar, Simona: Litoželezna ograja pri Golijevi vili v Idriji. *Idrijske novice*, št. 449, 16. 11. 2018, str. 15.
- Kermavnar, Simona: Litoželezna pitnika – vodni črpalki s pipo – pri vodnjakih v Novi vasi na Bloški planoti. *Notranjsko-primorske novice* 4, št. 7, 25. 8. 2017, str. 13.
- Kermavnar, Simona: Litoželezni vodnjaki v Črnomlju, Šmarjeških Toplicah, Logatcu in na Vrhniki. *Belokranjec* 21, št. 4, april 2018, str. 26–27.
- Kladnik, Darinka: *Ljubljanske metamorfoze*. Ljubljana: Luxuria, 1991.
- Kolšek, Alenka: Die Stadtparks in Slowenien 1864–1918. *Stadtparks in der österreichischen Monarchie 1765–1918* (ur. Géza Hajós). Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2007, str. 195–216.
- Kopriva, Silvester: *Ljubljana skozi čas. Ob latinskih in slovenskih napisih in zapisih*. Ljubljana: Založba borec, 1989, str. 222–223.
- Kranjec, Silvo: Tivoli. *Krajevni leksikon Slovenije, 2: Jedro osrednje Slovenije in njen jugovzhodni del* (ur. Roman Savnik). Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1971, str. 327–328.
- Krause, Walter; Fernkorn, Anton Dominik (ab 1860 Ritter von). *Saur Allgemeines Künstler-Lexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*, 38. München, Leipzig: K. G. Saur, 2003, str. 454–455.
- Kuhar, Špela in Robert Potokar: *Gremo v mesto Ljubljana. Arhitekturni sprehodi in ogledi*. Ljubljana: Ustanova fundacije Piranesi, 2008.
- Langer, Heiderose: Faszination Eisen oder Wie man das Material zum Sprechen bringt. *Schmuck und andere Kostbarkeiten aus Eisenkunstguss. Eisenkunstguss aus der Hanns Schell Collection* (katalog razstave). Graz, 2003, str. 6–12.
- Lindner, Helmut: Eisenkunstguss im 19. Jahrhundert. *Ferrum: Nachrichten aus der Eisebibliothek, Stiftung der Georg Fischer AG* 61, 1989, str. 30–38.
- Łukaszewicz, Piotr: Kalide, Theodor (Theodor Erdmann). *De Gruyter allgemeines Künstler-Lexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker* (ur. Andreas Beyer, Bénédicte Savoy in Wolf Tegethoff), Band 79. Berlin, Boston: Walter de Gruyter GmbH, 2013, str. 162–163.
- Mansuelli, Guido Achille: Cane molosso (kat. št. 48, 49). *Galleria degli Uffizi. Le Sculture*, Roma: Istituto Poligrafico dello Stato, 1958–1961, str. 77–78, sl. 48–49.
- Matijević, Meta: Nekaj iz zgodovine in tehnike železarstva. V: Šorn, Jože, Meta Matijević in Matija Žargi: *Železarna na Dvoru pri Žužemberku. Zgodovina, tehnologija, izdelki*. Novo mesto: Dolenjski muzej Novo mesto v sodelovanju z Narodnim muzejem Ljubljana, 1980, str. 37–42.
- Meinecke, Katharina: Antike und moderne »Dauerbrenner«. *Kleinformatige Antikenkopien aus dem Lauchhammer Werk. Pegasus. Berliner Beiträge zum Nachleben der Antike* 5, 2004, str. 95–107.
- Mihelič, Breda: *Vodnik po Ljubljani*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1996.
- Official Catalogue of the Great Exhibition of the Works of Industry of All Nations*. London: Spicer Brothers, W. Clowes and Sons, 1851, str. 194.
- Official Descriptive and Illustrated Catalogue in three volumes*, 3, Foreign States. London: Spicer Brothers, W. Clowes and Sons, 1851, str. 1031.
- Ovsec, Damjan J.: Iz življenja Tivolija skozi čas. *Tivoli. Ljubljanski mestni park*. Ljubljana: ČZP Kmečki glas, 1994, str. 65–94.
- Päpstliche Museen und Gallerien, I; Führer durch das Vatikanische Skulpturenmuseum*. Rom: Vatikanische Buchdruckerei, 1909.
- Pasquale, Giovanni di in Fabrizio Paolucci: Molossian Hounds. *Uffizi. The Ancient Sculptures. The Official Guide*. Florence: Giunti Gruppo Editoriale, 2005, str. 16.
- Pergovnik Cotič, Darja: Ljubljana – mestni park Tivoli. *Po zgodovinskih parkih in vrtovih Slovenije. Dvainštirideset slovenskih parkov in vrtov* (ur. Mitja Simič). Šmarje-Sap, Buča: 2009, str. 86–90.
- Pergovnik, Darja in Gojko Zupan: Ljubljana. Tivoli – ljubljanski mestni park. *Zgodovinski parki in vrtovi v Sloveniji. Historical Parks and Gardens in Slovenia* (ur. Jerneja Batič). Ljubljana: Ministrstvo za kulturo, Uprava Republike Slovenije za kulturno dediščino, 1995, str. 62–67 (Zbirka Dnevi evropske kulturne dediščine).
- Pergovnik, Darja: Ljubljana – Park Tivoli. *Vrtnoarhitekturna dediščina v Sloveniji in njeno ohranjanje* (ur. Robert Peskar). Ljubljana: Slovensko konservatorsko društvo, 2017, str. 149–155.
- Pilnáček, Josef: *250 let blanenských železáren 1698–1948*. Blansko: Českomoravská-Kolben-Daněk, 1948.
- Plutarh (Plutarchus): Alkibiad. *Vzporedni življenjepisi. Temistokles–Kamil, Perikles–Fabij Maksim, Alkibiad–Gaj Marcij (Koriolan)* (izbral, prevedel, uvod in opombe napisal Matej Hriberšek). Ljubljana: Modrijan, 2008, str. 195–235.
- Polajnar, Janez: O življenju in smrti nekega spomenika. Okoliščine postavitve in odstranitve spomenika avstrijskemu feldmaršalu Josefu Radetzkyemu v Ljubljani. *Feldmaršal Radetzky in Slovenci* (ur. Miha Preinfalk). Ljubljana: Založba ZRC, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2017, str. 133–147 (Thesaurus memoriae, Opuscula, 5).
- Pollak, Friedrich: *Anton Dominik von Fernkorn. Ein österreichischer Plastiker*. Wien: Schworella & Heick, 1911.
- Potočnik, Alojzij: Tivolski grad in park v Ljubljani. *Kronika slovenskih mest* 5, 1938, str. 231–235.
- Preinfalk, Miha: *Auerspergi. Po sledeh mogočnega tura*. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2005 (Thesaurus memoriae, Dissertationes, 4).
- Pyritz, Albrecht: A history of cast-iron technology

- gy and the Prussian iron art industry. *Cast iron from the Central Europe, 1800–1850* (ur. Elisabeth Schmuttermeier in Derek E. Ostergard), katalog razstave. New York: The Bard Graduate Center for Studies in the Decorative Arts, Vienna: MAK, 1994, str. 129–153.
- Ramage, H. Nancy: Restorer and collector. Notes on eighteenth-century recreations of Roman statues. *The Ancient Art of Emulation: Studies in Artistic Originality and Tradition from the Present to Classical Antiquity* (ur. Elane K. Gazda). Michigan: University of Michigan Press, 2002, str. 61–78.
- Rasl, Zdeněk: *Decorative cast ironwork (Catalogue of artistic and decorative iron castings from the 16th to 20th centuries preserved at the National Technical Museum of Prague)* (katalog razstave). Prague: Národní technické muzeum, 1980.
- Reichmann, Matthias: *Die Harzer Eisenhütte unterm Mägdesprung. Ein Beitrag zum Kunstguss im Nordharz* (doktorska disertacija). Leipzig, 2001.
- Sapač, Igor: Baročni arhitekti na Slovenskem/Baroque Architects in Slovenia. Francesco Ferrara. *Arhitektura 18. stoletja na Slovenskem. Obdobje zrelega baroka/18th Century Architecture in Slovenia. Mature Baroque* (katalog razstave). Ljubljana: Arhitekturni muzej Ljubljana, 2007, str. 236.
- Schmidt, Eva: *Der preussische Eisenkunstguss. Technik – Geschichte – Werke – Künstler*. Berlin: Mann Verlag, 1981.
- Schmuttermeier, Elisabeth: The Central European cast-iron industries. *Cast iron from the Central Europe, 1800–1850* (ur. Elisabeth Schmuttermeier, Derek E. Ostergard), katalog razstave. New York: The Bard Graduate Center for Studies in the Decorative Arts, Vienna: MAK, 1994, str. 75–85.
- Schreiter, Charlotte: Lauchhammer und Berlin. Antikenkopien aus Eisen und Bronze. *Berliner Eisen: Die Königliche Eisengießerei Berlin. Zur Geschichte eines preussischen Unternehmens* (ur. Charlotte Schreiter in Albrecht Pyritz), 2007, str. 109–125 (Berliner Klassik, 9).
- Simončič, Metka: Kat. št. 10 (Johann Joseph Radetzky). *Več glav ... več ve. Iz kiparske zbirke Mestnega muzeja Ljubljana. Many Heads Are Better than One. Portraits from the Sculpture Collection of the City Museum of Ljubljana* (katalog razstave). Ljubljana: Mestni muzej Ljubljana, 2012, str. 53–55.
- Smrekar, Aleš, Bojan Erhartič in Mateja Šmid Hribar: *Krajinski park Tivoli, Rožnik in Šišenski hrib*. Ljubljana: Založba ZRC, 2011, str. 43–45 (Zbirka Georitem, 16).
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. 1: Gorenjska. 4: Ljubljana, grad in dvorci*. Ljubljana: Viharnik, 1999.
- Stopar, Ivan: *Najlepši slovenski dvorci*. Ljubljana: Cankarjeva založba, Skupina Mladinska knjiga, 2011.
- Telesko, Werner: Die Denkmäler Joseph II. im heutigen Österreich. *Geschichtsraum Österreich. Die Habsburger und ihre Geschichte in der bildenden Kunst des 19. Jahrhunderts*. Wien: Böhlau Verlag, 2006, str. 136–141.
- Telesko, Werner: Denkmäler für Feldmarschall Johann Wenzel Graf von Radetzky. *Kulturraum Österreich. Die Identität der Regionen in der bildenden Kunst des 19. Jahrhunderts*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag, 2008, str. 157–158.
- Teltow, Andreas: Das Hüttengelände an der Invalidenstraße und seine baulichen Anlagen. V: Bartel, Elisabeth (s sodelavci Gundula Ancke, Annette Bossmann, Jan Mende in Andreas Teltow): *Die Königliche Eisen-Gießerei zu Berlin 1804–1874. Die Sammlung Preussischer Eisenkunstguß in der Stiftung Stadtmuseum Berlin*. Berlin: Stiftung Stadtmuseum Berlin, Verlag Willmuth Arenhövel, 2004, str. 12–25.
- Unetič, Ines: Feldmaršalova vrtova v Trziču in Ljubljani. *Feldmaršal Radetzky in Slovenci* (ur. Miha Preinfalk). Ljubljana: Založba ZRC, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2017, str. 91–105 (Thesaurus memoriae, Opuscula, 5).
- Vidmar, Polona: Lokalpatriotismus und Lokalpolitik. Die Denkmäler Wilhelms von Tegetthoff, Kaiser Josefs II. sowie Erzherzog Johanns in Maribor und die Familie Reiser. *Acta Historiae Artis Slovenica* 18, 2013, str. 65–87.
- Visconti, Ennio Quirino: *Il Museo Pio Clementino*, 2. Milano: Presso gli Editori, 1819.
- Vodopivec, Peter: Ljubljana. *Pozdravi iz slovenskih krajev. Dežela in ljudje na starih razglednicah*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987, str. 234.
- Žargi, Matija: Izdelki umetniškega železnega liva na Dvoru. V: Šorn, Jože, Meta Matijević in Matija Žargi: *Železarna na Dvoru pri Žužemberku. Zgodovina, tehnologija, izdelki*. Novo mesto: Dolenjski muzej Novo mesto v sodelovanju z Narodnim muzejem Ljubljana, 1980, str. 43–57.
- Žitko, Sonja: Dela dunajskih kiparjev Fernkorna in Tilgnerja za Ljubljano. *Acta Historiae Artis Slovenica*, 1997/2, str. 135–146.
- Žitko, Sonja: Fernkorns und Tilgners Werke für Ljubljana. *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege: Denkmalschutz, Denkmalpflege, Denkmalforschung* 51, Hf. 2, 1997, str. 408–414.
- Žitko, Sonja: *Historizem v kiparstvu 19. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1989.
- Žitko, Sonja: *Po sledeh časa. Spomeniki v Sloveniji 1800–1914*. Ljubljana: Debora, 1996.
- Žitko-Bahovec, Sonja: Spomeniška in arhitekturna plastika 19. stoletja na Slovenskem. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v. 11/12, 1976, str. 71–123.
- Žmuc, Irena in Metka Simončič: Kat. št. 9 (Češki plemič grof Johann Joseph Wenzel Radetzky von Radetz). *Več glav ... več ve. Iz kiparske zbirke Mestnega muzeja Ljubljana. Many Heads Are Bet-*

ter than One. Portraits from the Sculpture Collection of the City Museum of Ljubljana (katalog razstave). Ljubljana: Mestni muzej Ljubljana, 2012, str. 52–53.

SPLETNE STRANI

- Deutsche Biographie: Kalide, Theodor
Spletni vir: <https://www.deutsche-biographie.de/sfz39589.html#ndbcontent> (10. 10. 2018).
- Hundisburger Hund - Nathasius
Spletni vir: http://www.nathasius-r.de/Bilder/Deutschland/SachsenAnhalt/Hundisburg/Hundisburger_Hund_20080615072.htm (15. 11. 2018).
- Janez Vajkard Valvasor kot vitez in učenjak – vračanje sijaja vodnjaku iz Višnje Gore
Spletni vir: <http://www.rtvsllo.si/kultura/drugo/janez-vajkard-valvasor-kot-vitez-in-ucenjak-vracanje-sijaja-vodnjaku-iz-visnje-gore/466835> (3. 10. 2018).
- Jen Devereux, The Ash Street Dog: An Unsolved Mystery
Spletni vir: <http://cambridgecanine.com/2011/11/the-ash-street-dog-an-unsolved-mystery/> (8. 8. 2018).
- iDAi.objects arachne
Spletni vir: <https://arachne.dainst.org/search?q=moloss> (27. 8. 2018).
- Katere pasme so znameniti psi, ki krasijo dostop do Tivolskega gradu
Spletni vir: <http://www.rtvsllo.si/kultura/drugo/katere-pasme-so-znameniti-psi-ki-krasijo-dostop-do-tivolskega-gradu/461166> (23. 7. 2018).
- Rare Lifesize Zinc „Dog of Alcibiades“ (Molosser Dog)
Spletni vir: https://www.1stdibs.com/furniture/building-garden/statues/rare-lifesize-zinc-dog-alcibiades-molosser-dog/id-f_392650/ (8. 8. 2018).
- Seznam kulturnih památek v Blansku
Spletni vir: https://cs.wikipedia.org/wiki/Seznam_kulturn%C3%ADch_pam%C3%A1tek_v_Blansku (27. 8. 2018).
- Stadtmuseum Berlin. Sammlung Online
Spletni vir: <https://sammlung-online.stadtmuseum.de/Details/Index/288346> (4. 9. 2018).
- Stopnišče Tivoli – GNOM, d. o. o.
Spletni vir: <http://www.gnom.si/stopnisce-tivoli/> (7. 8. 2018).
- The British Museum. Collection online
Spletni vir: https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=467443&partId=1 (5. 7. 2018).
- Župnijska cerkev sv. Nikolaja v Dolnjem Logatcu: litoželezne spiralne stopnice
Spletni vir: <https://www.mojaobcina.si/logatec/novice/lokalne-skupnosti/zupnijska-cerkev-sv-nikolaja-v-dolnjem-logatcu-litozelezne-spiralne-stopnice.html> (5. 12. 2018).

S U M M A R Y

The cast-iron Molossian dogs in front of the Tivoli mansion in Ljubljana within the European context

The nineteenth century was marked by the industrial revolution and widespread use of cast iron, with reusable moulds allowing ample opportunities to copy e.g. artworks of Classical Antiquity. To such examples belong the sculptures of four Molossian hounds in front of the Tivoli mansion in Ljubljana. These represent two pairs of mirror-image moulds that only differ in the position of their heads and hind legs. Slovenian scholarly literature attributes the draft for them to the German-Austrian historicist sculptor Anton Dominik von Fernkorn (1813–1878), who, as the Ljubljana urban legend has it, committed suicide on realising that he had forgotten about the tongues. As for the casts, they are believed to have come from one of the Viennese art foundries.

Just as there is no truth to the legend about the artist having committed suicide (although he admittedly suffered from a serious mental illness in the last ten years of his life), it is also highly unlikely that he produced the draft for the Ljubljana Molossian dogs, given that identical cast-iron sculptures can also be encountered at several places across Europe and even in non-European countries, some dating from long before the mid-nineteenth century. Except for their size, these casts are identical to the marble Roman copies of the lost Hellenistic bronze original dating from the second or third century BC. Probably the most famous among them is the so-called Jennings Dog, kept in the British Museum, and similar ones are also found in the vestibule of the Uffizi Gallery in Florence and the Museo Pio-Clementino of the Vatican Museums. They feature a seated dog turning its head to the right if observed from the spectator's perspective, with its front legs astride and fixed to the ground, and hind legs shifted to the left. All of them are slightly higher than one metre and lower than 125 centimetres.

Art casting reached its zenith in Germany or, more specifically, in three Royal Prussian foundries – Gliwice (Silesia, present-day Poland), Berlin and Sayn. As their moulds were frequently copied by other European foundries, it is often difficult to yield a reliable identification of a specific foundry as well as an accurate dating of the cast objects. Among the foundries that tended to imitate the moulds of the Prussian foundries, the one of Prince Salm in Blansko, Moravia, stood out in terms of quality and

quantity of its art casting. The family Salm-Reifferscheid had personal and business ties with the Auerpergs, the owners of the most important foundry on the Slovenian territory, i.e. the one at Dvor pri Žužemberku. The products of the Moravian foundry were widespread in the Slovenian lands. Among others there was a statue of Field Marshal Joseph Radetzky which had won an award at the world exhibition in London (1851) and stood between 1880 and 1918 in front of the Tivoli mansion in the direct vicinity of the cast-iron Molossian hounds. The repertoire of the Berlin foundry included casts of Molossian hounds modelled on Roman examples (more

specifically, Florentine dogs) as early as the end of the 1820s, and Salm's foundry, which most probably merely imitated their mould, as early as the mid-century. Therefore, it is highly likely that Ljubljana's dogs were cast in Blansko and, as already mentioned, highly doubtful that the draft for them might have been made by a sculptor of Fernkorn's reputation and calibre, given that this is merely a copy of an Antique work. And the installation of the Molossian dogs in Tivoli Park probably coincides with the period 1852–1856, when the mansion was owned by Field Marshal Joseph Wenzel Radetzky.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 27-789.32(497.4):321"19"

Prejeto: 11. 7. 2018

Marija Čipić Rehar

mag. zgodovine in dipl. etnologinja, arhivska svetovalka, Nadškofijski arhiv Ljubljana, Krekov trg 1, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: marija.rehar@rkc.si

Francišškani v kolesju političnih sistemov 20. stoletja

IZVLEČEK

Prispevek zajema čas od prihoda italijanskih oblasti na Primorsko leta 1918 oziroma italijanskih ter nemških okupatorjev ob začetku druge svetovne vojne pa vse do srede šestdesetih let, ko so komunistični prijemi že zajeli vse sfere družbenega življenja v državi. Uvodoma je predstavljeno stanje in delovanje samostanov na Primorskem pod oblastjo fašizma. Z začetkom druge svetovne vojne so bili samostani pod nemškim okupatorjem spremenjeni v ustanove, ki so služile novim oblastem, redovniki pa so bili izseljeni. Konec vojne in prihod nove komunistične oblasti sta prinesla preselitev redovnih družin nazaj v samostane, toda v okrnjeni obliki, saj so številni redovniki pred koncem vojne emigrirali, stavbe pa so bile potrebne popravila. Z utrditvijo novih oblasti so prišle tudi nove aretacije, zasliševanja, zaporne kazni ter omejevanje redovnikov.

KLJUČNE BESEDE

Francišškani, samostani, druga svetovna vojna, nacizem, fašizem, komunizem, izgoni, aretacije, zaporne kazni

ABSTRACT

FRANCISCANS IN THE WHEELS OF POLITICAL SYSTEMS OF THE TWENTIETH CENTURY

The contribution covers the period from the arrival of the Italian authorities in the Littoral in 1918 or, rather, Italian and German occupiers at the onset of the Second World War until the mid-1960s, when the communist measures had already expanded their grip on all spheres of social life in the state. In the introduction, the author describes the situation and activities of monasteries in the Littoral under Fascism. With the outbreak of the Second World War, the German occupier converted monasteries into institutions that served the new authorities and expelled the monastic communities. The end of the war and the establishment of the new communist government enabled monastic families to return to the monasteries, albeit to a limited extent, as many monks emigrated before the end of the war and monastery buildings required restoration. Finally, the solidification of the new government also entailed new arrests, interrogations, prison sentences, and restrictions imposed on monks.

KEY WORDS

Franciscans, monasteries, Second World War, Nazism, Fascism, communism, expulsions, arrests, prison sentences

Francišškanski samostani na Primorskem v času fašizma

Konec prve svetovne vojne je za Primorsko pomenil prehod pod italijanske oblasti, ki so se v treh letih spremenile v fašistično nadoblast z vsemi prijemi raznarodovanja in zatiranjem slovanskega prebivalstva, tako na gospodarskem kot tudi kulturnem in družbenem področju. Od frančiškanskih samostanov so pod italijanske oblasti prišli: Sveta Gora, Kostanjevica, Koper in Strunjan. Poleg težav z novimi oblastmi sta se samostana Sveta Gora in Kostanjevica soočala še s posledicami soške fronte. Kostanjevica je bila v vojni razrušena v bombardiranjih, patri so jo zapustili že maja 1915; tam je kot oskrbnik ostal samo še p. Aleksander Vavpotič. Italijanski vojaki so ga avgusta 1916 zajeli, obtožili vohunjenja za Avstrijo in ustrelili. Samostan in delno tudi grobnico so izropali ter odpeljali samostanske knjige v Videm. Ko se je italijanska vojska leta 1918 umaknila iz Gorice, je prišel na Kostanjevico p. Gracijan Heric, sledili so mu še drugi patri. Patri so hoteli tu ohraniti slovensko prisotnost, vendar pa je bil samostan v ruševinah. Italijanska oblast obnove ni dovolila, pogojevala jo je z odhodom slovenskih patrov. Kongregacija za redovnike je tako kljub protestom 3. januarja 1924 Kostanjevico in Sveto Goro priključila tridentinski frančiškanski provinci. Slovenski patri so do 25. maja 1925, ko je samostan na Kostanjevici zapustil zadnji slovenski pater Albert Pirc, vsi zapustili samostan. Italijanski patri pod vodstvom gvardijana Pashala Valentinija so s pomočjo vojne odškodnine v celoti obnovili tako cerkev kot samostan.¹ Podobno je bilo

na Sveti Gori, kjer so bili vsi objekti razrušeni. Najprej so obnovili romarski dom ter v njem uredili začasno kapelo in stanovanje za patre, v letih 1924–28 pa so na novo pozidali cerkev in samostan. Vse to so postorili patri iz Trenta, saj so slovenski patri v glavnem morali oditi.

Frančiškanska samostana na južnem Primorskem vse do ureditve mej po drugi svetovni vojni nista bila del Slovenske frančiškanske province sv. Križa. Samostan v Kopru je do leta 1920 pripadal frančiškanski dalmatinske province sv. Hieronima s sedežem v Zadru. Takrat so ga v skladu z rapalsko pogodbo prevzeli italijanski frančiškani beneške province. Samostan v Strunjanu pa je že od ustanovitve leta 1907 pripadal frančiškanski provinci v Trentu. Po prvi svetovni vojni so v frančiškanski samostan pri cerkvi sv. Ane v Kopru prišli italijanski redovniki iz beneške province, ki so dušnopastirsko službo opravljali le v italijanskem in latinskem jeziku. V Kopru so ostali do aprila 1949. Šele novembra 1953 so se v Kopru ponovno naselili slovenski frančiškani, ki so v cerkev sv. Ane postopoma vpeljali slovensko bogoslužje.²

Samostani med drugo svetovno vojno na nemškem zasedbenem ozemlju

Začetek druge svetovne vojne in okupacija slovenskega ozemlja sta med samostani najbolj prizadela tiste na nemškem zasedbenem ozemlju. Slovenska frančiškanska provinca je imela na tem območju šest samostanov in eno rezidenco. Nemški uničevalni načrt je predvideval izselitev vseh izobražencev, med katere so bili prišteti tudi duhovniki in redovniki. V

Francišškani iz lavantinske škofije, leta 1941 pregnani na Hrvaško (NŠAL, Fotografije).

¹ Šrumpf, *Cvetje s Kostanjevice*, str. 30–39.

² Arhiv OFM, Poročila 1954, 1. 3. 1954, p. Rupert: Francišškani v Kopru, str. 4.

dobrem mesecu so redovnike zaprli in razselili. Najprej so 18. aprila 1941 izselili redovnike iz samostana v Brežicah. V samostanu je takrat bivalo pet patrov (Konstantin Urankar, Ferdinand Zajec, Ernest Jenko, Alojzij Lipej in Mariofil Jelenc), štirje bratje in en brat tretjerednik (Kozma Ferlič, Luka Vodošek, Ludvik Klopčič, Silvester Karner in Tobija Simonič). Vse skupaj so prepeljali do Bregane, od koder so morali peš oditi proti Hrvaški, pešačili so do Samobora. Trije so se do avgusta 1941 vrnili v ljubljansko škofijo, medtem ko so drugi ostali na Hrvaškem. Redovna družina se v Brežice ni več vrnila, cerkev sv. Antona Padovanskega so Nemci porušili do tal, odstranili so vseh pet oltarjev, odnesli vse posode, notranjo leseno opravo so požgali, opremo iz zakristije pa odpeljali proti Avstriji. Samostan, ki je bil zgrajen po potresu 1917, so spremenili v nemško gimnazijo. Vsa oprema je izginila, med drugim tudi velik del bogate knjižnice.³

20. aprila je sledil samostan v Mariboru. V meljsko vojašnico so odpeljali deset patrov (Gabriel Plainšek, Rupert Suhač, Dominik Nabernik, Gratus Kostanjšek, Kasijan Farič, Anastazij Bajuk, Pelagij Majhenič, Mohor Horvat, Fortunat Zorman in Urban Grgurič) in šest bratov (Anton Gallatia, Didak Berlic, Rufin Saje, Rok Stele, Aleš Ogorevc in Fabijan Juteršek). V samostanu so dovolili ostati starejšim, in sicer trem patrom: Valerijanu Landergottu, Severinu Korošču in Emeriku Landergottu ter bratoma Paškalu Vrenjaku in Boštjanu Lundru – pri čemer je bil najmlajši star 65 let. Zapustiti so morali notranje prostore samostana in se preseliti v tri sobe ob zunanjem hodniku v samostan. Od odpeljanih redovnikov so trije odšli v Ljubljano, medtem ko so ostale 11. junija Nemci z vojaškimi tovornjaki odpeljali v Rajhenburg. Skupaj še s tremi patri iz Sv. Trojice ter sedmimi iz Nazarij so jih 12. julija odpeljali nazaj v Maribor in od tam v Slavonsko Požego. Od tu so se potem precej razkropili, pri čemer se jih je polovica naselila v Ljubljani, nekaj pa jih je ostalo na Hrvaškem. Samostan so zasedli Nemci in odpeljali vse večje zvonove.⁴

Iz kamniškega samostana so 21. aprila 1941 izgnali šest patrov (Bernardin Mlakar, Salezij Glavnik, Maks Brelih, Evstahij Berlec, Frančišek Ačko in Martin Perc), pet klerikov (Vendelin Špendov, Atanazij Lovrenčič, Venancij Kastelic, Polikarp Brolih in Anton Gallatia), tri klerike novince (Pavel Krajnik, Alfonz Ferenc in Avgustin Kalan), štiri brate in dva brata tretjerednika (Amat Gaberc, Liberat Čotar, Kanizij Fricelj, Jožef Kupertin Bezjak, Justin Kociper in Edvard Turk). Velika večina se je preselila v Ljubljano v samostan na Marijinem trgu, štirje pa so odšli na Trsat. Samostan so preuredili v urade, knjižnica je bila uničena, cerkev pa je služila kot skladišče.⁵

Iz samostana v Nazarjah je bilo 22. aprila izgnanih pet patrov (Kerubin Tušek, Hubert Marovt, Križogon Tišlar, Benvenut Winkler in Kornelij Gorše) in pet bratov (Rizerij Gorkič, Adjut Stanošek, Oswald Rogale, Solan Zevnik, Joahim Presečnik in Benedikt Šket); odpeljali so jih v kapucinski samostan v Celje, na Hrvaško pa so izselili štiri patre in tri brate.

Gvardijan Kerubin Tušek je bil zaradi boleznih poslan iz Celja nazaj v Nazarje, kjer je živel v zasebni hiši. Nemci so ga drugič aretirali 10. septembra 1942 ter ga odpeljali v Celje v Stari pisker, od tam v Maribor in potem na grad Borl pri Ptujju. Zaradi popolne oslabelosti so ga izpustili, vrnil se je v Nazarje, kjer je bival do 22. januarja 1943, ko je bil tretjič aretiran, odpeljan na Rečico in potem v Maribor. Konec januarja 1943 so ga obnemoglega odpeljali v Dachau, kjer je 14. maja 1943 umrl.

Tako kot druge so Nemci odpeljali zvonove. Samostan je postal vojaška postojanka, njegovo upravljanje pa je prevzel Alfred Krupka. Samostan so izropali, saj so naložili tri tovornjake znanstvenih in nabožnih knjig. Prišel je nov upravitelj, ki je na svoj dom v Avstriji prepeljal še, kar je dragocenega ostalo. V samostan se je naselila posadka Wehrmannschafta, zato je bil leta 1944 na dveh mestih miniran, tako da sta bila dva trakta razrušena.⁶

Sledile so Brezje 23. aprila; izgnanih je bilo šest patrov (Hadrijan Kokolj, Bonaventura Resman, Oto Kocjan, Roman Tominec, Jožef Aljančič in Klemen Šmid) in pet bratov (Lucij Fidelj, Donat Jug, Matija Stupica, Kamil Kravšnik in Marcel Kogovšek). Brat Jozafat Finžgar je ostal na Brezjah kot oskrbnik samostana, pri čemer mu je bilo strogo prepovedano, da bi komu dopustil maševati v cerkvi. Upravnik je bil samo eno leto, že v tem času pa je vojska izpraznila klet ter odnesla vredne knjige, preproge in druge stvari. Poleg vojske se je leta 1942 tam naselila tudi nemška pokrajinska policija. Poslopja so prodali nemški družbi, ki naj bi tam ustanovila sirotišnico za obnemogle gorenjske reveže. Nastavili so novega upravnika Weissa, ki je bil poleg tega župan za Brezje, Mošnje, Leše in Ljubno. Ideja o sirotišnici ni bila realizirana, pa tudi vojska je še naprej ostala v samostanu, po zaslugi brata Jozafata pa so paramenti, kelih in druge stvari ostale razmeroma dobro ohranjene. Pred koncem vojne so bili v samostanu štiri mesece domobranci. Sledili so partizani iz Hercegovine, ki so prav tako ostali štiri mesece, brat Jozafat pa je moral v primorsko brigado in je v bojih padel. Po končani vojni je bila notranjost samostana razdejana, iz sob je bila odnesena oprema, stekla so bila razbita in podi razkopani, medtem ko je bila cerkev v razmeroma dobrem stanju, saj je bilo razbitih samo nekaj stekel.⁷

Iz Sv. Trojice v Slovenskih Goricah so 29. aprila

³ Slovenska frančiškanska provinca, str. 2, 2a.

⁴ Prav tam, str. 3–5.

⁵ Prav tam, str. 8–9.

⁶ Prav tam, str. 9–11, 11a.

⁷ Prav tam, str. 11–12, 12a.

v meljsko vojašnico odpeljali tri patre (Ladislav Pintar, Vladimir Bobek in Ildefonz Langerholc), kasneje pa še patra Henrika Damiša in tri brate (Teofil Vodeb, Daniel Groblar in Erazem Jakopec). Skupaj z mariborskimi in nazarskimi brati so jih prepeljali v Slavonsko Požego, od koder so šli v razne hrvaške kraje (Virovitica, Našice, Samobor). Ob prvi aretaciji so nove nemške oblasti razglasile, da je samostan z vsem inventarjem zaplenjen, p. Henrik pa je bil postavljen za začasnega upravitelja. Ob tem so popisali vse stvari v samostanu. Oblasti so v celoti prevzele samostan, župnijska pisarna pa se je preselila v samostansko sobo. Kmalu zatem so p. Henrika aretirali in odpeljali na Ptuj in od tam na Hrvaško. Samostanske celice so preuredili v sobe gojenk internata, samostan pa v kmetijsko poklicno vzgajališče; v nekaj prostorih je bil vrtec. Poleg tega so tu živeli učitelji in nemški krajevni skupinski vodja (Ortsgruppenführer). Vsi prostori so bili zasedeni, poleg tega je v samostanu bival tudi nemški duhovnik. Že v letu zasedbe so odpeljali pet bronastih zvonov. Po končani vojni so se patri in bratje vrnili v samostan ter začudeni našli prenovljene prostore, saj so Nemci starejšo opremo in pohištvo zamenjali z novo, v celoti pa so prenovili kuhinjo.⁸

Rocno je bila zadnja postojanka, od koder so Nemci 6. maja 1941 izselili redovnike. Oditi so morali pater Hugo Bren, brata laika Rajmund Šegula in David Gorenc ter bratje tretjeredniki (Angel Trček, Štefan Urbančič, Peregrin Osredkar in Herman Kozamernik). Še dva tedna je ostal p. Bogdan Markelj, ki je moral poskrbeti za gospodarstvo – v Rocnem je bila namreč tiskarna. Polovica izgnanih je odšla v Ljubljano na Marijin trg. Nemci so tiskarske stroje odpeljali v Kranj, pa tudi sama poslopja so bila uničena.⁹

V celoti je bilo aprila in maja 1941 izgnanih 80 patrov in bratov. Večina se jih je naselila po samo-

Frančiškani v meljski vojašnici v Mariboru aprila 1941 (NŠAL, Fotografije).

stanih – prednjači ljubljanski na Marijinem trgu –, v Novi Štifti in po Hrvaškem.

Zaradi izselitve duhovnikov iz Gorenjske je območje ostalo brez dušnopastirske oskrbe, zato se je p. Klavdij Okorn večkrat brez dovoljenja oblasti pretihotapil na Gorenjsko, kjer je skrivaj maševal in delil zakramente. Tudi p. Fortunat Zorman je bil na Gorenjskem od decembra 1944 do maja 1945, kajti provincial p. Gracijan Heric ga je prosil, naj gre na Brezje ter tam pazi na samostan in cerkev. Ljudi je obiskoval v Radovljici, Lescah, Otoku, Kamni Gorici, Bledu, Jesenicah in Kovorju. Maja 1945 se je preko Ljubelja umaknil na Koroško.¹⁰

Samostani med drugo svetovno vojno na italijanskem zasedbenem ozemlju

V Ljubljanski pokrajini, ki so jo zasedli Italijani, so tako ostali samostani v Ljubljani: Vič, Šiška, Bežigrad in v centru, pa tudi v Novem mestu in Novi Štifti. Z razseljevanjem patrov in bratov iz samostanov na nemškem zasedbenem ozemlju jih je veliko prišlo v ljubljanske samostane, ki so se hitro napolnili z begunci. Na seji provincialnega definitorija 4. avgusta 1941 so ugotovili, da je nemška okupacija uničila gmotno stanje frančiškanov, saj so zaprli samostane, ki so vzdrževali ostale, predvsem noviciat in klerikat v Ljubljani. Težava je bila tudi v tem, da je imel samostan Marijinega oznanjenja v Ljubljani precej dolga od zidave kolegija in trgovskih lokalov v letih 1937–38, ki ga je moral odplačati.¹¹ Dolg je bil odplačan leta 1943.

Italijani v samostansko življenje na začetku niso posegali, tako da je teklo dalje. Vojne razmere pa so tudi od frančiškanov zahtevale prilagoditev in predvsem več karitativnega dela. Med italijanskimi koncentracijskimi taborišči, v katera so zapirali ljudi iz ljubljanske škofije, sta bila tudi Monigo v Trevisu in Padova. Ljubljanski škof Gregorij Rožman je za duhovno oskrbo internirancev priskrbel dovoljenje patroma Engelhardu Štucinu in Fortunatu Zormanu. Engelhard je bil v Monigu dvakrat po en mesec dni pozimi 1942–1943, podobno tudi Fortunat v Padovi. Patra sta obiskovala internirance ter prinašala duhovno moč in tolažbo, s seboj pa sta nosila številne zavoje in pakete, ki so jih internirancem pošiljali domači – njim pa sta odnašala sporočila in pisma. Po teh dveh obiskih so jima Italijani obiske prepovedali.¹² Patri so tudi v Ljubljani skrbeli za versko oskrbo v zaporih. Veliko dela je imel pater Angelik Tominec, ki je bil v letih 1923–1931 in 1940–1944 kurat jetnišnice na Miklošičevi 9, kjer je med drugim poročil 22 parov. Pod redovno obleko je skrivaj nosil

¹⁰ Prav tam, str. 16.

¹¹ Arhiv OFM, Acta prov. Cap. In defin. II/a – 13b, Seje definitorija, 4. 8. 1941.

¹² Slovenska frančiškanska provinca, str. 16.

⁸ Prav tam, str. 12–13, 13a.

⁹ Prav tam, str. 14.

pošto, zlatnino, hrano in darila ter posredoval informacije o vojni.¹³ Tudi drugi patri so v jetnišnico nosili darove, predvsem hrano in odeje, ter hodili spovedovat in maševat: za veliko noč in božič ter nedelje in praznike.¹⁴

Ideološka razhajanja in trenja z okupatorji

Kljub razmeroma zaprtemu življenju so aktualne teme odpora proti okupatorju, nastajanja vaških straž in jeseni 1943 z menjavo okupatorja nastanka domobranskih enot prodrle za samostanske zidove. Med redovniki se je tako kot po celotni Ljubljanski pokrajini pokazala različna opredelitev do dogajanja, v ospredju pa je bil predvsem glavni samostan na takratnem Marijinem trgu v Ljubljani, kjer je živelo slovensko vodstvo reda.

Vrh slovenskih frančiškanov je vojno pričakal razdeljen na dve struji, ki sta med vojno še poglobili spore. V letih 1931–1934 in 1934–1937 je bil provincial p. Gvido Rant, ki je okrog sebe zbral krog patrov, med katere sta sodila predvsem oba Tominca: Angelik in Roman. Po izvolitvi p. Gracijana Herica leta 1937 za provinciala se je dotedanji vrh provincialnega vodstva zamenjal in za nekaj časa razslel po samostanih. P. Heric je okrog sebe zbral patre Odila Hanjška, Karla Dijaka in druge. Novi provincial se je lotil gradnje konvikta za izobraževanje klerikov in noviciata, poleg tega je zgradil vrsto lokalov, ki so bili oddani v najem raznim trgovinam. Pri zidavi je nastal velik dolg, ki je skupaj z gradnjo povzročal stalne spore in govorice.¹⁵

Že leta 1942 je provincial p. Gracijan Heric bratom naročil, naj se politično ne izrekajo ali sploh udejestvujejo.¹⁶ Čas in položaj pa sta vse bolj poglobljala razlike v razmišljanju in patri v Ljubljani so se razdelili, na eni strani so bili zbrani okrog provinciala p. Gracijana Herica, na drugi pa okrog p. Romana in Angelika Tominca ter bivšega provinciala p. Gvida Ranta. Na definitorialni seji 15. septembra 1942 je p. Angelik Tominec predlagal, da se prepove vmešavanje v politiko ne glede na stran; ta predlog naj bi bil zavrnjen. Poleg tega naj bi po navedbah v virih omejili pravico do pridiganja p. Romanu Tomincu ter p. Jožefu in p. Stanku Aljančiču.¹⁷

Kot navaja p. Silvin Marijan Krajnc, so frančiškani na pobudo patrov bratov Tominec v Vatikan poslali spomenico o nasilju italijanskih okupatorjev in streljanju talcev. Zahtevali so, naj Vatikan posreduje pri italijanski vladi, da bi prenehali z nasiljem. P. Roman in p. Krizostom Sekovanič sta odpotovala

v Rim. P. Roman je papežu izročil poslanico in govoril z njim o stanju na slovenskih tleh.¹⁸

Kljub mnenju nekaterih, da naj se redovniki ne bi opredeljevali, je nastal razkol, ki je imel posledice. V noči iz 10. na 11. april 1942 je bila na cerkveni zvonik na Marijinem trgu obešena zastava s peterokrako zvezdo. Gasilci so jo sneli in na njeno mesto postavili italijansko trobojnico. Nato so v samostan prišli Italijani, aretirali p. Romana in Angelika Tominca, Jožeta in Stanka Aljančiča ter še dva. Prepeljali so jih na kvesturo, kjer so jih zaslišali in zaprli v šentpetersko vojašnico; tam so z zaslišanji nadaljevali, po nekaj tednih pa so jih izpustili.¹⁹ Širile so se govorice, da naj bi bila aretacija plod notranjih sporov; povod zanjo naj bi prišel iz samostana, ker naj bi se aretiranih patrov želeli drugi znebiti.²⁰

K ideološkimi razhajanjem so veliko prispevali še različni vojaški častniki, ki so v različnih obdobjih bivali v samostanu. Na podstrešju samostana naj bi tako stanovala bivša vojaka jugoslovanske vojske Bine Vesel in Bine Cerkenik, ki naj bi po navedbah trenirala mlajše patre, med drugim tudi borilno večino jujitsu.²¹ Leta 1942 naj bi imeli v samostanu skrito radijsko postajo, s katero naj bi upravljali Vesel, Cerkenik in bogoslovci.²² Da bi bilo vse skupaj še bolj zapleteno, so v samostanu prebivali različni duhovniki iz dežele in kurati.²³ V njem je nekaj časa bival tudi vodja slovenskih četnikov Karel Novak.²⁴ Poleg tega naj bi bil v bunkerju pod odrom v Frančiškovi dvorani skrit angleški obveščevalec. Dombobranci so 27. novembra 1943 preiskali sobo p. Frančiška Ačka in našli papirje, povezane z OF. Prepeljali so ga v šentpetersko vojašnico, kjer naj bi bil 18-krat zaslišan.²⁵ V samostanu naj bi tiskali ilegalni časopis *Poročevalec*, p. Roman pa naj bi tam skrival Metoda Mikuža, Aleša Beblerja, Bojana Štiha in Edvarda Kocbeka.²⁶ Po navedbah nekaterih patrov naj bi se novembra 1943 del ljubljanske duhovščine obrnil na Vatikan glede govora proti komunizmu. Sveti sedež naj bi jim odvrnil, da se proti komunizmu seveda govori. Navajajo, da je papež p. Hericu odgovoril v nemškem jeziku: ljudstvo je res treba poučiti o komunizmu, toda z vso previdnostjo (Vorsicht) in ljubeznijo (Liebe). Priče tega dejanja naj bi bile p. Gracijan Heric, ljubljanski škof Gregorij Rožman, p. Gvido Rant in Maks Miklavčič. To naj bi potrdil tudi p. Gracijan Heric 31. decembra 1943.²⁷

¹³ Arhiv MO, 7, Dopis CMD, 23. 9. 1959.

¹⁴ Arhiv MO, 10 Obdarovanje jetnikov, Potrdilo uprave jetnišnice, 21. 4. 1944.

¹⁵ ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 004, II 0005858–60.

¹⁶ Arhiv OFM, Enciklike, p. Gracijan Heric, Okrožnica, 3. 2. 1942.

¹⁷ Arhiv MO, 7 Okupacija.

¹⁸ Krajnc, *Brata*, str. 254–255.

¹⁹ Arhiv MO, 11 Zapor pod Italijani, Prijava zločinov okupatorjev in njih pomagačev, 20. 6. 1945; 7, Dopis CMD, 23. 9. 1959.

²⁰ Arhiv MO, 14, Internacija v Italiji, zapiski brez datumov.

²¹ ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 004, II 0006297.

²² ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 004, II 0005911.

²³ ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 004, II 0005919.

²⁴ ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 004, II 0005910–1.

²⁵ ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 012, II 0017756–62.

²⁶ Krajnc, *Brata*, str. 257–259.

²⁷ Arhiv MO, 7 Okupacija.

V samostanski dvorani je avgusta 1944 potekalo protikomunistično zborovanje duhovščine, kar je nasprotja v samostanu še poglobilo.²⁸

P. provincial Gracijan Heric je v okrožnici 1944 pojasnil stališča o takratnih razmerah: »Komunizem je v svojih nazorih verska zabloda, je brezbožen, v svojem delovanju pa protiverski, naravnost proti Bogu in proti vsemu kar je božjega ...«²⁹ O Osvobodilni fronti pa je menil: »To ni nič drugega kakor krinka, pod katero se je komunizem nekaj časa skrival, da je mogel več nerazsodnih ljudi z lepo donečimi političnimi in narodnimi krilaticami, frazami in gesli zapeljati in zaplesti v svoje mreže. – Res je, da so mnogi šli iz narodnega idealizma v hribe med partizane. Toda ko so videli, kaj počenjajo partizani, kakšni so njihovi nazori, kakšna njihova moralna, ko so videli, da je vodstvo popolnoma komunistično in da delajo popolnoma po komunističnih metodah, tedaj bi morali sub gravi prenehati z vsakim sodelovanjem. Sodelovanje je smrtni greh proti prvi božji zapovedi, ker se komunizem ne bori za narodno svobodo, temveč proti veri in Cerkvi. Dalje je sodelovanje pri tatvinah, ropih, požigih, umorih, skrunitvah hiš božjih in Najsvetejšega in vseh drugih zločinov in kdor sodeluje, si nakopava celo vrsto strašnih grehov in veliko odgovornost za povračilo škode, ki so jo napravili skupaj s komunisti. Nobena oblast jih ni silila, da so začeli to strašno početje, ampak prostovoljno so šli, zato so odgovorni pred Bogom. – Kdor pa to počenjanje zagovarja, odobrava, ga kakorkoli podpira, dejansko ali tudi z besedo, ta tudi nosi svoj del odgovornosti za vse strahotne zločine, za vso nedogledno škodo, ki so jo partizani napravili ali povzročili, ker sodelujejo, vsaj miselno z najbolj zagriznenimi sovražniki sv. vere v boju proti Cerkvi in Bogu.«³⁰

Ljubljanska pokrajina pod Nemci 1943–1945

Živahno dogajanje v samostanu Nemcem ni ostalo skrito. V njem naj bi po navedbah virov zbirali večje količine orožja in se pripravljali na napad OF, pa tudi na ciklostil naj bi razmnoževali razne letake.³¹ Nemci so vdrli v samostan 8. decembra 1944 in zaplenili orožje: 3 mitraljeze, 45 pušk, nekaj zabojev streliva, 2 lahka minometa, 5 zabojev min in nekaj pištol.³² Patri so morali orožje znositi na Marijin trg.³³ Aretirali so patre Angelika in Romana Tominca, Stanka in Jožefa Aljančiča ter druge. Do februarja so bili zaprti, potem pa jih je gestapo izgnal, in sicer brata Aljančič v Ilirsko Bistrico,³⁴ brata Tominec pa v Hrenovice – v izgnanstvu so ostali do konca vojne.

Med vojno je provincialu Hericu uspelo mlade

redovnike spraviti v domobranske vrste, da ne bi bili odpeljani na delo v okviru organizacije TODT.³⁵ Tako so bili nekateri bratje kot bolničarji pri domobrancih, nekateri v enotah, štirje pa so vojno preživeli kot študentje v Rimu, kjer so tudi ostali. S koncem vojne se je maja 1945 pred partizani na Koroško umaknilo 28 redovnikov, med njimi sta bila tudi provincial p. Gracijan Heric in prokurator p. Odi-lo Hanjšek. Kleriki, ki so odšli na Koroško, so bili že avgusta na študijskih mestih, in sicer gimnazijci v Hallu, bogoslovci pa v Schwazu. Zatem jih je večina odšla v Lemont v ZDA, kjer sta bila slovensko versko središče in frančiškanski samostan.³⁶ Ostali redovniki so v glavnem ostali v Avstriji, medtem ko sta se p. Anastazij Bajuk in brat Pij Goli vrnila – s transportom sta bila prepeljana v škofove zavode, kjer so ju zasliševali. P. Anastazij je bil izpuščen 10. avgusta 1945, brat Pij pa 21. avgusta.

Nemci so v taborišče Dachau poslali štiri patre; poleg že zgoraj navedenega gvardijana iz Nazarij Kerubina Tuška, ki je v Dachau umrl, so bili tja odpeljani še trije patri. Klavdija Okorna, kaplana v župniji sv. Cirila in Metoda, je gestapo aretiral decembra 1944 in ga marca 1945 odpeljal v Dachau. Po osvoboditvi je odšel v Lemont v Ameriko. Beno Korbič, subsidiarij na Marijinem trgu v Ljubljani, je bil v Dachau odpeljan 5. marca 1945, po osvoboditvi pa je tudi on odšel v Lemont. Engelhard Štucin, kaplan na Marijinem trgu, je bil aretirán decembra 1944 – skupaj z zgoraj navedenima patroma je bil odpeljan z zadnjim transportom iz Ljubljane v taborišče. Po osvoboditvi se je želel vrniti, vendar je bil najprej dva meseca v preiskovalnem zaporu in nato izpuščen.³⁷

Brat Pavel Krajnik je bil pri domobrancih kot bolničar od junija 1944 do maja 1945. Ko so se začeli umikati proti Ljubljani, je bila cesta zaprta in do umika ni prišlo, tako da je bila vojska razpuščena. 10. maja so ga ujeli hercegovski partizani. Pridružiti se je moral vojski, kjer je ostal do 3. aprila 1947.

Brat Polikarp Brolih je bil po maturi 1944 vpoklican k domobrancem kot bolničar v domobranski ambulanti v Novem mestu. Ker je bil operiran zaradi vode v kolenu, je 6. maja 1945 z ostalimi bolniki odšel iz Novega mesta. Vlak so partizani ustavili pred Mariborom in jih prepeljali na Tezno, od tam pa čez 10 dni v Slavonijo. V Vukovarju so izločili Slovence – ti so bili večinoma Štajerci, mobilizirani v nemški Wehrmacht, in med njimi pomešani domobranci. Poslani so bili na delo v slavonske gozdove, vendar so bili avgusta 1945 vsi odpuščeni domov.

Za štirimi brati se je maja 1945 izgubila vsaka sled: že navedeni brat Jozafat Finžgar z Brezij; brat Ksaverij Pavlovčič je kot bolničar spremljal transport ranjenecv in bolnikov, vlak je bil na Gorenjskem za-

²⁸ ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 004, II 0005912.

²⁹ Arhiv OFM, Enciklike, p. Gracijan Heric, Okrožnica, 24. 2. 1944.

³⁰ Prav tam.

³¹ ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 004, II 0005920.

³² ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 004, II 0006304.

³³ Arhiv MO, 14, Internacija v Italiji, zapiski brez datumov.

³⁴ ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 004, II 0005570.

³⁵ Arhiv MO, 14, Internacija v Italiji, zapiski brez datumov.

³⁶ Jenko, *Spomini ne zbledijo*, str. 132–133.

³⁷ *Slovenska frančiškanska provinca*, str. 15.

jet, izginila pa sta tudi brata Mihael Rus in Herman Kozamernik.³⁸

Stanje samostanov po drugi svetovni vojni

Po končani vojni so se redovniki maja začeli vračati v matične samostane, ki so jih pričakali v zelo različnem stanju. V odsotnosti provinciala p. Gracijana Herica, ki je poslal pooblastilo p. Teodorju Tavčarju, da namesto njega vodi posle provinciala,³⁹ je ta do novembra 1945 obiskal vse redovne hiše razen Nove Štifte ter 1. septembra 1945 izdal okrožnico z navodili v zvezi s stanjem in napotki generala.⁴⁰ Primorski samostani niso bili del Jugoslavije do 26. februarja 1947, ko je bil v generalni kuriji v Rimu podpisan dekret, s katerim sta bila samostana na Kostanjevici in Sveti Gori dana pod jurisdikcijo slovenske province. Apostolski administrator jugoslovanskega dela goriške nadškofije Franc Močnik je poskrbel za dušnopastirstvo vernikov, ki so bili takrat odrezani od goriških župnij. 16. septembra 1947

P. Teodor Tavčar (Arhiv MO Ljubljana).

je na Kostanjevici ustanovil vikariat. Njegov naslednik apostolski administrator Mihael Toroš pa je 16. novembra 1953 vikariat na Kostanjevici povzdignil v župnijo in jo z vsemi pravicami izročil redu.⁴¹ Po drugi svetovni vojni je samostan v Kopru pripadel zadarski provinci, samostan v Pazinu pa slovenski frančiškanski provinci sv. Križa.

Na prošnjo provincialnih vodstev obeh provinc je generalna uprava frančiškanskega reda 20. marca 1953 odobrila zamenjavo samostanov, leta 1954 pa je ljudska oblast samostan nacionalizirala in v njem uredila zapore, v katerih so bili sprva večinoma nastanjeni politični zaporniki. Frančiškani so se preselili v pomožne prostore na drugi strani cerkve. Kot zadnji je 25. januarja 1955 pod slovensko provinco prišel samostan v Strunjanu.⁴² Do leta 1949 so bili tu italijanski redovniki, zatem pa je ostal le še p. Vincencij Giraldini, ki je umrl leta 1955. Po njegovi smrti so samostan prevzeli v varstvo bratje iz slovenske province.⁴³

Najmanj so bili poškodovani samostani v Ljubljani, vendar pa so bili prizadeti zaradi izselitve patrov in klerikov bogoslovcev ter gimnazijcev. Tako npr. v samostanu na Marijinem trgu v Ljubljani ni bilo nobenega bogoslovca ali gimnazijca, ker so bili vsi ali pogrešani ali v emigraciji. Poleg tega so civilne oblasti zasedle prostore kolegija. Na provincialnem zboru so morali tri samostane spremeniti v rezidence: Kamnik, Nazarje in Sv. Trojico, ker je bilo tam premalo redovnikov.⁴⁴

V novomeškem samostanu so ostali le še starejši patri, ki so deloma že takrat popravili poškodovana okna in streho. V Kamniku je bila cerkev lepo ohranjena, kljub temu da je ves čas vojne služila za skladišče, uničena je bila edino električna napeljava. V samostanu, ki so ga med vojno Nemci namenili za razne urade, so te prevzele nove oblasti in jih ohranile. Za cerkvijo je bila postavljena mehanična delavnica. Samostanska knjižnica je bila zmetana na kor, vrednejše knjige so odnesli okupatorji. Ostala sta samo še dva patra, ki sta oskrbovala župniji Stranje in Nevlje ter kaplanijo v Kamniku s šolo.

V Nazarjah je bilo razdejanje hujše, cerkev je kljub vojaški uporabi ostala lepo ohranjena, samostan pa je bil razrušen. Gospodarska poslopja so bila uničena, hlev je pogorel, svinjaki so bili porušeni do tal. Hišne premičnine so izginile.

V Brežicah je bila cerkev porušena do tal, samostan pa so prezidali za gimnazijo. Novo prosvetno ministrstvo je sklenilo najemno pogodbo za prostore in vrt z mesečno najemnino 4.500 din. Samostanska

³⁸ Prav tam, str. 19–20.

³⁹ ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 012, II 0017748.

⁴⁰ Arhiv OFM, Enciklike, p. Teodor Tavčar, Okrožnica, 1. 9. 1945.

⁴¹ Arhiv OFM, Poročila 1957–8, Desetletnica kostanjeviške župnije, str. 61.

⁴² Arhiv OFM, Poročila 1955, 5. 3. 1955, Decretum, str. 1.

⁴³ Arhiv OFM, Poročila 1955, 18. 12. 1955, p. Rupert: Samostan v Strunjanu, str. 71–72.

⁴⁴ Arhiv OFM, Enciklike provincialata, p. Teodor Tavčar, 20. 4. 1947.

oprema je bila raznesena vsepovsod: del knjižnice je bil v grajskem muzeju v Mariboru, cerkvena oprema pa v cerkvi sv. Roka in sv. Lenarta. Cerkveni parametri so bili v Krškem. Orgle so nameravali postaviti v cerkev v Šiški, a pod pogojem, da se lahko kasneje vrnejo v Krško.

V Mariboru je v bližini padla bomba in poškodovala tako samostan kot cerkev, tako da so morali na obeh stavbah prekriti streho. Prav tako so bila razbita poslikana okna ter odpeljani zvonovi. Drugo nadstropje samostana so morali oddati glasbeni šoli v Mariboru. Posebne težave so imeli s posestvom v Cvetlični ulici, kjer so Nemci postavili tri velike stanovanjske stavbe, kar so poskušali kompenzirati z novimi oblastmi.

Samostan Sv. Trojica je bil v najboljšem stanju – boljšem kot pred vojno, manjkali so edino zvonovi. Del samostana – župnijski urad in dvorano – so morali odstopiti v uporabo za otroški vrtec.

Na Brezjah so si predvsem močno želeli, da bi se vrnila slika Matere Božje, ki je bila v ljubljanski stolnici. Toda najprej je bilo treba popraviti uničeno, za kar je škofijski ordinariat v Ljubljani namenil denar, vendar pa takrat ni bilo ne materiala ne delavcev. V Novi Štifti so poslopja poškodovale granate. V rezidenci v Rocnem so bila vsa štiri poslopja uničena, dogovarjali so se za popravilo, vendar ni bilo ne materiala ne denarja ne delavcev. Posestvo je bilo nato oddano v najem. Nepremičnine samostanskih hiš, ki so bile pod okupatorjem prepisane na druge lastnike, so bile vrnjene lastnikom iz leta 1941.⁴⁵

Večina samostanov, ki so jo v vojni odnesli brez večjih poškodb, je bila v prvih letih po vojni popravljena, v okna so vložili nova stekla, ponekod tudi barvana, prebelili so prostore, položili nov parket in naredili novo električno napeljavo.⁴⁶ V najslabšem stanju je bil samostan v Nazarjah, ki je bil med vojno na dveh mestih miniran: južni trakt je bil skoraj ves porušen, ostala sta samo vhod v samostan in streha nad stopnicami, severni trakt pa je bil porušen do polovice. Leta 1946 so del stavbe prekrili z zasilno streho, da bi preprečili nadaljnje razpadanje. V začetku poletja leta 1953 je arhitekt Vlado Gajšek pregledal stanje in naredil načrt za obnovo, ki pa ni bil sprejet zaradi pomanjkanja finančnih sredstev. Škoda se je s časom povečevala, tako da je samostansko predstojništvo provincialni gospodarski svet zaprosilo za nujno potrebna popravila, ki jih je to tudi odobrilo. Stavbe so obnovili v zmanjšanem obsegu, nekaj delov pa so podrli. Pri delu so poleg zidarjev sodelovali tudi verniki in redovni bratje.⁴⁷

Samostansko življenje je bilo v veliki meri poru-

šeno, saj so oblasti, tako kot v vse večje hiše v Sloveniji, v samostane naselile nove stanovalce in odvzele številne prostore, tako da je redovnikom ostalo zelo malo prostorov. V kamniški samostan so naselile veliko ljudi, vendar je superiorju uspelo rešiti knjižnico,⁴⁸ v Maribor pa starokatoliško cerkev in glasbeno šolo.⁴⁹

Nacionalizacija

Po naselitvi različnih novih prebivalcev v samostane ter odvzemu prostorov za urade in ustanove so oblasti sprejele zakonsko podlago za prevzem. S sprejetjem zakona o nacionalizaciji 28. aprila 1948 so bili nacionalizirani: serafinski kolegij, v katerem sta bila konvikt in klerikat, Frančiškova dvorana in trgovski lokali na Prešernovem trgu v Ljubljani, tiskarna v Rocnem in samostanska klet v Mariboru.⁵⁰ Še pred tem so bila z agrarno reformo odvzeta samostanska posestva, večja od 20 hektarjev.

Prvi nacionalizaciji je v petdesetih letih sledila druga, za katero sta bila podlaga Zakon o nacionalizaciji najemnih zgradb in gradbenih zemljišč ter Uredba o postopku za izvedbo nacionalizacije najemnih zgradb in gradbenih zemljišč, pri čemer so oblasti vse tiste prostore, ki so jih po vojni zasedle, takrat tudi pravno odtujile. Posebej so z odločbo 16. januarja 1953 za potrebe Mestnega ljudskega odbora Ljubljana dokončno razlastile rezidenco Rocno. 5. aprila 1955 je sledila razlastitev cerkve in župnišča za Bežigradom.⁵¹ Samostanu v Novem mestu je Komisija za nacionalizacijo občinskega odbora Novo mesto z odločbo 17. novembra 1959 nacionalizirala tri sobe v prvem nadstropju samostana, kjer je nato delovalo obrtno podjetje Krojač. Komisija za nacionalizacijo pri občinskem ljudskem odboru v Kamniku je maja 1960 nacionalizirala delavnice in sobe za delavce, žitnice in del samostana v pritličju ter prvem nadstropju. Samostan v Mariboru je bil z odločbo 20. maja 1960 nacionaliziran, pri čemer so izvzeli nekaj prostorov v pritličju, prvem nadstropju in kleti. Istega leta je bil nacionaliziran samostan Brežice, na Sveti Gori pa so odvzeli romarski dom, gostišče in vinograd. Na Brezjah so junija 1961 nacionalizirali poslovno stavbo z desetimi stojnicami in del gradbenega zemljišča. V samostanu v Šiški so februarja 1960 nacionalizirali dvorano v stavbi župnišča.⁵²

Malce drugačne so bile razmere na Obali, saj v času prve nacionalizacije leta 1948 to območje še ni bilo del FLRJ, tako da so bili ti procesi izvedeni naknadno. V Koprju so celoten samostan, vključno s parcelo, kjer stoji cerkev sv. Ane, razlastili 22. oktobra

⁴⁵ Arhiv OFM, Acta capituli provincialis, Poročilo o vizitaciji v vojnem in povojnem letu 1945.

⁴⁶ Arhiv OFM, Poročila 1950, 15. 12. 1950, Obnova naših po vojni poškodovanih samostanov, str. 5–6.

⁴⁷ Arhiv OFM, Poročila 1956, 25. 3. 1956, p. Ludovik: obnavljanje samostana v Nazarjah, str. 19.

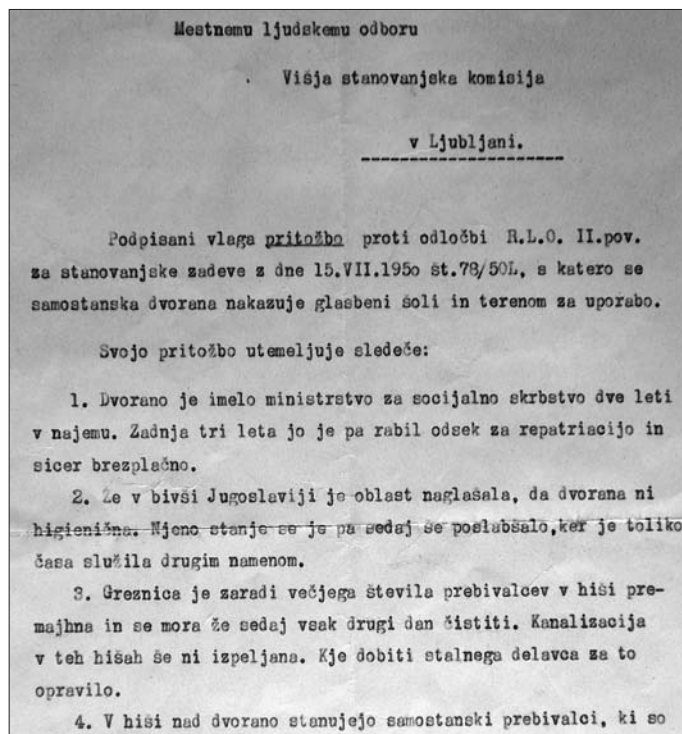
⁴⁸ Arhiv OFM, Poročila 1950, 15. 12. 1950, Obnova naših po vojni poškodovanih samostanov, str. 5–6.

⁴⁹ Arhiv OFM, Dopisi državnih oblasti, Dopisi državnih oblasti 1947–1950.

⁵⁰ Arhiv OFM, Poročila 1948, 1. 7. 1948, Nacionalizacija, str. 2.

⁵¹ Arhiv OFM, Poročila 1955, 10. 5. 1955, Iz tajništva, str. 26.

⁵² Slovenska frančiškanska provinca, str. 23–25.

Pritožba glede uporabe frančiškanske samostanske dvorane v Ljubljani, 1950 (arhiv MO Ljubljana).

1954.⁵³ Podobno je bilo v Strunjanu, kjer je bil 30. marca 1955 razlaščen samostan z gospodarskim poslopjem. Poleg tega so nacionalizirali kapelo sv. Antona kot prizidek stanovanjske hiše.⁵⁴ Nerazlaščen je ostal del stavbe, ki veže samostan s cerkvijo. Poleg tega so frančiškankom oblasti dale v najem hišico z nekaj zemlje nasproti cerkve, tako da so se lahko spet naselili v Strunjanu.⁵⁵

Samostani so ob odvzemanju posameznih prostorov in zemljišč dobili odločbe o nacionalizaciji, nanje podali pritožbe in kopije poslali na provincialat.⁵⁶ Vlagali so prošnje za povrnitev prostorov, saj so bili redovniki nastanjeni tudi na hodnike. Prošnje so jim redno vračali ter zahtevali, naj jih vložijo posamezno na pristojne organe. Ponekod, npr. na Brezjah, so bili prostori prazni. Frančiškani so oblasti zaprosili, naj jim jih vrnejo, tako da jih bodo lahko uporabljali za bolne patre. Prosili so tudi za vrnitev zaplenjenih dokumentov in knjig, vendar neuspešno.⁵⁷ Ob nacionalizaciji premoženja so bili patri obveščeni, da morajo urediti prepise v zemljiški knjigi za zemljo, ki ni bila več v njihovi lasti.⁵⁸

Odvzem številnih stavb je provinci povzročal veliko težavo, v prvi vrsti serafinskega kolegija v Ljubljani in prostorov v Novem mestu, saj frančiškani tako niso imeli več prostorov za vzgojo mladine. Poleg tega so upali, da se bo redovna mladina, ki je odšla spomladi 1945, vrnila v domovino, vendar se to žal ni zgodilo.⁵⁹ Prva leta po vojni so se kleriki gimnazijci šolali na Kaptolu v Zagrebu. V šolskem letu 1954/55 so imeli frančiškani po navedbah UDV v ljubljanskem konviktu pet dijakov, v Novem mestu enega in v Mariboru štiri.⁶⁰ Stiska s pomanjkanjem prostora za klerikat je trajala vse do poletja 1956, ko so uredili klerikat v Ljubljani.⁶¹

Samostansko premoženje

Od prve svetovne vojne naprej je bilo po raznih samostanih shranjenega veliko cerkvenega inventarja iz Kostanjevice in Svete Gore. Tako so ga obvarovali pred uničenjem obeh vojn in pred italijanskimi patri, ki bi ga odnesli v Italijo, ko so morali zapustiti slovenske kraje. Tako so leta 1954 iz ljubljanskega samostana na Kostanjevico vrnilo kelih vojvode Blacasa iz leta 1837, monštranco iz leta 1898 ter črne paramente, ki jih je Kostanjevici daroval Henrik X.

⁵³ Arhiv OFM, Poročila 1955, 5. 3. 1955, Iz tajništva, str. 12; Frančiškanska kronika 1953–2005, leto 1955.

⁵⁴ *Slovenska frančiškanska provinca*, str. 24.

⁵⁵ Arhiv OFM, Poročila 1955, 25. 6. 1955, Iz tajništva, str. 35.

⁵⁶ Arhiv OFM, Poročila 1959–1960, 25. 2. 1960.

⁵⁷ Arhiv OFM, Dopisi državnih oblasti, Dopisi državnih oblasti 1947–1950.

⁵⁸ Arhiv OFM, Dopisi državnih oblasti, Ureditev nepremičnin verskih skupnosti, 27. 10. 1959.

⁵⁹ Arhiv OFM, Enciklike, p. Teodor Tavčar, Okrožnica, 20. 4. 1947, 1. 9. 1945.

⁶⁰ ARS, AS 1931, RSNZ, II. oddelek, Letna poročila UDV, A_10_10 (111).

⁶¹ ARS, AS 1211, KOVS, š. 114, p. Marjan Valenčak, mapa Benjamin Tomšič, Dopis 24. 7. 1956.

Chambord. Samostan v Šiški je oktobra 1954 Sveti Gori vrnil dragoceno monštranco.⁶²

Glede premoženja so redovne skupnosti trli še dohodnina za zemljišča⁶³ in davki. Oblasti so ugovarjale, da vodijo dvojno knjigovodstvo, pri čemer naj bi šlo za skupen dogovor vseh gvardijanov, da bi v davčne prijave vpisali manjše zneske in tako plačali manj davkov.⁶⁴ V petdesetih letih so oblasti pristojnim uradom izdale prepoved izdajanja gradbenih dovoljenj za gradnjo redovnih objektov in pristanka za priselitev redovnih družin.⁶⁵

Odnos novih oblasti do redovnikov in nadzor

Komunistične oblasti so vzpostavile strog nadzor nad vsemi vidiki življenja verskih skupnosti. Tako kot so obravnavale katoliške duhovnike, so dojemale tudi redovnike. Pod stalnim nadzorom so imele vse redovne skupnosti. Težko bi rekli, da so bile med njimi večje razlike v stopnji nadzora, razen glede na to, da se redovi med seboj razlikujejo po stopnji odprtosti; to pomeni, da je bil prodor v zaprte redove težji. Organi nadzora so med patri in brati poiskali zaupnike, nekatere na podlagi njihovega simpatiziranja z OF, druge z izsiljevanjem. Ti so nato poročali o dogajanju v samostanih. Ob koncu vojne so začeli organi nadzora sistematično graditi mrežo »vohunov«. Število njihovih sodelavcev je strmo naraščalo, saj za leto 1947 navajajo 44 duhovnikov »agentov«, za leto 1948 pa že 151 poročevalcev.⁶⁶ V letnih poročilih UDV zasledimo tudi razvrstitev »agentov« po redovih. Za leto 1952 navajajo 50 frančiškanov v 7 samostanih, od tega naj bi bilo »agentov« 12 redovnikov in 2 laika. Leta 1954 v poročilih UDV najdemo 49 frančiškanov, od tega jih je bilo 13 navedenih kot »agentje«, poleg njih pa še 3 laiki.⁶⁷

Na mikrofilmih v Arhivu Slovenije so ohranjena 14-dnevna poročila o stikih s patroma Jožefom in Stankom Aljančičem, kjer so zabeležene vse njune opazke o dnevnem dogajanju v Jugoslaviji, po svetu in na zahodu, o aktualnih dogodkih v Cerkvi in obiskih posameznikov pri njej ter mnenja in razlage njihovih komentarjev od decembra 1946 do sredine leta 1950. Iz tega je mogoče sklepati, da so tovrstna kontinuirana poročila obstajala za večino patrov.⁶⁸ Kot zanimivost naj omenimo, da so dali analizirati pisavo vseh opazovanih patrov.⁶⁹

Ob vsaki aktualni temi so vzdušje preverjali tudi pri frančiškanih. Patrom, redovnikom in ljudem, ki so zahajali v samostan, so naročili, naj sprožijo debato o različnih temah ter poročajo, kako patri o njih razmišljajo. Namen UDV je bil izvedeti vse, kar se dogaja v samostanu, in vplivati na dogajanje. Oblasti so redovnike temeljito izpraševale ne samo o dogajanju v samostanih, ampak tudi o obrobni dogodkih ali o tem, kaj si mislijo o političnem dogajanju in kako ga razlagajo, npr. komentiranje Kardeljevega govora na plenumu ZKS junija 1954, Titovo potovanje v Grčijo, govor na Ostrožnem in obisk abesinskega (etiopskega) cesarja.⁷⁰

Dovoljenja in hišne preiskave

Zaradi zmanjšane števila duhovnikov v ljubljanski škofiji je ljubljanski ordinariat provinco zaprosil, naj patrom dovoli dušnopastirsko delo v zapuščenih župnijah. Ob premeščanju patrov po raznih samostanih oziroma nastavljanju v posamezne župnije so ti morali pridobiti pristanek za izvrševanje pastirske službe. Provincialno vodstvo se je odločilo, da bo poskrbelo za dovoljenja pri pristojnih organih. Že takoj po koncu vojne, julija 1945, je provincialat ministra za notranje zadeve Zorana Poliča zaprosil za dovoljenje nastanitve patrov v samostanih, ki so bili med vojno izpraznjeni.⁷¹ Oblasti niso želele izdati dovoljenj za vse patre skupaj, ampak so odgovorile, da mora vsak posameznik vložiti prošnjo na odsek za notranje zadeve okraja, kamor sodi njegovo novo službeno mesto.⁷² Patri so 17. decembra 1949 Versko komisijo LRS zaprosili za dovoljenje deljenja zakramentov bolnim in umirajočim brez predhodnega dovoljenja zdravnika, saj je to oteževalo podelitev ne samo v času obiskov, ker je bila takrat gneča, ampak je bilo dovoljenje v celoti odvisno od prepričanja zdravnikov.⁷³ Patri so poučevali verouk v osnovnih in srednjih šolah, npr. p. Rupert Suhač in p. Pavlin na državni gimnaziji v Mariboru, za kar so potrebovali dovoljenje vse do leta 1952, ko je bil verouk umaknjen iz šol.⁷⁴

Eden od elementov nadzora so bile tudi hišne preiskave, žal pa ne obstajajo sistematična poročila oz. ne vemo natančno, kolikokrat so bili samostani v Sloveniji preiskani, kajti v letih 1945–1953 preiskav niso posebej beležili. Med pomembnejšimi je bila preiskava, ki je 20. maja 1949 potekala v samostanu na Prešernovem trgu v Ljubljani, ko je UDV vdrla v samostan in zaplenila pisma, ciklostil, potne liste, knjigo *Komunizem – največja nevarnost* ter revijo *Domobran-*

⁶² Arhiv OFM, Poročila 1954, 20. 11. 1954, Kostanjeviški in svetogorski cerkveni inventar, str. 1–2.

⁶³ Arhiv OFM, Poročila 1953, 20. 10. 1953, Obdavčenje cerkvenih zemljišč, str. 7.

⁶⁴ ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 012, II 0017615.

⁶⁵ ARS, AS 1931, RSNZ, II. oddelek, Letna poročila UDV, A_10_10 (77).

⁶⁶ ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 004, II 0005234.

⁶⁷ ARS, AS 1931, RSNZ, II. oddelek, Letna poročila UDV, A_10_10 (84).

⁶⁸ ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 004, II 0005584–653.

⁶⁹ ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 004, II 0005753.

⁷⁰ ARS, AS 1931, RSNZ, II. oddelek, Letna poročila UDV, A_10_10 (54–63).

⁷¹ Arhiv OFM, Vojne in povojne zadeve, Dopisi, 13. 7. 1945.

⁷² Arhiv OFM, Poročila 1948, 9. 11. 1948, Pristanek za izvrševanje duhovniške službe, str. 1.

⁷³ Arhiv MO, 5, Pisma med vojno in po vojni, 17. 12. 1949.

⁷⁴ Arhiv OFM, Poročila 1951, 1. 2. 1951, Osebnosti, str. 2.

ci.⁷⁵ Sledila so zaslišanja posameznih patrov v zvezi z denarjem, ki so ga našli v blagajni.⁷⁶ Takratni gvardijan je bil zaradi tega zelo nejevoljen, saj je menil, da je veliko naredil za dobre odnose Cerkve z oblastmi.⁷⁷

Oblasti so samostan preiskale večkrat; enkrat so iskale zaloge živil, drugič so zasliševale gvardijana p. Angelika, tretjič so hotele revizijo blagajniških knjig.⁷⁸ Težavo je predstavljalo tudi nabavljanje živil za samostanske hiše; oktobra 1947 sta šla dva frančiškana kupit krompir v Škofjo Loko, kupila sta 2.500 kg in bila aretirana. Oblasti so ju naslednji dan izpustile, krompir pa zaplenile, ker sta ga kupovala brez potrdila, ki naj bi ga morala dobiti na okrajnih odkupovalnih postajah.⁷⁹

»Od oefarjev do sovražnikov ljudstva«

Med vojno so imeli številni frančiškani stike z OF in partizani, zato so bili med drugimi redovniki znani kot oefarji. Po končani vojni so imele nove oblasti frančiškane in kartuzijane za sebi naklonjena redova. Ta opredelitev je pri frančiškanih temeljila predvsem na p. Romanu Tomincu, pri kartuzijanih pa na pleterkem priorju p. Jožefu Edgarju Leopoldu. Oblasti so tako v določenem trenutku frančiškane videle kot najmočnejši red v Sloveniji, ki je lojalen do oblasti, kar naj bi se potrjevalo z vzdrževanjem stikov. Sčasoma pa so oblasti postale vse bolj zahtevne, grozile so, zasliševale in izsiljevale. P. Gvida Ranta, za katerega so med vojno ugotavljale, da je zvest privrženec OF, po vojni pa so v njem videle osebo, povezano z »reakcijo«, so takoj osumile nelojalnosti.⁸⁰ P. Guido Rant je sodil med patre, ki so bili blizu novim oblastem, saj je bil na seji plenuma OF za duhovnike 5. decembra 1945 pri frančiškanih predlagan za novega člana verske komisije pri SNOŠ.⁸¹ Na tem sestanku so simpatizerji OF predlagali, naj sestavijo pastirsko pismo, ki bi ga poslali na ljubljanski in mariborski ordinariat, in sicer z namenom, da bi bil objavljen za novo leto. Poleg tega so dobili p. Roman, p. Angelik Tominec in p. Gvido Rant nalogo, naj frančiškani sestavijo pismo po točkah.⁸² Frančiškani so bili tako zelo začuden, ko so pred samostanom Marijinega oznanjenja in škofijskim ordinariatom v Ljubljani 19. avgusta 1947 potekale demonstracije; množica ljudi je namreč vpila: »Frančiškani naj gredo ven iz Ljubljane! Kdor ne dela, naj ne je!« Osupli so bili tudi, ko je bil aretiran njihov provincial p. Teodor Tavčar.⁸³

Nadzor nad frančiškanskim redom v Sloveniji

Redovniki so s svojim odmaknjenim načinom življenja oblastem predstavljali manjši problem kot svetni duhovniki po župnijah, vendar so iz ideoloških in praktičnih razlogov načrtovale njihovo omejitev.⁸⁴ V letnem poročilu 1947 UDV med 65 aretacijami kot eno pomembnejših navaja prijetje p. Teodorja Tavčarja; namen tega dejanja je bil »kompromitirati« frančiškanski red.⁸⁵

Osrednji samostan v središču Ljubljane je UDV še posebej natančno vzela pod drobnogled. Vsi patri so bili večkrat zaslišani, veliko večino pa so poskušali pripraviti do sodelovanja z oblastmi. Med gradivom UDV, ki je mikrofilmno in shranjeno v Arhivu Slovenije, so zapisniki posameznih zaslišanj. Večinoma so se ponavljale iste teme: dogajanje med vojno, pri čemer prednjačijo odnosi z domobranci, vstop v domobranske enote, pomoč pri prebegu hrvaških frančiškanov čez mejo v Italijo ob koncu vojne, odnosi s patri, ki so ob koncu vojne pobegnili na Koroško, in stiki s patri v tujini. Posebno zanimanje je vladalo za patre na Kostanjevici in Sveti Gori, še posebej v času, ko Primorska še ni bila priključena k Jugoslaviji. Poizvedovali so o obiskih v samostanih – o tujcih in poznanih osebah. Na Kostanjevico, na primer, je v uniformi ameriške policije večkrat prišel Američan slovenskih korenin s priimkom Blatnik, ki je patrom priskrbel dokumente za prehajanje meje med conami in Italijo. Hlepeli so po govoricah, ki so krožile po samostanih. Zaslišani patri so morali določenim članom UDV prinašati vso njim dosegljivo korespondenco samostanov ter interna obvestila in okrožnice, kar potrjujejo kopije na mikrofilmih UDV, shranjene v Arhivu Slovenije.⁸⁶

Medsebojna trenja med patri, ki so bila v samostanih pogosta, so znale oblasti dobro izkoristiti. Npr. patru, ki naj bi bil iz Ljubljane premeščen na Sveto Goro, so zavrnilo pristanek, kar ga je zelo veselilo, saj je želel ostati v Ljubljani in je bila premestitev predvsem odločitev gvardijana. Oblasti so bile s tem zadovoljne, saj so na ta način povečale nasprotje med patroma, kasneje pa so te informacije še uporabile.⁸⁷

Leta 1945, ko so oblasti razglabljale o ideji narodne cerkve in narodnem škofu, je bil največkrat omenjen ravno p. Roman Tominec.⁸⁸ Oba brata Tominec sta redno dobivala obiske »mož v sivih plaščih«. P. Roman je imel tudi ob izhodih iz samostana »sivi senci«, ki sta mu pridno sledili, in to ne glede na lokacijo. Ko je bil z neko osebo dogovorjen sredi travnikov v Podutiku, sta se agenta valjala po travi, da ju ne bi opazil, kar je bilo verjetno nemogoče. Kot

⁷⁵ ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 004, II 000589285–92.

⁷⁶ ARS, AS 1931, RSNZ, serija LM, mf 084, LM 0142401.

⁷⁷ ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 012, II 0017605.

⁷⁸ ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 012, II 0017631.

⁷⁹ ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 012, II 0017641.

⁸⁰ ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 012, II 0017748.

⁸¹ ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 012, II 0017747.

⁸² ARS, AS 1931, RSNZ, serija A, mf. 181, A5030179.

⁸³ ARS, AS 1931, RSNZ, serija LM, mf 018, LM 0029752.

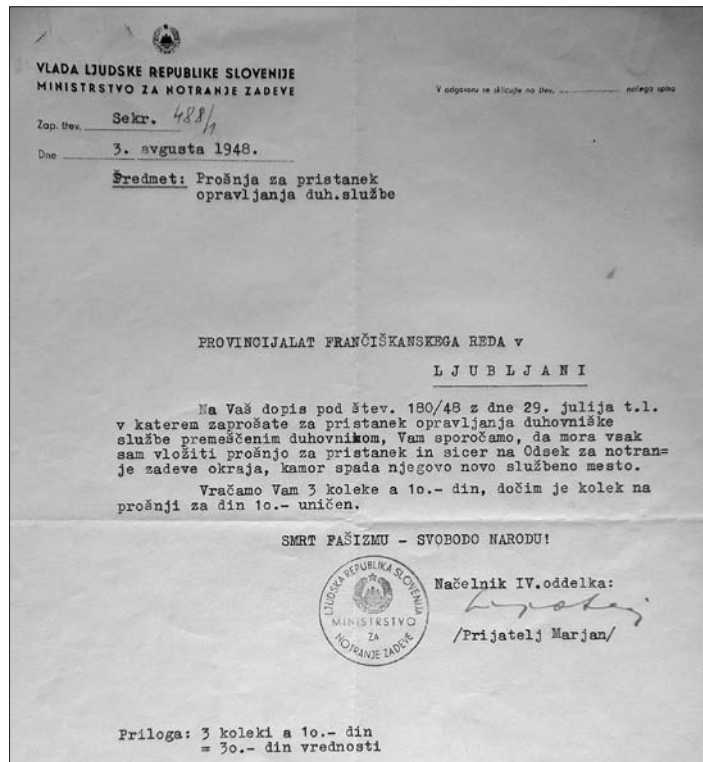
⁸⁴ ARS, AS 1931, RSNZ, II. oddelek, Letno poročilo 1948.

⁸⁵ ARS, AS 1931, RSNZ, II. oddelek, Letno poročilo 1947.

⁸⁶ ARS, AS 1931, RSNZ, II. oddelek, Letna poročila UDV, A_10_10_ (78–79).

⁸⁷ ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 012, II 0017789.

⁸⁸ Krajnc, *Brata*, str. 265–267.

Zavrnitev dovoljenja za opravljanje duhovniške službe (Arhiv MO Ljubljana).

je o tem podrobno pisal p. Silvin Marijan Krajnc, so p. Romana prisilili v podpis sodelovanja z UDV, ki pa ni prinašalo zelenih učinkov.⁸⁹ Oblasti so sčasoma ugotovile, da sta tako brata Tominec kot brata Aljančič vse bolj redkobesedna.⁹⁰

Aretacije, obsodbe in zaporne kazni

Med prvim valom aretacij je bil 13. maja 1945 aretiran p. Gvido Rant in bil izpuščen še istega dne.⁹¹ Brat Egidij Kšela je junija 1942 iz nemškega ujetništva prišel domov v Sveti Jurij ob Ščavnici, kjer je ostal do maja 1945, ko je odšel na služenje vojske (do decembra 1945). Avgusta 1946 so ga z drugimi vaščani zaprli, ker naj bi podpiral Križarje. Dve leti je bil zaprt v Mariboru in dve leti v Žirovnici, kjer je delal v hidrocentrali. Izpuščen je bil 10. novembra 1950, v samostan pa se je vrnil 1. maja 1951.

Patra gvardijan in rektor Bogdan Markelj ter vikar Bonaventura Resman na Brezjah sta bila od 15. avgusta do 15. oktobra 1947 v preiskovalnem zaporu v Ljubljani. Aretirali so ju na Brezjah. Samostan so preiskali in pri obeh našli orožje, pri Marklju pa še tujo valuto.⁹²

Avgusta 1947 so aretirali patre provinciala Teodorja Tavčarja, gvardijana v Mariboru in definatorja Ruperta Suhača, definatorja in prokuratorja Marijana Valenčaka ter župnika in vikarja v Mariboru Gabrijele Planinška. Obtožili so jih organiziranja kanalov za pobeg v tujino ustaškim vojnim zločincem. V tem procesu je bilo obravnavanih še pet drugih obtožencev, tudi kasnejši ljubljanski pomožni škof dr. Stanislav Lenič. Tavčar je bil obsojen na štiri leta odvzema prostosti s prisilnim delom, a je bil 1. novembra 1949 pomiloščen. Suhač je bil obsojen na tri leta zaporne kazni s prisilnim delom, izpuščen je bil po dveh letih in pol. Valenčak je dobil šest let odvzema prostosti s prisilnim delom in bil pomiloščen 7. januarja 1953. Planinšek je bil obsojen na pol leta, tako da se je na službeno mesto vrnil za božič 1947.⁹³

B. Polikarp Brolih je služil vojaški rok v disciplinskem bataljonu od marca do novembra 1948, ker je bil pri domobranci. Gvardijan na Viču in vikar namestnik Krizolog Zajec je bil spomladi 1949 zaradi sovražne propagande in nečistih dejanj z mladoletniki obsojen na sedem let in pol prisilnega dela z odvzemom prostosti.⁹⁴ Iz zapora je bil pogojno izpuščen 16. junija 1950, pomiloščen pa je bil 28. decembra 1950.⁹⁵ P. Henrik Damiš iz Nazarij je bil

⁸⁹ Prav tam, str. 260–292.

⁹⁰ ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 004, II 0005937.

⁹¹ ARS, AS 1931, RSNZ, š. 1069, Seznam pripornikov – baza sodišče Ljubljana, ki so bili poslani v centralne zapore, Šentvid, 12. 5.–15. 5. 1945.

⁹² ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 004, II 0005390.

⁹³ ARS, AS 1931, RSNZ, š. 1409, Poimenska evidenca kaznovanih duhovnikov 1945–1960.

⁹⁴ Prav tam.

⁹⁵ Prav tam.

v preiskovalnem zaporu od 4. marca 1949, obsojen je bil na 21 mesecev zavora z odvzemom prostosti, izgubo državljskih pravic za štiri leta in zaplembo radioaparata. Izpustili so ga 28. oktobra 1950.

Katehet in voditelj Marijine kongregacije v župniji Marijinega oznanjenja Urban Grgurič je bil aretiran 20. maja 1949. Obtožen je bil vodenja Katoliške akcije za katoliške gospodinjske pomočnice v okviru Marijine družbe. Obsodili so ga na 15 let odvzema prostosti s prisilnim delom in odvzem državljskih pravic za 10 let po odslužitvi kazni. Ob dnevu republike 29. novembra 1955 je bil oproščen nadaljnega prestajanja kazni, še pred tem pa so mu 29. novembra 1953 kazen znižali za pet let, vendar ga o tem niso obvestili.

Predstojnik v Novi Štifti p. Ildefonz Langerholc je bil v preiskovalnem zaporu od 2. junija 1949 do 16. junija 1950. Župnijski upravitelj v Veliki Dolini Otokar Dernovšček je bil pozimi 1949 v preiskovalnem zaporu dva meseca. Ravno tako je bil v istem času v zaporu župnijski upravitelj v Dobovi p. Konstantin Urankar; domnevno naj bi ga preiskovali zaradi homoseksualnosti, a so ga po končani preiskavi izpustili, saj niso našli prič.⁹⁶ V istem času je bil v preiskovalnem zaporu brat Bernard Smolič – obsojen je bil na dve leti prisilnega dela z odvzemom prostosti.⁹⁷

Iz vsega navedenega je razvidno, da so bili številni redovniki v preiskovalnem zaporu, kjer so jih lahko zadržali po tri mesece, v nekaterih primerih pa so pridržanje podaljšali še za tri mesece. Med njimi je bil tudi p. Mavricij Supan iz Brezij, ki je bil v preiskovalnem zaporu od 9. januarja do 10. aprila 1952.

Administrativne kazni

Z letom 1952 so se represivni organi začeli iz velikih odmevnih procesov počasi preusmerjati na manjše kazni, tj. na kratke zaporne kazni ali plačilo globe. Z globami so želeli uničiti ekonomsko osnovo samostanov.⁹⁸ Tako sta bila p. Zdravko Koprivnikar in p. Pij Novak leta 1952 obsojena zaradi domnevne davčne utaje; Koprivnikar je moral plačati 100.000 din kazni, Novak pa je dobil mesec dni zavora. Evidenca kaznovanih duhovnikov navaja tudi Božidarja Glavača, ki je bil kaznovan z 52 dnevi zavora.⁹⁹ P. Angelik Tominec je bil zaradi kršitev zakona o tisku, ker je na dan mrtvih ljudem več let delil listke, obsojen na plačilo 1.000 din globe in eno leto pogojne zaporne kazni. P. Hugolin Žvegljč je zaradi kršitve zakona o tisku dobil denarno kazen 800 din in 2 meseca pogojno. Oblasti so pod drobnogled vzele misijon na Cankovi, kjer sta pridigala patra Krizolog Zajec in Otmar Vostner. Zajcu so zaradi sovražne

pridige prisodili en mesec zavora in eno leto pogojno, Vostnerju pa zaradi govora proti nedeljskemu delu in kontracepciji 20 dni zavora in eno leto pogojno.

P. Karel Dijak je bil 19. decembra 1956 obsojen zaradi sovražne propagande in vzbujanja verske nestrpnosti, ker naj bi kot vodja noviciata dovolil uporabo protidržavne literature; v pridigi naj bi govoril o pokvarjenosti današnjega sveta ter prepovedal vključevanje v mladinske organizacije. Dobil je 1 leto in 2 meseca zavora ter 1 leto prepovedi opravljanja poklica. Po pritožbi na Vrhovno sodišče LRS v Ljubljani so mu kazen znižali na 5 mesecev.

Redovniki so bili zaradi svojega načina življenja manj izpostavljeni kot župniki po župnijah, najmanj pa tisti, ki niso imeli funkcij. Po drugi strani so bili gvardijani in superiorji pod strogim nadzorom, pri čemer so bile izpostavljene tudi druge funkcije, npr. delo z mladimi, misijonarjenje, pridiganje in predavanja. P. Karel Dijak je bil pod drobnogledom zaradi opravljanja službe magistra noviciata. Obtoževali so ga sodelovanja z domobranci, kot dokaz pa so navajali njegovo sliko z njimi iz revije frančiškanov *Cvetje*, št. 9–10.¹⁰⁰

Pripetila pa se je tudi zelo zanimiva zgodba, za katero bi lahko rekli, da odraža nezavedanje o času in dogajanju. Enega od patrov so leta 1958 obsodili, ker naj bi kleветal organe oblasti; predstojniku je namreč povedal, da so ga oblasti pridržale in grobo zasliševale. Oblasti so s svojim nadzorom ugotovile, da naj bi bil takrat pri neki ženski. Kaznovali so ga s tremi meseci zavora.¹⁰¹ V tem primeru je dejansko šlo za klevetanje oblasti, saj je redovnik dan preživel zunaj samostana, s čimer njegov predstojnik ni bil seznanjen oziroma mu za izhod ni dal dovoljenja. Da bi upravičil celodnevno odsotnost, se je po povratku predstojniku zlagal, da ga je UDV odpeljala na zaslihanje in bila z njim groba. Provincial p. Benjamin Tomšič se je nato na sestanku s sekretarjem Komisije za odnose z verskimi skupnostmi 14. marca 1958 pritožil zaradi grobega ravnanja z redovnikom, saj naj bi mu grozili z revolverjem in »lahko vas ustrelimo, pa ne bo nihče vedel za to«.¹⁰² Oblasti o tem seveda niso nič vedele in celotna zgodba je prišla na dan. Provincial je redovnika kaznoval z duhovnimi vajami in mu prepovedal izhod, oblasti pa so zadevo izkoristile in ga kaznovale z zaporom. Provincial, ki je bil zaradi redovnikovega dejanja očitno presenečen, je zanj posredoval in prosil oblasti, naj ga oprostijo, saj ga je že sam kaznoval.¹⁰³ Kar pri tej zgodbi preseneča, je nezavedanje redovnika, pod kakšnim nadzorom so bile

⁹⁶ Prav tam.

⁹⁷ Prav tam.

⁹⁸ ARS, AS 1931, RSNZ, II. oddelek, Letno poročilo 1952.

⁹⁹ ARS, AS 1931, RSNZ, š. 1409, Poimenska evidenca kaznovanih duhovnikov 1945–1960.

¹⁰⁰ ARS, AS 1211, KOVS, š. 114, p. Marjan Valenčak, mapa Benjamin Tomšič, Dopis 6. 8. 1956.

¹⁰¹ ARS, AS 1931, RSNZ, š. 1409, Poimenska evidenca kaznovanih duhovnikov 1945–1960.

¹⁰² ARS, AS 1211, KOVS, š. 114, p. Marjan Valenčak, mapa Benjamin Tomšič, Dopis 14. 3. 1958.

¹⁰³ ARS, AS 1211, KOVS, š. 114, p. Marjan Valenčak, mapa Benjamin Tomšič, Dopis 21. 7. 1958.

verske skupnosti in dejanja posameznikov, pa tudi naivnost, saj se je to zgodilo leta 1958, ko so redovniki že preživeli huda leta aretacij in zapornih kazni. Redovnik je očitno predvideval, da si provincial ne bo upal protestirati proti grobem ravnanju z njegovimi redovniki in bo njegov izhod ostal neopažen.

Oblasti so imele nekatere redovnike »rajši«¹⁰⁴ od drugih. Tako je bil p. Roman Tominec večkrat oglobljen. Marca 1959 je moral plačati 6.000 din zaradi obrekovanja: govoril naj bi, da je strežno osebje v bolnišnicah zanič, odkar ni več redovnic. Februarja 1960 je bil na okrajnem sodišču obsojen na denarno in zaporno kazen zaradi oderuštva, saj naj bi v Ljubljani neko žensko iz Most oškodoval za zlat križec z vloženi briljanti, za njegovo pridobitev pa naj bi uporabljal cerkvene eksorcizme. Toda darovalka je vztrajala pri darilu cerkvi sv. Cirila in Metoda, saj je bila tako dogovorjena s svojim možem. Širile so se razne govorice, tako da je po pismu p. Romana na Komisijo za verska vprašanja posredoval škof Anton Vovk, da naj križec vrnejo cerkvi sv. Cirila in Metoda, saj darovalka vztraja pri daru.¹⁰⁴ Razprava je bila dvakrat preložena.¹⁰⁵ Ponovno je bil leta 1962 oglobljen s 10.000 din, ker naj bi otroke silil k verouku.¹⁰⁶

Leta 1965 sta bila od frančiškanov obsojena samo še p. Ildefonz Langerholz in p. Andrej Volk; prvi je bil kaznovan zaradi domnevnega pretepanja otrok, drugi pa ni pridobil registracije motornega kolesa.¹⁰⁷

V evidenci kaznovanih duhovnikov manjkajo številni prekrški, ki niso navedeni. Martin Perc je bil junija 1947 oglobljen zaradi vožnje z motornim kolesom.¹⁰⁸ Pozimi 1952 ljudi ni pozval na obvezno delo pri čiščenju snega, zato so mu predpisali globo 8.000 din.¹⁰⁹ Še pred tem je dobil kazen motenja javnega reda in miru, ker je na božični večer dovolil pritrkovanje v cerkvi v Stranjah in Nevljah, za kar bi moral plačati 2.000 din.¹¹⁰ Oktobra 1953 je bil zaradi poučevanja cerkvenega petja v Stranjah obsojen na 15 dni zapora.¹¹¹ Marca 1954 je moral plačati kazen 1.000 din, ker je imel eno leto v denarnici tujo valuto – 1 dolar, ki ga ni ponudil v odkup Narodni banki.¹¹² Istega leta so ga poklicali k sodniku za prekrške, ker je oznanil, da lahko ljudje prinesejo denar za popra-

vilo cerkve.¹¹³ Ponovno je bil marca 1956 obsojen na 30 dni zapora, ker je pri maši ob 8. uri rekel: »*Sedaj v tej dobi imamo velike nasprotnike, kateri zatirajo sveto vero ter se moramo proti temu boriti.*«¹¹⁴ S to izjavo je namreč verski obred uporabil v politične namene.¹¹⁴

Manipulacije, diferenciacija in Ciril-Methodijsko društvo

Po Tavčarjevi aretaciji je njegovo delo prevzel p. Roman Tominec, jeseni 1947 je namreč dobil imenovanje za provincialnega delegata.¹¹⁵ Še pred tem je februarja 1947 po Sloveniji spremljal vizitatorja p. Vitomirja Jeličiča.¹¹⁶ Ravno v tem času se je začelo obdobje aretacij redovnikov, tako da je posredoval v raznih zadevah: prosil je za odpečatenje sob aretiranih patrov, vrnitev zaplenjenih dobrin itd.¹¹⁷ Obiskoval je ministra Kraigherja, a se mu je ta večkrat skril. Ko se je Tominec tega naveličal, je ministrovemu pomočniku, ki si je besedo za besedo skrbno zabeležil, dejal: »*Saj ni potrebno, da nas gonite po sestankih. Povejte nam kratko, da nismo zaželjani in bomo po besedah sv. Frančiška otresli prah z naših nog tistega kraja, kjer smo 700 let mirno delovali. Samo te gonje ni treba. Saj gremo sami in nam mirno lahko poveste, če naj gremo.*«¹¹⁸ Ministrov pomočnik je obljubil, da lahko provincial dobiva v ječo pakete. Ko pa so v zapor dostavili paket, je bil zavržen. P. Roman je telefoniral pomočniku: »*Beseda dana mož velja.*«¹¹⁹ Pomočnik je v ječo sporočil, naj sprejmejo paket za Tavčarja.¹¹⁸ Ko je imenoval gvardijane za samostane, jim je naročil, naj ga o vsakem incidentu in težavah takoj obvestijo.¹¹⁹

Poleg obiskov p. Romana pri Kraigherju je p. Angelik Tominec januarja 1948 obiskal podpredsednika vlade LRS Marjana Breclja, prisotna pa sta bila tudi Josip Vidmar in Edvard Kocbek. P. Angelik je protestiral zaradi demonstracij pred samostanom in naselitve študentov v samostan, ki so tja vodili ženske, zaradi česar je bila kršena klavzura. Marjan Breclj je p. Angeliku izdal potrdilo, da lahko legitimira vsako žensko, ki bi vstopila v samostan.¹²⁰ Težave s klavzuro so se nadaljevale še vrsto let, saj so imeli še leta 1953 samo trije samostani klavzuro, pri ostalih pa ni bila izvedljiva zaradi njihove prezasedenosti.¹²¹

Ko so nekega patra zaprli zaradi domnevne homoseksualnosti, je p. Roman Tominec uvedel preiskavo in v samostanih preveril, ali obtožbe držijo.

¹⁰⁴ Arhiv OFM, III. 9 C–2P, Roman Tominec, Korespondenca med škofom Volkom in p. Romanom Tomincem, 1960.

¹⁰⁵ ARS, AS 1931, RSNZ, š. 1409, Poimenska evidenca kaznovanih duhovnikov 1945–1960.

¹⁰⁶ Prav tam.

¹⁰⁷ Prav tam.

¹⁰⁸ Arhiv OFM, Vojne in poveljne zadeve, Dopisi 1947, 12. 6. 1947.

¹⁰⁹ Arhiv OFM, Vojne in poveljne zadeve, Dopisi 1952, 27. 3. 1952.

¹¹⁰ Arhiv OFM, Vojne in poveljne zadeve, Dopisi 1952, 6. 1. 1952, 11. 2. 1952.

¹¹¹ Arhiv OFM, Vojne in poveljne zadeve, Dopisi 1953, 11. 10. 1953.

¹¹² Arhiv OFM, Vojne in poveljne zadeve, Dopisi 1954, 3. 3. 1954.

¹¹³ Arhiv OFM, Vojne in poveljne zadeve, Dopisi 1954, 22. 3. 1954.

¹¹⁴ Arhiv OFM, Vojne in poveljne zadeve, Dopisi 1955, 13. 3. 1956.

¹¹⁵ ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 004, II 0005991.

¹¹⁶ ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 004, II 0005990.

¹¹⁷ ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 012, II 0017641.

¹¹⁸ ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 004, II 0005991.

¹¹⁹ Prav tam.

¹²⁰ ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 004, II 0005994.

¹²¹ Arhiv OFM, Enciklike, p. Teodor Tavčar, Okrožnica, 2. 2. 1953.

Ko so mu zagotovili, da so lažne, je posredoval pri oblasteh. Februarja 1949 je dobil zagotovila ministra Kraigherja, da bodo Tavčarja izpustili.¹²²

Poleti 1949 so oblasti pri p. Romanu Tomincu zaznavale pripravljenost za sodelovanje in privolitev v vse, kar bodo zahtevale, kar je v prvi vrsti povezano s številnimi patri, ki so bili zaprti. Tomincu je bilo jasno, da bo moral v marsikaj privoliti, če bo hotel kaj doseči.¹²³ Poleg tega je bilo še vedno odprto vprašanje provinciala, kajti ko so se približevale volitve, so oblasti sprožile številne govorice, patre spraševale, kdo naj bi bil najboljši provincial, in vsiljevale svoje mnenje. V tem času so še podpirale Tominca, ki naj bi ga imele v oblasti, saj naj bi mu v prihodnosti poskušale zagotoviti škofovski sedež.¹²⁴

Položaj se je spremenil, ko so oblasti iz zapora izpustile provinciala p. Teodorja Tavčarja. Preden so zaprte redovnike izpustile iz zapora, so ti podpisali razne izjave, s katerimi naj bi pokazali pripravljenost ponovno vključiti se v družbo. Ena od njih je bila včlanitev v Ciril-Metodijsko društvo, katerega nastanek so oblasti spodbudile ravno v tem času. Včlanjeni duhovniki, ki bi se javno izrekli za nove oblasti, naj bi dobili potrebna dovoljenja, socialno in zdravstveno zavarovanje ter finančne ugodnosti. Tako so želele oblasti v slovensko Cerkev vnesti diferenciacijo.

Ob nastanku revije društva *CMD Bilten* je p. Roman menil, da je to načrtno razdvajanje Cerkev, ki mu je nasprotoval.¹²⁵ Oblasti so bile besne, ko so od vrbovanih patrov izvedele, kaj meni p. Roman Tominec o reviji *CMD Nova pot*, ki je nasledila *Bilten*: »Človek bi želel, da bi bila to kaka znanstvena revija, ne pa kot je zdajle, le priložnostni listič s plehko vsebino.«¹²⁶

P. Teodor Tavčar je bil iz zapora izpuščen 1. novembra 1949. V Poročilih province je 1. decembra objavil pismo, v katerem je zapisal: »Oblast me je blagohotno pogojno izpustila in mi s tem skrajšala kazen za 22 mesecev. Zelo sem zato hvaležen. ... Ko po dobrih dveh letih prevzemam vodstvo provincije, smatram za potrebno, da ponovno, toda še bolj izrazito, kar sem poudaril v svoji prvi kapitularni okrožnici o odnosu, ki mora biti med našim redom in ljudsko oblastjo, in kar je moj namestnik tako točno in jedrnato utemeljil z argumenti iz katoliške filozofije in teologije v definitorialni poslanici za leto 1949. Smernice, ki v tem pogledu neomajno veljajo za vse čase, nam bodo vodilo tudi za bodoče.«¹²⁷ Glede na to, da so bili patri seznanjeni s stanjem v državi, je malo verjetno, da ne bi vsaj slutili, iz kakšnih nagibov je bila okrožnica sestavljena. Kljub Tavčarjevemu javnemu izrekanju za oblasti UDV ni bila zadovoljna, zdelo se ji je, da ni dovolj zavzet za stvar, da se poskuša izogibati njenim na-

vodilom. Domnevamo lahko, da so dogodki potekali tako kot pri križniškem redu. Ko je namreč križnik p. Jože Šavora prišel iz zapora, so oblasti zapisale, da se sedaj red zavzema za sodelovanje z njimi.¹²⁸

Redovniki so menili, da se je Tavčar iz zapora vrnil »popolnoma preorientiran in spametovan«. »Okrožnico je izdal iz lastnega nagiba in prepričanja, dasi misli škof, da je dobil pri odpustu gotova naročila, kar pa p. Teodor odločno odklanja in tudi p. Roman to potrjuje.« Oblasti, ki so pred Tavčarjevo okrožnico podpirale Tominca, so se po tem preobratu odločile, da mu ne bodo pomagale do mesta provinciala. Povezale so se z bosansko in jugoslovansko UDV ter vplivale na jugoslovanskega vizitatorja p. Josipa Markušića, da ne bi podpiral Tominčeve izvolitve za provinciala.¹²⁹ Na p. Tavčarja so nenehno izvajale pritisk, tako da je na vizitaciji patre pozval k »iskrenemu sodelovanju z oblastjo, kljub temu da je komunistična«. Zahteve, ki so jih oblasti pred tem postavljale Tomincu, so zdaj naslavljale na Tavčarja. Predvidevale so, da bo provincial Tavčar odpotoval v Rim in v Vatikanu zagovarjal duhovnika Antona Bajta in Jožeta Lampreta zaradi aktivnega delovanja v Ciril-Metodijskem društvu in izreka ekskomunikacije. Poudarjale so, da Tavčarju kot provincialu raste ugled, ker je lojalen do oblasti. Menile so, da je med ostalimi jugoslovanskimi provinciali spoštovan zaradi umirjene politike, kar so sklepale iz njihovih obiskov pri njem.¹³⁰

Provincialno vodstvo je 20. februarja 1950 sporočilo, da je vstop v CMD prost. Navedlo je, da »kdor pač postane član, naj se potem tudi udeležuje društvenega življenja, sestankov in potem doma na mesečnih konferencah poroča o delovanju, sklepih in smernicah, ki jih društvo daje.«¹³¹ Večina frančiškanov je bila včlanjena v CMD, kar je zmanjševalo pomen društva in preprečevalo diferenciacijo med njimi. Frančiškani so na zaslišanjih izjavljali, da redno vabijo člane drugih redov, naj se včlanijo v CMD.¹³²

Težave v tujini in doma

Slovenski frančiškani so z odhodom mlajših redovnikov ob koncu vojne ostali brez podmladka. Junija 1947 sta bila zato patra Teodor Tavčar in Roman Tominec v Gorici, kjer sta se sestala z Gracijanom Hericem. Tema pogovora je bila vrnitev klerikov, ki so po koncu vojne odšli z njim v tujino. Heric je vztrajal, da ti ostanejo v tujini, Tavčar pa pri vrnitvi v provinco.¹³³ Do vrnitve redovnikov ni prišlo, izjema

¹²² ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 004, II 0005999.

¹²³ ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 012, II 0017631.

¹²⁴ ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 012, II 0017546.

¹²⁵ ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 004, II 0005997.

¹²⁶ ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 012, II 0017590.

¹²⁷ Arhiv OFM, Poročila 1949, 1. 12. 1949, Iz provincijalata, str. 1.

¹²⁸ ARS, AS 1931, RSNZ, II. oddelek, Bilten UDV 1951.

¹²⁹ ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 012, II 0017617.

¹³⁰ ARS, AS 1931, RSNZ, II. oddelek, Bilten UDV 1951, A_22_2_0112.

¹³¹ Arhiv OFM, Poročila 1950, 20. 2. 1950, Cirilmetodijsko društvo katoliških duhovnikov LRS, str. 3; ARS, AS 1211, KOVS, š. 114, p. Marjan Valenčak, mapa Benjamin Tomšič, Dopis 16. 9. 1955.

¹³² ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 012, II 0017546.

¹³³ ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 004, II 0005990.

je bil le Mavricij Supan, ki je maja 1945 migriral skupaj z drugimi frančiškani in na Tirolskem nadaljeval študij. Konec leta 1946 se je preselil na Kostanjevico, kjer je po priključitvi tudi ostal, medtem ko se je provincial Heric umaknil v Italijo.¹³⁴ Oblasti so Supana zasliševale in iz njegovega pripovedovanja potegnile svoje zaključke; istočasno bivanje v samostanu na Kostanjevici s Hericem mu je dalo oznako njegovega najožjega sodelavca, stiki s tujci pa vohuna. Leta 1949 so ga intenzivno zasliševali. Zavrnilo so mu pristanek za selitev v Maribor, ker so ga v Ljubljani lažje zasliševali.¹³⁵

Spremembe, ki so jih uvedle komunistične oblasti, so skrbele tudi vrh frančiškanskega reda in Sveti sedež, saj so potekali številni procesi proti duhovnikom. Tako je frančiškanski general po kustosu dalmatinske province redovnikom v Sloveniji sporočil, naj se lojalno pokoravajo oblasti.¹³⁶ Še pred tem je 10. decembra 1947 apostolski nuncij obiskal Ljubljano ter sprejel ljubljanskega škofa Antona Vovka in p. Romana Tomince, s katerim sta govorila o nuncijevem posredovanju za Tavčarja, ki je čakal na proces, ter nuncijevi prošnji oblastem, naj vernikom omogočijo praznovanje katoliških praznikov.¹³⁷

P. Roman Tominec je bil 16. februarja 1950 pri nunciju Hurleyju na enournem pogovoru, o tem dogodku so UDV poročali vsaj štirje patri.¹³⁸ Nuncij je takrat k sebi poklical vse frančiškanske provinciale in druge, saj se je bližal čas volitev, poleg tega pa jih je posvaril pred sodelovanjem v CMD.¹³⁹

Ob vizitaciji slovenskih samostanov je 6. maja 1950 jugoslovanski vizitator in bosanski provincial fra Josip Markušić na oblasti naslovil prošnjo za predčasno ali pogojno izpustitev oziroma pomilo-

stitev zaprtih patrov. Prosil je še, da bi se bivanjske razmere patrov uredile, tako da ne bi več prenočevali na hodnikih in da bi imeli svoje zaključene prostore, kjer bi lahko zopet uvedli klavzuro.¹⁴⁰

Članstvo slovenskih frančiškanov v CMD je bilo očitno problematično tudi za generalno kurijo v Rimu, saj je izrazila neodobravanje frančiškanskih dobrih odnosov z oblastmi, vendar pa jim je pomoč posameznih patrov, predvsem generalnega delegata za Jugoslavijo p. Inocenta Zrinskega, ki so dobro poznali jugoslovanske razmere, omogočila, da jih v Rimu zaradi tega niso grajali. Oblasti so celo opazile, da so bili vključeni v aktivnosti v Rimu, kjer sta na Marijanskem kongresu predavala tudi p. Roman Tominec in p. Frančišek Ačko.¹⁴¹

Ljubljanski škof Anton Vovk in p. Roman Tominec sta bila prijatelja, o čemer podrobno piše p. Silvin Marijan Krajnc. Ta odnos so hotele oblasti izkoristiti; kot je razvidno iz mikrofilmov UDV, so želele p. Romana Tomince pripraviti do tega, da bi škofa prepričal, naj sodeluje z oblastmi.¹⁴²

Patra Teodor Tavčar in Roman Tominec sta novembra 1950 odpotovala v Rim po svetogorsko podo. Oblasti so jima to pot dovolile, saj so pričakovale, da bo Tominec šel zagovarjat ekskomunicirana duhovnika Bajta in Lampreta oziroma izpolnjevati naročilo škofa Vovka glede CMD. Po povratku je Tominec obiskal škofa Vovka in v dvournem pogovoru poročal o dogajanju.¹⁴³ Oblasti vsebine pogovora niso izvedele, saj sta se na zaslišanjih tej temi oba izognila. Še pred odhodom so oblasti pritiskale na Tomince; zasliševale so ga ter obtožile ilegalnih zvez s tujino in emigranti.¹⁴⁴

Oblasti so nadaljevale s pritiski tudi na provinciala p. Teodorja Tavčarja, ki je bil leta 1950 ponovno izvoljen za provinciala. Pripravile so ga do tega, da je brate večkrat pozval k lojalnosti do oblasti, brate v Ameriki pa, da v frančiškanskem glasilu *Ave Maria*, ki je izhajalo v Lemontu, prenehajo pisati proti novim oblastem ter klevetati o pritiskih in nadzoru, ki naj bi ga te izvajale, saj »utegne tako pisanje vzbuditi pri naših rojakih v USA napačno gledanje na našo državo«. Oblasti je še posebno motilo, da sta v glasilo pisala p. Odilo Hanjšek in bivši provincial p. Gracijan Heric.¹⁴⁵

Tavčarjeve »dobre odnose« z oblastmi je junija 1953 nadaljeval nov provincial p. Benjamin Tomšič,¹⁴⁷ ki so ga oblasti ocenile kot svojega nasprotnika. Med vojno je bil namreč proti komunizmu, po

Franciškani na sprejemu pri papežu Piju XII. leta 1951 (Arhiv MO Ljubljana).

¹³⁴ ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 012, II 0017777–89.

¹³⁵ ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 012, II 0017789.

¹³⁶ Arhiv OFM, Poročila 1948, 24. 3. 1948, Iz provincijalata, str. 1.

¹³⁷ ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 004, II 0005993.

¹³⁸ ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 012, II 0017592.

¹³⁹ ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 012, II 0017611.

¹⁴⁰ ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 004, II 0006053–55.

¹⁴¹ ARS, AS 1931, RSNZ, II. oddelek, Letna poročila UDV, A_10_10_ (70–71).

¹⁴² ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 012, II 0017631.

¹⁴³ ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 012, II 0017601.

¹⁴⁴ ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 012, II 0017610.

¹⁴⁵ ARS, AS 1931, RSNZ, II. oddelek, Bilten UDV 1952.

¹⁴⁶ Arhiv OFM, Poročila 1952, 5. 8. 1952, »Ave Maria«, str. 1.

¹⁴⁷ Arhiv OFM, Poročila 1953, 20. 6. 1953, V imenu gospodovem. Amen, str. 1.

voini pa za strogo pokoravanje novim oblastem.¹⁴⁸ V prvi okrožnici p. Tomšiča je bilo v zadnji točki navedeno tudi priporočilo, naj bodo frančiškani dobri državljani: »Zavedajmo se, da živimo v svoji državi, v kateri je oblast svetovnonazorsko nam sicer nasprotna, a ravna z nami po ustavi in zakonih, kakor z drugimi državljani. Zato se mi strogo držimo ustave in zakonov, pa ne bomo imeli težav.«¹⁴⁹ Tomšičeve dobre odnose z oblastmi naj bi podpiral tudi vizitator p. Majstorović, ki je bil z njimi ravno tako v dobrih odnosih.¹⁵⁰

P. Benjamin Tomšič je tako kot njegov predhodnik izdal opozorilo bratom. Leta 1953 je posredoval pri frančiškanih v Lemontu v ZDA, ki so izdajali revijo *Ave Marija* in *Koledar*, ker so pisali »grdo in neresnično« o stanju v Jugoslaviji. Brate v Sloveniji je pozval, naj v prihodnje ne distribuirajo teh dveh čtiv ter preprečijo njuno nadaljnje branje. Ob tem je pristavil: »Vsakdo naj se zaveda, da so dolžnosti do države tudi zadeva vesti in odgovornosti.«¹⁵¹ S tem je poskušal preprečiti težave; patrom so namreč očitali vohunske zveze s tujino, saj je veliko sobratov prek pisem vzdruževalo stike z redovniki v Lemontu.¹⁵² Podrobno so preverili pisma in osebe, s katerimi so se dogovarjali; običajno so ugotovili, da ne gre za vohunjenje.¹⁵³

Iz teh razlogov naj bi p. Ciril Recek in p. Bruno Korošak leta 1954, ko sta bila v Rimu, prekinila stike s slovenskimi frančiškani, saj so ju opozorili, da jugoslovanske oblasti pregledujejo vso njuno korespondenco in ju sumijo vohunjenja. Težave so bile tudi s komisariatom v Lemontu; pojavile so se namreč tendence, da bi njegovo vodstvo postalo ameriško. Tako bi slovenski frančiškani izgubili vir dohodkov, saj naj bi komisariat prek podjetja v Trstu pošiljal darilne pakete. V tem so oblasti videle nov način pritiska na frančiškane, ki so jih hotele obtožiti kršenja valutnih in carinskih predpisov.¹⁵⁴

Provincial Benjamin Tomšič, ki je bil ponovno izvoljen leta 1956, je spomladi 1957 odpotoval v Rim na zasedanje generalnega kapitlja frančiškanov. Oblasti so mu namignile, da mora nujno primerno govoriti, »da bi bilo njegovo zadržanje pravilno in naj pokaže oziroma pojasni tako kakor dejansko je pri nas, naj z eventualnimi neobjektivnimi prikazovanji ne škodi provinci in pa ujemanju odnosov med Cerkvijo in državo pri nas.«¹⁵⁵ Na potovanju je bil očitno ves čas nadzorovan, saj so bile oblasti seznanjene s celotnim

poročilom, ki ga je predložil frančiškanski kuriji v Rimu.¹⁵⁶

Ob 60. obletnici ponovnega prihoda frančiškanov na Sveto Goro so 2. maja 1960 načrtovali večjo slovesnost na Sveti Gori, vendar jim je državni sekretar za notranje zadeve ukazal, naj praznovanje prestavi-jo na 3. maj. Kmalu zatem so v Ljubljani dogodek prepovedali, ker na Sveti Gori niso želeli prisotnosti goriškega nadškofa, kot izgovor pa so navedli spoštovanje videmskega sporazuma in časovno bližino državnega praznika dela. Provincial se je pritožil, oblasti pa so v odgovoru navedle »slabo zadržanje frančiškanov do oblasti« ter poudarile, da v CMD že nekaj časa ni vstopil noben redovnik.¹⁵⁷ Ob vsakokratnih stikih provinciala Tomšiča s člani Komisije za odnose z verskimi skupnostmi mu je bilo očitano, da frančiškanski bogoslovci niso člani CMD in da se tudi novi redovniki ne včlanjujejo v to društvo, ta pa je odgovarjal, da je to odločitev posameznika.¹⁵⁸

Pastoralno delo redovnikov

Mrtvilo na področju duhovnega življenja so patri poskušali prekiniti. Začeli so z uvajanjem duhovnih vaj v Ljubljani, ki jih je za dijake in dijakinje ter za žene in matere vodil p. Roman Tominec.¹⁵⁹ Kot je navedeno v poglavju o kaznih in aretacijah, je bil p. Roman Tominec trn v peti oblasti ravno zaradi dela z mladimi. Pri poučevanju verouka je namreč uporabljal diapozitive, kar je ure naredilo bolj zanimive in slikovite. Poleg tega je vodil skupino študentov, ki naj bi ji govoril, da se »komunizem boji samo katoliške cerkve, ki je edina obrambna stena proti strašnemu pritisku, ki ga izvaja oblast nad duhovščino in katoliško inteligenco«. Dijake naj bi nagovarjal k vpisu v mladinske organizacije, da bi tako dosegli možnost študija v inozemstvu. Zamerili so mu tudi delo na teološki fakulteti.¹⁶⁰ Redno so sledili njegovim pridigam; zapisali so, da je na misijonu v Kamniku govoril proti splavu, zaradi katerega ima Slovenija vsako leto 12.000 sinov in hčera manj. Poleg njega naj bi tudi p. Ludvik Dovč mladini priporočal, naj ne upošteva nasvetov lekarnarjev, temveč besede iz spovednic.¹⁶¹ Tominecovo aktivno delovanje je vsako leto našlo prostor v letnih poročilih UDV. Tako so leta 1958 zapisali, da so frančiškani uvedli seminar priprave za zakon, ki ga je izvajal Tominec, kar pa so oblasti najbolj opazile, je

¹⁴⁸ ARS, AS 1931, RSNZ, serija LM, mf 017, LM 0028206.

¹⁴⁹ Arhiv OFM, Poročila 1953, 26. 8. 1953, Pokapitularna okrožnica, str. 7.

¹⁵⁰ ARS, AS 1931, RSNZ, II. oddelek, Bilten UDV 1955, A_22_7_0253.

¹⁵¹ Arhiv OFM, Poročila 1956, 22. 4. 1956, Opozorilo bratom, str. 23; AS 1211, KOVS, š. 114, p. Marjan Valenčak, mapa Benjamin Tomšič, Dopis 16. 9. 1955.

¹⁵² ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 004, II 0006094.

¹⁵³ ARS, AS 1931, RSNZ, serija II, mf 004, II 0006094–6.

¹⁵⁴ ARS, AS 1931, RSNZ, II. oddelek, Letna poročila UDV, A_10_10_(72).

¹⁵⁵ ARS, AS 1211, KOVS, š. 114, p. Marjan Valenčak, mapa Benjamin Tomšič, Pot v Rim, 30. 5. 1958.

¹⁵⁶ ARS, AS 1931, RSNZ, II. oddelek, Bilten UDV 1955, A_22_5_0090.

¹⁵⁷ ARS, AS 1211, KOVS, š. 114, p. Marjan Valenčak, mapa Benjamin Tomšič, Dopis 12. 4. 1960.

¹⁵⁸ ARS, AS 1211, KOVS, š. 114, p. Marjan Valenčak, mapa Benjamin Tomšič, Dopis 17. 6. 1960.

¹⁵⁹ ARS, AS 1931, RSNZ, II. oddelek, Letna poročila UDV, A_10_8_II. odd. (89).

¹⁶⁰ ARS, AS 1931, RSNZ, II. oddelek, Letna poročila UDV, A_10_12_II. odd. (41).

¹⁶¹ ARS, AS 1931, RSNZ, II. oddelek, Letna poročila UDV, A_10_14_II. odd. (40).

bil izjemno velik obisk. Sledil je verouk za starejše, ki že dolgo niso bili v cerkvi.¹⁶²

Redovniki so se tako kot svetni duhovniki po župnijah trudili versko življenje dvigniti na predvojno raven. Frančiškani so skrbeli za dve priljubljeni romarski središči: Brezje in Sveto Goro. V prvih povojnih letih romarske poti niso bile aktualne, država je bila v ruševinah, verniki so imeli več kot dovolj svojih težav, sčasoma pa so se vrnili k romanjem. Brezjansko sliko Matere Božje so na Brezje vrnili junija 1947. Prepeljali so jo z dvema avtomobiloma v spremstvu provinciala in dveh patrov.¹⁶³ Leta 1951 so na Brezjah od 7. do 9. septembra priredili tridnevno romanje; UDV je naštel več kot 10.000 ljudi, ki so prišli iz Dolenjske, Štajerske, Gorenjske in Primorske. Oblasti so pripomnile, da so se ljudje bolj malo udeleževali maš, temveč so bolj sedeli po gostilnah, mladi pa so šli na Bled. Pripetil se je tudi incident: neznanec so ponoči izvedli krajo oziroma zamenjavo kovčkov, nahrbtnikov in druge prtljage, tako da je prišlo do fizičnega obračunavanja. Nekaj Ljubljancev, ki so spali na prostem, je ostalo brez čevljev, drugim so razrezali gume na kolesih, vendar večjih izgredov ni bilo. Oblasti so z obžalovanjem ugotovile, da so se cerkvenih obredov udeležili nekateri člani KP, celo en major JA, pripeljali so se celo z državnimi avtomobili.¹⁶⁴ UDV je avgusta naslednjega leta vsako nedeljo beležila od 1.000 do 2.000 prisotnih romarjev, v času malega šmarna pa okrog 6.000 na dan.¹⁶⁵

V primerjavi z drugimi redovi so frančiškani že leta 1949 poskusili s ponovnim uvajanjem misijonov, ki so potekali predvsem na Primorskem in v Ljubljani, delno tudi v Mariboru, kjer so jih izvajali patri iz Ljubljane.¹⁶⁶

Popotovanje svetogorske Matere Božje

Potovanje svetogorske podobe smo že večkrat omenili, vendar je prav, da na tem mestu podamo celotno zgodbo, ki se je začela leta 1943. Partizani so na Sveti Gori 19. septembra tega leta aretirali frančiškane: gvardijana p. Danilea Gosettija, samostanskega vikarja p. Teofila Trottnerja, p. Otona Kocjana, p. Zofronija Kozlevčarja, p. Pavlina Bassettija, p. Inocenca Groffa in b. Pashala Furlana. Že 12. septembra so jim onespobili telefon, saj so jih obtožili, da Nemcem sporočajo, kaj vidijo s Svete Gore. V samostanski obednici so jih preiskali in jih peš odvedli iz samostana v Grgar k vojaškemu po-

litičnemu komisarju. Od tam so pešali v Ravnico, saj naj bi bil tam pristojni komisar, nato na Trnovo, kamor naj bi se iskani komisar odpeljal, po nočnem pešačenju pa so jih zaprli v prostore šole. Po dnevu, preživetem na šolskih tleh, so jih opolnoči zasliali. Spraševali so jih predvsem po telefonskih zvezah s sovražnikom, pošiljanju znakov z oken ter njihovi preteklosti. Komisarka, ki jih je spraševala, jim je pojasnila, da se morajo za aretacijo zahvaliti zlobnim jezikom. Zatožil naj bi jih nekdo, ki bi imel od njihove odsotnosti iz samostana koristi. Kljub zagotovitvi, da so partizani spoznali njihovo nedolžnost, jih niso izpustili. Prepeljali so jih v Ajdovščino, kjer so jih zaprli skupaj s patri lazaristi z mirnskega gradu, ki je bil bombardiran in požgan. Dan so preživel v maševanju in molitvi, zvečer pa so jih obvestili, da so svobodni. Ker pa naj bi bila vsaka pot nazaj na Sveto Goro problematična, so jim priporočali, naj se samo eden vrne v samostan kot varuh, drugi pa naj bi se nastanili pri kapucinih v Vipavskem Križu. Ta predlog so frančiškani po razmisleku sprejeli. Naslednje jutro sta se p. Pavlin in Zofronij odpeljala v samostan; Pavlin naj bi tam ostal, Zofronij pa naj bi pripeljal živež za brate iz samostana. Po obljubi, da bosta za en dan pripeljala svetogorsko Marijino podobo, sta se javila dva partizana in oba patra prepeljala do Grgarja, kjer so izvedeli, da je tamkajšnji župnik Alojzij Filipič Marijino podobo skril v votlino blizu Grgarja. Partizana sta podobo odpeljala v Ajdovščino, patra pa sta šla na Sveto Goro. V Ajdovščini so ob prihodu svetogorske Marije zvonili in se pripravljali na praznično sveto mašo, kajti ljudje so se v teh vojnih časih le stežka odpravili na romarsko pot. Sledil naj bi niz slovesnosti s procesijo, vendar je večer pred načrtovanim praznikom Ajdovščino preletelo sedem nemških letal in odvrгло 30 bomb. Podobo so odnesli iz Ajdovščine in jo skrili pri verni družini. Sklenili so jo prestaviti v Vipavski Križ k patrom. Kmalu po prihodu se je z avtomobilom karitativne organizacije za prevoz bolnikov pripeljal p. Guglielmo Endrizzi, ki je prišel po patre in podobo. Z njim so se odpravili samo trije patri, po ostale pa je prišel naslednji dan.

Patra Pavlin in Zofronij sta se z nalogo, naj poskrbita za samostan in zalogo živeža, 23. septembra vrnila v samostan. Samostanski uslužbenci so bili presenečeni, saj so mislili, da sta mrtva ali zaprta. Ker so po odhodu patrov ostala vsa vrata odprta, je prišlo do plenjenja. Preprečil ga je gostilničar, ki je o dogajanju obvestil župnika v Grgarju Alojzija Filipiča. Ta je v samostanu naredil red, pri čemer so mu pomagali partizani.

Redovniki so se 5. oktobra 1943 vrnili na Sveto Goro, ki so jo zasedli Italijani. Že 19. oktobra je približno 200 partizanov napadlo romarski dom, kjer so bili Italijani. Ker se ti niso vdali, so partizani grozili s požigom doma, vendar niso imeli bencina. Medtem ko so šli iskat razstrelivo, je prišla dobro oborožena četa Italijanov in Nemcev iz Gorice. Partizani so se

¹⁶² ARS, AS 1931, RSNZ, II. oddelek, Letna poročila UDV, A_10_14 II. odd. (47).

¹⁶³ ARS, AS 1931, RSNZ, serija LM, mf 018, LM 0030151.

¹⁶⁴ ARS, AS 1931, RSNZ, II. oddelek, Letna poročila UDV, A_10_7_0036.

¹⁶⁵ ARS, AS 1931, RSNZ, II. oddelek, Letna poročila UDV, A_10_8_II. odd. (83).

¹⁶⁶ ARS, AS 1931, RSNZ, II. oddelek, Letna poročila UDV, A_10_10_ (63).

Vrnitev slike na Brezje leta 1947
(Arhiv MO Ljubljana).

umaknili. Zaradi teh spopadov so patri sklenili oditi s Svete Gore na Kostanjevico. Na Sveti Gori sta ostala dva redovnika. Pred tem so v zaboje spravili veliko cerkvenih in samostanskih predmetov ter jih prepeljali na Kostanjevico. Nemško poveljstvo je aprila 1944 zahtevalo, da frančiškani zapustijo Sveto Goro. S posredovanjem začasnega provincialnega komisarja frančiškanskih samostanov v Julijski Benečiji so dobili odlog, da so lahko pohištvu prepeljali na varno. Samostan so skoraj v celoti izpraznili: steklarju je uspelo v kratkem času pobrati steklena barvna okna, orglarski mojster pa je razdril orgle, izdelane leta 1939. Prepeljali so več kot 200 postelj, omare, stole, mize, spovednice, skratka vse – ostale so le klopi v cerkvi in postelje za vojake. Pohištvo in orgle so shranili v Solkanu, na Kostanjevico pa so prepeljali barvna okna. V samostanu je ostal b. Vital Spagnolli, ki je kuhal vojakom.¹⁶⁷

Po vojni je prišel čas za vrnitev podobe na njeno mesto, vendar je v noči od 6. na 7. junij 1947, tik preden so jo hoteli iz stolne cerkve v Gorici prenesti na Sveto Goro, izginila iz cerkve. Provincialno vodstvo se je avgusta 1947 s pisno vlogo obrnilo na Vatikan, da bi poizvedeli, kje je podoba. Nanj ni dobilo odgovora. Decembra 1947 je prošnjo ponovilo in dobilo odgovor, da se Vatikan to ne tiče.¹⁶⁸ Leta 1950 je podoba v varstvo prevzel p. Hugo Bren. Slika je bila močno poškodovana, zato jo je dal restavrirati. Novembra 1950 sta jo kustos p. Roman Tominec in provincial p. Teodor Tavčar pripeljala nazaj v Jugoslavijo.¹⁶⁹ Pred tem sta se morala soočiti s kar nekaj zapleti. Najprej sta morala pridobiti potni list, kar je bila takrat redkost, nato je Tominec odpotoval v Zagreb na italijanski konzulat po vizuma. Sledilo je potovanje z vlakom v Italijo, kjer sta doživela presečenjen: na vlaku je k njima pristopil možakar, ni se

predstavil, temveč ju je kar naravnost vprašal, koliko denarja imata. Odvrnila sta, da imata vsak po 1.000 lir, on pa jima je v roke stisnil 10.000 lir »za prvo silo« ter odšel.¹⁷⁰ Sliko so v Vatikanu izročili provincialu. Zatem je prek jugoslovanskega poslanstva s kurirjem najprej potovala v Beograd, 22. decembra 1950 pa je prispela v Ljubljano, kjer je bila izpostavljena v frančiškanski cerkvi, da so se lahko verniki ob njej zbirali k molitvi. Na Kostanjevico, kamor so romali verniki, so jo prenesli 14. januarja 1951. Od tu so jo na belo nedeljo prenesli v Solkan, kjer se je zbralo približno 2.000 ljudi. Cerkveno slovesnost je vodil apostolski administrator za jugoslovanski del goriške nadškofije dr. Mihael Toroš. Podoba je bila v solkanski cerkvi teden dni. V tem času so priredili manjši misijon, ki sta ga vodila patra Otmar Vostner in Henrik Damiš. Na drugo nedeljo po veliki noči so podobo v procesiji slovesno odnesli na Sveto Goro ter jo položili na njeno prejšnje mesto. Slovesnosti se je udeležilo 22 duhovnikov, prišel pa je tudi sekretar Verske komisije Jože Lampret. Provincial p. Teodor Tavčar se je oblastem zahvalil za intervencijo in pomoč pri vrnitvi podobe.¹⁷¹

Zaključek

Frančiškani v Sloveniji so pogumno prekrizari li vse vojne vihre 20. stoletja. Še največ gmotnih in osebnih izgub jim je prizadela druga svetovna vojna in leta po njej, ko so bili deli samostanov in stavb porušeni ali kasneje nacionalizirani. Število članov reda se je ob koncu vojne močno zmanjšalo. Boleče je bilo predvsem pomanjkanje podmladka, saj so vsi mladi odšli na Koroško.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Arhiv OFM – Arhiv frančiškanske province v Ljubljani
Acta capituli provincialis
Acta prov. Cap. In defin. II/a–13b
Dopisi državnih oblasti
Enciklike
Enciklike provincialata
Poročila 1948–1958
Vojne in povojne zadeve
III. 9 C–2P, Roman Tominec

Arhiv MO – Arhiv samostana Marijinega oznanjenja Ljubljana
mape 5, 7, 10, 11, 14

¹⁶⁷ Slovenska frančiškanska provinca, dodatek: Pavel Krajnik: Kako je bilo na Sveti Gori med vojno, str. 1–9.

¹⁶⁸ Arhiv OFM, Poročila 1948, 24. 3. 1948, Milostna podoba svetogorske Matere božje, str. 3.

¹⁶⁹ Arhiv OFM, Poročila 1950, 15. 12. 1950, Iz provincialata, str. 1–2.

¹⁷⁰ Prav tam.

¹⁷¹ Arhiv OFM, Poročila 1951, 20. 4. 1951, Svetogorska Marija se je vrnila na svoj dom, str. 4–6.

ARS – Arhiv Republike Slovenije:

AS 1211, KOVS – Komisija za verske skupnosti
AS 1931, RSNZ – Republiški sekretariat za no-
tranje zadeve

LITERATURA

Jenko, p. Valerijan: *Spomini ne zbledijo*. Misli (junij 1996).

Krajnc, p. Silvin Marijan: *Brata p. Angelik in p. Roman Tominec – glasnika pravičnosti in dobrote*. Ljubljana: Brat Frančišek, 2011.

Slovenska frančiškanska provinca sv. Križa v času okupacije 1941–1945 in prva leta po vojni (tipkopis, ur. p. Urban Grgurič). Brezje, 1990. Dodatek: Pavel Krajnc: *Kako je bilo na Sveti Gori med vojno*.

Šrumpf, p. David: *Cvetje s Kostanjevice*. Ljubljana: Brat Frančišek, 2010.

S U M M A R Y

Franciscans in the wheels of political systems of the twentieth century

The twentieth century was a period of totalitarian regimes that imposed restrictions on the freedom of religion, which also strongly affected the Franciscan community.

Franciscan monasteries in the Littoral (Sveta Gora/Monte Santo di Gorizia, Kostanjevica/Castagnevizza, Koper/Capodistria, and Strunjan/Strugnano) fell under Italian rule almost immediately after the First World War. The monastery at Sveta Gora and that at Kostanjevica were razed to the ground, with the Italian authorities making their restoration conditional on the departure of Slovenian monks. The Franciscan monasteries in Strunjan and Koper remained part of the Italian Venetian province until the delimitation of borders after the Second World War.

At the onset of the Second World War and the occupation of the Slovenian territory in April 1941, monasteries in German occupational zones suffered the most, with all priests and monks being slated for expulsion. Within the period of one month or so, the monks from the monasteries of Brežice, Maribor, Kamnik, Nazarje, Brezje, Sv. Trojica v Slovenskih Goricah and Rocno were expelled and resettled. Overall, eighty friars and brethren were expelled in April and May 1941, most of whom moved to monasteries in Ljubljana and Croatia.

In the Province of Ljubljana, which fell under Italian occupation, the authorities left undisturbed

the monasteries in Ljubljana (Vič, Šiška, Bežigrad and the city centre), Lower Carniola, as well as at Nova Štifta and in Novo mesto. Monastic houses were filled with refugees from the German occupational territory. Friars provided religious care in Ljubljana's prisons, and two friars journeyed twice to Italian concentration camps.

Inflammatory issues facing the entire Slovenian territory, such as resistance against the occupier, village sentinels and Home Guard units, fomented divisions among religious communities, with one faction siding with the provincial superior Gracijano Heric and the other with friars Roman and Angelik Tominec as well as the former provincial superior Gvido Rant. Some rifts were created by several military officials residing in monasteries. And finally, political divisions were also fuelled by repeated arrests that resulted in some friars being driven to Dachau. By the end of the war, the provincial superior Heric retreated to Carinthia together with twenty-five other friars, completely vacating some of the monasteries.

After the war, monasteries necessitated restoration. However, the communist government nationalized their property and introduced the agrarian reform, leaving the monastic orders dispossessed. Monastery buildings became home to numerous people, as well as schools and various crafts.

The government subjected monastic life to systematic surveillance by weaving a web of spies among the monastic communities as well as by obtaining information from neighbours, relatives and believers. Friars incorporated into work across parishes due to the shortage of priests had to obtain various permits – for pastoral service, religious instruction and residence in the borderland.

While many Franciscans had contacts with the Liberation Front and Partisans during the war, things changed in its aftermath, when monasteries underwent frequent searches. Monks were harassed by threats and extortions, many were arrested and incarcerated. In December 1947, a Franciscan trial took place in which a group of friars, including the Provincial Teodor Tavčar, were sentenced to several years of forced labour. After serving a certain amount of time and demonstrating to the authorities their willingness to cooperate with them, the friars were released upon signing a loyalty statement.

In the 1950s, the authorities shifted towards imposing administrative penalties and suppressing public religious life, which, however, did little to prevent religious rituals, as most of the population remained Catholic.

In the mid-1960s, control over both secular priests and monastic communities gradually began to loosen, allowing monastic communities more freedom to commit to their activities: missions, spiritual exercise, religious life in parishes, pilgrimage and prayer.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 341.222(497.43)"1941/1945"

Prejeto: 21. 12. 2018

Daniel Siter

dipl. zgod. (UN) in dipl. geo. (UN), Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: daniel.siter@gmail.com

Reka Sotla kot okupacijska meja med nemškim rajhom in NDH: primer občine Rogaska Slatina

IZVLEČEK

Članek na podlagi arhivskega gradiva, ustnih pričevanj in raziskav na terenu (LIDAR tehnologija) analizira že več stoletij mejno reko Sotlo, kjer je bila v obdobju nemške okupacije (1941–1945) vzpostavljena južna državna meja nemškega rajha ter okupacijska ločnica med NDH in nacistično Nemčijo. Meja na Sotli (tudi skrajni vzhodni mejni krak Spodnje Štajerske) je imela zaradi ključne strateške lege izjemen pomen. Nemška oblast jo je posledično močno utrdila, zgradila z ograjo in bodečo rezilno žico ter prepredla s smrtonosnimi minskimi polji. Postavljene fizične pregrade so iznenada prekinile človeške vezi in močno zarezale v vsakdan prebivalcev na obeh bregovih reke, zato je to predvsem zgodba o preživetju lokalnega človeka. 74 let po koncu druge svetovne vojne in odpravi ožičene Sotle se ob isti reki zopet nahaja žica, ki mimo zgodovinskega spomina razdvaja republiko Hrvaško in Slovenijo.

KLJUČNE BESEDE

Sotla, Rogaska Slatina, nemška okupacija, Hum na Sotli, okupacijska meja, utrjevanje, mejni prehodi, tihotapljenje, 1941–1945

ABSTRACT

SOTLA RIVER AS THE OCCUPATIONAL BORDER BETWEEN THE THIRD REICH AND THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA: THE CASE OF THE MUNICIPALITY OF ROGAŠKA SLATINA

Drawing on archival materials, oral accounts and field research (LIDAR), the article analyses the Sotla River, which has for centuries served as a border, also forming the southern state border of the Third Reich during German occupation (1941–1945) and the occupational boundary between the Independent State of Croatia and the Nazi Germany. Owing to its key strategic position, the Sotla border (also the easternmost border section of Lower Styria) was of vital importance. Consequently, German authorities heavily reinforced it with a fence and razor wire, and by sowing it with minefields. Given that the erected physical barriers suddenly cut human ties and drove a deep wedge into the daily life on either bank of the river, this is primarily a story about the survival of local inhabitants. However, seventy-four years after the end of the Second World War and the removal of barbed-wire, the same river is again lined with the wire which, in defiance of historical memory, divides Croatia and Slovenia.

KEY WORDS

Sotla, Rogaska Slatina, German occupation, Hum na Sotli, occupational border, fortification, border crossing points, smuggling, 1941–1945

Uvod

Po padcu Kraljevine Jugoslavije so si razkosano slovensko etnično ozemlje razdelili štiri okupatorji (Nemčija, Italija, Madžarska in NDH) ter nato na prisvojenem območju vzpostavili svoje upravne pokrajinske enote (okupacijske cone). Zasedbena območja različnih okupatorjev so razmejevale varovane okupacijske oz. državne meje. V turbulentnih mesecih po aprilski zasedbi se je na območju okupirane Slovenije oblikovalo pet različnih mejnih območij in razmejitenih meja v skupni dolžini 560 kilometrov.¹ Članek se osredotoča na mejni odsek reke Sotle v južnem in vzhodnem zaledju zdravilišča Rogaška Slatina, kjer je v letih 1941–1945 potekala nemško-hrvaška razmejitvena črta. Sotla je bila v številnih pogledih posebna meja. Na tej majhni reki so se namreč končale južne meje Hitlerjevega »tisočletnega« rajha, zato ji je nacistična oblast namenila posebno pozornost. Raziskava na podlagi obsežnega arhivskega dela, zbiranja spominskih pričevanj še živčih prič in dela na terenu (LIDAR posnetki oz. tehnologija za lasersko skeniranje terena) analizira ter pojasnjuje problematično fazo začetnega vzpostavljanja državne meje na Sotli, kar je bilo povezano z delom osrednje razmejitvene komisije s sedežem v Rogiški Slatini. Ta je med drugim odločila, da se mora občina Hum na Sotli kot del Hrvaškega Zagorja priključiti k nemškemu rajhu. To je drastično vplivalo na potek meje, saj je bila okupacijska ločnica iznenada predstavljena v notranjost Hrvaškega Zagorja. Demarkacijsko spremembo so kot negativno posledico močno občutili tudi lokalni prebivalci. Ko je bila meja sredi junija 1941 dokončno postavljena nazaj na Sotlo, je nacistična oblast v letih 1942–1943 utrdila njene bregove, zgradila graničarske stražarnice in stražne stolpe, postavila visoko žično ograjo, namestila bodečo rezilno žico in vse skupaj močno zamirala. Raziskava kaže, da je bila Sotla na obravnavanem mejnem sektorju bolj prepustna, kot bi sprva pričakovali. Temu botruje tudi dejstvo, da je na analiziranem odseku meje delovalo večje število mejnih prehodov kot danes. A naj nas ta podatek ne zavede – meja je bila ob strogih kontrolah sumničavih graničarjev prehodna izključno za imetnike mejnih prepustnic, do katerih pa niso bili upravičeni vsi. Da je državna meja na Sotli zarezala v življenje obmejnih ljudi ter jim prekinila človeške, gospodarske in kulturne vezi, priča tudi pojav tihotapljenja, ki je bilo za domačine mnogokrat edina oblika preživetja. Pri tem je zaradi

ponesrečenega prehoda marsikdo stopil na mino in izgubil življenje.

Hitlerjeve smernice o razdelitvi in razmejitvi slovenskega ozemlja

O razdelitvi zasedenega slovenskega ozemlja in njegovi razmejitvi med okupatorji ni bilo posebnih dogovarjanj, kjer bi se pogajali o deljenju okupirane teritorija. Glavno besedo pri določanju, kateri kos ozemlja bo pripadel komu in kje bodo potekale meje, je imel izključno Hitler. Ta je osnovna pojasnila glede prihajajoče delitve podal 27. marca 1941, ko je izdal direktivo št. 25, ki je velevala vojaško uničenje Kraljevine Jugoslavije. Pri tem je diplomatom svojih zaveznic obljubljal dele sovražnikovega ozemlja kot teritorialne nagrade.² Še preden so pripravljene enote Wehrmachta³ vdrle na ozemlje Jugoslavije, je firer 3. aprila podpisal prvi natančnejši dokument o razkosanju jugoslovanskega ozemlja z naslovom »Splošni nameni za prihodnjo organizacijo uprave v jugoslovanskem prostoru«. Iz dokumenta je bilo razvidno, da bosta Koroška in Štajerska priključeni k nemškemu rajhu, točnejši obseg priključitve pa naj bi bil še določen. Dokončno je Hitler razdelil in razmejil Slovenijo 12. aprila 1941, ko je jugoslovanska vojska že utrpela odločilne udarce, celotno ozemlje Slovenije pa je bilo že v rokah okupatorjev. Omenjenega dne je Hitler iz svojega glavnega štaba na železniški postaji v vasi Mönichkirchen določil, da si bo Spodnjo Štajersko (razširjeno proti jugu čez Savo z 90 km dolgim in 10–15 km širokim pasom) in Gorenjsko pripojila Nemčija. Odredba je v slovenskem prostoru vpeljala nove državne meje, ki so zaradi razmejitve med posameznimi okupatorjevimi zasedenimi pokrajinami (okupacijskimi conami) pridobile vlogo okupacijskih meja.⁴

Pogodba o vzpostavitvi meje na reki Sotli

Posebne meddržavne pogodbe so nato uredile vprašanje razmejitve zasedene Slovenije.⁵ Nacistična Nemčija in novonastala Neodvisna država Hrvaška (v nadaljevanju NDH) sta z državnim sporazumom o mejah, ki sta ga podpisali 13. maja 1941 v vladni palači v Zagrebu, določili, da bo mejna ločnica med obema državama v glavnem potekala po mejah nekdanjih avstro-ogrskih dežel Kranjske in Štajerske na eni strani ter upravni mejni črti nekdanje troedine Kraljevine Hrvaške, Slavonije in Dalmacije na dru-

¹ Mikša, Siter et al., *Rogaška Slatina kot obmejno mesto nemškega rajha*, pano 3. Razstava, otvorjena 19. aprila 2018 v knjižnici Rogaška Slatina, je nastala v okviru triletnega temeljnega projekta (vodja red. prof. dr. Božo Repe) »Napravite mi to deželo nemško ... italijansko ... madžarsko ... hrvaško! Vloga okupacijskih meja v raznarodovalni politiki in življenju slovenskega prebivalstva«, ki se izvaja na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

² Klanjšček et al., *Narodnoosvobodilna vojna*, str. 33; Ferenc, *Izbrana dela*, 2, str. 55.

³ Združene oborožene sile nacistične Nemčije, sestavljene iz treh rodov nemške vojske: Heer (kopenska vojska), Luftwaffe (letalstvo) in Kriegsmarine (vojna mornarica).

⁴ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 139.

⁵ Ferenc, *Izbrana dela*, 1, str. 72.

gi.⁶ Časnik *Slovenski narod* je k temu dodal: »Od voga-
gala tromeje pri Varadžinu gre proti zapadu in krene
južno od Rogoške Slatine na Podčetrtek in od tod dalje
po dolini Sotle do njenega izliva v Savo, nato po gre-
benu Gorjancev ter se strne nekaj kilometrov pred Ka-
ljem z italijansko demarkacijsko črto.«⁷ Kakor je bilo
že omenjeno, se je nova meja v glavnem skladala z
narodnostno in staro upravno mejo preteklih držav-
nopolitičnih tvorb na tem območju, kajti Sotla je bila
že stoletja narodna meja med Slovenci in Hrvati oz.
predhodnimi državami.⁸ V času habsburške države
slovensko-hrvaška meja ni obstajala, takrat je Sotla
razmejevala dežele ogrske krone in Rimsko-nemško
cesarstvo (do 1806) oz. Nemško zvezo do leta 1866.
Po uvedbi dualizma leta 1867 je carinska meja na
Sotli izginila, še vedno pa je ta majhna reka razdelje-
vala dva samostojna in hkrati povezana državna dela.
Z dualistično pogodbo je Sotla izgubila pomen de-
želne meje, pridobila pa je funkcijo državne razmeji-
tvene ločnice.⁹ V predvojni Jugoslaviji je vzdolž Sotle
potekala banovinska meja med nekdanjo dravsko in
savsko (od leta 1939 hrvaško) banovino.¹⁰ Državna

meja, ki je obenem imela tudi funkcijo okupacijske
ločnice med NDH in nemškim rajhom, je bila dolga
približno 100 km,¹¹ od tega je bil razmejitveni del
na Sotli dolg 89 km.¹² V pogodbeni listini, ki so jo
ratificirali 2. junija 1942 v Berlinu, je še pisalo, da bo
dokončna razmejitev urejena v najkrajšem možnem
času, za kar bo odgovorna mešana hrvaško-nemška
razmejitvena komisija (podčrtal avtor).¹³ Za Pave-
ličevo državo je bila to prva mednarodna pogodba
po njenem nastanku. Izmed vseh okupacijskih meja
je zgolj meja na Sotli potekala po nekdanji približni
etnični razdelitvi ozemlja in je edina, ki se je ohrani-
la vse do danes. Hkrati pa je poleg nemške meje
z Italijo postala najjužnejša in zaščitna meja tretjega
rajha.¹⁴

Vloga osrednje razmejitvene komisije

V skladu s pogodbenimi določili se je že dan po
sklenitvi meddržavnega razmejitvenega dogovora,
14. maja 1941, proti meji na Sotli napotila nem-
ško-hrvaška razmejitvena komisija, ki naj bi uredila

Današnja podoba zdraviliškega jedra v Rogoški Slatini (foto: D. Siter, 3. 8. 2018).

⁶ Nezavisna država Hrvatska, Ministarstvo vanjskih poslova, *Međunarodni ugovori 1941*, str. 23–25.

⁷ *Slovenski narod*, 14. 5. 1941, let. 74, št. 110, str. 1, »Določitev državnih meja med Nemčijo in Hrvatsko: Nova meja«.

⁸ *Slovenec*, 15. 5. 1941, let. 64, št. 114a, str. 1, »Meje med Hrvatsko in Nemčijo določene«; Ferenc, *Izbrana dela*, 2, str. 56.

⁹ Zajc, Sotla, str. 107.

¹⁰ Ferenc, *Izbrana dela*, 2, str. 57.

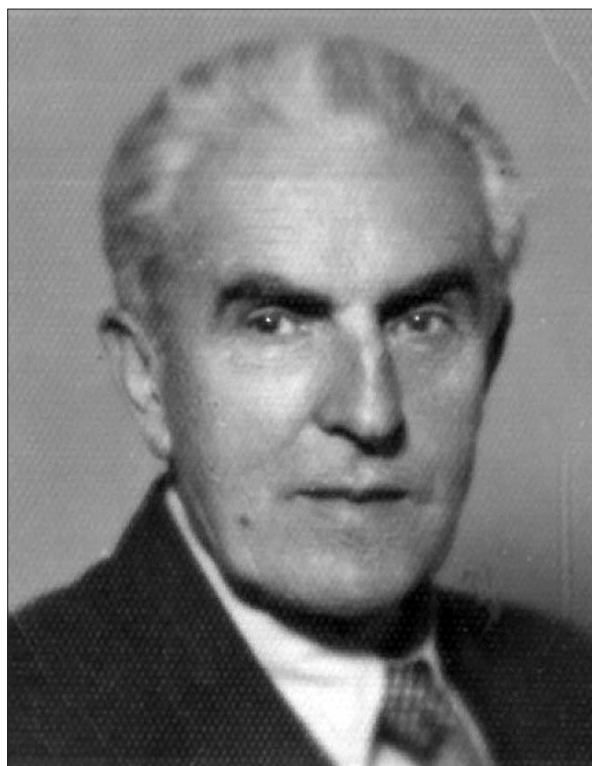
¹¹ *Štajerski gospodar*, 17. 5. 1941, let. 1, št. 3, str. 8, »Meja med Nemčijo in Hrvatsko določena«.

¹² Sotla. <https://sl.wikipedia.org/wiki/Sotla>, pridobljeno 16. 12. 2018. Skupna dolžina Sotle znaša 89 km: 86 km reke teče po slovensko-hrvaški meji, 3 km pa po hrvaškem ozemlju.

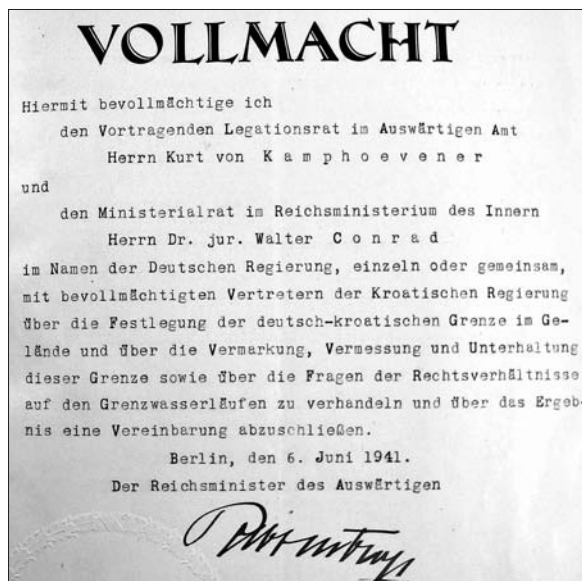
¹³ Nezavisna država Hrvatska, Ministarstvo vanjskih poslova, *Međunarodni ugovori 1941*, str. 23–28.

¹⁴ Mikša, Siter et al., *Rogoška Slatina kot obmejno mesto nemškega rajha*, pano 2.

manjša mejna nesoglasja, odločila o izpeljavi zadnjih popravkov in zaključila razmejitveno delo.¹⁵ Komisija je za svoj sedež na začetku nameravala izbrati Maribor, vendar se je nato na podlagi medsebojnega dogovora odločila za obmejno zdravilišče Rohitsch Sauerbrunn (nemško poimenovanje za Rogaško Slatino), kjer se je v prostorih hotela Štajerski dvor¹⁶ od konca maja do 30. oktobra 1941 sestajalo osebje obeh komisijskih delegacij.¹⁷ Hrvaška delegacija se je ob koncu oktobra preselila v Zagreb in Klanjec, nemško delegacijsko osebje pa je še naprej ostajalo v Rogaški Slatini, kjer je do 28. julija 1942 razrešilo vsa mejna vprašanja, razen določitve točne lokacije tromeje med tretjim rajhom, NDH in Madžarsko.¹⁸ Leta 1942 pa si je morala nemška delegacija zaradi prostorske

Nemški diplomat Kurt von Kamphoevener nekaj let po koncu druge svetovne vojne (PA AA Berlin, Kurt von Kamphoevener).

Ribbentropovo pooblastilo, s katerim je Hitlerjev zunanji minister von Kamphoevenerja zadolžil za vodenje razmejitvenih vprašanj in urejanje mejnih korektur na nemško-hrvaški državni meji (PA AA Berlin, Kroatien Grenzfestlegung zwischen Deutschland und Kroatien 1941–1943, R 105131).

stiske v Štajerskem dvoru poiskati sobe za spanje v Hotelu Zagreb.¹⁹

Nemški razmejitveni delegaciji je v tistem času predsedoval nemški diplomat in berlinski uradnik zunanjega ministrstva (svetnik poslaništva) Kurt von Kamphoevener.²⁰ V Carigradu rojeni diplomat je v letih 1941–1943 kot vodja nemške razmejitvene delegacije nadziral urejanje mejnih vprašanj med Nemčijo in njenimi zaveznicami (Italijo, NDH, Madžarsko, Slovaško in drugod po Balkanu).²¹ V pogajanjih z ostalimi delegacijami je imela nemška delegacija glavno besedo, praviloma pa je bila njena zasedba tudi najštevilčnejša.²²

6. junija 1941 je nemški zunanji minister Joachim von Ribbentrop v svoji berlinski pisarni izdal posebno pooblastilo, s katerim je von Kamphoevenerju podelil velike pristojnosti pri urejanju nemško-hrvaške državne meje, določanju njenega točnega poteka, razreševanju mejnih nesoglasij in izpeljavi nujnih popravkov, za kar je bilo predvideno sodelovanje s hrvaškimi pristojnimi organi. V času razmejitvenega dela med Nemčijo in NDH si je pisarniške prostore uredil v zdraviliškem parku v Rogaški Slatini, od koder je s svojimi odločitvami pomembno vplival

¹⁵ Prav tam; *Slovenski narod*, 14. 5. 1941, let. 74, št. 110, str. 1, »Določitev državnih meja med Nemčijo in Hrvaško: Nova meja«.

¹⁶ Hotel Jugokralj, današnji Hotel Slovenija, se je v obdobju nemške okupacije preimenoval v Steiererhof (Štajerski dvor). ARS, AS 1602, f. 175, š. 154, p. e. 1064, Raumverteilung, 8. 9. 1941.

¹⁷ PA AA Berlin, R 105127, Aufzeichnung, 15. 5. 1941, str. 2; HR-HDA-227, š. 6, Odsek za granico: opći spisi, 1941–1943, 30. 10. 1941; ARS, AS 1602, f. 297, š. 285, Festungsdienststelle Südost, Unterbringung in Rohitsch-Sauerbrunn, 6. 3. 1943, str. 1.

¹⁸ PA AA Berlin, R 105131, Bericht Nr. 5, 11. 12. 1942, str. 1.

¹⁹ PA AA Berlin, R 105131, Grenzfestlegung zwisch. Deutschl. u. Kroat., 9. 7. 1942, str. 1.

²⁰ Ferenc, *Izbrana dela*, 2, str. 56.

²¹ Mikša, Siter et al., *Rogaška Slatina kot obmejno mesto nemškega rajha*, pano 3.

²² PA AA Berlin, R 105131, Deutsch-kroatische Zentral-Grenzkommision: 1. Tagung, str. 1.

na urejanje mejnega vprašanja na Sotli v neposredni okolici okupiranega zdravilišča.²³

Občina Hum na Sotli v luči nemško-hrvaških mejnih pogajanj

Nemška razmejitvena delegacija je v prvih dneh maja 1941 sklenila, da državna meja v zaledju Rogaške Slatine ne bo potekala po Sotli, temveč po gričevnatem predelu Hrvaškega Zagorja onkraj Sotle.²⁴ Neposredni vzrok za prestavljeno mejo je bila priključitev hrvaške občine Hum na Sotli s 6.530 prebivalci (večinski delež so tvorili Hrvati, folksdojčerjev je bilo malo) v začetku maja 1941 k spodnještajerskemu političnemu okraju Šmarje pri Jelšah. (Glede na ohranjeno pismo prebivalcev Lupinjaka z dne 4. maja, v katerem se podpisani krajani zahvaljujejo za priključitev k Nemčiji, se je morala ta izvršiti v prvih dneh maja 1941).²⁵ Pripojitev občine Hum na Sotli je bila kontradikcija²⁶ že omenjenemu sporazumu med NDH in nemškim rajhom, do katerega je prišlo 13. maja 1941, manj kot dva tedna po za-

sedbi Huma. Ta je določal, da bo nemško-hrvaška meja v glavnem potekala po nekdanji upravni meji, dogovoru pa je bila priložena še geografska karta stare uprave ločnice. V 1. členu je med drugim pisalo: »Predvideni tok granice označen je plavom crtom na priloženi karti, koja čini sastavni dio ovog ugovora.«²⁷

Odebeljena modra črta (oznaka za staro upravno mejo) brez izjeme sledi toku Sotle, medtem ko ozemlja občine Hum na Sotli in zahodnega obrobja Hrvaškega Zagorja na drugi strani Sotle ne zajame. Nekdanja upravna meja, ki je že stoletja narodnostna mejna ločnica, namreč nikoli ni potekala po Hrvaškem Zagorju vzhodno od Sotle.²⁸ Se ključnejšega pomena pa je bil 2. člen pogodbe, kjer je bilo zapisano, da bo končni potek meje in njene utrditve odvisen od delovanja hrvaško-nemške osrednje razmejitvene komisije, ki bo upoštevala tudi morebitne gospodarske okoliščine.²⁹

Vendar pa so nemški uradniki že 4. maja 1941 veselo poročali o uspešni zasedbi občine s strani nemške žandarmerije in postopni zamenjavi hrvaške uprave z nemško.³⁰ Podobno je denimo storil itali-

Zemljevid stare upravne meje, ki je bil priložen k razmejitveni pogodbi kot sestavni del sporazuma o vzpostavitvi meje na reki Sotli (HR-HDA-227, š. 7, Hrvatsko-njemački državni ugovor, 13. 5. 1941). Rdeča podčrtava označuje lego Rogaške Slatine.

²³ PA AA Berlin, R 105131, Grenzfestlegung zwisch. Deutschl. u. Kroat.

²⁴ ARS, AS 1602, š. 2, p. e. 58, 9. 6. 1941.

²⁵ ARS, AS 1602, š. 5, p. e. 128, Bezirk Geriht Šmarje, 4. 5. 1941, str. 1–2; p. e. 129, 13. 5. 1941, str. 1.

²⁶ Peter Pavel Klasinc v svoji raziskavi dodaja, da je tudi okupacija slovenskih naselij (Bregansko selo, Jesenice na Savi, Nova vas, Obrežje in Rajec), ki jih je najprej zasedla Nemčija, v drugi polovici septembra 1941 pa NDH, diametralno nasprotje razmejitveni pogodbi med NDH in Nemčijo (Klasinc, *Okupacija*, str. 7–8, 10).

²⁷ HR-HDA-227, š. 7, Hrvatsko-njemački državni ugovor, 13. 5. 1941, str. 1–3.

²⁸ HR-HDA-227, š. 7, Anlage zu dem deutsch-kroatischen Staatsvertrage vom 13. Mai 1941.

²⁹ Nezavisna država Hrvatska, Ministarstvo vanjskih poslova, *Međunarodni ugovori 1941*, str. 24–25.

³⁰ PA AA Berlin, R 105127, Aufzeichnung, str. 1; ARS, AS 1602, š. 5, p. e. 128, Bezirksgericht St. Marein bei Erlachstein, 4. 5. 1941.

janski okupator, ki si je Ljubljansko pokrajino prav tako priključil še pred sklenitvijo nemško-italijanske razmejitvene pogodbe.³¹ Očitno je, da se je višja nacistična oblast že sredi maja 1941 (podpisovanje pogodbe o meji z NDH) odločila, da mora Sotla kljub še neopravljenemu delu razmejitvene komisije postati mejna ločnica med zaveznicama.³² Tega pa ne moremo trditi za nižje nemške organe, ki so pri tem prav tako odigrali pomembno vlogo. Naj še poudarim, da so nemški policisti in oddelki SA v istem času, ko je prišlo do zasedbe hrvaškega Huma, kljub Hitlerjevi jasni določitvi spodnještajerskih meja za obdobje petih tednov po pronacističnih demonstracijah v Novem mestu, Št. Rupertu, Mirni in Trebnjem okupirali tudi že priključeno italijansko ozemlje oz. 15 takratnih dolenskih občin južno in vzhodno od kasnejše nemško-italijanske razmejitvene črte. To je bilo pod geslom »Ran an die Save bis Rann an der Save« (Naprej do Save do Brežic) zasedeno od 2. maja do 9. junija 1941.³³ Občino Hum na Sotli so nacisti vrnili NDH zgolj dober teden dni kasneje.

Samo dan pred podpisom mejne pogodbe je general Avgust Marić, eden izmed njenih podpisnikov, na sestanku v zagrebški palači zunanjega ministrstva v imenu hrvaškega državnega sekretarja še enkrat ostro zaprosil, naj se Nemci vzdržijo priključitve Huma na Sotli. Nemškim predstavnikom je pojasnil, da je ozemlje omenjene občine za NDH in njene prebivalce izjemnega pomena, saj so Hrvati ravno v tem prostoru prvič zapeli³⁴ svojo državno himno. Če bi bili Nemci pripravljeni upoštevati navedeno prošnjo, je Marić poudaril, da jim je NDH na območju Rogatca, kjer se je nemška oblast potegovala za enoten in povezan gospodarski prostor, pripravljena podeliti vse potrebne koncesije in celo ugoditi zahtevam po mejnih popravkih.³⁵ Ko sta 14. maja 1941 na teren stopili razmejitveni delegaciji, se je stvar doobra zapletla. Zaradi urejanja mejnega vprašanja na tem odseku Sotle (v pripravi so bili še številni drugi razmejitveni predlogi in mejne korekture)³⁶ in silnih nemških pritiskov (izpostavljanje gospodarskega pomena) so nacisti tudi po podpisu meddržavne mejne

pogodbe sredi maja 1941 verjetno še vedno tehtali različne možnosti. Z vrnitvijo občine so zaradi številnih koristi zavlačevali, dokler ni 17. junija prišlo do novega dogovora, s katerim je bila občina Hum na Sotli vrnjena NDH.³⁷ Na nekem drugem zemljevidu, dodanem kot priloga k državni pogodbi o mejah med NDH in Italijo 18. maja 1941 v Rimu, mejna linija med rajhom in NDH južno ter vzhodno od Rogaške Slatine ne poteka po Sotli, temveč po zahodnem robu Hrvaškega Zagorja, kamor med drugim spada tudi ozemlje občine Hum.³⁸ Ta dokument potrjuje dejstvo, da je nacistična oblast na skrajnem jugovzhodu ozemlja rajha del državne meje zaradi zasedbe Huma in nekaterih drugih hrvaških obsojalskih predelov za krajši čas pomaknila v gričevnato notranjost Hrvaškega Zagorja.

Resnost nemške zasedbe občine Hum na Sotli potrjuje tudi podatek, da je nacistično upravno kolesje v času vodenja hrvaške občine na pripojenem ozemlju vršilo že intenzivno raznarodovalno in rasno politiko. 30. maja 1941 je denimo žandarmerijska postaja Hum podala poročilo o prvih represivnih ukrepih. Prve aretacije so se v občini pričele izvajati že 21. maja, v naslednjih dneh pa so sledili še izgoni na hrvaško ozemlje in zaplembe premoženja aretirancev oz. izgnancev.³⁹ Prav tako so bili že pripravljeni seznaniti asocialnih, zločincev in kretenov (telesno in duševno nerazvite osebe kot posledica pomanjkljivega delovanja žleze ščitnice) na območju obravnavane občine.⁴⁰

Vzroki in širši pomen priključitve

S priključitvijo Huma na Sotli se je začasno spremenila tudi meja nemške zasedbene cone Spodnja Štajerska (njena vzhodna meja je namreč prav tako predstavljala nemško državno oz. okupacijsko mejo s sosednjo NDH), ki se je za obseg priključenega ozemlja pomaknila proti vzhodu. Ozemlje Hitlerjeve Nemčije se je povečalo za dodatnih 36,85 km², kolikor je znašala površina priključenega ozemlja, ki je obsegala pet katastrskih občin: Prišlin, Druškovec, Brezno, Lupinjak in Hum.⁴¹

Na priključitev je vplivalo več odločilnih dejavnikov. Pretežno revno prebivalstvo⁴² je bilo že deset-

³¹ Ferenc, *Izbrana dela*, 1, str. 491.

³² HR-HDA-227, š. 7, Hrvatsko-njemački državni ugovor, 13. 5. 1941, str. 1–3.

³³ Ferenc, *Izbrana dela*, 2, str. 57–59.

³⁴ Hrvaško himno »Lijepa naša domovina« je spisal Antun Mihanović in jo ob prvi izdaji leta 1835 poimenoval »Hrvatska domovina«. Besedilo himne je nastalo v Rijeki, zadnjih nekaj let življenja pa je Mihanović preživel v svoji graščini Novi Dvori blizu Klanjca (južno od Huma na Sotli). <http://fluminensia.org/mihanovic-u-rijeci-napisao-lijepu-nasu>, pridobljeno 20. 12. 2018.

³⁵ PA AA Berlin, R 105127, Aufzeichnung, 12. 5. 1941.

³⁶ Politični arhiv Nemškega zunanjega ministrstva v Berlinu hrani tudi zapiske pogovorov centralne razmejitvene komisije in pripravljene skice o predlaganih mejnih popravkih pri Svetem Florijanu v bližini Rogaške Slatine. Razreševanje mejnega vprašanja pri Sv. Florijanu je potekalo šele julija 1942. PA AA Berlin, R 105131, Niederschrift, 28. 7. 1942, str. 1–6.

³⁷ Nezavisna država Hrvatska, Ministarstvo vanjskih poslova, *Medunarodni ugovori 1941*, 17. 6. 1941, str. 95.

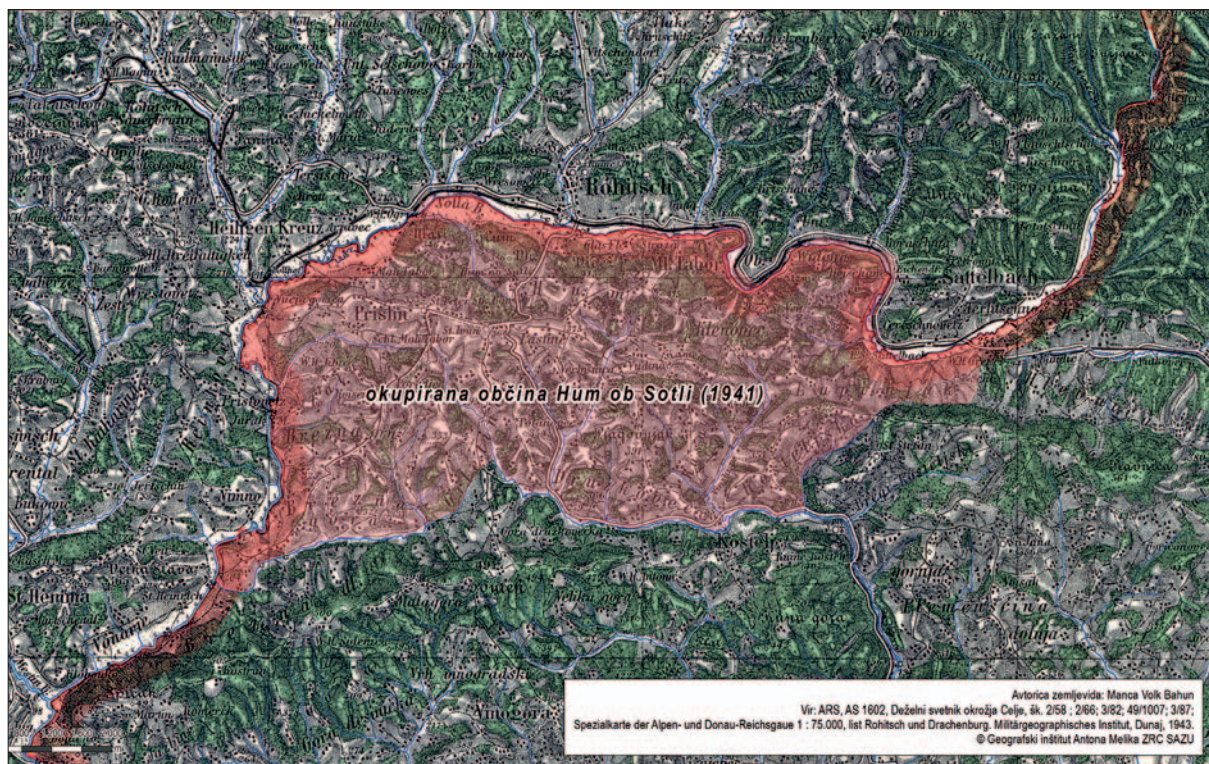
³⁸ HR-HDA-227, š. 7, Karta Jugoslavije (Zapadni dio) o razgraničenju, 1941. godine, 18. 5. 1941.

³⁹ ARS, AS 1602, š. 2, p. e. 66, Schutzhäftlinge und Abschiebungen, beschlagnahmte oder sichergestellte Gebäude, Grundbesitz und Viehstand, 30. 5. 1941.

⁴⁰ ARS, AS 1602, š. 5, p. e. 129, Betrifft Asoziale, Verbrecher und Kretins, 13. 6. 1941.

⁴¹ ARS, AS 1602, š. 2, p. e. 66, Gemeinde Hum, 30. 5. 1941.

⁴² V kratkem obdobju nacistične upravne oblasti je kar 2.000 prebivalcev občine Hum na Sotli prejelo različne vrste pomoči in materialne oskrbe iz naslova NSV (Nationalsozialistische Volkswohlfahrt [Nacionalsocialistična ljudska blaginja]); dodatnih 2.300 revnih posameznikov pa je bilo

Ozemlje priključene občine Hum na Sotli na specialni vojaški topografski karti (list Rogatec in Kozje) iz leta 1943. Južna občinska meja obenem ponazarja potek nove okupacijske meje med nemškim rajhom in NDH (arhiv projekta »Napravite mi to deželo nemško ... italijansko ... madžarsko ... hrvaško!«).

letja odvisno od slovenskega obsojalskega prostora. Precejšnje število prebivalcev je bilo namreč vezano na zaposlitvene centre v bližnji Rogoški Slatini, še posebej na steklarstvo pri Svetem Križu in železniško postajo.⁴³ Vzajemno so bili od hrvaškega obmejnega področja močno odvisni tudi prebivalci Rogoške Slatine in Rogatec, ki so iz občine Hum na Sotli prejeli velike količine živil. Hum je bil namreč pomemben vir in dobavitelj goveda, svinj, perutnine, jajc, sadja in vina. Prav tako so za trg Rogatec prebivalci Huma predstavljali veliko kupno moč, od katere so bili življenjsko odvisni predvsem tisti Rogatčani, ki so se ukvarjali s trgovinskimi posli in obrtnimi dejavnostmi. Iz tega je mogoče sklepati, da si lokalno prebivalstvo nikakor ni želelo zagrajevanja meje na Sotli.⁴⁴ Kot glavni razlog nemške zasedbe pa lahko štejemo ključne gospodarske okoliščine. Te sta višjim nacističnim oblastem izrecno izpostavila zlasti politični komisar okraja Šmarje pri Jelšah

Robert Komarek (SA-Standartenführer) in njemu podrejeni nemški župan občine Hum na Sotli Hermann Rossmannith, ki sta bila v stalni korespondenci o razlogih za vključitev v rajhovski državni teritorij.⁴⁵ Komarek si je o nujnosti priključitve in obveznem popravku meje dopisoval celo z dr. Helmutom Carstanjenom.⁴⁶ Tovrstna korespondenca se je pričela že pred nemško zasedbo tega območja oz. zgolj dan po napadu nemške vojske na Jugoslavijo.⁴⁷ V nadaljevanju njunega dopisovanja izvemo, da na hrvaški strani Sotle obratuje znana steklarstva Straža s pripadajočim premogovnikom v Lupinjaku, peskokopom in električno centralo, ki je elektriko dobavljala v Rogatec in za potrebe delovanja zdravilišča ter steklarne v Tržišču celo v Rogoško Slatino. Lastnika Straže sta bila brata Abel (folksdojčerja), za njenega direktorja pa sta postavila reichsdeutscherja Adolfa Körbitza. V Stražini proizvodnji steklenic je bilo prav tako zaposlenih veliko visoko kvalificiranih steklarjev iz vrst

še predvidenih za vključitev v omenjeni socialnoskrbsteni program. To pomeni, da je približno dve tretjini prebivalcev občine Hum na Sotli živelo v izjemno hudi revščini (ARS, AS 1602, š. 5, p. e. 128, Allgemeiner Lagebericht über die Gemeinde Hum an der Sotla, 6. 6. 1941).

⁴³ ARS, AS 1602, š. 5, p. e. 128, Allgemeiner Lagebericht über die Gemeinde Hum a. d. Sotla, 25. 6. 1941.

⁴⁴ ARS, AS 1602, š. 5, p. e. 128, Allgemeiner Lagebericht über die Gemeinde Hum an der Sotla, 6. 6. 1941, str. 2; 26. 6. 1941, str. 2.

⁴⁵ ARS, AS 1602, š. 5, p. e. 128, Allgemeiner Lagebericht über die Gemeinde Hum an der Sotla, 6. 6. 1941, str. 1–3. V fondu Deželnega svetnika okrožja Celje (ARS) je ohranjena pisna korespondenca med Komarekom in nemškim županom Huma na Sotli.

⁴⁶ Carstanjen je bil najpomembnejši nacionalpolitični referent za slovensko Štajersko in Prekmurje ter vodja Inštituta za jugovzhod (Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 85).

⁴⁷ ARS, AS 1602, š. 3, p. e. 87, 7. 4. 1941, str. 1–2.

Kulturbunda, folksdojčerjev in nemčurjev iz sosednjega Rogatca na slovenski strani Sotle.⁴⁸ Tako je moral dodaten pritisk za priključitev Huma k rajhu zagotovo izvršiti tudi Kulturbund v Rogatcu.⁴⁹ Politični komisar Komarek, ki se je zelo zavzemal za to, da bi bil Hum večno nemški, je bil tudi ključni član nemške razmejitvene delegacije, za katero je bilo že poudarjeno, da je imela pri sprejemanju odločitev med delegacijami odločilno vlogo.⁵⁰

Protestna manifestacija v Rogaški Slatini

Zaradi namestitve razmejitvene komisije v Rogaški Slatini in dejstva, da je bil del Hrvaškega Zagorja (občina Hum na Sotli) že nekaj časa pod nemško upravo, je prišlo do pronacističnega shoda.⁵¹ V paradne vrste postavljeni in s svastikami opremljeni Zagorci so 28. maja 1941 marširali proti Rogaški Slatini in z besnim kričanjem sredi zdraviliškega parka neutrudno ponavljali zahtevo po priključitvi celotnega Hrvaškega Zagorja k tretjemu rajhu. Približno 600 udeležencem shoda je prišlo na uho, da komisija razmišlja tudi o priključitvi območja Pregrade in Klanjca k nemškemu ozemlju, zato so ob vzklikanju pred Ljubljanskim domom (v času nemške zasedbe Grazer-Heim) predali zahtevo po priključitvi političnemu komisarju Robertu Komareku, ki jim je zagotovil, da bo posredoval njihove zahteve tudi višjim oblastnim instancam.⁵² Dogodek je povzročil kar nekaj trenj in ostrih odzivov. Na Hrvaškem so nasprotniki nemške priključitve manifestante javno zaničevali. Nemški župan Huma na Sotli je 7. junija 1941 komisarju Komareku poročal, da je neznani lastnik gostilne v svojih točilnih prostorih javno žalil udeleženca manifestacije, ki je bil namenjen v Rogaško Slatino, in mu celo grozil. Po poročanju se je glavna celica sovražstva in nasprotovanja razvila ravno na območju Kostela in Pregrade, kjer so hrvaški uradniki udeležencem grozili z aretacijami in celo z obešenjem. Domačinom, ki so se zaradi sodelovanja pri demonstracijah znašli v nevarnosti, je bila ne glede na rezultat razmejitvenega dela obljubljena dodatna (nemška) zaščita.⁵³ Mnogim protestnikom je bilo namreč na hrvaški strani sporočeno, da bodo v primeru vračanja v svojo domovino ustreljeni.⁵⁴ Jože Plemenitaš,⁵⁵ ki je bil priča temu dogodku, se spominja, da so se

shoda v glavnem udeležili zagorski kmetje, ki so zaradi želje po višjem življenjskem standardu upali na priključitev k Spodnji Štajerski. Proti Rogaški Slatini so vdrli iz vseh smeri, na številnih točkah prečkali Sotlo in se v kolonah po več sto ljudi napotili proti zdraviliškemu parku, kjer so ob dviganju nacističnih zastav zahtevali priključitev k Hitlerjevi Nemčiji. Ob vračanju je hrvaška policija vodje shoda aretirala in začasno pozaprila.⁵⁶ Pričevalka Gabrijela Krumpak⁵⁷ se prav tako spominja tega dogodka: »Stali so pred mojim salonom in vpili, da želijo v rajh. Groza, mi smo kar zapirali okna. Dva dni so sedeli na tleh ti Hrvati, potem so jih pa samo poterali nazaj.«⁵⁸ Če potegnemo vzporednice s krvavimi protesti v Trebnjem 2. maja 1941, ki so se končali z ranjenimi, aretacijami in celo smrtnimi žrtvami med civilisti,⁵⁹ se poraja vprašanje, ali je bil tudi shod Zagorcev, podobno kot v primeru Trebnjega, spodbujen s strani nemških okupacijskih oblasti in nagrad (podkupnin) bogatejših Nemcev iz lokalnega okolja. Tega podatka mi vsaj zaenkrat še ni uspelo izbrskati.

Verjetno kot protiužrepanje in poskus zatrtja načrtovanega protesta so posamezniki v dneh pred shodom sredi noči hodili od hiše do hiše in od lokalnega prebivalstva zahtevali, naj se izreče proti pripojitvi občine k nemškemu rajhu. V nekaterih primerih je bilo celo prisiljeno podpisati peticijo proti priključitvi, podpise pa so pogosto tudi ponarejali. Znani so primeri staršev, ki so pričeli svoje otroke zaradi spremenjene meje pošiljati v nemške šole, nakar so jim hrvaški učitelji grozili in jih pozivali, naj otroke ponovno vpišejo v šole na ozemlju NDH.⁶⁰ Še 11. junija opoldne so morali občani Huma na Sotli na Komarekov ukaz v znak poenotenosti pod upravo Spodnje Štajerske na vsaki hiši za obdobje enega tedna⁶¹ izobesiti nacistično zastavo.⁶² Tamkajšnji nemški župan Rossmanith pa je še 13. junija Komareku poročal, da na tem območju točen potek meje še vedno ni znan (podčrtal avtor).⁶³

Sotla kot okupacijska meja do konca vojne

Na prigovarjanje Zagreba in hrvaške komisijske delegacije za razmejitev je Hitler – tako kot pri že omenjeni začasni zasedbi italijanskega interesnega področja vzhodno od reke Mirne in Novega mesta –

⁴⁸ ARS, AS 1602, š. 3, p. e. 87, 7. 4. 1941; š. 5, p. e. 128, 26. 6. 1941, str. 2; š. 5, p. e. 129, 13. 5. 1941.

⁴⁹ Marinc, Rogatec, str. 112.

⁵⁰ PA AA Berlin, R 105131, Grenzfestlegung zwisch. Deutschl. u. Kroat.: Deutsche Delegation.

⁵¹ ARS, AS 1602, š. 5, p. e. 128, Lagebericht, 19. 5. 1941, 7. 6. 1941.

⁵² ARS, AS 2173, f. 11, š. 10, Lagebericht, 29. 5. 1941.

⁵³ ARS, AS 1602, š. 5, p. e. 128, Lagebericht, 19. 5. 1941, 7. 6. 1941.

⁵⁴ ARS, AS 2173, f. 11, š. 10, Lagebericht, 29. 5. 1941.

⁵⁵ Rojen leta 1920, med vojno živel v Trzišču (del Rogaške Slatine).

⁵⁶ Jože Plemenitaš, avdiopričevanje (izpraševal D. Siter).

⁵⁷ Rojena leta 1919 v Brežicah. Med nemško zasedbo je bila lastnica frizerskega salona v Rogaški Slatini.

⁵⁸ Gabrijela Krumpak, avdiopričevanje (izpraševal P. Mikša).

⁵⁹ Ferenc, *Izbrana dela*, 2, str. 59.

⁶⁰ ARS, AS 1602, š. 5, p. e. 128, 6. 6. 1941; Lagebericht, 19. 5. 1941.

⁶¹ Ukaz političnega komisarja Šmarje pri Jelšah o izobešenju svastike je prenehal veljati istega dne, ko je morala Nemčija v skladu z novo pogodbo z NDH (17. 6. 1941) svoji zaveznici vrniti občino Hum na Sotli.

⁶² ARS, AS 1602, š. 5, p. e. 129, Kundmachung, 10. 6. 1941.

⁶³ ARS, AS 1602, š. 5, p. e. 129, Betrifft Asoziale, Verbrecher und Kretins, 13. 6. 1941.

ukazal, naj se občina Hum na Sotli vrne Paveličevi NDH.⁶⁴ 17. junija 1941 (istega dne je NDH pristopila tudi k trojnemu paktu)⁶⁵ so diplomati obeh držav na sestanku v Zagrebu še enkrat potrdili mejo, ki je bila že sklenjena s prvotnim sporazumom 13. maja 1941. Junijska pogodba je nemško-hrvaško okupacijsko mejo v zaledju Rogoške Slatine ponovno postavila na Sotlo, kjer se je obdržala vse do konca vojne. Za pogajalsko mizo sta nemško stran zopet zastopala Siegfried Kasche in von Kamphoevener, interese nemške satelitske zaveznice pa sta zagovarjala zunanji minister dr. Lorković in general Marić. V pogodbi je še pisalo, da mora biti pripojena občina Hum na Sotli vrnjena nemški zaveznici.⁶⁶ Zagreb se je moral pri tem obvezati, da NDH ne bo izvajala nikakršnega preganjanja ali kakršne koli oblike maščevalnih represalij zoper prebivalstvo, ki se je borilo za priključitev občine k nemškemu rajhu.⁶⁷ Formalnopravno je nacistična Nemčija priključeno hrvaško ozemlje vrnila 19. junija 1941. Več kot očitno pa je bil postopek pripajanja občine pod upravno delovanje NDH vsaj v praksi nekoliko daljši, kajti še 18. junija – ko so bili sklepi nove pogodbe že jasni – je nemški okupacijski župan v imenu občinskega urada Hum na Sotli naročil novo serijo izvodov časopisa *Marburger Zeitung*.⁶⁸ Proti koncu junija so bili nemški uradniki, žandarji in učitelji zamenjani s hrvaškim osebjem, za mesec julij pa nekdanjim nemškim uslužbencem niso smeli več izdajati živilskih nakaznic.⁶⁹ V poročilu komisarja Komareka z dne 23. junija 1941 o pregledu okupacijskih občin pod šmarskim okrajem je bil Hum že prečrtan.⁷⁰

Zanimivo je, da je hrvaško zunanje ministrstvo po priključitvi občine k NDH izrazilo zaskrbljenost nad nadaljnjim odvijanjem situacije in nepredvidljivimi nemškimi ukrepi, ki bi lahko zlasti za obmejni prostor pomenili velike preglavice.⁷¹ 26. junija so Nemci iz Rogatca na komisijo za razmejevanje v Rogoški Slatini naslovili protestno pismo, v katerem so besno poudarjali, da jih je pripojitev občine Hum na Sotli k hrvaškemu državnemu teritoriju presenetila in močno razžalostila. Podpisani so izpostavili, da se za širjenje germanizacije na tem območju zavzemajo že polnih 23 let, zato prosijo, da se k nemškemu rajhu ponovno priključita vsaj steklarna Straža in zaselek Brod s pripadajočo elektrarno na hrvaškem bregu

Sotle. Straža in Brod sta bila v času, ko je bila občina Hum na Sotli še v rajhu, na podlagi posebnega sporazuma priključena upravi rogaškega trga. Vsi trije okoliši pa so že desetletja delovali kot celostno povezana in neločljiva gospodarska ter geografska enota. Nadalje navajajo, da površina navedenih območij obsega komajda $\frac{1}{2}$ km², kjer živi okoli 65 družin pretežno nemškega izvora, zaposlenih v Straži. Večino stanovanjskih hiš v okolici Broda in Straže sta postavila brata Abel in inženir Körbitz, zaradi česar se smatrajo za nemško last. V ostri noti je še pisalo, da bo ločitev Huma kot pomembne gospodarske enote v zaledju Rogatca od preostalega dela nemškega teritorija zlasti za Rogatec pomenil hud udarec, ki bi lahko povzročil gospodarsko katastrofo in njegov propad.⁷²

S sklenitvijo gospodarsko-prometnega sporazuma 30. junija 1941 v Rogoški Slatini, ki je vzpostavil blagovno izmenjavo med Nemčijo in NDH (predvideno že 17. junija na pogovorih v Zagrebu), se je zaključila polemika na tem delu mejnega odseka.⁷³ Podpisa sta prispevala podpolkovnik Zvonimir Stimaković za hrvaško in dr. Herbert Jentl za nemško stran. Z dogovorom se je občina Hum zavezala, da bo nemškim obmejnimi regijam še naprej dobavljala električno energijo.⁷⁴

Hrvaško-nemška razmejitvena komisija je urejanje mejnih nesoglasij na preostalih odsekih Sotle zaključila šele 6. septembra, devet dni kasneje pa je bil razglašen tudi potek meje. Prav tako so bili nekdanji hrvaški zaselki na dravskem odseku razmejitvene črte (grad Križovljan, Brezje, Virje in Lovrača) priključeni okrožju Ptuj in s tem Uiberreitherjevi upravi za Spodnjo Štajersko. V zameno so se morali Nemci umakniti iz naselij Obrežje, Nova vas ob Sotli in Jesenice v brežiškem okrožju.⁷⁵ 30. oktobra 1941 je predsednik hrvaške razmejitvene delegacije podpolkovnik Stimaković namestnika nemškega delegacijskega osebja obvestil, da se sedež hrvaške mejne komisije iz Rogoške Slatine seli nazaj v Zagreb. Protesti in ugovori šefa nemške komisijske delegacije, češ da razmejevanje na hrvaško-nemški meji še zdaleč ni končano,⁷⁶ so v glavnem ostali preslišani.⁷⁷ Nemci so po silnih pritiskih – usklajevanje dela med Rogoško Slatino in Zagrebom naj bi bilo zaradi slabih prometnih povezav nemogoče – dosegli dvoje: Stimaković je bil zamenjan z Avgustom Marićem, Hrvati pa so

⁶⁴ Ferenc, *Nemška okupacija*, str. 251.

⁶⁵ *Slovenski narod*, 17. 6. 1941, let. 74, št. 136, str. 1, »Pomen pristopa Hrvatske k trojnemu paktu«.

⁶⁶ Nezavisna država Hrvatska, Ministarstvo vanjskih poslova, *Međunarodni ugovori 1941*, 17. 6. 1941, str. 95.

⁶⁷ ARS, AS 1602, š. 5, p. e. 128, Telefonogramm, 19. 6. 1941, str. 1.

⁶⁸ ARS, AS 1602, š. 5, p. e. 129, 18. 6. 1941.

⁶⁹ ARS, AS 1602, š. 5, p. e. 129, Amtsbestätigung, 3. 7. 1941.

⁷⁰ ARS, AS 1602, š. 3, p. e. 82, Erfassung der holzbe- und verarbeitenden Betriebe, 23. 6. 1941.

⁷¹ ARS, AS 1602, š. 5, p. e. 128, Telefonogramm, 19. 6. 1941, str. 1.

⁷² ARS, AS 1602, š. 5, p. e. 128, 26. 6. 1941, str. 1–3.

⁷³ ARS, AS 1602, š. 149, p. e. 1007, Kleiner Grenzverkehr mit Kroatien: 1941–1942, 30. 6. 1941.

⁷⁴ HR-HDA-227, š. 7, Sporazum, 30. 6. 1941, str. 1–3.

⁷⁵ ARS, AS 1602, š. 149, p. e. 1005, Deutsch-kroatische Grenze, 6. 9. 1941.

⁷⁶ Glede na to, da so se še julija 1942 usklajevali mejni popravki pri Svetem Florijanu v okolici Rogoške Slatine, je bilo razburjenje nemške komisijske delegacije dokaj upravičeno (PA AA Berlin, R 105131, Niederschrift, str. 4, 28. 7. 1942).

⁷⁷ HR-HDA-227, š. 6, Verbalnote, 30. 10. 1941.

Razmejitvenemu sporazumu v Rimu je bil dodan zemljevid, ki med drugim prikazuje potek nemško-hrvaške meje. Vrisana demarkacijska črta na odseku med Klanjcem in Dobovcem pri Rogatcu preneha slediti toku Sotle, svojo pot pa si nato utre po zahodnem obrobju Hrvaškega Zagorja (HR-HDA-227, š. 7, Karta Jugoslavije (Zapadni dio) o razgraničenju, 1941. godine, 18. 5. 1941).

morali pozimi 1941–1942 manjši del svoje delegacije pustiti tudi v Klanjcu tik ob sotelski meji.⁷⁸

Nacistična zastava tudi južno od Huma na Sotli

Nove arhivske najdbe kažejo, da si je nemški okupator v začetni zasedbeni fazi od ozemlja NDH priključil večji teritorialni kos kot zgolj površino občine Hum na Sotli. V fondu Ministarstva vanjskih poslov NDH⁷⁹ je namreč ohranjen zemljevid zahodne Jugoslavije, na katerem so izrisane takratne razmejitvene črte med posameznimi okupatorji. Karto je leta 1941 natisnil vojaško-geografski inštitut v Firencah, ta pa med drugim prikazuje razmejitveno stanje med Italijo in NDH z dne 18. maja 1941, ko so v Rimu sklepali italijansko-hrvaško mejno pogodbo. Zemljevid je bil sestavni del rimske pogodbe in dodan sporazumu kot njegova priloga. Na sektorju meje Rogatec–Rogaška Slatina–Podčetrtek–Bistrica ob Sotli razmejitvena črta med NDH in Nemčijo poteka po Hrvaškem Zagorju. Iz dokumenta je razvidno, da so potek meje med Rogatcem in Bistrico ob Sotli izrisa-

li po južni meji zasedene občine Hum na Sotli (ujemanje s priloženo karto okupacijske občine Hum na Sotli), nekoliko južneje pa po zahodnem gričevnatem robu Hrvaškega Zagorja. Rajhovsko-hrvaška meja se je torej na Sotlo priključila šele pri Klanjcu na jugu in Svetem Roku pri Rogatcu na severu omenjenega odseka.⁸⁰ Da je imel nemški okupator namen zagraditi in utrditi mejo po zahodnem robu Hrvaškega Zagorja, potrjuje tudi pričevanje Josipa Majceniča,⁸¹ ki se spominja prvotne meje v okolišju zagorskih naselij Kostel in Taborsko, Vjekoslav Petek⁸² pa je povedal, da so Nemci na območju zagorske vasi Košenina postavljali lesene stebre za razpenjanje pocinkane bodeče žice. Mirko Halužan⁸³ je k temu dodal, da se je takrat veliko govorilo o premikanju meje v notranjost

⁷⁸ HR-HDA-227, š. 6, mapa Odsek za granico: opći spisi, 1941–1943, 31. 10. 1941.

⁷⁹ Fond se nahaja v Hrvaških državnih arhivih v Zagrebu.

⁸⁰ HR-HDA-227, š. 7, Karta Jugoslavije (Zapadni dio) o razgraničenju, 1941. godine, 18. 5. 1941.

⁸¹ Josip Majcenič in njegova žena Amalija iz Malega Tabora na hrvaški strani Sotle sta me v njunem toplen domu v občini Hum na Sotli prijazno sprejela 28. oktobra 2017, ko je bil izveden intervju. Slab mesec dni zatem je pričevalec, ki je že od leta 1936 kot 13-letni deček delal v Steklarni Rogaška, dopolnil častitljivih 94 let, sredi julija letos pa je tragično preminil. Primerno je, da mu na tem mestu izkažem globoko spoštovanje in neizmerno hvaležnost.

⁸² Rojen 8. julija 1934 v Poredju blizu Sotle.

⁸³ Rojen 7. septembra 1932 v Prišlinu, občina Hum na Sotli.

hrvaškega ozemlja.⁸⁴ Na odkritem zemljevidu je lega naselij, ki jih omenjata pričevalca, točno v tistem predelu Hrvaškega Zagorja, kjer je 18. maja 1941 potekala izrisana razmejitvena črta.⁸⁵ Nacistična Nemčija si je očitno za kratko obdobje, dokler se meja na tem območju ni ponovno vrnila na Sotlo (17. 6. 1941), priključila zagorski obmejni prostor med Klanjcem in Rogatcem. Svastika je potemtakem prvih nekaj tednov po aprilski zasedbi plapolala tudi v Kumrovcu, rojstnem kraju Josipa Broza Tita.

Spreminjanje Sotle v ožičeno in zaminirano pregrado

Kakor vse ostale okupatorjeve meje v slovenskem prostoru je nemška uprava zgradila in zavarovala tudi svojo državno mejo na reki Sotli, njen potek pa natančno označila na uradnih zemljevidih in terenu.⁸⁶ Razmejitvena komisija je celotno hrvaško-nemško mejo najprej razdelila na dva delovna odseka. Nadzor nad označevanjem odseka A (83 km) je prevzela hrvaška delegacija, medtem ko je vodenje odseka B pripadlo nemškemu delu razmejitvene komisije. Na prvem odseku je bilo postavljenih 595 mejnih kamnov, na nemškem odseku pa 1.524 mejnikov. Do

Mejni kamen nemški rajb–NDH, odkrit na Bizeljskem (foto: M. Berkovič, 6. 11. 2017).

decembra 1942, ko se je označevalno delo na hrvaško-nemški meji tudi uradno zaključilo, je bilo vsega skupaj postavljenih 2.119 mejnikov.⁸⁷

Jeseni 1942⁸⁸ so se pričele večje priprave na gradnjo zaščitnih ovir ob reki Sotli. Najprej so bili izbrani gradbeni izvajalci in podani stroškovni izračuni, pripravili pa so tudi sezname s količinami zahtevanega materiala za postavljanje ovir.⁸⁹ V začetku oktobra 1942 je bilo gradbeno podjetje Illner (imenovano po lastniku Adolfu Illnerju)⁹⁰ izbrano za postavljanje obmejnih preprek v prostoru Maceljskega hribovja in Rogatca ter vzdolž reke Sotle. Gradbena dela ob okupacijski meji vse do Brežic so se pričela konec oktobra 1942.⁹¹ Do jeseni 1943 je nemški okupator Sotlo spremenil v fizično pregrado, ki jo je zavaroval z dvema metroma visoko žično mrežo (v bližini hiš in ulic) ali dvema metroma visoko bodečo rezilno žico (kjer žična mreža ni zadostovala) in vmesnimi obmejnimi postojankami (graničarskimi stražarnicami), čemur je kasneje sledilo še polaganje smrtonosnih min. Že ob postavljanju prvih ovir je nacistična oblast zaradi zavedanja, da bo območje kmalu minirano, na vsakih 500 m postavila opozorilne table v velikosti 20 do 30 cm z grozečim napisom »Pozor! Smrtna nevarnost!«. ⁹² Širina linije z miniranim poljem je znašala približno dva do štiri metre.⁹³ Še preden so lahko namestili bodečo žico, je moral okupator na obeh straneh reke v širini približno 50 metrov najprej očistiti okolico in podreti morebitno infrastrukturo. Posekal je tudi drevje in drugo rastje ter zatrl ponovno rast.⁹⁴ Temu je sledilo dovajanje ošiljenih smrekovih in gabrovih stebrov, za kar so morali prisilno privedeni domačini uničiti ogromne količine okoliških gozdov. Stebre so zabili enakomerno na vsaka dva metra ob rečno strugo, nanje pa je nemška vojska namestila pocinkano bodečo žico, ki je bila na pomembnejših strateških legah in točkah, kjer je bila večja verjetnost ilegalnega prehajanja ter tihotapljenja blaga, še nekoliko višja kot drugje (podobno je

⁸⁷ PA AA Berlin, R 105131, Bericht Nr. 5, 11. 12. 1942, str. 1–6; Bericht Nr. 4, 10. 7. 1942, str. 2. Podatka o številu mejnih kamnov zgolj na reki Sotli mi zaenkrat še ni uspelo odkriti.

⁸⁸ Podatek potrjuje navedbe Toneta Ferenca, ki piše, da so Nemci in Italijani pričeli z žičnimi ovirami in minami ograevati svoje državne meje v letih 1942–1943 (Ferenc, *Izbrana dela*, 1, str. 183).

⁸⁹ ARS, AS 1602, f. 297, š. 285, Zahlung für Leistung im Grenzhindernisbau im Kreis Cilli, 23. 11. 1942.

⁹⁰ Gradbena družba Illner je med vojno izkoriščala tudi ujeta delovno silo iz nemških delovnih taborišč.

⁹¹ ARS, AS 1602, f. 297, š. 285, Grenzsicherung an der deutsch-kroatischen Grenze, 20. 10. 1942; Bauarbeiten im Raume Rohitsch, Sattelbach und Matzelgebirge, 6. 10. 1942.

⁹² ARS, AS 1602, f. 297, š. 285, Verdrahtung der kroatischen Grenze, 12. 10. 1942, str. 1–2.

⁹³ Marija in Jože Unverdorben/Jože Hederih, avdiopričevanja (izpraševal P. Mikša); Emil Krajnc/Jože Zbil/Vjekoslav Petek, avdiopričevanja (izpraševal D. Siter).

⁹⁴ Mikša, Siter et al., *Rogaška Slatina kot obmejno mesto nemškega rajba*, pano 9.

⁸⁴ Josip Majcenič/Vjekoslav Petek/Mirko Halužan, avdiopričevanja (izpraševal D. Siter).

⁸⁵ HR–HDA–227, Karta Jugoslavije (Zapadni dio) o razgraničenju, 1941. godine, 18. 5. 1941.

⁸⁶ Klanjšček et al., *Narodnoosvobodilna vojna*, str. 53; Ferenc, *Izbrana dela*, 2, str. 57.

Levo: nemška skica urejanja dostopa do Sotlinega vodnega vira na mejnem prehodu Klemenov most v Rajnkovcu pri Rogški Slatini (ARS, AS 1602, f. 297, š. 285, Skizze). Desno: današnja ožičena podoba istega prehoda (foto: D. Siter, 7. 4. 2018).

veljalo tudi za širino obrambne linije vzdolž Sotle).⁹⁵ Marca 1943 so bili izdani še sklepi o nujni izgradnji stražnih stolpov.⁹⁶ Iz ohranjenega nemškega poročila s priloženo skico je razvidno, da je bila glavna žična ograja pri mejnem prehodu Klemenov most (sektor Rajnkovca pri Rogški Slatini) do julija 1943 položena natanko 4 metre proč od rečne struge.⁹⁷

Na mejnih prehodih so bila za prehajanje meje sestavni del žične ograje tudi velika železna vrata, ponekod pa zgolj lesena dvizna rampa. Na točkah legalnega prehajanja meje je okupator poleg glavne ograje položil še nekaj dodatnih vrst ostre rezilne žice, vse to pa prepredel z dodatnimi minskimi polji.⁹⁸

Utrjena, ožičena in minirana meja je iznenada močno zarezala v vsakdan obmejnih prebivalcev. Za začetek je onemogočila kopanje in ribolov, kar pa je bilo seveda še najmanjšega pomena.⁹⁹ Zaradi onemogočenega dostopa do vodnega vira so obmejne ovire preprečile namakanje kmetijskih površin, zaradi česar se je v času poletnih suš zmanjšala rodovitnost zemlje. Posledično je prišlo do hudih lakot, kar je bilo vzajemno pogojeno tudi z umiranjem živine, ki je zaradi pomanjkanja vode trpela za hudo žejo. Vinogradi so propadali, ker vinorodnih območij niso

mogli zadostno škropiti z galico.¹⁰⁰ Delovanje hišnih gospodinjstev je postalo skrajno oteženo, saj si domačini v Sotli niso smeli prati niti svojega umazane perila.¹⁰¹ Prehajanje meje je za vse zaposlene na drugi strani Sotle postalo oteženo, neprijetno in podvrženo stalnim kontrolam sumničavih graničarjev. Prisostvovanje na pogrebih in mašnih slovesnostih ter obiski cerkva, sorodnikov in prijateljev na drugi strani meje seveda niso bili dovolj dobri razlogi za izdajo dovoljenja za prehod. Stiki med ljudmi so bili tako povsem pretrgani in obnovljeni šele z odstranitvijo zaščitnih ovir po koncu vojne.

Odprtje mejnih prehodov in vzpostavitev prometa

23. junija 1941 so predstavniki razmejitvene komisije (Ervin Švuger v imenu hrvaškega notranjega ministrstva in dr. Wolfgang Wetz v imenu šefa nemške civilne uprave za Spodnjo Štajersko) v zdravilišču Rogška Slatina sprejeli osnutek dogovora o ureditvi in upravljanju maloobmejnega prometa med Spodnjo Štajersko in Hrvaško, ki je bil temelj sporazumu z dne 30. junija o vzpostavitvi gospodarsko-prometnih tokov na območju občin Hum, Rogatec in Rogška Slatina.¹⁰² Prvi dogovor je urejal zlasti širši sklop pravil glede izdajanja mejnih prepustnic, medtem ko je drugi sporazum zaradi prisotnosti državne meje na Sotli za obmejne prebivalce iz naštetih občin določal razne carinske olajšave pri obojesmerni izmenjavi blaga in storitev: steklo, električna ener-

⁹⁵ Vjekoslav Petek, avdiopričevanje (izpraševal D. Siter).

⁹⁶ ARS, AS 1602, f. 297, š. 285, Grenzsicherungszone, Hindernisbau und Bauten von Wachtürmen, 5. 3. 1943; Marinč, Rogatec, str. 112.

⁹⁷ ARS, AS 1602, š. 285, f. 297, Vorverlegung der Grenzabsperrung und Sattelbachstauung an der deutsch-kroatischen Grenze, Grenzstein 6 D, 29. 6. 1943.

⁹⁸ ARS, AS 1602, f. 297, š. 285, Skizze zur beantragten Rückverlegung der Grenzsperrung bei der Klemmenbrücke am Sattelbach, Kat. Gem. Hl. Kreuz, Grenzstein 6 D, 29. 6. 1943; fototeka MNZS.

⁹⁹ Jože Hederih, avdiopričevanje (izpraševal P. Mikša); Vjekoslav Petek, avdiopričevanje (izpraševal D. Siter).

¹⁰⁰ ARS, AS 1602, f. 297, š. 285, Wasserentnahme aus dem Sattelbach, 27. 4. 1943.

¹⁰¹ ARS, AS 1602, f. 297, š. 285, Wasserentnahme aus dem Sattelbach, 3. 5. 1943.

¹⁰² ARS, AS 1602, š. 149, p. e. 1007, Niederschrift, 23. 6. 1941, str. 1–2; Vereinbarung, 30. 6. 1941, str. 1–2.

gija, mineralna voda, premog in kmetijski proizvodi, od aprila 1942 pa tudi slama, lesene deske in brusilni pesek (iz Huma v Rogaško Slatino in Rogatec), v obratni smeri pa razne vrste lesa, apnenec, slama, žgano apno, lesno oglje in gramoz. V Rogatcu (kasneje tudi v Rogaški Slatini) je bil v skladu z enim izmed členov drugega dogovora (30. junija 1941) vzpostavljen sedež okrajnega carinskega komisariata, ki je nadziral železniški promet med Humom in preostalim hrvaškim gospodarskim zaledjem ter obmejnim prostorom tretjega rajha. Pretovorjeno blago med državama je bilo vedno temeljito pregledano na železniški postaji v Rogatcu, koder je tekla železniška trasa, ki še danes povezuje hrvaško-slovenski obmejni prostor. Kakor je določal gospodarski sporazum, carinske pristojbine za izmenjane storitve (do 200.000 rajhovskih mark mesečno) niso bile zaračunane.¹⁰³ Dogovor o ureditvi maloobmejnega prometa na območju Huma, Rogatca in Rogaške Slatine je veljal 30 dni. Po enem mesecu je bil zopet podaljšan, razen če je katera izmed zavezujočih strank odstopila od pogodbenih določil, kar je morala najaviti vsaj pet dni prej.¹⁰⁴ Takšna praksa se je izvajala do septembra 1941, ko se je zaključilo razmejitveno delo na reki Sotli.¹⁰⁵

Pomembnost mejnih prehodov je bila odvisna od dodeljene oznake maloobmejnega in velikoobmejnega prometa (železniška trasa ali pomembnejša cesta).¹⁰⁶ Ob mejnih prehodih je na vsaki strani Sotle stala lesena stražarnica (»Wächterhütte«), v kateri so bili stacionirani graničarji, ki so vsakodnevno (peš ali s kolesi) patroljirali vzdolž mejne linije.¹⁰⁷

11. julija 1941 je okrajni carinski urad Rogatec v poročilu¹⁰⁸ prvič objavil seznam devetih maloobmejnih lokalnih prehodov za potrebe prehajanja sotelske meje na območju Rogaške Slatine, Rogatca in Svetega Petra. Vseh devet prehodov so morali potrditi Urad za obmejno carinsko zaščito v Mariboru (od

Nemško-hrvaški maloobmejni prehod v Harinih Zlakah pri Podčetrtku. Med stražarnicama (nemški graničar v ospredju, hrvaški v ozadju) teče razmejitvena reka Sotla. Odsotnost žične ovire kaže na to, da je fotografija nastala v poldrugem letu okupacije, ko Sotle še niso zagradili (fototeka MNZS).

leta 1944 tudi v Celju), obmejna policijska postaja (gestapo v Rogaški Slatini) in pristojne službe NDH. Prehode so lahko uporabljali lastniki zemljišč na obeh straneh Sotle (»Doppelbesitzer«), šolarji, steklarji, rudarji in drugi zaposleni.

V Rjavici pri Rogaški Slatini je denimo v neposredni bližini železniške trase Rogaška Slatina–Rogatec deloval mejni prehod »Most pri mejnem kolu št. 31« (formalno poimenovanje v nemških dokumentih), domačini pa so ga imenovali Klemenov most (po bogatem posestniku v neposredni bližini prehoda). Nemška različica tega imena (»Clementbrücke«) se je kasneje uveljavila tudi v nemških dokumentih. Za lokalni obmejni okoliš je bil izjemnega pomena, saj je tukaj tekla prometna pot med Svetim Petrom na hrvaški ter Svetim Križem na slovenski strani, kjer je med okupacijo delovala Ablova steklarna. Za njene potrebe je med drugim služil tudi transportu kremenčevega peska in premoga.¹⁰⁹

16. oktobra 1941 so v Rogaški Slatini pripravili še seznam prehodov, ki naj bi omogočili delovanje velikoobmejnega prometa.¹¹⁰ Med predlaganimi so dokončno potrdili 4 cestne prehode (Brezje – Babi-

¹⁰³ ARS, AS 1602, š. 149, p. e. 1007, Abkommen zwischen dem Deutschen Reich und Kroatien über sachliche Erleichterungen im Kleinen Grenzverkehr, 2. 4. 1942; Niederschrift, 23. 6. 1941, str. 1–2; HR-HDA-227, Sporazum, 30. 6. 1941, str. 1–3.

¹⁰⁴ ARS, AS 1602, š. 149, p. e. 1007, Vereinbarung, 30. 6. 1941, str. 3.

¹⁰⁵ ARS, AS 1602, š. 149, p. e. 1006, Kleiner Grenzverkehr mit Kroatien, 21. 8. 1941.

¹⁰⁶ ARS, AS 1602, š. 149, p. e. 1001, 1006; š. 7, p. e. 157, Deutsch-kroatische Grenzfragen, 17. 10. 1941.

¹⁰⁷ Fototeka MNZS; Mirko Halužan, avdiopričevanje (izpraševal D. Siter).

¹⁰⁸ Pismo je bilo iz Rogaške Slatine odposlano v Maribor na Urad za obmejno carinsko zaščito (»Zollgrenzschutzes«). O odprtju prehodov maloobmejnega lokalnega prometa med Hrvaško in tretjim rajhom je politični komisar podeželskega okrožja Celje 22. julija obvestil tudi Uiberreitherja in pripomnil, da ni razlogov, da se dogovor o lokalnem obmejnem prometu ne bi podaljšal tudi za obdobje po 31. juliju (ARS, AS 1602, š. 149, p. e. 1006, Grenzübergänge für den kleinen Grenzverkehr, 11. 7. 1941; Kleiner Grenzverkehr zwischen Untersteiermark und Kroatien, 22. julij 1941, str. 1–2).

¹⁰⁹ ARS, AS 1602, š. 149, p. e. 1006, Grenzübergänge für den kleinen Grenzverkehr, 11. 7. 1941; Vorläufige Regelung des kleinen Grenzverkehrs zwischen Untersteiermark und Kroatien, 24. 6. 1941; Alen Dolšak, avdiopričevanje (izpraševal D. Siter).

¹¹⁰ ARS, AS 1602, š. 7, p. e. 157, Niederschrift über die Besprechung über verschiedene Grenzfragen, 16. 10. 1941.

Abschrift!

Der Bezirkszollkommissar G Rohitsch-Sauerbrunn, 11. Juli 1941
Rohitsch.
 Z 2222

Betrifft: Grenzübergänge für den kleinen Grenzverkehr.
 Randvig.v.l.7.41 Z 2222

Im Bereich der ZAGS G Rohitsch-Sauerbrunn, Rohitsch und St. Rochus sind die folgenden Grenzübergangsstellen erforderlich: *zwecklos.*

1. Brücke bei Grenzpfahl 19, Gehöft Borsitsch, 1 km nördlich Nimmo;
2. Brücke bei Grenzpfahl 27, Gehöft Zurman; Fahrweg von Hl. Kreuz nach Prislín;
3. Brücke bei Grenzpfahl 29, etwa 600 m nördlich von Ziffer 2;
4. Brücke bei Grenzpfahl 31 südlich Erjavetz; Fahrweg von Hl. Kreuz nach St. Peter;
5. Brücke bei Grenzpfahl 38, Gehöft Meringovetz, an der Straßenbiegung südlich „h“ von „Tersische“;
6. Brücke bei Grenzpfahl 59 etwa 1,5 km ostwärts Rohitsch, bei „a“ von „Mal.Tabor“
7. Steg und Furt bei Grenzpfahl 53, nördlich „č“ von „Klenovec“
8. Brücke bei Grenzpfahl 75; Fahrweg von Dobrowetz nach Lupinjak beim kroatischen Schulhaus.
9. Furt zwischen Terlitschmer und Hromec.

Angaben nach der Karte 1 : 200 000.
 Die Übergangsstellen Ziffer 1 bis 9 kommen für Doppelbesitzer, die Übergangsstelle Nr. 4 auch für die Arbeiter, -Kohlen- und Sandfahrzeuge der Glasfabrik in Rohitsch-Sauerbrunn-Hl. Kreuz- in Betracht. >

Herrn *FdA. Gymani, 24.* gez. Selig
 Leiter der Befehlstelle
 des Zollgrenzschutzes
Marburg. *23. Juli*
11. 84u
11. 84u

Abschrift unter Beziehung auf die An-
 /.

Objavljeni seznam sprejetih maloobmejnih prehodov na območju Rogaške Slatine, Rogatca in Svetega Petra (ARS, AS 1602, š. 149, p. e. 1006, Grenzübergänge für den kleinen Grenzverkehr, 11. 7. 1941).

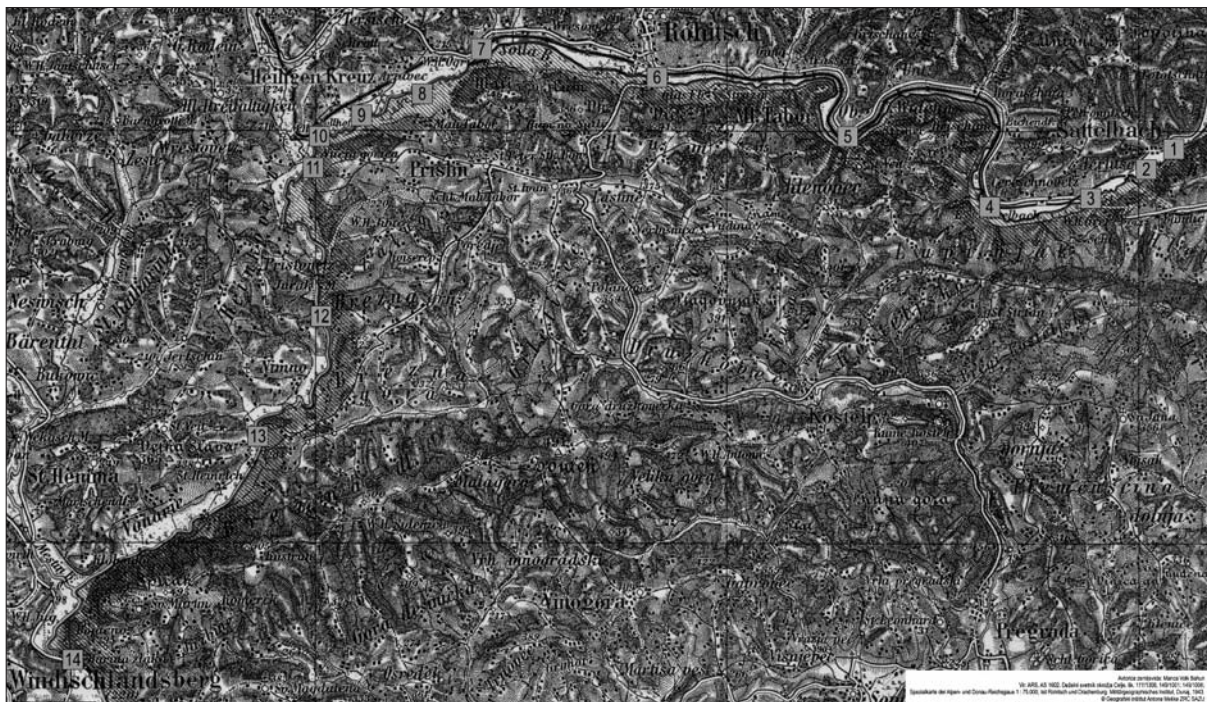
nec na reki Dravi, Sveti Rok – Lupinjak in Rogatec – Hum na reki Sotli ter Velika Dolina – Jesenice – Bregana na reki Savi) in 3 železniške prehode (2 na reki Sotli: Sveti Peter – Đurmanec in Dobova ter eden v brežiškem okraju). Na odseku meje med Nemčijo in NDH, ki je potekala po reki Dravi (mejni prehod Središče ob Dravi–Varadžin), pa so lahko mejo prečkali samo s splavom. Velikoobmejni cestni prehod Sveti Peter – Lupinjak je denimo služil samo zdraviliškim gostom, ki so potovali v Rogaško Slatino.¹¹¹ Nemški okupator je do jeseni 1941 na celotni dolžini mejne črte z NDH vzpostavil vsega skupaj 24 prehodov maloobmejnega prometa in 8 velikoobmejnih prehodov, od tega je bilo 17 maloobmejnih in 5 velikoobmejnih prehodov na mejni reki Sotli.¹¹²

Samo na sektorju meje med Dobovcem, kjer danes stoji mednarodni mejni prehod med Hrvaško in Slovenijo, ter Harinimi Zlakami pri Podčetrtku je med letoma 1941 in 1945 delovalo 14 mejnih prehodov. Deset jih je bilo izključno maloobmejnih, preostali trije so bili namenjeni samo velikoobmejnemu prometu, eden pa je imel obe funkciji hkrati. Kar 5 mejnih prehodov je bilo razvrščenih na odseku meje v neposrednem zaledju Rogaške Slatine – od teh danes deluje samo še eden.¹¹³ Tolikšno število prehodov vzdolž okupacijske meje potrjuje pomemben strateški položaj Sotle in kaže na to, da so med obema državama v času vojne potekali pomembni gospodarski, blagovni in potniški prometni tokovi.

¹¹¹ ARS, AS 1602, š. 149, p. e. 1001, III. An der deutsch-kroatischen Grenze.

¹¹² ARS, AS 1602, š. 149, p. e. 1001, III. An der deutsch-kroatischen Grenze; š. 7, p. e. 157, Niederschrift über die Besprechung über verschiedene Grenzfragen, 16. 10. 1941.

¹¹³ ARS, AS 1602, š. 149, p. e. 1006, Grenzübergänge für den kleinen Grenzverkehr, 11. 7. 1941; š. 7, p. e. 157, Deutsch-kroatische Grenzfragen, 17. 10. 1941; š. 149, p. e. 1001, III. An der deutsch-kroatischen Grenze.

14 mejnih prehodov na odseku meje med Podčetrtkom (Windischlandsberg) in Trličnim (Terlitschno). Številčne oznambe od 7 do 11 označujejo pet mejnih prehodov v neposrednem zaledju Rogaške Slatine (arhiv projekta »Napravite mi to deželo nemško ... italijansko ... madžarsko ... hrvaško!«).

Če je bilo v času druge svetovne vojne vzdolž Sotle večje število prehodov kot danes, pa je bilo prehanje meje mnogo težje in bolj nadzorovano. Poleg mejnih prepustnic so nemške okupacijske oblasti avgusta 1942 uvedle še eno novost, s katero so zarezale v vsakdanje življenje obmejnih ljudi in še dodatno otežile dostop na drugi breg Sotle. Že v prvih mesecih leta 1942 je pričel gestapo (Geheime Staatspolizei oz. tajna državna policija) zaradi izjemne strateške lege vzpostavljati čedalje večji nadzor nad nemško-hrvaško mejo. Tako je glavna gestapovska centrala v Gradcu, zadolžena za brezhibno delovanje policijskega aparata na Spodnjem Štajerskem, ob koncu avgusta 1942 prenesla neposredni Himmlerjev ukaz (7. 8. 1942) o zapiranju mejnih prehodov med 22. uro zvečer in 5. uro zjutraj. Državne meje nemškega rajha so se z navedenim reichsführerjevim poveljem za imetnike vizumov in mejnih prepustnic povsem zaprle, medtem ko je bil železniški, zračni in ladijski promet še dovoljen. 31. avgusta 1942 je bil odlok o zaprtju meja odposlan na sedež nemške civilne uprave za Spodnjo Štajersko. Uiberreitherjev urad (novembra 1941 prestavljen iz Maribora v Gradec) je nato odredil, da je potrebno na reki Sotli za obdobje sedmih ur (od 22.00 do 5.00) zapreti vse mejne prehode razen tistih, kjer je speljana železniška proga. Oddelek za splošni obmejni nadzor, ki je deloval pod okriljem Himmlerjeve RSHA (Glavni urad za državno varnost), je 24. avgusta odlok še razširil in pripisal, da se lahko v času zaprtja na kritične mej-

ne točke postavi tudi enote varnostne policije (SiPo oz. Sicherheitspolizei).¹¹⁴ Ni znano, koliko časa je ta odredba ostala v veljavi, toda iz nemških poročil je razvidno, da so že ob koncu leta 1943 in leta 1944 dovoljenje za prehajanje Sotle ponovno izdajali tudi za 3. uro ponoči, saj so hrvaški steklarji ob 4.00 začeli z delom v Ablovi steklarni v Rogaški Slatini. Z delom, za katerega so dnevno prejeli 4 rajhovske marke, so ponavadi zaključili okoli 13. ure popoldne, nato pa so imeli približno eno uro časa, da so ob vsakodnevem vračanju do 14. ure ponovno prečkali isti maloobmejni prehod kot ponoči.¹¹⁵

Mejne prepustnice – »Grenzkarte«

Za prebivalce, ki so bili življenjsko odvisni od prostora na drugem bregu Sotle, je nemški okupator zavoljo lažjega prehajanja meje v sodelovanju s hrvaškimi oblastmi sprejel sklep o izdajanju mejnih prepustnic (»Grenzkarte«). V že omenjenem dogovoru z dne 23. junija 1941 o ureditvi maloobmejnega prometa med Spodnjo Štajersko in NDH so bila v osmih točkah podana natančna pojasnila glede izdajanja mejnih dovolilnic.¹¹⁶

Posameznik, ki je želel prečkati državno mejo na

¹¹⁴ ARS, AS 1602, š. 149, p. e. 1001, Grenzsperre, 31. 8. 1942.

¹¹⁵ ARS, AS 1602, š. 178, p. e. 1309, Antrag auf Ausstellung eines Anerkennungsvermerks, 3. 12. 1943, str. 1.

¹¹⁶ ARS, AS 1602, š. 149, p. e. 1007, Niederschrift, 23. 6. 1941.

Primer dvojezične prepustnice, katere imetnik je bil Alojz Welle iz Rogatca (ARS, AS 1602, š. 177, p. e. 1308, Grenzkarte).

Sotli, je moral na podlagi izpolnjenega formularja pridobiti dovoljenje za izdajo mejne prepustnice.¹¹⁷ Vloga je glede na različne namene vlagateljevega prehajanja meje obsegala pet točk, v okviru katerih je morala oseba pravilno izpolniti tisti del, ki je ustrezal posameznikovi želji po prečkanju okupacijske meje. Prosilci so v oddani vlogi najpogosteje navajali in izpolnjevali prvo točko (zaposlen delavec pri lastniku delovnega obrata, pomembnem za nemško državo v vojnem obdobju), četrto (obisk zdravnika oz. bolnice) in zadnjo, tj. peto točko – prehajanje mejne reke Sotle zaradi rednega obiskovanja šolskih ustanov.¹¹⁸ Samo mejna dovolilnica je lokalnim prebivalcem omogočala prečkanje izključno maloobmejnega prehoda.¹¹⁹ O odobritvi vloge in upravičenosti izdaje dovolilnice so na nemškem ozemlju sprva odločali politični komisarji, v NDH pa okrajni načelniki.¹²⁰ Prepustnica je formalnopravno veljavo dobila šele s soglasjem policijske oblasti, ki so jo v začetni fazi še lahko zastopali nemški politični komisarji,¹²¹ že ob koncu aprila 1942 pa je prišla iz Gradca posebna odredba, ki je izdajanje mejnih prepustnic močno

poostrila. Od takrat je bila izdaja dovolilnice možna zgolj po dogovoru z lokalno izpostavo SiPo in SD (Sicherheitsdienst; obveščevalna služba NSDAP in SS),¹²² ki sta morali podati ustrezno soglasje.¹²³ Za pridobitev prepustnic so se lahko od julija 1942 prijavljali tudi prebivalci z bivališčem v 25 km širokem obmejnem pasu.¹²⁴

Mejne dovolilnice so vsebovale naslednje identifikacijske elemente: fotografijo imetnika izkaznice, njegov opis (fizični videz, starost, poklic, kraj zaposlitve in bivanja), žige izdajateljev (policijske oblasti matične in sosednje države ter okrajnega carinskega urada), datum izdaje in rok veljavnosti, vzrok izdaje prepustnice oz. namen prehajanja meje ter označbo prehoda, za katerega se izdaja dovoljenje za prehajanje.¹²⁵

Že omenjeni formular (predpogoj za izdajo prepustnice) je poleg navedenega vključeval še podatek o višini dnevnega zaslužka in pojasnilo, zakaj je delovni obrat oz. podjetje, v katerem je zaposlen vlagatelj prošnje, pomemben za nemški rajh v vojnem obdobju. Poleg tega je moral prosilec izpolniti rubriko o vključenosti v nemške organizacije in pri tem navesti svojo

¹¹⁷ ARS, AS 1602, š. 178, p. e. 1309, Antrag, 3. 12. 1943.

¹¹⁸ ARS, AS 1602, š. 178, p. e. 1309, Antrag auf Ausstellung eines Anerkennungsvermerks, 3. 12. 1943, str. 1–2.

¹¹⁹ ARS, AS 1602, š. 149, p. e. 1001, Grenzübergangsstellen für den grossen Reiseverkehr, 10. 3. 1942.

¹²⁰ ARS, AS 1602, š. 149, p. e. 1006, Niederschrift, 23. 6. 1941, str. 1.

¹²¹ ARS, AS 1602, š. 149, p. e. 1007, Niederschrift, 23. 6. 1941, str. 1.

¹²² V zdravilišču stacionirani SD in SiPo sta delovali pod upravo obmejne policijske postaje gestapo v Rogiški Slatini (Geheime-Statspolizei: Grenzpolizei-posten Rohitsch Sauerbrunn).

¹²³ ARS, AS 1602, š. 149, p. e. 1007, Kleiner Grenzverkehr mit Kroatien, 27. 4. 1942.

¹²⁴ ARS, AS 1602, š. 149, p. e. 991, Niederschrift, 3. 7. 1942, str. 1–2.

¹²⁵ ARS, AS 1602, š. 177, p. e. 1308; š. 178, p. e. 1309.

člansko številko.¹²⁶ Dvojni lastniki zemljišč na obeh straneh Sotle so morali pri izpolnjevanju formularja navesti tudi točno površino zemljišč na nemškem in hrvaškem ozemlju ter tip prevladujoče rabe tal (vinograd, sadovnjak, njiva/polje, gozd ali travnik).¹²⁷ Imetnik prepustnice ni mogel pridobiti dovoljenja za poljubno posluževanje mejnih prehodov vzdolž celotne sotelske meje, ampak mu je bil za prehajanje meje odobren točno določen maloobmejni prehod.¹²⁸ Med redke izjeme, ki so bile izvzete iz tega določila, so spadali lokalni zdravniki. Tako je denimo uradni zdravnik za okupirano Rogaško Slatino dr. Rudolf Leskovar aprila 1942 zaradi narave svojega poklica zaprosil za odobritev poljubnega prehajanja meje. Kar se tiče civilnega prebivalstva, so to izkaznico izdajali izključno delavcem (na primeru mikroštudije zaledja Rogaške Slatine predvsem steklarjem in rudarjem), ki so morali zaradi redne zaposlitve na drugi strani Sotle vsakodnevno prehajati mejo in lastnikom zemljišč na obeh straneh meje.¹²⁹ Na srečanju v Zagrebu od 27. junija do 3. julija 1942 so denimo v zapisniku o urejanju maloobmejnega prometa na območju nemško-hrvaške meje določili izdajo približno 400 mejnih prepustnic za delavce steklarne Straža.¹³⁰ Za več družinskih članov je lahko bila izdana skupna prepustnica, na kateri so morale biti poleg slike glavnega imetnika pripete tudi fotografije preostalih oseb. Otroci, mlajši od 14 let, pri prečkanju meje v spremstvu odraslih oseb niso potrebovali lastne prepustnice – seveda pod pogojem, da so bili navedeni v prepustnici svojih staršev oz. skrbnikov.¹³¹ Kar se tiče obmejnega okoliša občin Hum in Rogatec, so prepustnice izdajali samo šolskim otrokom s hrvaške strani Sotle. Ti so morali vsakodnevno prečkati mejo, da so lahko obiskovali nemške šole. Folksdojčerskih šolskih otrok v obmejnem pasu Hrvaškega Zagorja ni bilo.¹³² Šolarjem s hrvaškega ozemlja z dovolilnicami za obiskovanje pouka v spodnještajerskem prostoru je bilo v času šolskih počitnic prepovedano prečkanje državne meje. Prepustnice so bile namreč v obdobju počitnic neveljavne. Obolela oseba je lahko prav tako zaprosila za izdajo dovolilnice. Seveda je morala pojasniti, zakaj zdravljenja ni mogoče opraviti v lastni državi (npr. odsotnost oz. neustreznost domačega zdravnika ali potrebne infrastrukture). V prošnji je imela takšna oseba tudi pravico, da za svojo

pot navede spremljevalca, ki so mu prav tako izdali dovoljenje za prečkanje meje.¹³³

Enote Wehrmachta in oddelki iz številnih plasti nemške vojske (višji uradniki, častniki, tehnična pomoč v sili in bolniško osebje) ter pripadniki Waffen-SS, Nemške delovne službe (Reichsarbeitsdienst) in organizacije Todt prepustnic za prehod čez mejo niso potrebovali. Zadostovalo je, da so imeli pri sebi listek z ukazom nadrejenega poveljstva o potrebnem prečkanju meje ali dovolilnico o odhodu na dopust. Prepustnic prav tako niso potrebovali zaposleni v poštni službi (Deutsche Reichspost) in na železnicah (Deutsche Eisenbahn) ter cariniki, graničarji in razni uradniki SS, ki so bili prisotni na lokalnih izpostavah gestapa, SiPo, Kripo (Kriminalpolizei/kriminalistična policija), Orpo (Ordnungspolizei) in SD.¹³⁴

Zgodba o preživetju lokalnega prebivalstva

Ljudje meje seveda niso prehajali samo legalno. Posledice vojne in okupatorjevega silnega izkoriščanja podjarmljenih dežel so se kazale tudi v hudem pomanjkanju osnovnih potrebščin za preživetje. Prebivalci, zlasti tisti, ki so živeli blizu meje, so v silnem pomanjkanju čez Sotlo tihotapili blago in tako vsakodnevno prečkali mejo na nelegalen način. S hrvaške strani so čez reko spravljali zlasti dalmatinski in

Redka in doslej edina znana fotografija tihotapljenja blaga čez mejo med NDH in Nemčijo. Posneto blizu Rogaške Slatine, verjetno poleti 1944 na hrvaškem bregu Sotle (zasebna zbirka Boža Kolarja, objavljeno z njegovim dovoljenjem).

¹²⁶ ARS, AS 1602, š. 178, p. e. 1309, Antrag auf Ausstellung eines Anerkennungsvermerks, 3. 12. 1943.

¹²⁷ ARS, AS 1602, š. 178, p. e. 1308, Antrag auf Ausstellung einer Grenzkarte für Doppelbesitzer, 9. 4. 1942.

¹²⁸ ARS, AS 1602, š. 149, p. e. 1001, Grenzübergangsstellen für den grossen Reiseverkehr, 10. 3. 1942.

¹²⁹ ARS, AS 1602, š. 177, p. e. 1308, Antrag auf Ausstellung einer Grenzkarte, 9. 4. 1942; 4. 12. 1942.

¹³⁰ ARS, AS 1602, š. 149, p. e. 991, Niederschrift, 3. 7. 1942, str. 1–2.

¹³¹ ARS, AS 1602, š. 149, p. e. 1007, Niederschrift, 23. 6. 1941, str. 1.

¹³² ARS, AS 1602, š. 149, p. e. 1007, 12. 9. 1941.

¹³³ ARS, AS 1602, š. 178, p. e. 1309, Antrag auf Ausstellung eines Anerkennungsvermerks, 3. 12. 1943, str. 2.

¹³⁴ ARS, AS 1602, š. 149, p. e. 1001, str. 1.

redk hercegovski tobak (»škija«) ter meso, v zameno pa so slovenski sosedi ponavadi dajali sol, moko, sladkor, galico in redkeje kavo.¹³⁵ Sol so ponavadi porivali kar pod bodečo žico, tobak pa so metali čez ograjo v posebnih zavojčkih.¹³⁶ Čez mejo so si izmenjevali tudi kruh, maslo, mleko in jajca ter pomembno pošto. Zlasti potem, ko je velike nemške vojaške zmage nadomestila grenkoba usodnih porazov, so hrvaški in starejši avstrijski graničarji postajali vedno bolj podkupljivi. Skozi prste so pogledali že ob majhni steklenici žganja ali nekaj tobaka.¹³⁷

Mnogi pogumni pohodi čez minirana polja so se končali nadvse tragično. Nemci so razvrstitev minskih polj nenehno spreminjali. Številni so za svoje skrajno nevarno početje plačali z življenjem, kajti nihče ni mogel preživeti eksplozijske sile nastavljenе mine. Zbrana pričevanja ljudi, ki so med okupacijo živeli na obeh straneh Sotle, slikajo krute in izjemno tragične podobe tistega časa. Mirko Halužan se s solzami v očeh še danes spominja grozovitega dogodka, ko je njegovemu bratrancu pri tihotapljenju blaga po nesreči aktivirana mina izruvala obe očesi, zaradi česar je oslepel in nekaj ur zatem umrl.¹³⁸ Josip Majcenič je povedal, da je poznal nekega Podhraškega, ki je zaradi ponesrečenega ilegalnega prečkanja meje prav tako stopil na mino. Ta mu je odnesla nogo, kasneje pa je tudi umrl.¹³⁹ Žrtve nastavljenih min, čeravno po lastni krivdi, so bili tudi nemški vojaki. Emil Kranjc¹⁴⁰ ne bo nikoli pozabil kričanja nemškega vojaka, ki je bil po bliskoviti aprilski zasedbi Jugoslavije določen za polaganje minskega polja. Emil se je kot nekaj let star otrok s sovrstniki igral na travniku tik ob Sotli, nakar je naenkrat zaslišal panične vzklike: »Herr Kommandant, ich kann nicht sehen (Gospod poveljnik, ničesar ne vidim)«. Zaradi nepredvidnosti pri polaganju min v neposredni bližini steklarne Straža je ob sproženju eksploziva izgubil vid.¹⁴¹ Pogosto se je dogajalo, da so po bodeči žici razcefrana oblačila preštevilnih nesrečnežev ostala grozovit pomnik na tragično okupacijsko obdobje vse do odstranitve meje ob koncu vojne. Med vojno si jih namreč nihče ni upal odstraniti.¹⁴² Podobno anekdoto je dodal tudi Jože Hederih iz Dekmanca: »*Ko je šla vojna že h koncu ali tik po vojni, so bili fantje radovedni. 16, 17 let star fant je delal pri žagi pri 'Mauku'. Želel je izkopati mino*

in je umrl. Ne vem, kje so ga pokopali. Doma je bil iz Dekmanca. Nekaj časa je mrtev visel na žici. Še dolgo me je bilo strah, groza me je bilo, vedno sem ga imel pred seboj. To se je zgodilo čisto blizu naše hiše, šel je po brvi čez Sotlo.«¹⁴³

Nacistični policijski oddelki prevzamejo nadzor nad mejo

SiPo in SD, pristojni za Spodnjo Štajersko s sedežem v Mariboru, sta se z bližanjem konca vojne čedalje pogosteje vpletali v delovanje meje na Sotli in sčasoma prevzeli popoln nadzor nad obmejnimi vprašanji. Zaradi razmaha partizanskega gibanja v hrvaškem obmejnem pasu nasproti Rogatca in Rogoške Slatine je ob koncu januarja 1944 glavna izpostava SiPo in SD v Mariboru odredila, da je potrebno mejo zapreti. Nemški okupator je želel preprečiti širjenje alarmantnih obvestil o delovanju narodnoosvobodilnega gibanja v neposrednem zaledju Rogoške Slatine, ki je bila takrat na tem območju ključna nemška postojanka. Vzdož mejne linije, ki je sekala Rogatec, Rogoško Slatino in Podčetrtek, so se z omenjeno odredbo z dne 28. januarja 1944 zaprli vsi maloobmejni prehodi. Izjeme, ki jim je bil prehod kljub temu dovoljen, so morale delovati v korist nemškega rajha. Tako so zaposlenim steklarjem in ostalim delavcem steklarne na Humu, ki so v glavnem prebivali v Rogatcu, kljub strogi odredbi vendarle dovoljevali prečkanje Sotle. Deželno okrožje Celje z Antonom Dorfmeistrom na čelu je vsem dotedanjim imetnikom mejnih prepustnic odvzelo dovoljenje za prehajanje meje, njihove dovolilnice pa so bile v imenu Dorfmeistrovega urada zaplenjene. Prebivalci obsovelskega območja so lahko na omenjeni urad sicer naslovili novo vlogo, o kateri pa je odločal obmejni policijski komisariat v Celju, ki je deloval pod okriljem celjske SD in SiPo.¹⁴⁴

Utrjena Sotla kot zadnji obrambni pas na jugu tretjega rajha (1944–1945)

Oktober 1944, ko je bila vojna za nacistično Nemčijo že zdavnaj izgubljena, se je fronta znašla pred vrati nemškega rajha. Od 14. oktobra naprej so se združene sovjetsko-jugoslovanske sile kljub fanatičnemu odporu nemških vojaških oddelkov prebijale iz porušenih predmestij Beograda, dokler ni bila jugoslovanska prestolnica 20. oktobra 1944 dokončno osvobojena.¹⁴⁵ Z umikom nemških čet iz Beograda se je vzhodna fronta približala ozemlju reke Sotle, koder je tekla južna meja nemškega rajha, na manj kot

¹³⁵ Vjekoslav Petek/Mirko Halužan/Jože Zbil/Emil Kranjc/Josip Majcenič/Jože Plemenitaš, avdiopričevanja (izpraševal D. Siter); Gabrijela Krumpak, avdiopričevanje (izpraševal P. Mikša).

¹³⁶ Jože Hederih, avdiopričevanje (izpraševal P. Mikša).

¹³⁷ Zasebna zbirka Boža Kolarja (objavljeno z njegovim dovoljenjem); Gabrijela Krumpak, avdiopričevanje (izpraševal D. Siter); Marija in Jože Unverdorben, avdiopričevanje (izpraševal P. Mikša).

¹³⁸ Mirko Halužan, avdiopričevanje (izpraševal D. Siter).

¹³⁹ Josip Majcenič, avdiopričevanje (izpraševal D. Siter).

¹⁴⁰ Emil Krajnc se je rodil 28. februarja 1937 v Rogatcu. Kot otrok je s starši bival z golj 150 metrov proč od Sotle.

¹⁴¹ Emil Krajnc, avdiopričevanje (izpraševal D. Siter).

¹⁴² Branko Mikša, avdiopričevanje (izpraševal P. Mikša).

¹⁴³ Jože Hederih, avdiopričevanje (izpraševal P. Mikša).

¹⁴⁴ ARS, AS 1602, s. 149, p. e. 1008, Grenzsperrre gegen Kroatien im Bereich des Landkreises Cilli, 28. 1. 1944.

¹⁴⁵ Klanjšček et al., *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem*, str. 771–772.

410 km zračne razdalje.¹⁴⁶ Prav tako je bila v vodilni vojaško-politični strukturi nacistične države še vedno prisotna bojazen, da se bodo zahodni zavezniki izkricali nekje na Balkanu (špekulirali so o Istri, grških otokih, jadranski obali itn.).¹⁴⁷ Hitler se je na preteči nevarnosti odzval z dvema dekretoma (povelje z dne 26. julija in 19. septembra 1944) in ukazal, naj se tudi na reki Sotli vzpostavi neprebojni »Südostwall« (Jugovzhodni zid, imenovan tudi »Reichsschutzstellung«, tj. črta za zaščito rajha). Skratka, glavna in močno utrjena obrambna linija, kjer naj bi se zlomila sovjetska ofenziva in ki naj bi preprečila vdor Rdeče armade v okupirano Spodnjo Štajersko in jugovzhodno Avstrijo.¹⁴⁸ Sotla se je v dokumentih nemškega vojaškega poveljstva pojavljala kot zadnja varovalna prepreka na skrajnem jugu tretjega rajha, ki bi prodirajočim armadam protifašistične koalicije preprečila vdor v Hitlerjev rajh. V najslabšem primeru bi Nemcem omogočila postopno in varno umikanje ter prepotreben čas za organiziranje nove obrambne fronte, ki bi že ščitila južne meje predvojne Nemčije.

Obsežna utrjevalna dela na južnih mejah nemškega rajha so na podlagi Hitlerjevega povelja izvajali in nadzirali posebni štabi, ki so delovali pod pokroviteljstvom krovne organizacije za utrjevanje nemških meja na jugu, tj. Festungsdienststelle Südost, ki jo je iz gostišča Pošta v Rogaški Slatini upravljal in vodil major Kögel.¹⁴⁹ Utrjevanje t. i. celjskega sektorja¹⁵⁰ sotelske meje je prevzel 3. gradbeni odsek (Festungsbaustab Abteilung III ali Bauabschnitt III), njegov sedež pa je bil v Ljubljanskem domu, ki ga je okupator v času zasedbe Rogaške Slatine preimenoval v Grazer-Heim (v dokumentih se pojavlja tudi Grazerhof).¹⁵¹ Iz tega objekta je štabu 3. utrjevalnega odseka poveljeval celjski okrajni načelnik (Kreisführer) in okrožni vodja Štajerske domovinske zveze Anton Dorfmeister, po atentatu nanj februarja 1945 v Frankolovem pa ga je do konca vojne nasledil Heinz Mayerhofer.¹⁵² Kreisführerjevemu gradbenemu štabu so pripadali še pionirji (Wehrmachtovi vojaki, posebej usposobljeni za bojne inženirje in gradbinke) in poizvedovalci. Vojaški poizvedovalni štab (Erkundung Stab) je bil podrejen pionirskemu šta-

bu (Pionier Stab), katerega primarna naloga ob reki Sotli je bil nadzor nad gradbenimi deli in varovanje delavcev pred morebitnimi napadi.¹⁵³ Oba sta bila v te namene nameščena v Zagrebškem domu sredi zdraviliškega parka v Rogaški Slatini.¹⁵⁴

V prvi polovici oktobra 1944 je začel nemški okupator vzdolž celotne Sotle (od izvira v maceljskem hribovju do izliva pri tromeji v bližini Brežic) z obsežnimi utrjevalnimi deli, ki so obmejno ozemlje in bližnje vzpetine spremenila v gradbišče obrambnih sistemov in varovalnih prepek.¹⁵⁵ Sprva je bila predvidena betonirana obrambna linija (za okoliš Rogaške Slatine je bil med drugim pripravljen že cement za izdelavo betona), toda zaradi hudega pomanjkanja materiala (predvsem železa) se je morala nacistična oblast odločiti za navadno utrjeno črto, sestavljeno iz poljskih utrd.¹⁵⁶ Velikopoteznost obrambne gradnje je bilo mogoče prepoznati tudi v povečani obremenjenosti spodnještajerskega železniškega omrežja. Že 5. oktobra 1944 so v bližino utrjevalnih odsekov pričeli prevažati vagoni, polne bodeče žice in železnih stebrov, na katere so pripenjali pocinkano rezilno oviro.¹⁵⁷ Višino bodeče žice so na odseku Podčetrtek–Ormož uskladili na 2 metra, med Dobovo in Podčetrtkom pa na 1 meter, medtem ko je njena širina vzdolž Sotle znašala od 4 do 6 metrov.¹⁵⁸ Obveščevalni oddelek Glavnega štaba NOV in PO Slovenije je ob koncu februarja 1945 v poročilu o višini meje navajal nekoliko različne podatke. Zamini-rana žična ovira na razmejitveni črti med Nemčijo in NDH naj bi bila visoka približno 2,5 metra, široka pa okoli 3 metre.¹⁵⁹ Med gosto prepleteno rezilno žico, razvito v obliki piramide, so prav tako zgostili minkska polja, kamor so položili težke nagazne mine (črne barve, štirioglate oblike, težke od 3 do 5 kilogramov) in potezne mine (rumene barve in okrogle oblike). Zaminirali in utrdili so tudi hrvaško stran. Na nemški strani so bližnje okoliške vzpetine prepredli s stoterimi kilometri strelnih jarkov (domačini jih imenujejo »šicgrabni«) s pripadajočimi visokimi zaščitnimi nasipi, podzemnimi bunkerskimi jamami,¹⁶⁰

¹⁴⁶ Google maps: zračna razdalja med Rogaško Slatino in Beogradom, pridobljeno 22. 11. 2018.

¹⁴⁷ Ferenc, *Zaključne operacije*, str. 66.

¹⁴⁸ Klanjšček et al., *Narodnoosvobodilna vojna*, str. 773.

¹⁴⁹ ARS, AS 1602, f. 297, š. 285, Einquartierung der Befehlstelle Festigung Stab Südost, 7. 4. 1943. Majorjev sedež se je zaradi prostorske stiske v zdravilišču pogostoma selil, dokler niso aprila 1943 prostori v Hotelu Pošta obveljali za njegovo dokončno nastanitev.

¹⁵⁰ Utrjevalna dela na Spodnjem Štajerskem so bila razdeljena na 4 dele (sektorje), ki so obsegali ozemlje utrjevalne linije v okraju. ARS, AS 1851, š. 64, Utrdbena dela na Spodnjem Štajerskem, 6. 12. 1944, str. 1.

¹⁵¹ ARS, AS 1851, š. 75, a. e. 1877, Skica Rogaške Slatine, 3. 12. 1944; š. 64, Utrdbena dela na Spodnjem Štajerskem, 6. 12. 1944, str. 1.

¹⁵² Teropšič, *Nemško utrjevanje*, str. 60.

¹⁵³ ARS, AS 1851, š. 64, Utrdbena dela na Spodnjem Štajerskem, 6. 12. 1944.

¹⁵⁴ ARS, AS 1851, š. 75, a. e. 1877, Skica Rogaške Slatine, 3. 12. 1944.

¹⁵⁵ ARS, AS 1851, š. 69, a. e. 1826, Utrjevalna dela na teritoriju Slovenije, 27. 2. 1945, str. 1.

¹⁵⁶ ARS, AS 1851, š. 64, Mesečna poročila 1. 10. 1944 – 31. 10. 1944, str. 12, 19; t. e. 78, f. 63, Poročilo o utrjevanju na Spodnjem Štajerskem, 21. 10. 1944, str. 1.

¹⁵⁷ ARS, AS 1869, f. 333/III, Poročilo obveščevalne točke 1 referentu za teren IV operativne cone NOV in POS o položaju, 5. 10. 1944.

¹⁵⁸ ARS, AS 1851, t. e. 74, a. e. 1867, Obmejni pas Hrvatske: Utvrđivanje, str. 20. Poročilo je bilo izdano za februar in marec 1945.

¹⁵⁹ ARS, AS 1851, š. 69, a. e. 1826, Utrjevalna dela na teritoriju Slovenije, 27. 2. 1945, str. 2.

¹⁶⁰ Bunkerske jame so bile do šest metrov globoka ter z neobdelanim debelim lesom obložena bivalna in skladiščna zaklonišča, ki bi v primeru sovjetske invazije nemškim branilcem

Levo: najlepši primerki stanovanjskih bunkerjev se v Rogiški Slatini nahajajo na vrhu vzpetine Janina tik nad zdraviliškim parkom. Na fotografiji je lepo viden tudi vezni (vhodni) jarek, ki je povezoval dostope med strelskimi jarki in bunkerji. Desno: ohranjena linija strelskega jarka na severni strani Janine. Obstajalo je več tipov teh jarkov, v okolihu Rogiške Slatine so bili zaščiteni celo z rombasto ali spiralno bodečo žico (foto: D. Siter, 25. 3. 2018).

skladišči za strelivo, topovskimi rovi in raznimi pastmi. Na višje strateške položaje so namestili strojnična gnezda (»MG-Stellungen«) in zavarovane strelne odprtine, na prehodnih točkah (npr. mostovih) so položili protitankovske ovire (stebre in mine), v zaledju protitankovskih preprek pa so namestili tudi lažje protitankovske topove, pripadajoča »Panzerfaust« gnezda ter padalne stene za boj proti tankom in invazijski pehoti.¹⁶¹ Vzdolž meje so na liniji od 100 do 150 metrov proč od Sotle izkopal do 4 metre široke in 3,5 metra globoke protitankovske jarke, ki so jih na posameznih lokacijah okrepili še z lesom ali šibjem. Protitankovski jarek na cesti Rogatec–Rogaška Slatina tik ob Sotli je bil denimo globok in širok pet metrov. Pred te jarke, ki so ob Sotli skupaj s strelskimi jarki predstavljali glavno in neprekinjeno protitankovsko varovalo, so postavljali tudi dvovrstne ali večvrstne žične ovire. Na območjih pomembnejših utrjevalnih del so gradili tudi kamnite bunkerje in postavljali protiletalske topove. V primeru pomanjkanja gradbenega materiala (kamenja, lesa in zemlje) za gradnjo močnejših bunkerjev je okupator ob Sotli celo rušil in uničeval kamnite bivalne hiše.¹⁶²

Utrjevalno gradnjo so pod stalnim nadzorom

služila kot varno zatočišče pred težkim orožjem (letalskimi bombami, topovskimi granatami, minometnimi izstrelki itn.). Njihov vrh je bil pokrit s tremi plastmi lesa in vmesnega kamuflažnega listja.

¹⁶¹ ARS, AS 1851, š. 69, a. e. 1826, Zagorje po podatkih od 1.III.45, str. 1–2; Dodatek k utrjevanju Štajerske, 31. 3. 1945; Emil Krajnc, avdiopričevanje (izpraševal D. Siter).

¹⁶² ARS, AS 1851, š. 69, a. e. 1826, Dodatek k utrjevanju Štajerske, 31. 3. 1945; Štajerska; Zagorje po podatkih od 1.III.45, str. 2.

nemške policije in Wehrmachtovih pionirskih bataljonov izvajali ruski, angleški, italijanski in poljski vojni ujetniki, kaznjenci, delavci iz Nemške delovne službe, prisilno privedeni civilisti (največ je bilo domačinov iz lokalnega okolja, precejšen delež pa so tvorili tudi Savinjščani, Celjani in civilisti drugih narodnosti – zlasti Avstrijci, Madžari in Italijani) ter zaporniki iz Starega piskra. Vozniki utrjevalnega materiala so prišli celo iz Bavarske. Med civilnim prebivalstvom so se znašla predvsem dekleta, žene, otroci in telesno pohabljeni moški, ki zaradi bojnih poškodb niso bili več primerni za nadaljnje služenje v nemški vojski.¹⁶³ Na pomembnem srečanju vseh spodnještajerskih županov 27. septembra 1944 v Mariboru je zastopnik Steindla vsem prisotnim predal povelje, da mora Spodnja Štajerska za obrambo svojih meja mobilizirati približno 100.000 ljudi, ki bodo zadolženi tudi za utrjevanje ključnih spodnještajerskih mest.¹⁶⁴ 16. oktobra 1944 je obveščevalni center 14. divizije v poročilu zapisal, da bo treba za izgradnjo obrambne linije na celotni dolžini Sotle mobilizirati od 28.000 do 50.000 delavcev.¹⁶⁵ Na sektorju 3. gradbenega odseka s sedežem v Rogiški Slatini naj bi delalo od 8.000 do 12.000 prisilno pripeljanih delav-

¹⁶³ Klanjšček et al., *Narodnoosvobodilna vojna*, str. 773; But, *Zapisi*, str. 101; Orožen, *Štiri skice*, str. 312.

¹⁶⁴ ARS, AS 1851, t. e. 78, f. 63, Podatki o formiranju, utrjevanju in operacijah sovražne vojske na Sp. Štajerskem, 1. 10. 1944, str. 2.

¹⁶⁵ ARS, AS 1851, š. 69, a. e. 1826, 16. 10. 1944. Situacijsko poročilo je bilo naslovljeno na Glavni štab NOV in PO Slove-

Zdraviliški park v Rogški Slatini pozimi 1944–1945: vpoklicane ženske se odpravljajo na utrjevalno delo ob Sotli, kjer so morale v zamrznjeni zemlji in nemogočih pogojih izkopavati jarke in bunkerje ter nositi les (zasebna zbirka Roberta Vrečka, objavljeno z njegovim dovoljenjem).

cev.¹⁶⁶ Podobne številke navaja tudi Ferenc v svojem zborniškem članku: oktobra 1944 naj bi na območju 3. gradbenega odseka dnevno delalo več kot 8.000 delavcev.¹⁶⁷ Podatki o številu mobiliziranih za utrjevalno gradnjo na tem območju se sicer nekoliko razlikujejo. Glavni štab in njegov obveščevalni oddelek sta za november 1944 zapisala, da na sektorju meje med Ormožem, Rogatcem in Brežicami (gre za večje operativno območje, kot ga je pokrival 3. utrjevalni štab iz Rogške Slatine) dela največ 10.000 ljudi.¹⁶⁸ V drugi polovici oktobra 1944 je na odseku meje pri Rogški Slatini delalo približno 3.000 delavcev, pri Svetem Petru 1.000, na relaciji Krško–Brežice pa okoli 3.000 vpoklicancev.¹⁶⁹ V začetku decembra je po podatkih obveščevalnega centra Kozjanskega odreda pri Podčetrtku v zamrznjeno zemljo jarke in jame kopalo okoli 2.000 ljudi, ki so se naselili kar v velikih grajskih sobanah bližnjega gradu.¹⁷⁰ Moška mobilizacija je zajela starostni razpon od 14 do 60

let (v nekaterih obmejnih občinah so v kasnejših mesecih izvajali tudi popise šolske mladine od 12. leta naprej), medtem ko so se morale delovnemu vpoklicu obvezno odzvati ženske med 16. in 50. letom starosti. Vpoklici za delo na utrjevalnih odsekih ob Sotli so se pričeli v prvih oktobrskih dneh leta 1944 in so trajali skoraj do konca vojne.¹⁷¹

Gradnjo obrambnih utrd v nečloveških zimskih pogojih so nadzirali najmanj trije nemški vojaški bataljoni, med njimi 110. posebni pionirski bataljon in 27. bataljon iz Rogatca.¹⁷² Po nekaterih podatkih naj bi gradbena dela v širšem okolišju Rogške Slatine v povprečju nadzorovalo približno 1.200 vojakov in policistov.¹⁷³ Večji del stražarjev je sicer pripadal starejšim skupinam vojne naveličanih avstrijskih rezervistov, ki so kazali vidne znake malodušja in vdaje v dokončni poraz Hitlerjeve Nemčije, kar se je kazalo tudi v številnih sabotajah (lomljenje in kraja delovnega orodja), nedisciplini in pobegih.¹⁷⁴ Ljudi, ki so

¹⁶⁶ But, *Zapisi*, str. 101.

¹⁶⁷ Ferenc, *Nemška okupacija*, str. 277–278.

¹⁶⁸ ARS, AS 1851, š. 64, Mesečna poročila 1. 11. 1944 – 30. 11. 1944, str. 19.

¹⁶⁹ ARS, AS 1851, t. e. 78, f. 63, Poročilo o utrjevanju na Spodnjem Štajerskem, 21. 10. 1944, str. 2.

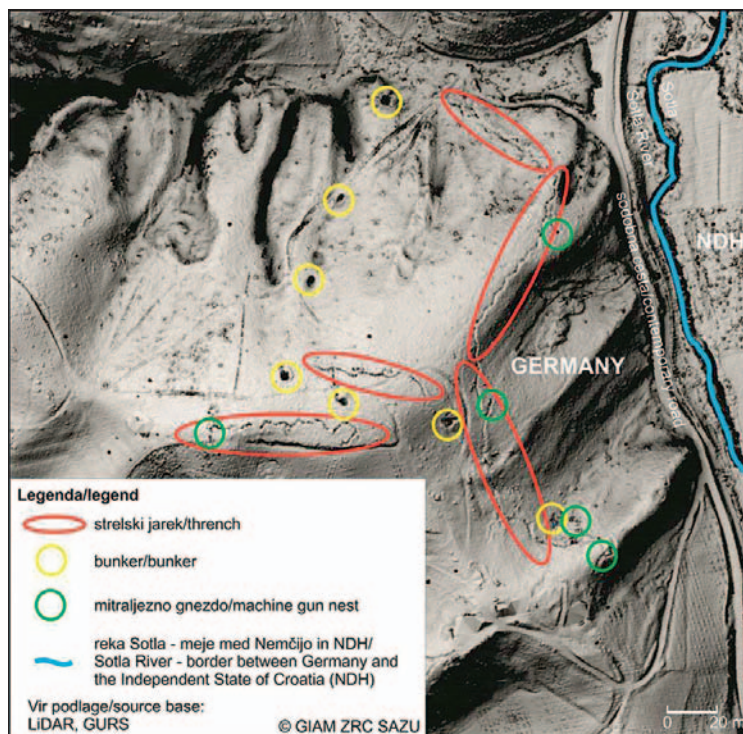
¹⁷⁰ ARS, AS 1851, š. 105, a. e. 2082, Situacijska poročila obveščevalnega centra Kozjanskega odreda, 3. 12. 1944; Teropšič, *Štajerska v plamenih*, str. 579, 584.

¹⁷¹ ARS, AS 1851, š. 64, Mesečna poročila 1. 11. 1944–30. 11. 1944, str. 19; f. 63, t. e. 78, Podatki o formiranju, utrjevanju in operacijah sovražne vojske na Sp. Štajerskem, 1. 10. 1944, str. 1, 3; Teropšič, *Nemško utrjevanje*, str. 61.

¹⁷² ARS, AS 1851, š. 69, a. e. 1826, Utrjevalna dela na teritoriju Slovenije, 27. 2. 1945, str. 1; Ferenc, *Nemška okupacija*, str. 277.

¹⁷³ Orožen, *Štiri skice*, str. 312.

¹⁷⁴ But, *Zapisi*, str. 101.

Primer iskanja ostankov utrjevanja s pomočjo laserskega skeniranja površja oz. LIDAR tehnologije (svetlobno zaznavanje in merjenje razdalj), ki omogoča vpogled skozi rastje. Mikroštudija je bila opravljena v Vonarju zraven Sotle v neposredni bližini Rogoške Slatine (arhiv projekta »Napravite mi to deželo nemško ... italijansko ... madžarsko ... hrvaško!«).

se delu upirali ali z utrjevalnega območja celo dezertirali, so nemški policisti postrelili v okoliških gozdovih.¹⁷⁵ Preostalo obmejno civilno prebivalstvo, ki za delo ni bilo mobilizirano, je bilo preseljeno 18 km v notranjost nemške okupacijske cone.¹⁷⁶

Konec vojne in povojno čiščenje meje

Ves sistem utrjevanja je bil tako na območju Sotle kot drugod v okupirani Sloveniji povsem zaman. Bežeče kolone poraženih nemških armad so se z Balkana proti notranjosti Avstrije in Nemčije umikale tako hitro, da ni bil z utrjene sotelske linije sprožen en sam strel.¹⁷⁷ Ob koncu vojne je komunistična oblast pričela s čiščenjem sotelske meje. Najprej so za onespoblanje min izkoriščali pretežno nemške vojne ujetnike, ko pa so bile žrtve zaradi tega prevelike, je na mejo prispela JLA in posebne minerske ekipe. Smrekove stebre so izruvali, žico so zvali v kolot in odpeljali v Štore, minska polja pa so deaktivirali s pomočjo posebnih detektorskih naprav. Številni krajanji so si ponoči tlačili mine v nahrbtnike in jih tovorili domov, kjer so jih v povojnih letih uporabljali za

različna razstreljevalna dela. Podobno je bilo z žico, ki so jo domači kmetje porabili za ograjevanje svojih domov in kmetijskih zemljišč. Žal so se posledice okupatorjevega razmejevanja na Sotli kazale še kar nekaj let po vojni. Precej min je ostalo neodkritih, zaradi česar je prihajalo do številnih nesreč. Pričevalci se spominjajo, da je najpogosteje nastradala kaka krava ali konj, dogajalo pa se je, da so morali celo svoje naivne radovednosti plačati tudi ljudje.¹⁷⁸

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Arhiv projekta »Napravite mi to deželo nemško ... italijansko ... madžarsko ... hrvaško! Vloga okupacijskih meja v raznarodovalni politiki in življenju slovenskega prebivalstva«. Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana.

ARS – Arhiv Republike Slovenije (Ljubljana)
AS 1602, Deželni svetnik okrožja Celje
AS 1851, Glavni štab narodnoosvobodilne vojske

¹⁷⁵ Orožen, Štiri skice, str. 312.

¹⁷⁶ ARS, AS 1851, f. 63, t. e. 78, Poročilo o utrjevanju na Spodnjem Štajerskem, 21. 10. 1944, str. 2.

¹⁷⁷ But, Zapisi, str. 101.

¹⁷⁸ Emil Krajnc/Vjekoslav Petek/Jože Zbil, avdiopričevanja (izpraševal D. Siter).

in partizanskih odredov Slovenije, 1941–1945
 AS 1869, Četrta operativna cona narodnoosvo-
 bodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije,
 1943–1945
 AS 2173, Zbirka arhivskega gradiva nemških
 orožniških postaj na zasedenem slovenskem
 ozemlju, 1938–1945

HR-HDA – Hrvatski državni Arhiv (Zagreb)
 HR-HDA-227, Ministarstvo vanjskih poslova
 Nezavisne Države Hrvatske

MNZS – Muzej novejšje zgodovine Slovenije (Ljub-
 ljana)
 Fototeka

PA AA – Politisches Archiv des Auswärtigen Amts
 [Politični arhiv Nemškega zunanjega ministrstva
 (Berlin)]
 R 105127, Die Grenzen des Deutschen Reiches
 in Krain und Südsteiermark.
 R 105131, Grenzfestlegung zwischen Deutsch-
 land und Kroatien 1941–1943.

ZASEBNE ZBIRKE

Božo Kolar, Rogaška Slatina.
 Robert Vrečko, Slovenske Konjice.

USTNI VIRI

Alen Dolšak, Rjavica pri Rogaški Slatini 2018 (iz-
 praševal Daniel Siter).
 Jože Hederih, Dekmanca 2017 (izpraševal Peter
 Mikša).
 Mirko Halužan, Šmarje pri Jelšah 2017 (izpraševal
 Daniel Siter).
 Gabrijela Krumpak, Rogaška Slatina 2017 (izpraše-
 vala Daniel Siter in Peter Mikša).
 Emil Krajnc, Rogatec 2017 (izpraševal Daniel Siter).
 Branko Mikša, Rogaška Slatina 2017 (izpraševal Pe-
 ter Mikša).
 Josip Majcenič, Mali Tabor 2017 (izpraševal Daniel
 Siter).
 Vjekoslav Petek, Rogaška Slatina 2017 (izpraševal
 Daniel Siter).
 Jože Plemenitaš, Rogaška Slatina 2017 (izpraševal
 Daniel Siter).
 Marija in Jože Unverdorben, Rogaška Slatina 2017
 (izpraševal Peter Mikša).
 Jože Zbil, Vonarje 2017 (izpraševala Peter Mikša in
 Daniel Siter).

ČASOPISNI VIRI

Slovenec, 1941.
Slovenski narod, 1941.
Štajerski gospodar, 1941.

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

But, Franc: *Zapisi o osvobodilnem gibanju pod Bočem*.
 Rogaška Slatina: Delavska univerza v Šmarju pri
 Jelšah, 1983.
 Ferenc, Tone: Nemška okupacija. *Med Bočem in Bo-
 borjem* (ur. Janko Liška in Rudi Lešnik). Šentjur
 pri Celju, Šmarje pri Jelšah, Rogaška Slatina: De-
 lavska univerza, 1984, str. 247–278.
 Ferenc, Tone: *Izbrana dela: Okupacijski sistemi med
 drugo svetovno vojno. 1: Razkosanje in aneksioni-
 zem*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske
 fakultete, 2006.
 Ferenc, Tone: *Izbrana dela: Okupacijski sistemi med
 drugo svetovno vojno. 2: Raznarodovanje*. Ljublja-
 na: Znanstvena založba Filozofske fakultete Uni-
 verzve v Ljubljani, 2010.
 Ferenc, Tone: *Nacistična raznarodovalna politika v
 Sloveniji v letih 1941–1945*. Maribor: Obzorja,
 1968.
 Ferenc, Tone: Zaključne operacije za osvoboditev
 naše domovine. *Kronika* 8, 1960, str. 65–80.
 Klanjšček, Zdravko, Tone Ferenc, Ivan Ferlež et al.:
*Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem: 1941–
 1945*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1976.
 Klasinc, Peter Pavel: *Okupacija dela slovenske zemlje s
 strani Neodvisne države Hrvaške v času med letom
 1941 in 1945: arhivski dokumenti o dogajanju na in
 ob okupiranem ozemlju*. Ljubljana: Zavod 25. junij,
 2011.
 Marinc, Ivo: Rogatec v času od 1850–1918 in
 1941–1945. *Rogatec s kraji Dobovec, Donačka gora,
 Stojno selo: ob 700 letnici podelitve trških pravic
 1283–1983* (ur. Ivo Marinc). Rogatec: Krajevna
 skupnost Rogatec, 1985, str. 87–122.
 Mikša, Peter, Daniel Siter, Božo Repe, Maja Vehar,
 Matija Zorn, Božidar Flajšman, Bojan Balkovec,
 Kornelija Ajlec in Manca Volk Bahun: *Rogaška
 Slatina kot obmejno mesto nemškega rajha 1941–
 1945*, panoji 1–11.
 Nezavisna Država Hrvatska, Ministarstvo vanjskih
 poslova: *Međunarodni ugovori 1941*. Zagreb: Hr-
 vatska državna tiskara, 1941.
 Orožen, Franc: Štiri skice iz zgodovine Rogaške
 Slatine: okupacija in narodnoosvobodilna bor-
 ba. *Celjski zbornik 1961* (ur. Tine Orel in Gustav
 Grobelnik). Celje: Svet za kulturo okraja Celje,
 1961, str. 308–314.
 Teropšič, Tomaž: Nemško utrjevanje na Spodnjem
 Štajerskem proti koncu druge svetovne vojne.
Prispevki za novejšjo zgodovino 48, 2008, št. 2, str.
 53–70.
 Teropšič, Tomaž: Štajerska v plamenih: taktika, orož-
 je in oprema štirih vojsk na Štajerskem v drugi
 svetovni vojni. Brežice: Posavski muzej Brežice,
 2012.
 Zajc, Marko: Sotla, majhna voda: reka Sotla kot na-
 ravna, politična in ideološka meja v 19. in začetku

20. stoletja. *Zgodovina za vse* 19, 2012, št. 1–2, str. 101–113.

SPLETNE STRANI

Google maps: zračna razdalja med Rogaško Slatino in Beogradom, pridobljeno 22. 11. 2018.

Mihanović. <http://fluminensia.org/mihanovic-urijeci-napisao-lijepu-nasu>, pridobljeno 20. 12. 2018.

Wikipedia: Sotla. <https://sl.wikipedia.org/wiki/Sotla>, pridobljeno 16. 12. 2018.

TERENSKO DELO

Fotografije: Daniel Siter, Marko Berkovič
LIDAR posnetki (Laser Imaging Detection And Ranging / lasersko snemanje, zaznavanje in merjenje razdalj), Agencija Republike Slovenije za okolje

S U M M A R Y

Sotla River as the occupational border between the Third Reich and the Independent State of Croatia: the case of the municipality of Rogaška Slatina

By 11 April 1941, the German army also occupied areas along the Sotla River, which delimited the banates of Drava and Sava until the attack on Yugoslavia. In mid-May, following the swift occupation, the Sotla became a state border between the Nazi Germany and its satellite, the Independent State of Croatia (Nezavisna država Hrvatska, NDH), pursuant to a bilateral treaty. Spearheading the decision-making on the implementation of necessary border corrections, the central German–Croatian delimitation commission seated in Rogaška Slatina, tailored the changes in the demarcation line of the border in the initial stage of German occupation. One of the reasons for the border modification was the annexation of the Croatian municipality of Hum na Sotli encompassing slightly over 36 km² of territory to the

Third Reich. Just as in the case of Trebnje, the occupation of Hum was, for economic reasons, primarily called for by lower German authorities. With the new bilateral treaty signed in mid-June 1941, the occupational border shifted back to the Sotla, where it remained until the end of the war. The Nazi authorities commenced the first phase of reinforcing the Sotla riverbed by erecting a high wire fence, setting up border guard outposts and watchtowers, installing zinc-plated barbed wire, and laying minefields along the entire breadth of protective barriers. As shown by research, the Sotla was more permeable in the border sector under examination as previously assumed. This was also due to there being a greater number of border crossing points in the analysed section of the border than today. However, this should not mislead us. Heavily surveilled, the border only allowed passage to holders of border passes, which were not widely accessible. Another witness to the fact that the state border on the Sotla drove a wedge in the life of the border population by cutting human, economic and cultural ties is the occurrence of smuggling, which often constituted the only means of survival. Many smugglers were killed by mines.

With the Eastern Front knocking on the door of the Third Reich at the end of 1944, the Sotla, being the southernmost river in the Nazi state, obtained a key role in defending the crumbling Reich in the middle of the year. On its opposite bank was the German occupational province of Lower Styria, serving as the last buffer zone protecting the heart of Hitler's Germany. In October 1944, the German military command converted the border province along the Sotla River into a construction site of defence systems to fend off or at least hinder the advances made by the anti-Fascist (particularly Soviet) armies. However, the swift collapse of the Southern Front and the retreat of the German army towards Austria rendered all attempts at reinforcing the barriers completely in vain. At the end of the war, spruce and hornbeam pillars were pulled out, the wire was coiled up and removed, and minefields were first deactivated by prisoners of war who and subsequently by special demining teams. That history teaches us so little and that we are constantly doomed to repeat it is vividly illustrated by the current situation along the Sotla border between Croatia and Slovenia, which, more than seventy years after the biggest global slaughter, is again lined with coils of razor wire.

Ocene in poročila

Bojan Cvelfar: Srbska pravoslavna cerkev na Slovenskem med svetovnjima vojnama. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017, 554 strani (Zbirka Razpoznavanja = Recognitiones, 33).

V desetih poglavjih z mnogimi podpoglavji obravnava Bojan Cvelfar delovanje srbske pravoslavne cerkve na Slovenskem med prvo in drugo svetovno vojno.

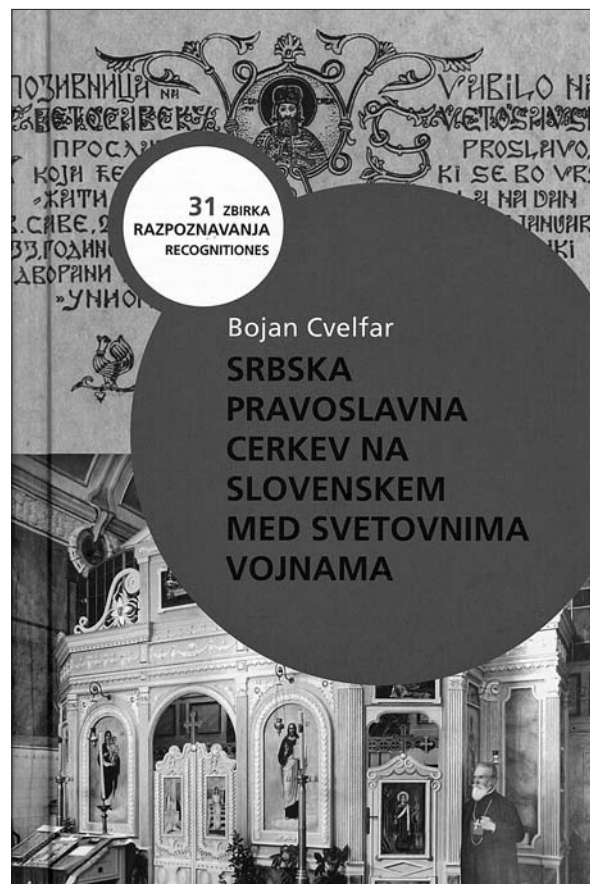
V uvodnem poglavju avtor razpravlja o organizaciji pravoslavne cerkve na splošno in poudarja, da še danes velja carigrajski patriarh za prvega med enakimi, čeprav ima njegovo prvenstvo častni pomen. Iz carigrajske patriarhije so se kot samostojne teritorialne enote razvile ruska cerkev, cerkve na Balkanu, v bivši Avstriji in na gori Sinaj. Pred prvo svetovno vojno je obstajalo 15 pravoslavnih avtokefalnih cerkva. Posebej se avtor zaustavi pri srbski avtokefalni pravoslavni cerkvi, katere začetnik (1219) je bil Nemanjin najmlajši sin Rastko, menih sv. Sava. Pod Dušanom Silnim je bila povzdignjena v rang patriarhije. V času turške vladavine je bila sicer obnovljena (1557), zaradi vključenosti v uporniška gibanja pa naj bi jo Turki dokončno ukiniteli leta 1766 in podredili ohridski arhiepiskopiji.

Še leta 1912 je srbski narod živel v štirih državah in šestih samostojnih pravoslavnih cerkvah. Po koncu prve svetovne vojne se je znašel v veliki večnarodni in večkonfesionalni raznoliki državi, Kraljevini SHS. Kljub zelo zapleteni situaciji je proces združevanja pravoslavne cerkvene organizacije toliko dozorjal, da je lahko prestolonaslednik Aleksander 17. junija 1920 razglasil združitev vseh cerkvenih oblasti v srbsko patriarhijo. V knjigi Cvelfar zelo podrobno opiše delovanje treh patriarhov srbske pravoslavne cerkve v novi državi: Dimitrija Pavlovića (1921–1930), patriarha Varnavo Rosića (1930–1937) in patriarha dr. Gavriila Dožića (1938–1950). Vsi trije so večkrat obiskali tudi Slovenijo in sodelovali pri različnih slavnostih, predvsem pri posvetitvi novih cerkvenih objektov.

V novi državi SHS je bilo težko preboleti dejstvo, da pravoslavna cerkev ni več privilegirana državna cerkev, kot je bila v Kraljevini Srbiji ali Kraljevini Črni gori, ampak le ena od priznanih veroizpovedi. Srbska cerkev se je konsolidirala s sprejetjem zakona in ustave o srbski pravoslavni cerkvi, takrat je tudi začela ostreje nastopati v javnosti. Najbolj očitno je

to počela v t. i. »konkordatski« krizi. Vse to se je odražalo tudi v Sloveniji (takratni Dravski banovini) v povsem katoliškem območju. Srbska cerkev se je v slovenskem prostoru širila z izdatno pomočjo vojaške oblasti. Na novo so bile ustanovljene parohije v Ljubljani, Mariboru in Celju. Duhovniki, ki so delovali v omenjenih parohijah, so bili vojaški duhovniki. Bili so državni uradniki z neomejenimi dodatki za opravljanje parohijskih funkcij. Šele leta 1938 se je cerkvena oblast z imenovanjem stalnega pravoslavne parohijskega duhovnika v Ljubljani odločila stopiti izpod okrilja vojaške oblasti.

Žal avtor samo omenja, da se je kot posledica migracij prebivalstva v 16. stoletju v času turške prisotnosti na Balkanu do danes ohranila majhna oaza pravoslavnih Srbov v nekaterih vaseh ob vznožju planine Bukovje v okljuku reke Kolpe, ni pa tega fenomena podrobneje obdelal.

Ozemlje Slovenije je v Kraljevini SHS spadalo pod jurisdikcijo gornjekarlovške eparhije. Takrat se je na slovenskem ozemlju začela vzpostavljati pravoslavna cerkvena organizacija. Z ustanovitvijo zagrebške eparhije februarja 1932 so parohije na Slovenskem prešle v njeno pristojnost. Posebno poglavje avtor posveti pogostim obiskom zagrebškega metropolita Dositeja v Sloveniji.

V poglavjih, v katerih avtor obravnava posamezne parohije (Ljubljana, Maribor, Celje), obdela njihovo organizacijo in upravo. Pravoslavne parohije v Sloveniji so bile specifične, saj so delovale v prevladujočem rimskokatoliškem okolju, zato so bile težko obvladljive. Poleg osnovnih verskih opravil so morali prote organizirati verouk za otroke, ki so bili razpršeni po osnovnih in srednjih šolah, skrbeti za bolnike po bolnišnicah in sanatorijih, sodelovati na pogrebih itd. Prihodki cerkvenih občin so bili vezani na dotacije državnih in lokalnih oblasti, razpisane cerkveno-občinskih doklade in prostovoljne prispevke. Velik problem je predstavljalo cerkveno petje, ki je zahtevalo posebej izurjenega pevca ali cerkveni zbor.

Zelo podrobno se Cvelfar zadrži pri opisovanju različnih javnih verskih proslav in manifestacij. Med najpomembnejšimi pravoslavni prireditvami je bila svetosavska proslava 27. januarja. Sestavljena je bila iz dopoldanske šolske proslave v osnovnih in srednjih šolah ter večernega koncerta in plesa. Te večerne proslave so veljale takrat za najbolj prestižne in so prinašale tudi visok finančni izkupiček. Prispevki so bili namenjeni predvsem gradnji pravoslavnih cerkvenih objektov in dobrodelnim namenom. Praznični verski obredi (badnjak, vrbica, slave itd.), kjer so prišli do izraza srbski narodni običaji, so pritegnili precejšnje zanimanje pri Slovencih.

Posebej se avtor z navedbo statističnih podatkov o pravoslavnih vernikih na podlagi popisov prebivalstva iz let 1921 in 1931 dotakne verskega sobivanja v novi državi. Posebno poglavje posveti prestopom v pravoslavje v Sloveniji v omenjenem času. V državi SHS (Jugoslaviji) so posamezniki prestopali v pravoslavno vero iz različnih razlogov. Večinoma zaradi možnosti ponovne poroke in zaradi nacionalnega jugoslovanskega momenta (predvsem liberalci). V obdobju od leta 1920 do leta 1941 je bilo v Ljubljani povprečno 47 prestopov na leto, v Celju pa 20. Eden vidnejših Slovencev, ki so prestopili v pravoslavno vero, je bil brez dvoma univ. profesor, šahovski vele mojster dr. Milan Vidmar. Avtor našteje še nekatere druge ugledne Slovence, kot so bili npr. dr. Jože Rus, dr. Karel Oštir, Ciril Pregelj itd. Vendar pa to ni bilo množično gibanje.

Cvelfar še opozori, da so del ljubljanskih pravoslavnih vernikov predstavljali tudi ruski emigranti, med njimi precej univerzitetnih profesorjev. Bili so zelo aktivni v cerkvenih občinah. Leta 1928 so se prvič zbrali ob ruski kapelici na Vršiču.

V zadnjih poglavjih avtor obravnava gradnjo verskih objektov v treh parohijskih središčih v Ljubljani, v Celju in Mariboru. Načrte za vse tri pravoslavne hrame je naredil srbski arhitekt Momir Korunović, ki je pri tem korenine srbskega nacionalnega gradbenega stila iskal v srednjeveški stavbni dediščini. Bil je najbolj izrazit predstavnik romantične smeri v srbski arhitekturi med obema vojnoma.

Prve prostore za opravljanje verskih obredov so v vseh treh mestih uredili s pomočjo vojske, običajno v vojašnicah, kjer so eno od večjih sob preuredili v pravoslavno kapelo. Prizadevanja za gradnjo posebnih verskih objektov pa so v vseh treh omenjenih cerkvenih občinah začeli že z njihovo ustanovitvijo. Najprej so začeli zbirati prostovoljne prispevke od posameznikov, denarna sredstva so dodeljevale tudi lokalne in državne oblasti. Parohi so se obračali za pomoč tudi na dvor. V Ljubljani je občinska oblast dodelila zemljišče v Trubarjevem parku pri vходу v park Tivoli, v Celju na Vrazovem (danes Gledališkem) trgu, v Mariboru pa na Jugoslovanskem trgu, kjer je prišlo do odkritega odpora dela prebivalstva. Z gradnjo so prvi zaključili v Celju poleti 1932, zatem so posvetili temeljni kamen za cerkev Ljubljani in jo predali v uporabo 1. decembra 1936. Zunanost Lazarice v Mariboru so dokončali leta 1936, notranjosti pa nikoli. Pravoslavni cerkvi v Celju in Mariboru je nemški okupator leta 1941 porušil do tal. Od leta 1933 je bila za cerkvena opravila posebej urejena tudi bolnišnična kapela v sanatoriju na Golniku.

Knjiga je pregledna in zelo berljiva. Bralec bo odkril mnogo, kar je že utonilo v pozabo. Avtor namreč zelo podrobno opisuje razne dogodke, vezane na različne obiske cerkvenih dostojanstvenikov, objavlja spiske povabljenih gostov na proslavah, programe proslav in sodelujoče izvajalce.

Na koncu knjige je obsežen povzetek v slovenskem jeziku in angleškem prevodu. Dodan je spisek uporabljenih arhivskih virov in periodičnega tiska. Glede virov avtor opozarja, da je arhiv patriarhije v Beogradu neurejen in praktično nedostopen, medtem ko so drugi arhivski fondi v Beogradu (Vojni arhiv, arhiv Jugoslavije) slabo urejeni. V Zagrebu je našel odlično urejen arhiv gornjekarlovške eparhije, medtem ko za zagrebško metropolijo obstajajo le drobci. Precej gradiva je našel v slovenskih arhivih, le za mariborsko pravoslavno cerkveno občino se je ohranilo izredno malo gradiva. Dodano je še imensko kazalo. Z ozirom na specifično problematiko pogrešam slovarček besed s pojasnili, vezanih na pravoslavno cerkveno organizacijo in liturgijo.

Ignacij Voje

Jože Rataj: Steklo na Celjskem: od 18. stoletja do danes = Glas in the Celje region: from the 18th century to the present. Celje: Pokrajinski muzej, 2017, 210 strani (fotografije Tomaž Lauko).

V krajšem uvodu nas Jože Rataj seznanja z dosedanjimi raziskavami in objavami rezultatov navedene problematike ter daje pregled virov, ki jih je uporabil pri svoji sintezi.

Začetna poglavja avtor nameni pregledu tehničnih problemov pri proizvodnji stekla. Na kratko nas seznanja s proizvodnjo stekla skozi stoletja od začetkov (od 7. stoletja pr. Kr.) do 19. stoletja, ko glažute prerastejo v industrijska podjetja, v steklarne. V poglavju o proizvodnji stekla nas avtor opozarja, da se je tehnika izdelovanja steklenih predmetov spreminjala. Peč za taljenje stekla je veskozi predstavljala enega od bistvenih elementov steklarne. Najpomembnejši tehnološki mejnik predstavlja iznajdba steklarske pope okrog leta 50 pr. Kr. Nato nas opozori na sestavo stekla, pri čemer razen kremenčevega peska predstavljajo najpomembnejše primese alkalijske spojine. Pepeliki, ki je bila nepogrešljiva sestavina v gozdnem steklarstvu (glažutih), posveti avtor posebno pozornost. Sol so začeli pridobivati s sežiganjem lesa in z dodatno obdelavo pepela, zato so jo imenovali pepelika. Za njeno izdelavo so uporabljali predvsem bukov les, zato je pri nas padlo veliko gozdnih površin. Stekljena masa je bila lahko brezbarvna ali barvna. Razen različnih barvnih odtenkov je steklo lahko ohranjalo prozornost ali pa je bilo neprozorno. Avtor nas opozarja na razne postopke, da so steklarji obarvali steklo (z dodatki kovinskih oksidov).

Posebno pozornost Rataj posveti steklarskim pečem in njihovem razvoju, saj so imele v steklarskih delavnicah osrednjo vlogo za proizvodnjo stekla. Še posebej je to veljalo za talilne peči, ki so predstavljale srce steklarske delavnice. V srednjem veku so se uveljavile okrogle talilne peči, kakršne delujejo tudi v glažutih na celjskem območju.

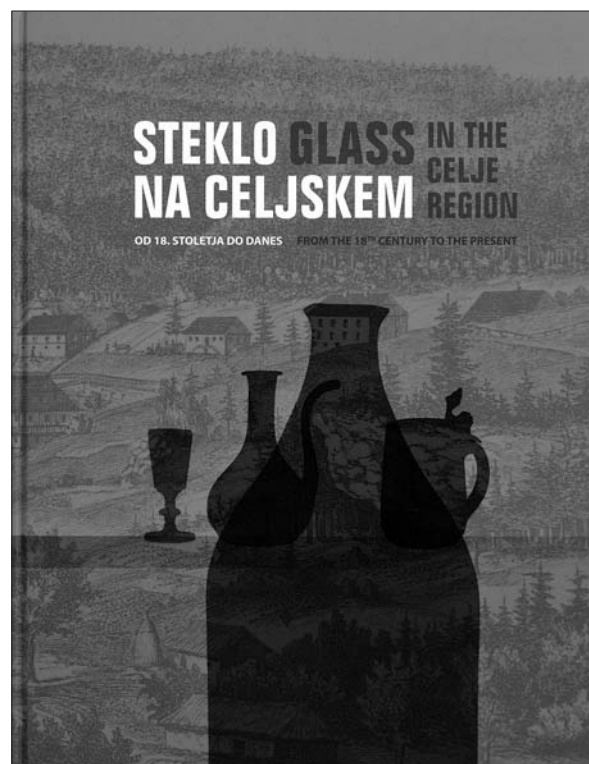
V obsežnem poglavju se avtor posveti obratovanju glažut in steklarn na širšem celjskem območju. Ugotavlja, da je bil najprimernejši prostor za postavitve glažute ali kasneje steklarne odročna dolina, kjer je tekla potok ali stičišče več potokov, kar so steklarji uporabljali kot pogonsko silo. Eden od pogojev za postavitve glažute je bila zadostna površina gozdov, ki jih je zemljiški gospodar dal na razpolago za pogon proizvodnje in je bilo v njih mogoče pridobivati pepeliko in kurivo, pa tudi možnost transporta osnovnih proizvodnih surovin in kasneje izdelkov. Steklarški obrati so bili v začetku odmaknjeni od naselij. Vzrok sta bila bližina surovin in požarna nevarnost.

Glažute so bile videti kot naselbine, kjer se je število zaposlenih povzpelo na več sto. Steklarji so

namreč sloveli kot nomadi, saj so se glede na delovne potrebe selili od steklarne do steklarne. Prihajali so iz srednjeevropskega prostora, predvsem iz avstrijskih dežel, Češke, Bavarske in Šlezije.

Prve glažute na celjskem območju so ustanovljali zemljiški gospodarji ali pa cerkvene ustanove, predvsem samostani. Gozdni redi iz srede 18. stoletja so začeli omejevati rabo lesa za pepeliko in oglje. Marija Terezija je v dvornem dekretu leta 1770 zagrozila s kaznijo vsakomur, ki bi brez dovoljenja postavil železarno, glažuto ali kuhinjo pepelike. Na ta način je hotela zaščititi delovanje fužin, ki so bile v gospodarskem smislu za državo pomembnejše. Konec 18. stoletja je dvorna komora izdala odlok, po katerem je bilo za postavitve glažute potrebno pridobiti dovoljenje gubernija. Že trideseta leta 19. stoletja so prinesla za steklarske obrate številne olajšave.

Po teh uvodnih splošnih poglavjih avtor obravnava delovanje glažut in steklarn po posameznih območjih na Celjskem. Najprej obdelava steklarne na območju gospodstva Rogatec, ki so se usmerile na proizvodnjo steklenic za mineralno vodo. Pri opisu posameznih glažut ga zanimajo lastniki, izdelki, vrste stekla, poreklo in število steklarjev. V nekaterih glažutih so se omejili na pihanje preprostejših uporabnih predmetov in pivskega posodja. Ko pa so glažute prerasle v industrijske obrate, so v steklarnah prešli na zahtevnejše tehnike oblikovanja stekla. Izdelke so brusili, gravirali in poslikavali. Avtor podrobno opisuje glažute v osrčju Kozjanskega, pod Lisco in v Jurklostru. Na vrsti so še steklarne v Svetlem Dolu, pod Svetino, glažute na območju gosposčine Žusem.

Posebej je izpostavljena glažuta v Loki pri Žusmu, ki je pozneje prerasla v steklaro. Potem so obdelane še glažute v Olimju, steklarstvo v Žički kartuziji, v Vitanju in Spodnji Savinjski dolini, predvsem v Ljubovljah. Zelo podrobno avtor predstavi sodobne steklarske obrate v Zagorju ob Savi in v Trbovljah, kjer se proizvodnja ni ohranila. Bogata steklarska tradicija se danes nadaljuje v Hrastniku.

Zelo podrobno se avtor zadrži pri obratovanju naše najbolj znane steklarne pri nas, v Rogaški Slatini. Posebno pozornost posveti Steklarski šoli v Rogatcu, ki je prerasla v zelo uspešen proizvodnji obrat v *Steklarsko novo*, vendar je leta 2009 prenehala z delovanjem.

Avtor navede posamezne vidnejše steklarje v glažutah na Celjskem, med katerimi posebej izpostavi Hieronymusa Hackela, ki je delal kot brusilec stekla v steklarni v Rakovcu.

V zaključku avtor predstavi steklene izdelke iz zbirke pokrajinskega muzeja v Celju v izredno lepi barvni fotografski tehniki. Stekljeni izdelki so predstavljeni v naslednjih skupinah: steklenice, kozarci, kozarci na nogi in kelihi, vrčki, sveti (mnogi lestenci še danes krasijo cerkve na Celjskem) in embalažno steklo (lekarniško in laboratorijsko posodje, steklenice za sodavico in šabeso).

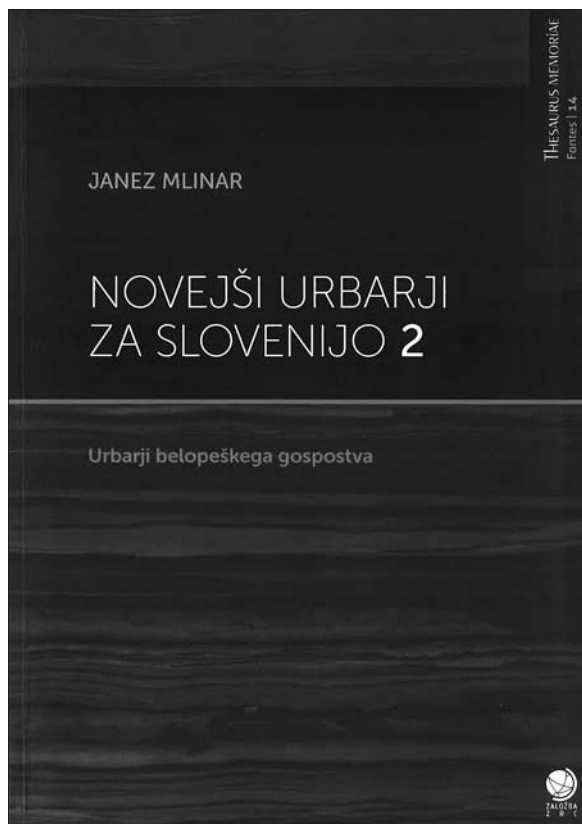
Jože Rataj je v knjigi, ki grafično predstavlja lep dosežek, podal celostno podobo razvoja glažut in steklarn na celjskem območju. Zadovoljila bo tako strokovnjake kot široko bralsko javnost. Knjigi je dodan pregleden spisek uporabljenih virov in literature.

Ignacij Voje

Janez Mlinar: Novejši urbarji za Slovenijo 2. Urbarji belopeškega gospostva. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2018 (Thesaurus memoriae. Fontes 14), 222 strani.

Pri izdajah starejših zgodovinskih virov pravzaprav ni zelo nenavadno, če med izidoma dveh publikacij iz iste serije mine tudi četrto stoletje. Od izida *Urbarjev za Belo krajino in Žumberk*, ki jih je leta 1991 kot prvi zvezek serije *Novejši urbarji za Slovenijo* objavil Dušan Kos, nas loči že 27 let, zato je tem bolj razveseljivo, da je serija, ki se je zdela ugasla, končno oživila, tokrat v prenovljeni podobi in znotraj druge zbirke, a še vedno pri istem izdajatelju, Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU. Poleg številnih drugih vezi povezuje obe izdaji vsaj še ena, ki jo nepozorni uporabnik zlahka prezre. Tako kot je Kos v prvem zvezku pokrtil skrajni slovenski jugovzhod in posegel na današnje tuje državno

ozemlje, v Žumberk, je Janez Mlinar obdelal skrajni slovenski severozahod, obsežno zemljiško gospostvo Bela Peč, katerega sedež je danes prav tako v tujini, v Italiji. Podnaslov njegove izdaje je zato za manj poučenega potencialnega uporabnika morda kar malce premalo poveden. Celo med zgodovinarji se bo našlo nemalo takšnih, ki si s podnaslovom *Urbarji belopeškega gospostva* ne bodo znali pomagati pri geografski umestitvi obravnavanega prostora, dokler se o zgodovinskem razvoju gospostva ne bodo poučili iz Mlinarjeve uvodne študije.

Gospostvo Bela Peč, katerega glavnina je obsegala Zgornjesavsko dolino na severozahodu Gorenjske oziroma Kranjske, njegov sedež pa so pozneje prenesli iz odmaknjene Bele Peči (danes Fusine in Valromana) na Jesenice, je bilo v več ozirih posebnost. Kot specifičnega lahko označimo že njegov nastanek, saj se je gospostvo šele v prvi polovici 15. stoletja pod Celjskimi izločilo iz velikega radovljiškega gospostva. Prvotni sedež je imelo v novozgrajenem, najvišje ležečem gradu slovenskega prostora, nad že obstoječim fužinarskim naseljem, ki je med drugim kot edino od naselij tega tipa pridobilo popolne trške pravice. Do konca 15. stoletja se je gospostvo povsem izoblikovalo kot samostojna gospodarska in upravna enota, katere deželno sodišče se ni omejevalo samo na prostor dežele Kranjske (dobra del meje je na severu in zahodu teklo po kranjsko-koroški deželni meji), ampak se je prek gorskih grebenov spuščalo na primorsko stran v dolino Trente. Pozno nastalega

gradu in gospodstva tudi nikoli niso upravljali ministeriali, temveč od samega začetka oskrbniki. Mlinarjeva obravnava gospodstva in edicija dveh urbarjev, prvega iz leta 1498 in drugega iz leta 1636, se konča s prodajo deželnoknežjega gospodstva (kar je le-to postalo leta 1456 z izumrtjem Celjskih) v zasebne plemiške roke.

Prav specifičnost belopeškega gospodstva, ki je bilo po svoji geografski legi in gospodarski strukturi (razvito rudarstvo in fužinarstvo) bistveno drugačno od drugih gospodstev kranjskega in širšega alpskega prostora, je Janeza Mlinarja privedla k pripravi kritične izdaje dveh njegovih najstarejših ohranjenih urbarjev. Pri tem se je zavestno odpovedal običajni praksi tabelaričnega prikaza vsebine urbarjev, s katero se, kot je pojasnil, zlahka izgubi osnovna povedna vrednost.

Starejši urbar z letnico 1498, ki ga lahko označimo še kot srednjeveškega, je nastal v okviru Maksimilijanove reforme finančne uprave in se ohranil v fondu vicedomskega urada za Kranjsko v Arhivu Republike Slovenije. Mlajši iz leta 1636, nastal ob prodaji gospodstva rodbini Eggenberg, je nasprotno ohranjen v dveh čistopisnih izvodih v zbirki rokopisov Koroškega deželnege arhiva v Celovcu in v pozneje nastalem izvlečku, najdenem v belopeškem gosposčinskem arhivu v osrednji slovenski arhivski ustanovi. V pričujoči objavi so v največji možni meri upoštevana uveljavljena edicijska načela za pripravo tekstokritičnih izdaj tovrstnih besedil. Mlinarjeva izdaja vsebuje v uvodni študiji še obravnavo žitnih, površinskih in preostalih mer, denarnih sistemov ter podložniških obveznosti in dajatev. Nadvse koristen in uporaben je daljši nemški povzetek, umeščen še pred samo edicijo urbarjev in ne šele na konec monografije.

Nemalo truda, premisleka in iznajdljivosti je zahtevalo identificiranje in lociranje toponimov. Zaradi nedvoumnosti je avtor v imenskem in krajevnem kazalu ohranil izvirne oblike osebnih imen, originalne toponime, od katerih jih je peščica morala ostati neidentificiranih, pa je ustrezno opremil s kazalkami k današnjim imenom, tako slovenskim kakor nemškim in italijanskim. Dragoceno je stvarno kazalo, v katerem najdemo več specifičnih, drugje malo znanih ali sploh neznanih pojmov.

Mlinarjeva kritična izdaja bo lahko uporabna za zelo različne raziskave, zgodovinske in druge, od jezikoslovnih do geografskih in okoljskih. Odveč bi bilo naštevati, kaj vse prinaša in kakšna vprašanja ji lahko predstavniki posameznih strok zastavijo. Želeti je seveda, da bi v doglednem času – ne šele čez četrto stoletje, ampak po možnosti najpozneje čez četrto stoletje – ugledalo luč sveta tudi nadaljevanje, in sicer objava urbarjev iz druge polovice 17. in iz 18. stoletja, s katero bi podobno kot za belokranjski prostor dobili zaokrožen prikaz še enega obmejnega in nikakor ne nepomembnega dela slovenskega ozemlja v luči urbarjev skozi tri stoletja zgodnjega novega veka. Po-

trebe po takšni ediciji vsekakor obstajajo. Pisec teh vrstic je denimo pogršel pričujočo objavo kolega Janeza Mlinarja vsaj že desetletje, ko se je moral sam prebijal skozi izvornike, četudi samo v zvezi s parcialnimi vprašanji. Povpraševanje po nadaljevanju objave se bo z Mlinarjevim »prvencem« zagotovo močno povečalo tudi med strokovno in ljubiteljsko javnostjo v lokalnem okolju. Zdi se, da naključja niso naključja in da je radovednost javnosti pogosto potešena ob ravno pravšnjem času. Tako najbrž ni slučaj, da je bil prostor Zgornjesavske doline prav v zadnjih letih deležen bolj poglobljenih zgodovinskih raziskav, ki so v glavnem našle mesto v tematski številki *Kronike* iz leta 2016.

Boris Golec

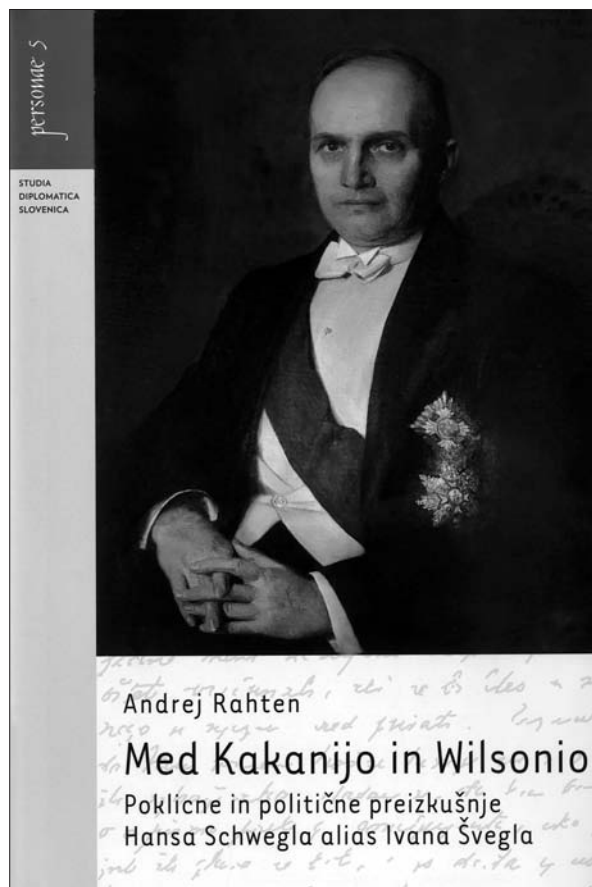

Andrej Rahten: Med Kakanijo in Wilsonio. Poklicne in politične preizkušnje Hansa Schwegla alias Ivana Šveгла. Ljubljana, Celovec, Dunaj: Mohorjeva založba, 2018, 259 strani.

Znanstvena monografija slovenskega zgodovinarja in diplomata Andreja Rahtena obravnava življenje in delo slovenskega avstro-ogrskega konzula in generalnega konzula v ZDA in Kanadi, člana podpernega štaba slovenskega dela delegacije Kraljevine SHS na Pariški mirovni konferenci 1919, jugoslovanskega parlamentarca, člana jugoslovanske kraljeve vlade in jugoslovanskega poslanika v Argentini Hansa Schwegla oz. Ivana Šveгла. Monografija je razdeljena na relativno kratkih petnajst poglavij.

V prvem poglavju avtor predstavi zadnja desetletja »Kakanije« – Avstro-Ogrske monarhije. V drugem poglavju predstavi rod, otroštvo in prva leta življenja Hansa Schwegla. Hkrati opiše tudi življenje in delo njegovega strica Josefa Schwegla. Sorodstvene vezi so igrale pomembno vlogo pri vključitvi mladega Hansa Schwegla na šolanje na Dunaju na ustreznih pripravljavnih za avstrijske diplomate in ostale visoke položaje v Habsburški monarhiji.

V naslednjem poglavju se avtor posveti delu diplomata Schwegla v njegovem prvem obdobju v ZDA. Nato v petem poglavju predstavi njegovo delo v Winnipegu v Kanadi, kjer na podlagi arhivskih virov zajame vse njegove prepire in težave na tem delovnem mestu znotraj diplomatskih krogov Habsburške monarhije. V šestem poglavju z značilnim naslovom »Stavkokaz v Koloradu« predstavi Schweglovo delo kot konzula v Denverju. V poglavju o vojnih izzivih se posveti dejavnosti habsburške diplomacije v ZDA in Schweglovi vlogi pri tem. Podrobno opiše primer diplomatskih predstavnikov poslanikov

ZDA v času tik pred prvo svetovno vojno in v času same vojne. Zanimiv je tudi avtorjev prikaz dejavnosti Konstantina Dumbe, avstro-ogrškega poslanika v ZDA, vključno s škandalom, ki ga je odnesel s položaja. Značilno za prvi del monografije, ki obravnava Schweglove dejavnosti pred prvo svetovno vojno in med njo, je opiranje na arhivske vire dunajskih diplomatskih arhivov pa tudi poznavanje ozadij zgodovine posameznih pokrajin in držav, v katerih je Schwegel deloval.

V osmem poglavju avtor nadaljuje s Schweglovim življenjem po koncu prve svetovne vojne oz. po koncu njegove kariere avstro-ogrškega diplomata. V tem času si je Schwegel pričel urejati svoje posestvo, ki ga je po predsedniku ZDA Woodrowu Wilsonu poimenoval »Wilsonia«. Zanimivo in polno novih spoznanj je poglavje o Schweglovem delovanju na Pariški mirovni konferenci, kjer avtor opiše njegovo aktivno vlogo pri pridobivanju stikov slovenskih delegatov na konferenci z ameriško delegacijo oz. celo s samim ameriškim predsednikom Wilsonom. Nato v desetem poglavju predstavi še razmere v novi jugoslovanski državi.

V enajstem, dvanajstem in trinajstem poglavju avtor opiše Šveglovo pot od poslanca jugoslovanskega parlamenta, izvoljenega na Radičevi listi, do člana kraljeve jugoslovanske vlade in poslanika v Argentini. Tu se v prvi vrsti opira na njegov dnevnik, hkrati

pa tudi na poznavanje diplomatskih dejavnosti. Po upokojitvi se je Švegel vrnil na svojo posest »Wilsonio«, ki je doživela svoj propad v času komunistične Jugoslavije po drugi svetovni vojni.

Delo Andreja Rahtena predstavlja pomemben prispevek ne le k poznavanju življenja in dela doslej v zainteresirani javnosti relativno nepoznanega avstro-ogrškega in jugoslovanskega diplomata, ampak tudi k določenim aspektom in vprašanjem zgodovine konca 19. in prve polovice 20. stoletja na slovenskih tleh.

Matjaž Klemenčič

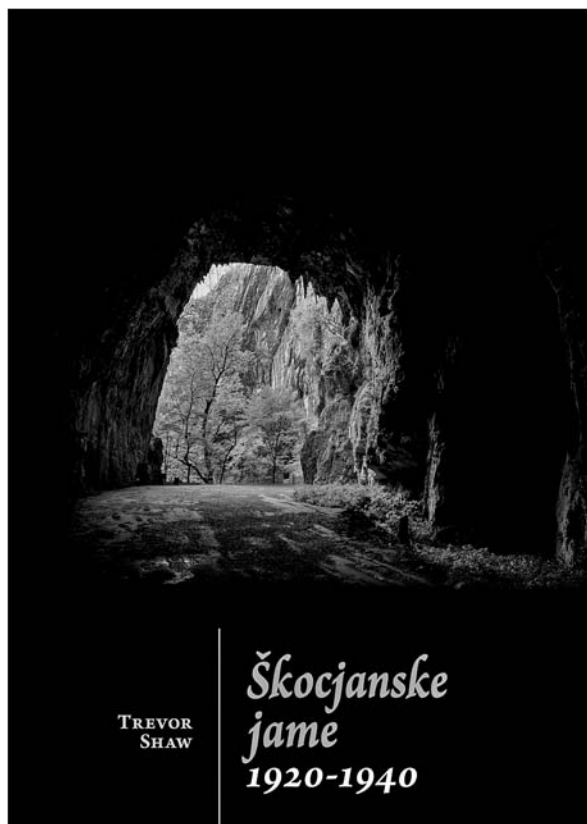

Trevor Shaw: Škocjanske jame 1920–1940. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2018, 185 strani.

Najnovejše monografsko delo izpod peresa Trevorja Shawa, dolgoletnega raziskovalca Krasa (krasa), častnega člana Inštituta za raziskovanje krasa ZRC SAZU, prihaja kot zelo dobrodošlo delo. Obravnava raziskovalnih podvigov, spodbujanja in promocije turističnega razvoja ter vodenja jam med obema svetovnimima vojnima, ko so prešle pod italijansko upravo, je do sedaj ostala večinoma še neraziskana tema.

Dela Trevorja Shawa, in pričujoče ni izjema, odlikujejo pester nabor še neobjavljenega arhivskega, dokumentarnega in slikovnega gradiva, zlasti arhiva jamskih odsekov planinskih društev, raziskovalnih klubov in turistično promocijskih publikacij iz medvojnega obdobja. Avtor je zbral vire italijanskih upraviteljev jam, dostop do široke palete gradiv pa mu omogočajo tudi osebna poznanstva. Stalnica Shawovih publikacij so tudi bogate (še neobjavljene) ilustracije, fotografsko gradivo, načrti, tabele s ceniki in statistiko obiska, skice in zemljevidi, ki nedvomno obogatijo delo.

Avtor v uvodnih mislih izpostavi, da gre pri knjigi za »zapolnitev vakuma« o objavah o Škocjanskih jamah v obdobju 1920–1940. V uvodnem delu se na kratko posveti predstavitvi jamskega sistema, zgodovini raziskav in obiska do leta 1920, nato oriše lastniško strukturo jam po drugi svetovni vojni. Uvod tako sintetizira čas pred osrednjim obdobjem raziskave, ki se mu posveča, in po njem. Razprava o obravnavanem obdobju se začne v drugem poglavju, kjer se avtor posveti težavam, ki so nastopile s »spremembo nacionalne« oziroma boljše rečeno politične oblasti na območju jam. Nova, to je italijanska oblast, se je morala soočiti ne zgolj z drugačnimi pravnimi in administrativnimi strukturami, temveč tudi z zanemarjenostjo jame zaradi štiriletne vojne, ki je zaznamovala tudi to območje. Jamo so tako ponovno odprli leta 1923 (za obiskovalce uradno šele čez dve leti).

V naslednjih poglavjih se Shaw posveti procesom postopnega spreminjanja lastniške strukture, prehoda in prenosa upravljanja jam, uradnem preimenovanju (od 1931 »Le grotte del Timavo a S. Canziano«, str. 47), poti in dvoran ter njihovi turistični ureditvi. Kljub napetim razmeram ob spremembi politične strukture na državni ravni in napetostim med nekdanjimi (ki se niso povsem umaknili) in novimi upravitelji pa je novo vodstvo le nadaljevalo z modernizacijo, urejanjem poti v jami in okoli nje, gradnjo novih mostov in prehoda. Tu se je seveda kazal tudi problem *italijanskosti* oziroma italijanskega značaja vzhodne province, ki jo je bilo potrebno na tem območju vzpostaviti, utrditi. Temu se Shaw posveti pri obravnavi problematike prehoda upravne strukture v jamah (str. 18–19) in ključnih akterjev vodenja jam v tem obdobju (dr. Carlo Chersi, SAG; Eugenio Boegan, speleolog, predsednik jamskega odseka). Pri tem je pomembno, da avtor zavrže pretekle teze o »nasilnem« prenosu upravljanja oziroma prevzemu s strani italijanskega planinskega društva, saj je šlo pri prenosu za obojestranski dogovor. Novi upravitelj, ki je od prejšnjega prevzel tudi arhivsko gradivo nemško-avstrijskega planinskega društva (knjižnico, razglednice), je za prevzem plačal dogovorjeno ceno. S tem prenosom upravljanja pa se problemi pravne narave še niso zaključili. Šele leta 1931 je prišlo do formalnega dogovora med županom občine Divača in predsednikom italijanskega planinskega društva (SAG CAI), s podpisom pogodbe med svetom ome-

njene občine in planinskim društvom. Občina si je torej lastila pravico do trženja jam na svojem območju, čeprav lastništvo nad jamami ni bilo urejeno.

Nova administracija, italijansko planinsko društvo (SAG CAI), se je soočala s številnimi izzivi. Poleg potrebe po infrastrukturnih izboljšavah in turistični promociji se je društvo spopadalo s pomanjkanjem finančnih sredstev. Uprava je načrtovala več investicijskih projektov, ki pa niso bili uresničeni (elektrifikacija jame, dvigalo, Foucaultovo nihalo). Shaw v tem delu pokaže še neobjavljene dokumente o omenjenih projektih, do katerih je pridobil pravico do vpogleda in objave (skice, načrti arhiva Commissione Grotte Sag) (poglavje 3).

Prvim težkim letom je sledilo obdobje razcveta, kar se je udejanjilo zlasti v 30-ih letih, z namenom povečanja turističnega obiska, česar so se nadejali s primerno ureditvijo infrastrukture (dostopnosti), z obnovo obstoječih in gradnjo novih poti, gradnjo novih mostov in zamenjavo obstoječih. Pomembno izboljšavo je predstavljala ureditev »krožne poti«, imenovane »Strada del Littorio«, kar pomeni, da se obiskovalcu ni bilo treba vračati po isti poti. V drugi polovici 30-ih let pa se je pozornost usmerila na speleološke raziskave, z vidnimi imeni kot Carlo Finocchiaro, Saverio Luciano Medeot in Giulio Perotti (str. 59) ter na področju speleobotanike (Avstrijec dr. Friedrich Morton). Turistični vidik torej ni edini, ki mu Shaw namenja pozornost, saj se posveti tudi raziskavam, ki so jih na začetku 20-ih let vodili še člani nemško-avstrijskega planinskega društva (brata Oedl, Poldi Fuhrich) skupaj z domačini (dva Cerkvenikova in Delez). Posebej velja na tem mestu izpostaviti Poldi Fuhrich, ki je najverjetneje prva ženska, ki je aktivno sodelovala pri zahtevnih raziskavah v podzemlju. Pri tem Shaw izpostavi vlogo oziroma vključenost žensk v posamezna društva. Primorska sekcija nemško-avstrijskega planinskega društva je – za razliko od večine tedanjih društev, ki niso sprejemale žensk – njihovo vključitev dovoljevala, vendar niso smele sodelovati v raziskovalnih odpravah oziroma se je do konca prve svetovne vojne to dogajalo bolj redko. Raziskave omenjene skupine so potekale do Mrtvega jezera, pri čemur je Shaw objavil dele Oedlove doktorske disertacije iz leta 1924 (ki pa ni doživela knjižne objave). V naslednjih poglavjih je pozornost posvetil italijanskim speleologom in njihovim raziskavam jam, kjer besedilo ponovno popestri z izsledki poročil in časopisnih člankov (Perezova nesreča 1922, Bertarellijeve raziskave skupaj z Boeganom, Beramom, Gariboldijem in slovenskimi vodniki 1923).

V zadnjih dveh poglavjih (9. in 10.) se avtor posveti podobam jam (kot so makete, slike in fotografije) ter poštnemu sistemu in razglednicam. Omenjeno gradivo je, kakor opozori sam Shaw, zelo povedno, velikokrat bolj kot pisana beseda. Razglednice so nenazadnje predstavljale »okno v svet« Škocjanskih

jam, saj »tako razglednice kot poštni urad so pripomogli k ozaveščanju ljudi o pomenu in posebnosti jam, ter jamam hkrati zagotavljali tudi reklamo« (str. 167 slovenski povzetek).

Knjigi so dodani še priloga oziroma zelo koristen slovarček italijanskih, nemških in slovenskih poimenovanj posameznih delov jam, seznam uporabljenih virov ter daljši povzetek v slovenskem in italijanskem jeziku.

Knjiga je delo, ki zapolnjuje vrzel med objavami o Škocjanskih jamah, in sicer v pomembnem in prelomnem obdobju, ko te po uspešni fazi raziskovanja in turističnega razvoja po letu 1885 doživljajo pomembne premike. V slovenskem zgodovinopisju se še ni posvečalo zadostne pozornosti ekonomskim, kulturnim, socialnim in nenazadnje naravoslovnim aspektom razvoja v medvojnem obdobju, to je času, ko je bil primorski prostor sestavni del Kraljevine Italije. Tako je tudi raziskovanje razvoja jamarstva, raziskav planinskih društev in nenazadnje jamskega turizma ostalo prezrto. Zlasti področje turističnega razvoja je v slovenskem zgodovinopisju precej zanemarjeno, čeprav gre za prelomno obdobje v razvoju te dejavnosti, saj je ravno po koncu prve svetovne vojne turizem postopoma postajal družbeno dostopnejši. V vseh omenjenih kontekstih je Shawovo delo dobrodošlo.

Delo *Škocjanske jame 1920–1940* prinaša nova spoznanja o razvoju in vodenju Škocjanskih jam v času, ko so prešle iz ene – precej uspešne – upravljavske strukture v drugo. Avtor uporabi še neobjavljeno gradivo, ki pokaže drugačno sliko prehoda administracije iz avstrijske v italijansko in preseže do sedaj uveljavljene in pogosto pavšalne interpretacije o agresivnem prevzemu jam s strani novih oblasti. Shaw nastopa tudi tu z distance, kar mu omogoča njegova »nevpletenost« in »neobremenjenost« s političnim dogajanjem na tem območju med obema svetovnima vojnama.

Petra Kavrečič

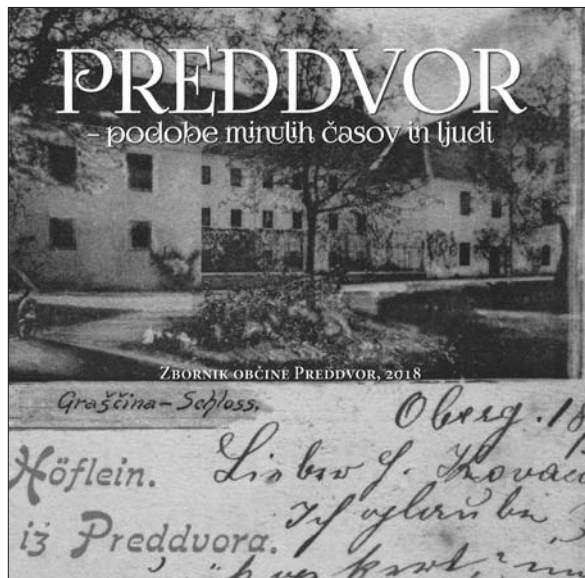

Preddvor – podobe minulih časov in ljudi
(ur. Miloš Ekar, Jure Volčjak, Vladimir Žumer). Preddvor: Občina, 2018, 420 strani.

Preddvorska občina je prvi zbornik, v katerem je predstavila sebe in svojo zgodovino, izdala že leta 1999. Naslovili so ga *Preddvor v času in prostoru*. Po skoraj dvajsetih letih so pristojni presodili, da je čas za izpolnitev obljube, dane ob izidu prvega zbornika, ter izdali novega, v katerem naj bi avtorji člankov objavili nova spoznanja o domačem prostoru. Tudi tokrat je uredniško delo prevzela skupina domačih strokovnjakov, k sodelovanju pa poleg domačih po-

vabila še nekaj drugih avtorjev. Skrbni izbiri avtorjev gre zahvala, da lahko med podobnimi zborniki slovenskih občin zbornike občine Preddvor po kvaliteti člankov uvrstimo na dokaj visoko mesto. Občine pa tudi nekateri gospodarski subjekti namreč podobne knjige izdajajo v prvi vrsti za potrebe reklame in/ali poslovnih daril. Ko pa je namen izdaje tovrstnih knjig predvsem reklama ali predstavitev, je temu prilagojen tudi način pisanja, ciljna publika pa je običajno glede strokovnih vprašanj nekoliko manj zahtevna. To se običajno pozna tudi pri kvaliteti člankov. Zaradi takšne politike je knjige tudi težje kupiti, saj izdajatelj večinoma ne razpolaga z razvejano trgovsko mrežo, obstoječih v lasti drugih gospodarskih subjektov pa iz nepojasnjenih razlogov tudi ne izrabi. Kot je bilo že omenjeno, zborniki občine Preddvor ne sledijo takšnim scenarijem.

Čeprav predstavitev knjige v strokovnem periodičnem tisku ni namenjena obnovi njene vsebine, je vendarle treba omeniti, kaj v njej pravzaprav najdemo. V uvodnem nagovoru je preddvorski župan Marjan Zadnikar zbornik označil ne le kot izkaznico kraja, pač pa tudi kot pomemben delček v mozaiku razkrivanja in ohranjanja krajevne zgodovine, ki je, čeprav za nekatere marsikdaj manj zanimiva, pomemben sestavni del identitete, samozavesti in dragocenih zgodovinskih podatkov, ki bi jih sicer sčasoma prekril prah pozabe. V občinski kroniki je Vladimir Žumer v časovnem zaporedju od njenega nastanka leta 1994 pa do konca 2017 nanizal pomembnejše dogodke in okvirne podatke o občini. Kot enega od pomembnejših dogodkov je izpostavil referendum o ustanovitvi občine Jezerško, saj se je delovanje preddvorske občine moralo prilagoditi njeni odcepitvi. Referendum leta 1998 je precej zmanjšal tako površino kakor število prebivalcev občine Preddvor, kljub temu pa je občina Preddvor Jezerjane v njihovi želji ves čas močno podpirala.

Prvi znanstveni članek v zborniku je prispevek Toneta Krampača Župnija Preddvor v prvem popisu prebivalstva iz leta 1754. Avtor je v njem analiziral splošne značilnosti popisa, iz katerega je poleg števila in spola prebivalcev mogoče razbrati še npr. njihovo socialno strukturo, poklice oz. načine preživljanja, nato pa objavil prevedeni prepis popisa prebivalcev župnije Preddvor. Pri tem bralca preseneti, da nikjer v popisu niso navedeni poklici, ki bi nakazovali pomoč tovarnikom in pohodnikom skozi dolino reke Kokre proti Koroški. Dejstvo je, da je bila pot ob Kokri poleg ljubeljske ceste ena pomembnejših povezav Kranjske s Koroško, vendar zahtevna in ponekod težavna, posebej v zimskih mesecih pa tudi neugodna. Ker leži Preddvor pred vhomom v prehodno dolino, bi bilo pričakovati, da bodo imeli kmetje doma več živine za pomoč pri tovorjenju ali pripravljanje po strmih klancih, drugi pa bi morda opravljali katero od obrti, s katero bi tovarnikom in pohodnikom ponudili prenočišče ali hrano ter pijačo. Konec koncev je to za kmete pomenilo možnost dodatnega zaslužka, ki so jo vsepovsod poskušali čim bolj izkoristiti.

Nikoli popolnoma izčrpano gradivo franciscejskega katastra, nastalega v dvajsetih letih 19. stoletja, je za katastrsko občino Preddvor predstavila Polona Zalokar. Prevedla je prvi del cenilnega elaborata, ki prinaša topografske podatke o omenjenem območju, število prebivalstva po spolu, način preživljanja, prehrano, povezanost območja z ostalim svetom, bivalno kulturo ljudi, njihove hiše, gospodarske obrate in podobno, v nadaljevanju pa kratko povzela klasifikacijo zemljišč glede na kvaliteto zemlje oz. njen donos in preračun le-tega v denar ter izračun višine davka.

Območje Preddvora, kjer rob kranjske ravnine preko valovitega gričevnatega sveta prehaja v Kamniško-Savinjske Alpe, je bilo prav zaradi svoje lege vedno zanimivo. Zemljišče je bilo relativno rodovito, kot pregled kmečkih obveznosti tukajšnjih kmetov do zemljiških gospodov pa je nastalo več urbarjev, ki jih danes hrani Arhiv Republike Slovenije. Lilijana Žnidaršič Golec se je v svojem članku osredotočila na urbarje graščine Turn pod Novim gradom. Meni, da je med njimi najbolj zanimiv tisti, ki ga je dal sestaviti Jurij Sigmund baron Egkh spomladi 1677, ko je turnsko zemljiško gospostvo prodal Adamu Dinzlu pl. Angerburgu.

Peripetije okoli delovanja šole v Preddvoru je v svojem članku predstavil Jure Volčjak in na osnovi novoodkritih zapisov ovrgel nekatere, v preteklosti zapisane trditve. V graščini Preddvor naj bi prvi šolski pouk potekal že v 17. stoletju, ko so bili njeni lastniki stiški menihi. Šolo, namenjeno vsem otrokom, pa so v Preddvoru ustanovili v 18. stoletju, ko je cesarica Marija Terezija s sprejetjem splošnega šolskega reda predpisala splošno šolsko obveznost za vse otroke med 6. in 12. letom starosti. Šola je za kraj in prebivalstvo predstavljala pomembno pridobitev, čeprav je dolgo časa vsi niso sprejemali z odprtimi rokami. Po-

leg stroška, ki ga je predstavljala šolnina, so bili otroci na kmetijah pomembna delovna moč, in čeprav je bil šolski koledar prilagojen poljskim opravilom, se tudi njihovi siceršnji pomoči marsikdo ni bil pripravljen odpovedati. Ker je bilo financiranje glavnih šol in trivialk prepuščeno lokalnim oblastem, šola nikakor ni mogla zagotoviti ustreznih prostorov za pouk in dobre materialne podlage učiteljev. Zaradi slabega odnosa domačega prebivalstva do učiteljev se ti v Preddvoru niso dobro počutili in menjave na učiteljskih mestih so bile pogoste. Zapletene šolske razmere v Preddvoru so se začele izboljševati šele v sredini 19. stoletja, ko je v Preddvor kot kaplan prišel Lovro Pintar.

Preddvorski fari v času prve svetovne vojne se je posvetil Miha Šimac. Za časovna mejnika svojega članka je določil leto 1913, ko je bil v Preddvoru v sklopu birmovanja na obisku škof Jeglič, konec obravnavanega obdobja pa predstavlja konec prve svetovne vojne, v katero so bili tako ali drugače vpeti tudi preddvorski farani. Kakor drugod je preddvorsko prebivalstvo moralo upoštevati ukrepe države v vojnem stanju, k temu pa sta se pridružila tudi strah in skrb za lastno družino. Umik vojaštva ob koncu prve svetovne vojne je območje Preddvora nekoliko zaobšel, so se pa nekateri domačih fantje znašli v bojnih vrstah borcev za severno mejo.

Območje Preddvora je bilo z grajskimi poslopji zelo bogato, saj na relativno malem območju stojijo kar štiri. V zborniku sta njihovi zgodovini, stavbni zgodovini, restavriranju in iskanju njihove nove namembnosti posvečena naslednja dva članka. Blizu druga drugi stoječi graščini Turn in Hrib je obravnavala Nika Leben. Glede na pomembnost je avtorica graščini Turn pripisala prvo mesto, kar je delno utemeljila z udejstvovanjem družine Urbančič in delom Josipa Žontarja, ki so poskrbeli, da se je o turnski graščini ohranilo veliko več arhivskega gradiva kakor o ostalih. Turn stoji pod razvalinami tretjega tukajšnjega gradu Novi grad, imenovanega tudi Novi grad nad Potočami ali Pusti grad. Ta naj bi bil porušen v potresu leta 1511, ki je bil usoden za mnoga grajska poslopja na Kranjskem. Graščina Turn je zaradi nekdanjih prebivalcev zapisana tudi v slovensko literarno zgodovino, saj je bila tu doma prva slovenska literarna ustvarjalka, pesnica Josipina Urbančič Turnograjška. Ker v gradu že dolgo domuje dom za starejše občane, so morali novi namembnosti prilagoditi tudi notranjo razporeditev prostorov. Sosednji, nekoliko vzhodnejše stoječi grad Hrib je bil sprva del turnske posesti, v samostojno imenje pa naj bi se oblikoval v 16. stoletju. Graščina je prav tako kakor Turn razglašena za kulturni spomenik lokalnega pomena. Med njegovimi nekdanjimi lastniki najdemo Polidorja Montagnana, v 19. stoletju pa jo je kupil dr. Anton Fuchs, fužinar v Kokri. Po družini Fuchs so grad poimenovali Fuchsova graščina. Po drugi svetovni vojni so bili v gradu Hrib nameščeni tuberkulozni bolniki z Golnika, leta 1965 pa je bil preurejen v hotel.

Četrto graščino, graščino Preddvor, ki je bila kot graščina Dvor najprej postojanka cistercijanov iz Vetrinja, nato pa stiških menihov, ki so jo preuredili v samostan za bolne in ostarele menihe, je obravnava Tina Pušnik. Kraj je po njihovem dvoru dobil ime, saj je začel rasti »pred dvorom«, prvič pa je bil listinsko omenjen že leta 1147. Grajsko poslopje stoji sredi kraja tik ob župnijski cerkvi. Nekoč je bilo v njem upravno središče kraja, skozi čas pa je služilo še mnogim drugim namenom. Med drugim naj bi bil v njem poleg šole nekaj časa sanatorij oz. klimatsko zdravilišče, med drugo svetovno vojno pa so stavbo zavzeli nemški vojaki in jo preuredili v delovno taborišče za nemška in avstrijska dekleta, ki so pomagala pri kmetih v Preddvoru in okolici. Po vojni so v njej najprej bivale sirote iz Bosne in Hrvaške, od leta 1974 pa je v dvorcu deloval Vzgojni zavod za osnovnošolsko mladino. Od izselitve zavoda leta 2000 je poslopje prazno. Njegova obnova, povezava s parkom in seveda dodelitev ustrezne namembnosti, s čimer konzervatorji predvidevajo različne vsebine javnega značaja, bi po mnenju avtorice članka prebivalcem kraja nudila kakovostnejše življenjsko okolje. Sicer pa so danes vsa preddvorska grajska poslopja potrebna obnove, vendar občina stroškov zanjo nikakor ne more zagotoviti sama.

Kakor drugod po Avstro-Ogrski je tudi v Preddvoru večina cerkvenih zvonov postala žrtev prve svetovne vojne. Po vojni so praznino zaradi odzema bronastih zvonov večinoma zapolnili z nakupom jeklenih, te pa so kasneje le ponekod znova uspeli zamenjati z bronastimi. Avtor članka o preddvorskih zvonovih Matjaž Ambrožič ugotavlja še, da so zvonove v nuji, ker so potrebovali denar za kaj drugega, včasih tudi prodali, obstoječi zvonovi pa ponekod še danes niso pravilno uglaseni.

Miha Preinfalk je predstavil družino Dinzl pl. Angerburg. Adama Dinzla je življenjska pot na Kranjsko zanesla iz Tirolske. Leta 1677 je od baronov Egkh-Hungerspach kupil grad Turn in ga temeljito prezidal. Dinzli so se na Kranjskem zasidrali za nekaj več kot stoletje, članek pa dopolnjuje družinski rodovnik.

Medvojno obdobje je v Preddvoru močno zaznamoval Franc Dolenc, ki je od dedičev fužinarja Antona Fuchsa kupil grad Hrib, njemu pripadajoče gozdove, kmetijske površine in žago. Po besedah avtorice njemu posvečenega članka Marjane Žibert je veljal za skrbnega gospodarja gozdov, ki jih je po poseku načrtno pogozdoval, bil zavezan sokolstvu in planinstvu ter bil mecen slovenskim impresionističnim umetnikom. Skupaj z veleposestnikom Stanikom Heinriharjem sta leta 1929 kupila zanemarjen in prazen grad in posestvo Brdo pri Kranju in ga leta 1935 prodala knezu Pavlu Karadorđeviću. Franc Dolenc je z denarjem od prodaje rešil delovna mesta na svojih žagah v Preddvoru in Škofji Loki v času gošpodarske krize.

Seveda se zbornik tudi tokrat ni mogel izogniti že omenjeni Josipini Urbančič Turnograjski, čeprav je samostojni članek o njej prinesel že prvi preddvorski zbornik. Tokrat je o njej pisala Marija Delavec Touhami, ki je avtorica več člankov in knjig o mladi literatki. Da Josipino prebivalci Preddvora še danes zelo spoštujejo, je občina pokazala s tem, da je dan njene prezgodnje smrti izbrala za svoj občinski praznik.

Andreja Klasinc Škofljanec, avtorica članka o zanimivi življenjski poti dr. Janeza Arneža, še enega pomembnega Slovence s koreninami v Preddvoru, sicer skrbi za arhivsko gradivo ustanove Studia slovenica. Janez Arnež, dr. ekonomije in nekdanji predavatelj na St. Joseph's College v New Yorku, je namreč leta 1957 skupaj z Erikom Kovačičem in Valentinom Leskovškom ustanovil omenjeno ustanovo, katere glavni cilj je zbiranje arhivskega gradiva, časopisov, knjig in drugih publikacij Slovencev v tujini ter njihovo predstavljanje domači in tuji javnosti. Po desetletjih zbiranja gradiva hrani Studia slovenica, ki ima danes sedež v prostorih Zavoda sv. Stanislava v Šentvidu nad Ljubljano, preko 1250 škatel arhivskega gradiva, najpopolnejšo zbirko slovenskega izseljenskega časopisja in slovenskih knjig, izdanih zunaj meja Slovenije, ter zbirko del slovenskih umetnikov, ki so delovali zunaj meja domovine.

O dr. Francu Knificu, ki je bil do konca druge svetovne vojne med osrednjimi osebnostmi redovne skupnosti salezijancev na Slovenskem, voditelj več njihovih ustanov na Slovenskem in Hrvaškem, pisec različnih del predvsem s teološkega področja in organizator teološkega izobraževanja za člane redovne skupnosti, doma pa je bil iz Tupalič, je pisal Bogdan Kolar. Še enemu duhovniku, ki je deloval tudi v preddvorski fari ter imel v za duhovnike trdih časih po koncu druge svetovne vojne veliko težav, pa se je posvetil Jure Volčjak.

Območje Preddvora v velikem deležu prekriva gozd, ki je nekdam ljudem na južnem pobočju Storžiča omogočal preživetje. Gospodarjenju z gozdovi se je posvetil Tomaž Polajnar, njegov prispevek pa poleg gospodarske vloge gozda nekdam osvetljuje tudi njegov prispevek h kulturni dediščini teh vasi.

Predzadnji članek v zborniku, ki ga je pripravil Slavko Prezelj, je namenjen prikazu »snarjenja«, večstoletnemu pridobivanju sena na strmih pobočjih gora nad Preddvorom. Seno za krmo živali so si sicer za zimske mesece v strmih in težko dostopnem terenu, od koder so ga na različne načine pritovorili na svoja dvorišča, pripravljali tudi drugod v krajih pod visokimi gorami, vendar ga pod tem imenom poznajo samo na območju Preddvora. Nedvomno je snarjenje sodilo med najtežja kmečka opravila, ker so bili pogoji za košnjo na strmih pobočjih in spravilo sena v dolino zelo zahtevni. Kljub temu so to delo opravljali še v ne tako daljni preteklosti, saj je revnejšemu prebivalstvu omogočilo ohranjanje števila živali

v domačem hlevu, preživetje družin pod Storžičem, Zaplato in Potoško goro pa je bilo lažje.

Zadnji članek v zborniku je pripravil Miha Šimac, ki je v Pokrajinskem arhivu Maribor, kjer se hrani arhivsko gradivo mariborske kaznilnice, odkril tudi take spise, ki se nanašajo na prebivalce preddvorske občine. O nekaterih primerih hudodelstva, ki so med ljudmi posebej glasno odmevali, se je razpisalo takratno časopisje. Avtor je v prvem delu članka predstavil orožništvo na splošno in orožniško postajo v Preddvoru, kazenski zakonik, ki je urejal to področje življenja, nato pa omenil nekaj vpisov iz občinskega kazenskega zapisnika. Med njimi je poiskal primere zločinov oz. kaznjencev iz območja Preddvora, ki so kazen prestajali v leta 1889 dograjeni mariborski kaznilnici.

Zbornik se zaključuje s seznamom avtorjev člankov. Kot v vseh podobnih zbornikih je kvaliteta člankov tudi v drugem preddvorskem zborniku različna. Medtem ko so v nekaterih člankih utemeljitve tez natančne in dobro argumentirane, se drugi avtorji pri svojih trditvah sklicujejo le na ozek nabor literature. Prav tako ponekod zmotijo citati nahajališč pri sicer kvalitetnih in dobro izbranih fotografijah, saj je težko razbrati nosilca avtorske pravice, ki je dandanes postala pomembna pravna kategorija pri objavljanju arhivskega in fotografskega gradiva. Pohvalno pa je, da se je uredniški odbor odločil za podoben knjižni format, kot je bil format prvega zbornika, in knjigi zdaj predstavljata njegovo prvo in drugo številko oz. videti je, kot da predstavljata začetek niza periodičnih izdaj. In ker prvi dve knjigi ponujata veliko zanimivega branja, strokovni javnosti pa pojasnjujeta in po drugi strani odpirata vedno nova vprašanja, se nadajamo, da nas bodo občani Preddvora čez nekaj let razveselili z novim zbornikom in novimi spoznanji.

Alenka Kačičnik Gabrič

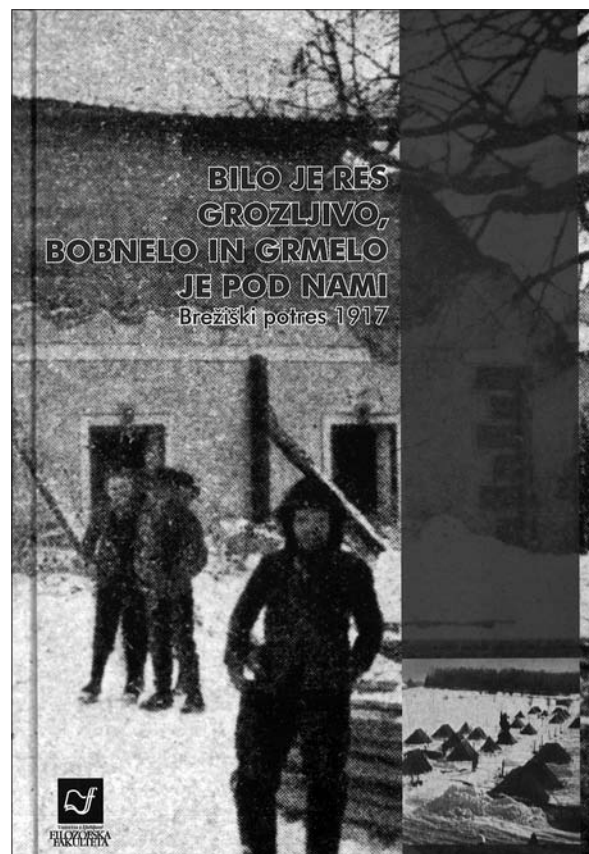

Bilo je res grozljivo, bobnelo in grmelno je pod nami: brežiški potres 1917 (avtorja študij Dušan Nečak in Ina Cecić; uredil Jože Škofljanec). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2018 (Zbirka Brežiške študije; 5), 582 strani.

Naslov za 5. številko Brežiških študij so si avtorji izposodili iz pričevanja Brežičanke Mile Predanič o potresu, ki se je zgodil 29. januarja 1917 z epicentrom v Brežicah oz. njegovi najbližji okolici in je tudi tema najnovejše knjige Brežiških študij. Tematika je tokrat nekoliko drugačna, kot smo je sicer v zgodovinarskih knjigah vajeni, vendar je tudi to sestavni del življenja na našem planetu. In kljub temu da se do določene mere večina med nami zaveda, da je ob-

močje Republike Slovenije potresno precej dejavno, se na podoben način potresne tematike ni lotil še noben slovenski zgodovinar. Vzroki za to so različni, glavno pa je pomanjkanje zgodovinskih virov, v katerih najdemo le redke zabeleške o potresih, pa še ti se večinoma omejujejo na materialno škodo. Eno od potresno bolj dejavnih območij v Sloveniji je spodnje Posavje, kjer se po podatkih meritev tla vsako leto večkrat zatresejo.

Brežiški potres leta 1917 se je zgodil v času prve svetovne vojne, ki se je že nagnila v drugo polovico, zato so bile mnoge družine brez svojih moških članov, pomanjkanje in stiska med ljudmi pa sta bili še toliko večji. Mesto z gradom je bilo močno prizadeto, veliko škode pa so utrpela tudi nekatera druga naselja Krško-Brežiškega polja in Gorjancev na obeh straneh kranjsko-štajerske deželne meje. V potresu sta dva človeka umrla, več ljudi pa je bilo ranjenih. Tedanja vojska in brežiška bolnišnica sta pomagali prebivalcem, ki so morali zapustiti svoje domove in se naseliti pri sorodnikih, ki so imeli več sreče in so njihova stanovanjska poslopja zdržala potresne sunke, ali pa so jih nastanili v železniških vagonih, pripravljenih za tiste, ki niso imeli kam. Potres se je namreč zgodil sredi zelo mrzle zime, o potresni katastrofi, žrtvah, porušeni domovi, pogrešani živini, obisku nadvojvode Maxa na prizadetem območju in selitvi bolnikov iz brežiške bolnišnice v Zagreb, Celje in Maribor pa so pisali mnogi takratni časopisi.

Brežičani so se dogajanja ob potresu ob 100. obletnici spomnili in priredili priložnostni simpozij, v novi številki Brežiških študij pa objavili tam predstavljeni študiji prof. dr. Dušana Nečaka in ing. Inje Cencić. V prilogi so dodani še prepisani in transliterirani popisi potresne škode, ki jih je za objavo pripravila Vanja Pfajfar, prevedla pa jih je Mirka Nečak.

Študiji se potresa dotakneta z zgodovinskega in seizmološkega vidika. V prvi je opisano dogajanje ob potresu, ki ga je avtor dr. Dušan Nečak postavil v čas in prostor. Kot pravi sam, ga je k raziskovanju po eni strani vzpodbudila zgodovinarska radovednost, kot drugi razlog pa je navedel dejstvo, da je bil več kot petindvajset let vodnik reševalnih psov, t. i. ruševinarjev in več kot sedemnajst let podpredsednik svetovne organizacije vodnikov reševalnih psov. Vodil je mednarodno ekipo vodnikov reševalnih psov na območju rušilnega potresa v Turčiji leta 1999, kjer se je na licu mesta seznanil s tragičnimi posledicami potresov. Kot je še zapisal, se brežiški potres po številu žrtev in posledicah nikakor ne more primerjati z omenjenim turškim potresom, oblika škode in trpljenje prebivalstva v vseh potresih, ki se zgodijo, pa je podobna oz. enaka.

Kot je bilo navedeno že na začetku, je glavni potresni sunek Brežice prizadel 29. januarja 1917, 31. januarja pa je bilo zaznati še tri močnejše potrese in vrsto blažjih popotresnih sunkov. Tudi v dneh, ki so sledili, se tla še niso popolnoma umirila; močnejše potresne sunke so zabeležili še 1., 2., 3. in 4. februarja 1917. Tresenje tal so občutili po celotnem slovenskem ozemlju in celo v Italiji in Avstriji. Okrajni glavar je še isti dan cesarskemu namestniku v Gradcu poslal brzobjav, v katerem ga je obvestil o nesreči ter njenih posledicah in prosil za takojšnjo pomoč. Oblasti so se nemudoma odzvale. Že naslednji dan so začeli ugotavljati škodo, 31. januarja pa je v Brežice prišlo 40 inženircev, da bi pomagali utrditi poškodovane zgradbe. Vojnim razmeram in do neke mere verjetno tudi nepoznavanju razsežnosti potresa gre pripisati, da je vojaško poveljstvo v Celju v Gradcu sporočilo, da so v Brežice za pomoč pri varovanju objektov napotili le tiste vojaške, ki niso bili sposobni za delovanje na fronti.

31. januarja 1917 se je na območje potresa pripeljalo več odgovornih in uglednih oseb, med njimi cesarski namestnik in vojaški poveljnik Gradca, 2. februarja pa je prišel v Brežice tudi nadvojvoda Max, brat zadnjega avstrijskega cesarja Karla I., s spremstvom. Njegov obisk naj bi pomirjujoče deloval na vznemirjeno prebivalstvo, s svojim prihodom pa je želela cesarska hiša prizadetemu prebivalstvu izraziti tudi sočutje. Visoki obiskovalci so si v spremstvu domačinov ogledali nastalo škodo, ki je bila zlasti v Brežicah zelo velika. Močno je bil poškodovan Attemsov grad, simbol Brežic, nekaj hiš je bilo tik pred zrušitvijo, pri nekaterih pa se je zrušil čelni del, da je bilo videti v notranjost. V poročilih so zapisali, da ni nobene hiše, ki bi bila v celoti primerna za bivanje,

samo v najbolj ohranjenih je bilo mogoče v pritličju še stanovati.

Takoj po potresu so avstrijske oblasti na potresno območje poslale takrat vodilnega seizmologa v monarhiji, prof. dr. Aleksandra Tornquista. Odhoda na teren si je zaradi svoje strokovne usposobljenosti in znanstvenega interesa želel tudi sam, o svojem delu in njegovih rezultatih pa je veliko pisal in natančno poročal. Ljubljanske deželne oblasti so mu nudile vso potrebno pomoč pri delu, po naročilu cesarskega namestništva v Gradcu postavile dodatno barako za ureditev potresne postaje, pomoči pri delu pa je bil deležen tudi na hrvaški strani meje.

Tudi lokalne oblasti so se takoj organizirale in sprožile aktivnosti za pomoč in normalizacijo življenja, pri čemer je bila skrb za varnost ljudi na prvem mestu. Nemudoma je bilo treba poskrbeti tudi za varnost premoženja, kar je bilo po poročilih opravljeno tako dobro, da ni prišlo do nobenega poskusa kraje ali ropa, takih primerov pa tudi kasneje niso zaznali. Preskrba je bila dobra, saj hrane za nikogar ni primanjkovalo, čeprav je vojni čas sam po sebi prinašal določene omejitve. Problemi so bili le s pomanjkanjem premoga in petroleja. Za pregled stavb je bila oblikovana posebna komisija. Glede na to, da so bile v mestu bolj ali manj poškodovane vse stavbe, je bilo treba preseliti tudi nekatere urade, nekatere zgradbe pa večje škode niso utrpeli. Po avtorjevih besedah poročila pravijo, da je na vodnem stolpu nastala le manjša razpoka, v električni centrali je bila uničena le ena baterija, zaradi poškodb pa naj bi bilo treba porušiti mestno hišo. Relativno malo poškodb je utrpela bolnišnica, slabše sta jo odnesli »nemška šola« in stara frančiškanska cerkev, o poškodbah frančiškanskega samostana pa poročevalci, nenavadno, niso pisali. Od sakralnih objektov so omenili le še župno cerkev, popolnoma neuporabna pa je bila hiša brežiške stavbarske zadruge, čeprav je bila zgrajena pred kratkim. Inž. L. Steininger, ki so ga nekaj dni po potresu v Brežice poslali iz Gradca, je v svoji obsežni, strokovno utemeljeni in dokaj kritični analizi med močno poškodovane zgradbe štel bolnišnico, Nemško hišo, Narodni dom, hišo dr. Del Cotta, gostilno »Grüne Wiese«, nekaj nepremičnin v lasti meščanov, obe šoli, mestno hišo, frančiškanski samostan s cerkvijo, župno cerkev, cerkev sv. Roka in grad. Škodo je delno pripisal slabi gradnji, neuporabi železa, konstrukcijskim napakam in uporabi povsem neprimerne malte pri gradnji. Motilo ga je tudi neenakopravno obravnavanje mesta in okoliških naselij, ki so ob potresu prav tako utrpela veliko gmotno škodo.

Ob odpravi posledic potresa in obnovi porušeni poslopjij so lokalne oblasti in ljudje naleteli na probleme predvsem zaradi pomanjkanja gradbenega materiala in razpoložljivih delovnih moči za pomoč ter izsolanih delavcev, ki so jih v prvi vrsti potrebovali za opravljanje vojaških nalog in operacij. Ljudje so se zato znašli v veliki stiski.

Ob kroničnem pomanjkanju je bilo zelo malo takih lastnikov poškodovanih zgradb, ki bi bili sposobni sami popraviti škodo. Večina je pričakovala, da bo posledice potresa sanirala država brez njihove soudeležbe, kar se je kazalo tudi pri izvajanju t. i. varnostnih del. Zahtevkov za denarno pomoč je bilo veliko, zato so pri odobritvah v prvem krogu zavrnilo vse tiste prošilce, katerih življenjska eksistenca ni bila ogrožena. Državna pomoč naj bi se delila po natančno določenih pravilih in kriterijih, oprta na poročilo in oceno Komisije za ocenitev škode. Nekateri prizadeti, zlasti predstavniki občine Zakot, kjer so bila poškodovana vsa poslopja, so oblasti prepričevali, da se škode natančno ne da določiti, cenitev pa naj bi predstavljala le splošno osnovo za dodelitev državne pomoči. Država je mislila tudi na svoje uradnike, katerih stiska je bila sodeč po opisih največja.

Material za obnovitvena dela so sprva dobivali preko vojske, pa tudi dela pri obnovi je v začetku nadzorovalo vojaško poveljstvo iz Gradca. Vzrok za tako organiziranje gre pripisati vojnim razmeram, to pa je bil tudi glavni razlog, da je želela oblast čimprej zmanjšati število ljudi, ki so pomagali na potrebnem območju. Oblasti so predvidevale, da naj bi bila najbolj potrebna opravila končana do sredine aprila 1917. Ostala obnovitvena dela so trajala še nekaj naslednjih let.

Med aktivnosti, ki jih je izvajala oblast, je spadala še organizacija zbiranja prispevkov za pomoč prizadetemu prebivalstvu. Dežela Štajerska se je na poziv odzvala zelo hitro, za Kranjsko pa je po avtorjevih besedah podatkov manj. Kljub redkim navedbam v gradivu pa naj bi bilo videti, da je bilo zbiranje pomoči organizirano tudi tam. Štajerci so v pozivu pretresljivo opisali stanje na potresnem območju in zapisali, da je potres povzročil velikansko škodo. Denar za prizadete sta poleg oblastnih organov zbirala tudi Lavantinski škofijski ordinariat iz Maribora in judovska skupnost iz Gradca. Nacionalnim trenjem pa se kljub težki situaciji, v kateri so se znašli vsi prebivalci Brežic, tudi tokrat niso mogli izogniti.

Kakor je ob takih dogodkih običajno, vseh poslopij ni bilo mogoče popraviti, saj so bila nekatera preveč poškodovana. Novo poslopje so morali poiskati tudi za brežiško sodišče ter nekaj drugih oblastnih organov. Ker so nove politične razmere, torej konec prve svetovne vojne in oblikovanje nove države, pripeljale do prodaje nemške hiše, ki je nekdanj pripadala nemški hranilnici v Brežicah, so se oblasti enkrat za spremembo odzvale hitro. Z nakupom nemške hiše so rešile prostorski problem sodišča, ki je nekaj časa gostovalo v gradu, in sodnih zaporov, v njej pa je bilo prostora še za davčni urad, evidenčni urad zemljiškega davčnega katastra in poštni urad. Sodišče v omenjeni stavbi domuje še danes. Precej bolj se je zapletla in posledično zavlekla obnova cerkvenih stavb.

Seizmologinja Ina Cencić je potres obravnavala z vidika strokovnjakinje za potresno dejavnost. Kot

ugotavlja v uvodu, je bila seizmologija v času, ko je prišlo do brežiškega potresa, v Evropi že dobro razvita, ugotovila pa je tudi, da je bilo za preučevanje potresa 29. januarja 1917 na razpolago veliko podatkovnih virov. V regiji je v času potresa delovalo več strokovnjakov, ki so zbirali in razlagali seizmološke podatke, ob ljubljanski, ki je bila tudi prva potresna opazovalnica v avstrijskem delu habsburške monarhije, pa so delovale še opazovalnice v Zagrebu, Trstu, Pulju, Gradcu, Budimpešti in na Dunaju.

Vire je avtorica v grobem razdelila na primarne in sekundarne, med prve pa uvrstila fotografije, vprašalnike, poročila očitvidcev, časopise in zapisnike o škodi. Med sekundarne vire je uvrstila različne zbirke podatkov, ki so nastale kot kompilacije na podlagi primarnih virov. Primarno gradivo se danes nahaja v več inštitucijah, pristojnih za hranjenje tovrstnega gradiva in glede na zgodovinsko dogajanje tudi v več državah. V času potresa so Brežice sodile v avstrijsko deželo Štajersko, zato so uradne zapise pošiljali v Gradec, t. j. današnje Avstrijo, manjši del gradiva hranijo v arhivskih inštitucijah na Hrvaškem, da pa se nekaj gradiva nahaja v tudi v Arhivu Republike Slovenije, gre po mnenju avtorice pripisati dejstvu, da so ga uporabljali tudi po koncu prve svetovne vojne, ko so Brežice z okolico spadale pod ljubljansko oblast. Med sekundarno gradivo je avtorica kronološko uvrstila poročila ter kataloge potresov, opisala njihove osnovne značilnosti ter komentirala podatke, ki jih je mogoče najti v njih. Za zbiranje podatkov o potresu je analizirala tudi časopisne vire, čeprav je v člankih v prvih dneh po potresu opazila nekaj zmede pri navajanju podatkov, npr. pri poročanju o številu smrtnih žrtev. Ko so obe smrtni žrtvi identificirali, nejasnosti ni bilo več. Do določene mere je zmeda nastala tudi pri poročanju, kje vse so potres dejansko čutili. Popolnoma je namreč mogoče verjeti navedbam, da so potres čutili v Ljubljani, Zagrebu in Gradcu, medtem ko v Trstu, Pulju in na Dunaju potresa prebivalci po vsej verjetnosti niso čutili, zabeležile pa so ga opazovalnice. Po njenem mnenju je do napake verjetno prišlo zaradi površnega prevajanja iz nemških časopisov.

V nadaljevanju je Ina Cencić za kraje na Brežiškem povzela dogajanje ob potresu, kako so ga prebivalci čutili in kakšne so bile posledice. Glavni vir za analizo so ji služili poročila in časopisni članki. Če je bilo le zabeleženo, je zapisala tudi smer potresnih sunkov. Nekaterih naselij se je dotaknila le bežno ali pa sploh ne, saj je je bilo podatkov premalo, posamezna poročila pa povzemajo dogajanje precej daleč od Brežic, npr. v Celovcu in Gradcu. Poročevalci o dogajanju ob potresu so bili najpogosteje župniki ali kaplani ter učitelji, ponekod pa tudi drugi prebivalci. Po mnenju Ine Cencić podatkov v zapisniku o škodi, ki so jih zbrali poročevalci, ni mogoče preprosto povzemati, saj namen njihovega zbiranja ni bilo ocenjevanje intenzitete potresa, pač pa zbiranje podatkov o škodi,

ki jo je povzročil. Prav tako iz zapisnikov o škodi ni mogoče razbrati števila poškodovanih stavb v posameznem naselju.

Avtorica še pravi, da so za seizmografa, ki želi ovrednotiti zgodovinski potres, kvalitetni podatki, ki opisujejo njegove posledice, zelo pomembni, saj učinkov potresa sam ne more meriti. Analiza statističnih podatkov je za Brežice pokazala, da je večina poškodovanih objektov sodila v ranljivo skupino B, kar pomeni, da so bile stavbe zidane ali grajene iz mešanih materialov, iz enostavnega kamna, bile so brez ojačenja, lahko pa so imele vgrajene elemente iz obdelanega kamna. Nekatere so bile delno lesene. Poslopja so bila pokrita s strešniki ali slamo oz. kombinacijo obojega. Tla v hišah so bila ponekod mehka, delno tlakovana ali lesena. Pri določanju, v katero ranljivo skupino sodi stavba, je odločilna tudi njena starost in stanje, v katerem se je nahajala. Večina analiziranih objektov je utrpela tretjo stopnjo poškodovanosti, kar pomeni znatno do veliko poškodovanost: konstrukcija je zmerno poškodovana, rekonstrukcijski elementi pa so močno poškodovani, na večini zidov so široke in velike razpoke, zgodi se drsenje strešnikov, dimniki se odlomijo v višini strehe, porušijo se nekonstrukcijski elementi.

Kot je bilo že zapisano, knjigo bogatijo obsežne priloge. Poleg že omenjenih transliteriranih in prevedenih popisov škode in poškodb na stavbah sta v knjigi za ponazoritev v potresu prizadetega območja objavljeni za to knjigo pripravljene karta mesta Bre-

žic in predmestja glede na delitev v popisu škode ter karta poškodb v Brežicah za glavni potres s priloženimi barvnimi inačicami. Fotografije, od katerih jih je nekaj najti že med besedilom objavljenih raziskav, še več pa v prilogi, prikazujejo predvsem poslopja v Brežicah pred potresom in po njem. Zanimiva je karta z lokacijami v fotografskem gradivu zajetih poškodovanih poslopij v Brežicah, sledijo seznam za raziskave pregledanega gradiva, seznam intenzitet potresa 29. januarja 1917, seznam seizmoloških podatkov o potresu, ki jih je objavilo takratno časopisje, evropska potresna lestvica (EMS-98) ter objava spisov oz. arhivskega gradiva, ki se nanaša na dogajanje pri odpravljanju posledic potresa. Za utemeljevanje verodostojnosti in večjo preglednost so v knjigi, kot mora biti v vsaki znanstveni objavi, dodani še seznam kratic ter seznam virov in literature, za lažjo orientacijo in pomoč pri iskanju pa sta bili narejeni kazali zemljepisnih in osebnih imen.

Ob koncu je ing. Ina Cecić bralce opozorila še na dejstvo, ki smo ga vsi že velikokrat slišali, a se ga kljub slabim izkušnjam s potresi še vedno slabo zavedamo: potresi z močnejšimi poškodbami so nekaj, čemur se v Sloveniji ne moremo izogniti. Potresa ni mogoče napovedati, niti ga ne moremo preprečiti, lahko pa se nanj ustrezno pripravimo ter s potresno odporno gradnjo novih ter utrjevanjem starih poslopij poskušamo preprečiti najhujše posledice.

Alenka Kacičnik Gabrič

Navodila avtorjem

* **Kronika** – časopis za slovensko krajevno zgodovino – je osrednja slovenska revija za lokalno zgodovino. Izdaja jo Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

* **Prispevki**, ki jih objavlja Kronika, so v slovenskem jeziku. Njihov obseg je praviloma ena avtorska pola in pol, to je do 24 strani običajnega tipkopisa. Članek naj bo lektoriran. Avtorji morajo poslati:

članek – vsebinska razčlenitev naj bo pregledna in logična;

podatke o avtorju – ime in priimek, akademski naslov, poklic in delovno mesto, ustanovo, kjer je zaposlen, in njen naslov, naslov elektronske pošte in telefonsko številko, kjer je avtor dosegljiv;

povzetek – predstavi naj glavne rezultate prispevka in naj, razen v izjemnih primerih, ne presega ene strani (30 vrstic);

izvleček – kratek opis prispevka (do 10 vrstic);

ključne besede;

spisek uporabljenih virov in literature;

priloge – slikovno gradivo, kopije dokumentov, zemljevidov ipd. Fotografije naj bodo označene z legendo. Na iztisu članka označite, kje naj bi bila posamezna priloga objavljena.

* **Opombe** – morajo biti pisane enotno. Avtorji naj uporabljajo opombe pod črto (footnote) in ne opombe med tekstem (v oklepaju) ali na koncu (endnote). V opombah uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literatura. Pri arhivskih virih uporabljamo uveljavljene kratice za arhiv, nato navedemo kratico fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja, smiselno skrajšani naslov (ne letnice izdaje) in številke strani.

* Poglavje **Viri in literatura** – v njem morajo biti sistematično navedeni vsi viri in vsa literatura, ki smo jo navedli v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, literaturo, po potrebi tudi časopise, ustne izjave ipd. V teh sklopih je treba gradivo navajati po abecednem vrstnem redu. Najprej navedemo skrajšano navedbo, ki smo jo uporabljali v opombah, in nato celotno navedbo vira ali literature.

Arhivski viri – navedemo: arhiv, ime fonda ali zbirke, po potrebi še številke fasciklov ali škatel.

Primer: AS 231 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, 1945–1951 (po potrebi še številke škatel). V opombi zadostuje, če navedemo: AS 231, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Primer: ZAP, MOP (kot navajamo v opombah) – Zgodovinski arhiv Ptuj, Fond Mestna občina Ptuj (po potrebi še številke škatel ali fasciklov). V opombi zadostuje, če navedemo: ZAP, MOP, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Literatura – monografije – navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku)*. Kraj: založba in leto izida.

Primer: Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1991.

Literatura – članki – navedemo: priimek in ime avtorja, naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, številko in strani, za zbornik (ime urednika), kraj in leto izida in strani.

Primer za periodiko: Slana, Lidija: Iz zgodovine gradu in gospostva Snežnik na Notranjskem. *Kronika*, 48, 2000, št. 1–2, str. 20–41.

Primer za zbornik: Melik, Vasilij: Ideja Zedinjene Slovenije 1848–1991. *Slovenija 1848–1998 : iskanje lastne poti* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 15–20.

* Prispevke naj avtorji pošljejo na sedež uredništva Kronike (Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana) ali odgovornemu uredniku Kronike (Miha Preinfalk, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, p.p. 306, 1000 Ljubljana). Prispevke lahko pošljete tudi po elektronski pošti na naslova odgovornega urednika (mpreinfalk@zrc-sazu.si)

ali tehnične urednice Barbare Šterbenc Svetina (barbara.svetina@zrc-sazu.si).

* Članki naj bodo napisani v običajnih računalniških programih. Na poslanem gradivu naj bodo upoštewane zgoraj navedene zahteve. Ime besedila (file) naj bo ime avtorja članka. Priporoča se oddaja slikovnega gradiva v obliki fotografij, diasov ali podobno, če pa je skenirano, mora imeti ločljivost najmanj 300 dpi. Biti mora v približni velikosti objave v reviji ter shranjeno v tif formatu brez kompresije.

* Za prevode povzetkov in izvlečkov v tuje jezike (v nemščino in angleščino) poskrbi uredništvo revije. Slikovno gradivo vrnemo po izidu prispevka.

* Za trditve in za znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji člankov. Prispevki so strokovno recenzirani, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo Kronike

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

NAROČILNICA

- želim postati naročnik *Kronike, časopisa za slovensko krajevno zgodovino* z letom _____ naprej
 Naročam _____ izvod(ov) *Kronike* letnik/številka _____

Cena:

Letna naročnina:

za posameznike 25,00 EUR

za upokojence: 18,00 EUR

za študente: 18,00 EUR

za ustanove: 30,00 EUR

Ime: _____

Priimek: _____

Naslov: _____

Pošta: _____

Status: zaposlen študent upokojenec ustanova

Telefon: _____

e-pošta: _____

Datum: _____

Podpis: _____

Naročilnico lahko pošljite na naslov ali fax:

Barbara Šterbenc Svetina
Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU
Novi trg 2, p.p. 306
1000 LJUBLJANA

fax: ++386 1 4257 801

